Sociologie
Antropologie

Ioan Mihăilescu

SOCIOLOGIE GENERALĂ

Concepte fundamentale şi studii de caz

Collegium

POLIROM

Seria *Collegium. Sociologie. Antropologie* este coordonată de Elisabeta Stănciulescu.

Prof. dr. Ioan Mihăilescu este rector al Universităţii din Bucureşti, preşedinte al Consiliului Naţional de Evaluare Academică şi Acreditare. A participat la numeroase proiecte de cercetare realizate în cooperare sau în calitate de coordonator principal, ale căror rezultate au fost parţial folosite la elaborarea unor studii şi volume publicate în ţară şi în străinătate. Principalele domenii de cercetare: sociologie şi economie rurală; studii asupra populaţiei; sociologia familiei; politici sociale; metodologia cercetării comparative internaţionale; analiza sistemelor de învăţământ superior; managementul instituţiilor de învăţământ superior. Contribuţii majore în sociologie: modelul unui studiu de comunitate locală; un model genetico-structural al comunităţii rurale din România; paradigma proceselor transculturale; modelul familiei rurale din România; o teorie socio-antropologică asupra violenţei structurale; caracteristicile patologiei instituţiilor sociale cu accent pe regimurile totalitare; un model al funcţiilor şi structurii familiei; modelul metodologic epistemologic al procesului de modernizare; paradigma analizei divorţului; analiza sistemelor de învăţământ superior; integrarea României în Uniunea Europeană; identitate naţională, integrare europeană şi globalizare. Activitate ştiinţifică complementară: servicii de consultanţă pentru instituţii şi organizaţii naţionale şi internaţionale; consultanţă ştiinţifică pentru Uniunea Europeană, Consiliul Europei. Este autorul a numeroase articole şi lucrări de specialitate publicate în ţară şi în străinătate, dintre care amintim: *L'avvenire delle campagne europee* (coautor: Corrado Barberis) (Franco Angeli Editore, Milano, 1976); *L'avenir de l'agriculture et des sociétés rurales en Europe* (CEUCORS, Viena, 1976); *Theory and Methods in Rural Community Studies* (coautor: Henri Mendras) (Pergamon Press, Oxford, 1982); *Sociologia familiei* (coautori: Andrei Stănoiu şi Maria Voinea) (Editura Universităţii Bucureşti, Bucureşti, 1983); *Satul românesc* (Editura Academiei, Bucureşti, 1985); *Dicţionar de sociologie* (coautor) (Babel, Bucureşti, 1993); *Higher Education System in Central and Eastern Europe* (Alternative Press, Bucureşti, 1997); *Familia în societăţile europene* (Editura Universităţii Bucureşti, Bucureşti, 2000); *Universităţile în schimbare* (Editura Ars Docendi, Biblioteca Institutului Social Român, Bucureşti, 2003); *Managementul organizaţiei* (coautori: Viorel Cornescu şi Sica Stanciu) (Editura Beck, Bucureşti, 2003); *România şi integrarea europeană* (Editura Ars Docendi, Biblioteca Institutului Social Român, Bucureşti, 2003).

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4, P.O. Box 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33; O.P. 37, P.O. Box 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

MIHĂILESCU, IOAN

Sociologie generală: concepte fundamentale şi studii de caz / Ioan Mihăilescu –
Iaşi: Polirom, 2003.
400 p. ; 24 cm (COLLEGIUM. Sociologie. Antropologie)

ISBN: 973-681-471-8

316

Printed in ROMANIA

Ioan Mihăilescu

SOCIOLOGIE GENERALĂ

Concepte fundamentale și studii de caz

POLIROM
2003

Cuprins

Capitolul 1

Sociologia ca ştiinţă

1. Sociologia spontană

Oamenii nu au aşteptat apariţia sociologiei pentru a pune întrebări şi a da răspunsuri cu privire la grupul sau societatea în care au trăit. Treptat, s-a acumulat un mare volum de cunoştinţe referitoare la viaţa socială, constituindu-se o veritabilă „sociologie spontană". Sursa acestei cunoaşteri este „simţul comun" sau „bunul-simţ". Considerăm ca aparţinând simţului comun toate ideile despre care nu ştim de unde vin şi pe ce se bazează, care nu pot fi demonstrate în mod sistematic.

Sociologia spontană, bazată pe simţul comun, are un caracter enciclopedic şi este foarte larg răspândită. Chiar şi persoanele cu un nivel intelectual modest sunt capabile să vorbească ore întregi despre ce e bine şi ce e rău în grupul în care trăiesc, cum ar trebui organizată viaţa acestui grup, cum trebuie să fie relaţiile de familie, de vecinătate, relaţiile economice sau politice etc. Crezând că ştiu totul despre societatea în care îşi duc viaţa, mulţi oameni se miră că există o ştiinţă – sociologia – care are pretenţia de a studia ceea ce lor li se pare evident şi de a pune sub semnul întrebării cunoştinţe considerate adevărate de majoritatea membrilor unui grup. Punerea la îndoială a adevărurilor întemeiate pe bunul-simţ şi transmise printr-o tradiţie imemorială pare multor oameni o întreprindere insolentă sau cel puţin inutilă.

Deşi este atât de răspândită şi înrădăcinată în mentalităţile indivizilor şi grupurilor, **sociologia spontană a simţului comun suferă de câteva mari neajunsuri**, care o fac inacceptabilă din punct de vedere ştiinţific.

Cunoaşterea spontană are un **caracter pasional**. Fiecare om are anumite interese, concepţii, prejudecăţi, atracţii şi fobii. Oamenii nu se mulţumesc numai să constate ce se întâmplă în jurul lor, ci adoptă atitudini, interpretează şi judecă realitatea, uneori răstălmăcind-o sau falsificând-o. Fără o pregătire specială şi fără un permanent examen critic, oamenii nu-şi pot forma o imagine obiectivă a realităţii.

Cunoaşterea spontană are adeseori un **caracter iluzoriu**. În activitatea exercitată asupra naturii, oamenii au tot interesul să posede cunoştinţe corecte, pentru că orice

greşeală este imediat penalizată. În viaţa socială, oamenii se iluzionează adeseori, se amăgesc, autoînşelarea putând îndeplini un rol pozitiv pentru individ, în sensul că îl ajută să depăşească anumite obstacole, îl mobilizează să acţioneze, îl ajută să nu se lase doborât de eşecuri. Pentru a îndeplini aceste funcţii, autoiluzionarea trebuie să fie de bună-credinţă, adică individul trebuie să fie convins de adevărul credinţelor sale. Autoiluzia este foarte răspândită; uneori chiar unii oameni de ştiinţă îi cad pradă. Dacă în viaţa socială curentă ea poate fi admisă în anumite limite, în activitatea ştiinţifică ea este total inacceptabilă.

Cunoaşterea spontană este **contradictorie**. Oamenii oscilează permanent între sentimentul fatalităţii şi cel al liberului arbitru. Atunci când îşi analizează succesele sau când îşi fac planuri pentru viitor, ei consideră că totul depinde de ei, că succesele sunt datorate priceperii şi calităţilor lor, că îşi pot decide destinul. Dacă sunt confruntaţi cu eşecuri, ei invocă împrejurările neprielnice, ostilităţile şi comploturile puse la cale de duşmani sau pur şi simplu vitregia soartei. Acest mecanism psihosocial de oscilare permanentă – fatalism sau liber arbitru – poate avea o funcţie pozitivă, de protecţie individuală, dar nu este acceptabil într-un demers ştiinţific.

Cunoaşterea spontană este **limitată**. Individul – sau chiar grupul – are experienţe de viaţă circumscrise la mediul social în care trăieşte. Despre ceea ce se întâmplă în alte grupuri sau în alte societăţi, individul nu află decât ocazional sau nu ştie nimic. Ceea ce nu îi este familiar e considerat anormal sau scandalos. De exemplu, unul dintre personajele create de scriitorul Marin Preda, văzând pentru prima oară în viaţă o girafă, după ce se uită la ea ore întregi, conchide că aşa ceva nu există.

Dacă indivizii nu reuşesc să ofere în mod spontan o cunoaştere ştiinţifică a societăţii, am putea presupune că grupurile sau societăţile ar fi capabile de această performanţă. Trebuie să precizăm însă că nici grupurile nu au această capacitate. Dimpotrivă, antrenat în acţiuni de grup, individul are o capacitate mai redusă de a gândi în mod obiectiv şi coerent. **Grupul diminuează capacitatea critică a indivizilor şi accentuează pasiunile şi iluziile**. Corpurile de cunoştinţe produse în mod spontan de colectivităţi sau societăţi, deşi impresionante prin vastitatea lor sau chiar prin profunzimea unor consideraţii, sunt contradictorii şi incoerente. O analiză a cunoştinţelor sociologice de tip folcloric este edificatoare în această privinţă.

Având în vedere aceste neajunsuri, rezultă că sociologia spontană nu ne oferă o cunoaştere adecvată a societăţii şi nu poate înlocui sociologia ştiinţifică. Dimpotrivă, ea constituie obiectul de studiu al sociologiei ştiinţifice, care trebuie să prezinte ce cunoştinţe au indivizii despre societate şi să explice cum şi-au format aceste cunoştinţe şi ce rol social au ele.

2. De la sociologia spontană la sociologia ştiinţifică

În ultimii trei sute de ani, cunoaşterea spontană, bazată pe bunul-simţ, a fost tot mai mult înlocuită de cunoaşterea ştiinţifică. În domeniul socialului, această înlocuire s-a produs mai târziu, mai ales din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Între cunoaşterea spontană şi cea ştiinţifică există deosebiri esenţiale. Ştiinţa se fundamentează pe evidenţe verificabile, pe observarea riguroasă a faptelor. **Observaţia ştiinţifică** nu presupune doar a privi lucrurile, a te uita la ceea ce se întâmplă în jur. Întreaga lor viaţă, oamenii privesc şi văd ceea ce este sau se întâmplă în mediul în care trăiesc – ceea ce nu înseamnă însă că ei realizează o observaţie ştiinţifică.

Cunoaşterea ştiinţifică se întemeiază pe trei principii, **trei axiome de bază**. Prima axiomă constă în recunoaşterea de către oamenii de ştiinţă că **există o lume reală**, independentă de subiectul observator, că faptele observate sunt reale, şi nu un produs al minţii observatorului.

A doua axiomă constă în acceptarea principiului că raporturile dintre lucruri nu sunt întâmplătoare, ci au un sens. Mai exact, această axiomă impune **principiul determinismului**, raporturile în termeni de cauză şi efect. Determinismul social este mult mai dificil de probat şi analizat comparativ cu determinismul fizic, dar cu toate acestea el nu este mai puţin valabil.

A treia axiomă constă în faptul că **lumea exterioară poate fi cunoscută prin observaţie** obiectivă. Adevărurile ştiinţifice pot fi probate cu mijloace riguroase şi verificate de către alţi oameni de ştiinţă.

Spre deosebire de simpla privire sau contemplare a lumii exterioare, observaţia ştiinţifică se conformează mai multor exigenţe.

Observaţia ştiinţifică este precisă. Nici un om de ştiinţă care se respectă nu va spune: „Am studiat o mulţime de oameni şi am constatat că nu puţini suferă de boli cardiovasculare". Pentru a se asigura precizia observaţiei, trebuie să se indice câţi oameni au fost studiaţi, care este structura lotului studiat, cum a fost ales acest lot, ce reprezentativitate are el pentru întreaga populaţie, ce mijloace de investigare au fost utilizate şi câte persoane au fost identificate ca suferind de boli cardiovasculare. Precizia observaţiei se referă deci la gradul de măsurare, de cuantificare a constatărilor. Precizia observaţiei este în raport cu subiectul investigat. În prepararea unui medicament, o supradozare cu un miligram poate provoca moartea pacientului; în efectuarea recensământului în China, o eroare de plus-minus câteva zeci de mii de persoane nu modifică în mod semnificativ rezultatul. Fiecare observator va stabili gradul de precizie sau marja maximă de eroare acceptabile în observaţia pe care o efectuează. Dacă nu se poate obţine precizia necesară, observatorul trebuie să evite judecăţile pripite sau insuficient fundamentate.

Observaţia ştiinţifică este riguroasă, adică observatorul trebuie să prezinte lucrurile aşa cum sunt ele, fără omisiuni şi fără exagerări.

Observaţia ştiinţifică este sistematică, adică este făcută în mod deliberat, pregătită şi desfăşurată cu mijloace adecvate. Observaţia întâmplătoare poate sugera anumite ipoteze, dar nu poate fi folosită pentru emiterea de judecăţi sau constatări riguroase, întrucât este incompletă, imprecisă sau reţine doar ceea ce este accidental sau şocant.

Observaţia ştiinţifică este obiectivă, adică neafectată de pasiunile, fobiile şi prejudecăţile persoanei care observă. Caracterul obiectiv al observaţiei ştiinţifice constă în capacitatea de a vedea şi accepta faptele aşa cum sunt ele, şi nu cum ar dori observatorul să fie. Observatorul este însă o fiinţă umană, cu nevoile, interesele, aspiraţiile şi prejudecăţile sale specifice, de care nu se poate detaşa în activitatea de observare. Trăsăturile personale ale observatorului nu afectează observarea procesului de fotosinteză, dar intervin puternic atunci când, de exemplu, se studiază relaţiile interetnice, raporturile dintre sindicat şi patronat, alcoolismul sau prostituţia. În observarea fenomenelor sociale, obiectivitatea este mai curând un deziderat, observatorul trebuind să fie conştient de necesitatea limitării subiectivităţii sale şi să acţioneze în acest sens. În mod obişnuit, oamenii văd şi aud ceea ce vor să vadă şi să audă. Din acest motiv, observaţiile lor sunt adeseori incomplete, distorsionate sau complet false. Faţă de observatorul obişnuit, omul de ştiinţă trebuie să-şi educe obiectivitatea, să înveţe să fie obiectiv. Confruntarea critică a propriilor percepţii şi observaţii cu cele ale altor observatori constituie un mijloc important de educare a obiectivităţii. Critica ştiinţifică a observaţiei sociologice nu reprezintă un semn de inferioritate a acestei ştiinţe, ci este un mijloc de realizare a obiectivităţii, prin confruntarea unor perspective mai mult sau mai puţin subiective.

Observaţia ştiinţifică este consemnată. Oamenii nu au o memorie infailibilă. Uitarea elimină din memorie, parţial sau total, cunoştinţele şi imaginile înregistrate. Pe măsura trecerii timpului, anumite imagini păstrate în memorie pot fi complet distorsionate. În aceste condiţii, este necesar ca datele observaţiei să fie înregistrate în scris sau cu mijloace tehnice audiovizuale.

Observaţia ştiinţifică este efectuată de persoane calificate. Fiecare om de ştiinţă este calificat să realizeze o observaţie ştiinţifică în domeniul său. Un excelent astronom poate fi un observator mediocru sau total incompetent în domeniul fiziologiei umane. Calificarea de observator se dobândeşte printr-o pregătire profesională adecvată. Observaţiile făcute de persoane necalificate vor fi privite deci cu scepticism şi supuse verificării de către specialişti.

Observaţia ştiinţifică se realizează în condiţii controlabile. Nu toate observaţiile pot fi realizate în condiţii de laborator, în care se poate desfăşura un control riguros. Chiar în condiţiile observaţiei sociologice desfăşurate în afara laboratoarelor, metodologia modernă a oferit mijloace riguroase de control al variabilelor supuse observării.

Exigenţele observaţiei ştiinţifice prezentate mai sus sunt valabile pentru toate domeniile cercetării, fie că este vorba de fizică, biologie, geologie sau sociologie. Fundamentată pe un asemenea tip de observaţie, sociologia poate fi definită ca studiul ştiinţific al societăţii sau, particularizând, studiul organizării sociale şi al schimbărilor sociale.

Sociologia îi determină pe oameni să examineze cu atenţie mediul social în care trăiesc, să-şi verifice cunoştinţele incomplete sau chiar false pe care le au despre acesta. Sociologia îi ajută pe oameni să înţeleagă modul de organizare a societăţii, de ce o societate este aşa cum este şi nu altfel sau cum poate fi ea schimbată. Prin cunoaşterea sociologică, oamenii dobândesc o nouă formă de conştiinţă. Datorită acestui fapt se poate afirma că sociologia este o ştiinţă eliberatoare.

Cercetarea sociologică se poate desfăşura la nivelul unor mici unităţi sociale, prezentându-se situaţia concretă a unui grup, a unei comunităţi sau a unei organizaţii (microsociologie), sau la nivelul întregii societăţi, punându-se în corelaţie variabile de amploare (macrosociologie). Macrosociologia se ocupă de aspectele de anvergură, de procesele sociale pe termen lung, de analiza statului, familiei, culturii, religiei, economiei sau pur şi simplu de analiza societăţii. Cele două niveluri ale cercetării sociologice sunt complementare, diferenţele dintre ele fiind doar de grad şi de cuprindere.

Sociologia realizează mai multe funcţii:

În primul rând, o **funcţie expozitivă**, de descriere, de prezentare a faptelor şi proceselor sociale, aşa cum au acestea loc. Avem de-a face aici cu diversificarea sociografică a sociologiei.

În al doilea rând, fiind o ştiinţă, sociologia urmăreşte şi **explicarea faptelor sociale**, stabilirea de relaţii de determinare sau de covarianţă între diversele aspecte ale vieţii sociale.

În al treilea rând, conform scopului declarat de marii creatori din acest domeniu al ştiinţei, **sociologia urmăreşte şi ameliorarea vieţii sociale**. De aici decurge faptul că, în mod declarat sau nu, sociologia se raportează critic la societatea pe care o studiază. Dimensiunea critică a sociologiei face ca această ştiinţă să nu se poată dezvolta decât în societăţile democratice, ea fiind reprimată de regimurile totalitare.

În sfârşit, rezultatele cercetărilor sociologice pot avea şi o **dimensiune aplicativă**, ele putând fi utilizate în elaborarea politicilor sociale. Sociologul nu este un politician şi nici nu se poate substitui acestuia, însă rezultatele activităţii sale ştiinţifice pot orienta activitatea politicianului.

3. Apariţia şi dezvoltarea sociologiei

Comparativ cu alte ştiinţe, sociologia este relativ tânără. Începuturile sociologiei ştiinţifice pot fi plasate în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Preocupări sociologice au existat şi înainte ; dacă intenţionăm să-i atribuim sociologiei o genealogie foarte îndepărtată, putem lua în considerare preocupările lui Platon, Aristotel şi, mai târziu, pe cele ale lui Locke, Hobbes, Montesquieu, Rousseau. Aceste preocupări le încadrăm însă mai corect în ceea ce am putea numi **presociologie sau protosociologie**.

Constituirea sociologiei propriu-zise a fost posibilă şi necesară o dată cu schimbările economice, politice, sociale şi intelectuale petrecute la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Prima revoluţie industrială a determinat schimbări importante în condiţiile de muncă, în structura socio-profesională a populaţiei, în raporturile dintre clasele sociale. Industria şi oraşul înlocuiesc tot mai mult agricultura şi satul, ca mod de producţie şi ca mod de viaţă. Se afirmă tot mai mult, ca forţă economică, burghezia, care urmăreşte şi accesul la puterea politică. În opoziţia faţă de vechile clase dominante, burghezia recurge la alte forme şi mecanisme de legitimare decât cele tradiţionale. Sociologia putea servi şi a servit efectiv ca noua formă de legitimare, laică, raţională, a burgheziei.

Revoluţia industrială a condus şi la adâncirea unor clivaje şi conflicte sociale. Unii sociologi (precum K. Marx) au fost preocupaţi de fundamentarea sociologică a unor schimbări sociale de anvergură în favoarea proletariatului sau de ameliorarea condiţiilor de viaţă ale muncitorilor.

Revoluţia franceză şi perioada napoleoniană au avut consecinţe importante atât asupra concepţiilor şi ideologiilor, cât şi asupra relaţiilor politice din Europa. S-au intensificat preocupările pentru stabilirea unei noi ordini sociale, pentru restructurarea raporturilor politice. Apariţia şi dezvoltarea sociologiei au fost puternic influenţate de aceste preocupări.

Multiplicarea raporturilor economice, culturale şi religioase cu societăţile de pe alte continente, acumularea unei bogate documentaţii etnografice şi antropologice au zdruncinat europocentrismul şi i-au obligat pe cercetători să reflecteze asupra diversităţii culturale şi sociale. Aflăm aici o altă sursă generatoare de reflecţie sociologică ştiinţifică.

Ca ştiinţă, sociologia este produsul unui lung şir de preocupări şi a unui mare număr de cercetători. Din multitudinea de contribuţii, unele reprezintă repere fundamentale atât prin prioritate, valoare şi întindere, cât şi prin actualitate (tabelul 1.1).

Auguste Comte (1798-1857) este recunoscut ca fondatorul sociologiei şi cel care a dat numele acestei ştiinţe. Preocupat de ameliorarea societăţii, Comte consideră că acest lucru este cu putinţă numai în măsura în care realizăm o cunoaştere ştiinţifică

a vieţii sociale. Sociologul francez argumentează că studiul ştiinţific al societăţii este posibil şi recomandă folosirea observaţiei sistematice, a experimentului şi analizei istorice comparative. El divide sociologia în două mari părţi :

- statica socială, care se ocupă de aspectele de stabilitate şi de ordine ;
- dinamica socială, care se ocupă de schimbarea socială şi dezvoltarea instituţiilor.

Comte a exercitat o influenţă puternică asupra contemporanilor şi urmaşilor, îndeosebi asupra lui H. Spencer şi É. Durkheim.

Herbert Spencer (1820-1903) este considerat al doilea fondator principal al sociologiei. Bazându-se pe analogii cu organismul uman, sociologul englez concepe societatea ca pe un sistem, un întreg cu părţi aflate în interacţiune. Spencer fundamentează o concepţie evoluţionistă (un darwinism social) conform căreia statul nu trebuie să intervină în procesele naturale ale societăţii. Concepţia sa a servit ca suport doctrinar liberalismului capitalist.

Karl Marx (1818-1883) nu s-a considerat sociolog, ci gânditor şi activist politic. Preocupările sale ştiinţifice au fost multiple : economie, sociologie, filosofie, antropologie. Utilizarea politică a concepţiilor sale a distorsionat percepţia lor corectă, fie exagerându-le în mod ridicol, fie ignorându-le în mod neîntemeiat. În concepţia sociologică marxistă, sistemul social este dublu structurat. Fiecare societate se caracterizează printr-un anumit mod de producţie, care este format din mijloace de

Tabelul 1.1. Principalele momente ale dezvoltării sociologiei

- Auguste Comte publică lucrarea *Filosofia pozitivă* (6 vol., 1830-1842), în care este folosit pentru prima oară (1838) termenul „sociologie".
- Harriet Martineau publică *Cum să se observe obiceiurile şi moravurile* (1838) – prima lucrare de metodologie a cercetării sociale.
- Karl Marx - *Capitalul* (1867).
- Herbert Spencer publică *Principii de sociologie* (1883).
- Lester F. Ward publică *Sociologia dinamică* (1883).
- Émile Durkheim publică *Regulile metodei sociologice* (1894), *Diviziunea socială a muncii* (1893) şi *Sinuciderea* (1897).
- Ferdinand Tonnies publică *Comunitate şi societate* (1887).
- Apare prima revistă de sociologie (1895) : *American Journal of Sociology.*
- Charles Horton Cooley publică *Natura umană a ordinii sociale* (1902).
- Max Weber publică *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (1904-1905) şi *Economie şi societate* (1921).
- Wilfredo Pareto publică *Tratat de sociologie generală* (1917).
- Este publicată lucrarea lui George Herbert Mead, *Persoana, Eul şi Societatea* (1934).
- Talcott Parsons publică *Structura acţiunii sociale* (1935) şi *Sistemul social* (1951).
- Robert King Merton publică *Teoria socială şi structura socială* (1949).
- C. Wright Mills publică *Imaginaţia sociologică* (1959).

producţie şi relaţii de producţie, interrelaţionate dialectic. Structura societăţii (relaţiile de producţie) este determinată de infrastructură (mijloacele de producţie). La rândul ei, structura determină o anumită suprastructură (componente politice, ideologice, legale şi religioase ale unei societăţi). Rolul dinamizator în schimbarea socială revine mijloacelor de producţie, care produc schimbarea relaţiilor de producţie şi, prin intermediul acestora, schimbarea suprastructurii. În concepţia lui Marx, întreaga istorie se prezintă ca o luptă între clasele sociale. Prin aceasta, el fundamentează una dintre principalele perspective din sociologie: **conflictualismul**.

Émile Durkheim (1858-1917), unul dintre principalii fondatori ai sociologiei ştiinţifice moderne, a fost preocupat, ca şi predecesorii săi, de ameliorarea stării sociale, de realizarea ordinii şi consensului social. Prin activitatea şi opera sa, sociologia dobândeşte mai multă rigoare şi un statut academic şi universitar recunoscut. Durkheim le reproşează înaintaşilor că au explicat faptele sociale prin aspecte exterioare socialului. Pentru el, faptele sociale trebuie tratate ca „lucruri" (adică exterioare individului şi impunându-i-se acestuia în mod constrângător). Socialul nu poate fi explicat decât prin social.

Lucrarea lui Durkheim *Regulile metodei sociologice* reprezintă prima fundamentare riguroasă a metodologiei sociologiei. Sociologul francez argumentează necesitatea înlăturării din ştiinţă a prenoţiunilor, propune criterii de distingere a normalului de patologic în viaţa socială, stabileşte regulile analizei tipologice, fundamentează explicaţia sociologică deterministă şi prescrie regulile analizei comparative. În ciuda unor limite ale concepţiei sale sociologice, lucrarea constituie şi în prezent o excelentă introducere în metodologia sociologică.

Alte două lucrări importante ale lui Durkheim, *Diviziunea muncii sociale* (1893) şi *Sinuciderea* (1897), au exercitat o influenţă considerabilă asupra şcolilor europene şi americane de sociologie. Aceste lucrări sunt remarcabile şi prin utilizarea riguroasă a metodologiei ştiinţifice de cercetare sociologică.

Max Weber (1864-1920) a desfăşurat, la fel ca Marx, o activitate ştiinţifică diversă: economie, istorie, politologie, sociologie. Pentru el, sociologia este în principal studiul acţiunii sociale. Spre deosebire de cercetătorii din alte domenii, sociologul nu se rezumă la o analiză pur obiectivă, ci urmăreşte să înţeleagă acţiunea socială imaginându-se în situaţia oamenilor pe care îi studiază şi identificându-se cu aceştia.

O contribuţie importantă a sociologiei weberiene este conceptul de tip ideal. Potrivit definiţiei date de M. Weber, tipul ideal este un concept construit de sociolog pentru a evidenţia trăsăturile esenţiale ale unui fenomen. Tipul ideal se obţine prin ignorarea aspectelor minore, prin reliefarea similarităţilor majore, prin simplificare şi generalizare. Sociologul german a utilizat noţiunea de tip ideal în analiza birocraţiei, a tipurilor de autoritate şi a legăturilor dintre calvinism şi capitalism.

În opoziţie cu Marx, Weber considera că sociologia trebuie să elimine judecăţile de valoare, adică sociologul nu trebuie să-şi interfereze în cercetarea pe care o

întreprinde propriile sale concepţii şi atitudini. Neutralitatea axiologică este însă mai curând un obiectiv dezirabil decât o posibilitate practică imediată.

Max Weber continuă să fie şi astăzi unul dintre cei mai influenţi sociologi. În anii '80, concepţia weberiană a fost readusă în actualitate, mai ales pe măsură ce unele demersuri cantitativiste din sociologie au intrat în impas.

Sociologia în România s-a constituit ca ştiinţă relativ mai târziu decât în ţările din vestul Europei. Există gânditori şi lucrări care s-ar putea integra într-o protosociologie românească : Nicolae Bălcescu (cu *Questions économiques des Principautés Danubiens* şi *Abecedarul bunului român*), George Bariţiu, Ion Ionescu de la Brad, Dionisie Pop Marţian, Ion Ghica, Ion Heliade Rădulescu, Mihai Eminescu.

O caracteristică a sociologiei româneşti, încă de la apariţie, o constituie puternica orientare practică, acţională. Dintre lucrările care ilustrează cel mai bine această trăsătură pot fi menţionate monografiile zonale elaborate de Ion Ionescu de la Brad.

La sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, pe măsură ce se diversifică curentele sociale, politice şi intelectuale din societatea românească, are loc şi o diversificare a preocupărilor şi contribuţiei sociologice.

Spiru Haret (1851-1912) întreprinde, folosind metoda analogică, în lucrarea sa *Mecanica socială*, o fundamentare raţională a ştiinţei socialului utilizând axiomele mecanicii raţionale. El încearcă să demonstreze că între dinamica raţională şi dinamica socială ar exista o analogie perfectă.

Contribuţii importante la dezvoltarea şi instituţionalizarea sociologiei în România au adus C. Dimitrescu-Iaşi (1840-1923), iniţiatorul primului curs de sociologie de la Universitatea Bucureşti ; Dumitru Drăghicescu (1875-1945), care se impune prin contribuţii originale în analiza determinismului social ; C. Dobrogeanu-Gherea (1851-1920), care întreprinde, de pe poziţii socialiste, o analiză a extinderii mecanismelor economice capitaliste în economia românească.

În perioada interbelică, se afirmă marii creatori români în domeniul sociologiei. Ca şi în perioada de început, reflecţia teoretică este puternic conectată la realitatea socială românească şi nu îşi disimulează raportările politice şi ideologice.

După primul război mondial, sociologii, indiferent de orientarea lor politică, şi-au propus să dea răspunsuri la problemele sociale de bază ale României : formarea statului naţional unitar, generalizarea relaţiilor de producţie de tip capitalist, situaţia economică a agriculturii şi situaţia socială a ţărănimii, accentuarea clivajelor politice şi a extremismelor ideologice.

Aceste probleme sunt tratate în lucrările lui **Ştefan Zeletin** (1882-1934), doctrinar al mişcării neoliberale (*Cooperaţia română*, *Neoliberalismul*, *Burghezia română*), şi **Mihail Manoilescu** (1891-1950), autor al teoriei corporatiste din România şi doctrinar neoliberal, dar mai ales în lucrările elaborate în cadrul Şcolii Sociologice de la Bucureşti.

Această şcoală ştiinţifică, cunoscută şi sub numele de Şcoala Monografiilor Sociologice sau **Şcoala Monografică de la Bucureşti**, l-a avut ca principal fondator pe profesorul **Dimitrie Gusti** (1880-1955), căruia, pe drept, i se pot recunoaşte cele

mai mari merite în instituţionalizarea şi profesionalizarea sociologiei în România. Gusti este autorul unui sistem sociologic interesant, al unor legi sociologice pe care şi-a propus să le verifice prin cercetarea realităţii sociale. Scopul său declarat era fundamentarea unei ştiinţe a naţiunii.

Şcoala Sociologică de la Bucureşti a realizat un număr impresionant de cercetări locale şi zonale, a publicat numeroase rezultate, a fondat instituţii ştiinţifice şi culturale. În cadrul acestei şcoli au colaborat cercetători prestigioşi în domeniul ştiinţelor sociale: Constantin Brăiloiu, Mircea Vulcănescu, Anton Golopenţia, Traian Herseni etc.

Personalitatea cea mai remarcabilă, prin contribuţia teoretică şi metodologică şi prin influenţa pe care o are la nivel naţional şi internaţional, este cea a profesorului **Henri H. Stahl** (1901-1992), autor al numeroase lucrări (*Tehnica monografiei sociologice*, *Nerej - un village d'une région archaïque*, *Sociologia satului devălmaş românesc*, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, *Eseuri critice*, *Studii de sociologie istorică*, *Teorii şi ipoteze cu privire la sociologia orânduirii tributale*) şi principalul formator al multor generaţii de sociologi.

Sociologia universitară s-a dezvoltat prin activitatea profesorală şi publicistică a lui Virgil Bărbat (1879-1931), Petre Andrei (1891-1940), Eugen Speranţia (1888-1972), Alexandru Claudian (1898-1962), George Em. Marica (1904-1982).

În urma reformei comuniste a învăţământului românesc, din anul 1948, sociologia este înlăturată din învăţământ şi din cercetarea ştiinţifică, fiind considerată o ştiinţă burgheză. În anul 1966, învăţământul sociologic universitar este reluat şi, ulterior, are loc o expansiune rapidă a cercetării sociologice. Manifestându-şi funcţia critică, sociologia intră treptat în conflict cu puterea comunistă. De altfel, existenţa ei este în contrasens cu logica oricărui sistem totalitar. După 1977, sociologia românească este redusă la limita minimă a supravieţuirii. La începutul anului 1990, învăţământul sociologic şi cercetarea sociologică sunt reorganizate; apar catedre universitare, facultăţi, institute academice de cercetare şi centre de studii specializate, reviste de sociologie.

4. Perspective în sociologie

Imaginile societăţii oferite de diverşi sociologi sau de diferite şcoli sociologice nu sunt identice. Acest lucru este absolut normal, întrucât cunoaşterea ştiinţifică e un proces continuu, rezultat al interacţiunii intelectuale a unui număr mare de cercetători. Pe de altă parte, viaţa socială are o infinitate de aspecte şi poate fi privită din unghiuri foarte diferite. Este explicabil deci ca sociologii să ofere perspective diferite sau să propună demersuri variate pentru analiza ştiinţifică a societăţii.

Perspectiva sociologică este o cale de a privi societatea, de a studia viaţa socială şi de a o explica; este o construcţie mentală care ne ajută să vizualizăm şi să

explicăm ceea ce se întâmplă în societate. Prin definiţie, perspectiva sociologică este o analiză a societăţii dintr-un anumit punct de vedere.

Dintre perspectivele mai frecvent utilizate în sociologie, cele mai importante sunt evoluţionismul, conflictualismul, funcţionalismul şi interacţionismul (tabelul 1.2).

Perspectiva evoluţionistă a fost prima formulată în sociologie, fiind fundamentată în special în lucrările lui Comte şi Spencer. Această perspectivă explică în mod satisfăcător originea societăţilor şi creşterea lor. Evoluţionismul a avut o largă răspândire în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după care a intrat într-o lungă perioadă de ignorare, pentru a fi reactualizat în ultimii ani.

Perspectiva funcţionalistă este formulată în lucrările lui Auguste Comte şi Herbert Spencer, şi îndeosebi în cele ale lui Émile Durkheim. În anii 1950-1960, ea a fost perspectiva dominantă în sociologie, mai ales prin Talcott Parsons şi Robert King Merton; în anii 1970-1980, perspectiva funcţionalistă a constituit obiectul a numeroase critici.

Funcţionaliştii privesc societatea ca pe un sistem, ca pe un întreg compus din mai multe părţi aflate în interacţiune, fiecare parte îndeplinind o anumită funcţie. Din perspectivă funcţionalistă, societăţile tind spre echilibru, spre menţinerea ordinii. Atingerea echilibrului este dependentă de îndeplinirea funcţiei specifice de către fiecare parte a sistemului. Dacă funcţiile nu sunt realizate, sistemul se dezechilibrează şi poate să moară. Funcţionalitatea sistemului social este asigurată prin intermediul controlului social.

Anumite părţi ale societăţii pot să nu-şi îndeplinească funcţiile, şi atunci devin disfuncţionale. Unele elemente ale socialului pot fi, în acelaşi timp, funcţionale şi disfuncţionale. De exemplu, şomajul are un aspect ambivalent. El este funcţional prin încurajarea creşterii competenţei profesionale, a performanţei în muncă, prin crearea de locuri de muncă pentru cei care se ocupă de asistenţa şomerilor, şi este disfuncţional prin problemele sociale pe care le generează (sărăcie, insatisfacţii, devianţă).

Componentele sistemului social îndeplinesc funcţii manifeste şi latente (Merton, 1965). Funcţiile manifeste sunt consecinţele a ceea ce este intenţionat şi recunoscut de către participanţii la sistem; funcţiile latente sunt consecinţele a ceea ce este neintenţionat şi adesea nerecunoscut.

Pentru menţinerea echilibrului şi stabilităţii sistemului social este necesar să se asigure un consens social, adică un acord al membrilor societăţii asupra a ceea ce este bine, drept şi moral. În obţinerea consensului social, un rol important revine procesului de socializare.

Perspectiva funcţionalistă oferă o bună interpretare a organizării sociale, a raporturilor dintre componentele sistemului şi a rolului fiecărei componente. Capacitatea explicativă a acestei perspective este redusă în ceea ce priveşte analiza proceselor sociale şi a schimbărilor care au loc în societate. Funcţionalismul insistă asupra consensului, integrării şi stabilităţii şi nu acordă importanţa necesară conflictelor, instabilităţii, schimbării şi neintegrării. Funcţionalismului i se reproşează conservatorismul la care ajunge în cele din urmă.

Perspectiva conflictualistă concepe conflictul ca o sursă a schimbării sociale şi îşi concentrează analiza asupra instabilităţii şi dezechilibrelor. Spre deosebire de funcţionalism, această perspectivă consideră consensul social mai curând o iluzie, ceva ce nu poate fi obţinut decât prin constrângere.

Conflictualismul nu este o perspectivă sociologică omogenă. Principalul iniţiator al acestei perspective a fost Karl Marx, care şi-a concentrat analiza sociologică asupra conflictelor dintre clase, demersul său având o finalitate politică declarată. În concepţia lui Marx, fiecare mod de producţie se caracterizează printr-un anumit tip de conflicte intergrupale, dintre care cele mai importante sunt conflictele între clasele sociale. Clasele oprimate (sclavii în modul de producţie sclavagist, burghezia în modul de producţie feudal, proletariatul în modul de producţie capitalist) se organizează şi schimbă prin revoluţie sistemul relaţiilor de putere, instaurând un nou mod de producţie. Pentru o anumită perioadă se instaurează echilibrul social, dar acesta este precar, întrucât societatea este foarte dinamică şi în sânul ei apar noi conflicte, care se soluţionează prin noi revoluţii. Marx afirmă că, o dată cu instaurarea modului de producţie comunist, ciclul stabilitate-conflicte-revoluţie pare să se încheie, deoarece comunismul ar suprima toate conflictele sociale, pentru că ar înlătura exploatarea care este sursa principală a conflictelor ce conduc la schimbarea modurilor de producţie.

Pentru sociologul german Georg Simmel (1858-1918), conflictele sunt inerente vieţii sociale, dar el nu deduce de aici concluzii pentru acţiunea politică. Adepţii contemporani ai perspectivei conflictualiste extind aria de cuprindere a analizei la conflictele dintre grupe de vârstă, grupuri etnice sau religioase, dintre profesii, comunităţile locale şi puterea centrală etc.

Ideea de bază a acestei perspective constă în afirmaţia că fiecare societate este formată din forţe sociale între care conflictul este inevitabil. Grupurile sociale au scopuri şi interese diferite, pe care nu şi le pot satisface într-un mediu având resurse limitate. Apare astfel o competiţie permanentă pentru bunuri, putere, bunăstare. În această luptă, unii câştigă şi ajung să-i domine pe alţii sau, potrivit formulărilor marxiste, să-i exploateze.

Dacă în societate există conflicte permanente, atunci cum poate ea să mai existe? La această întrebare au fost formulate două răspunsuri. Primul afirmă că, în urma conflictului, o categorie ajunge să domine şi, prin mijloace constrângătoare, îşi impune regulile care îi servesc la satisfacerea propriilor interese. Statul este conceput ca o instituţie de dominare, de promovare a intereselor celor care deţin puterea. Al doilea răspuns susţine că în societate există o diversitate atât de mare de grupuri de interese, încât, pentru a putea întreprinde ceva, oamenii trebuie să se asocieze. Cooperarea în societate este astfel concepută ca o modalitate pentru a putea face faţă conflictului.

Perspectivele funcţionaliste şi conflictualiste pot fi apreciate drept complementare; ele se referă la aceeaşi realitate, prima insistând pe consens, ordine, armonie, a doua – pe instabilitate, conflicte, constrângere. Dezavantajele uneia pot fi completate cu avantajele celeilalte.

Perspectiva interacţionistă sau interacţionismul simbolic îşi concentrează analiza asupra raporturilor dintre individ şi societate. Fondatorul acestei perspective este considerat a fi George Herbert Mead (1863-1931), iar principalii exponenţi sunt H. Manford, Kahn şi Herbert G. Blumer.

Această perspectivă îşi întemeiază afirmaţiile pe considerentul că fiinţa umană este singura capabilă să producă şi să utilizeze simboluri. Simbolurile iau diferite forme: sunete, semne grafice, gesturi sau obiecte. Societatea este în permanenţă creată prin interacţiunea indivizilor. Societatea e preexistentă indivizilor; aceştia se modelează în cadrul societăţii, care se schimbă şi ea sub acţiunea lor. Individul şi societatea se presupun reciproc şi nici o parte nu poate exista fără cealaltă.

Interacţioniştii afirmă că oamenii sunt fiinţele care dau un sens lumii, aşa încât se poate spune că lumea socială este o realitate construită. Pentru a se înţelege viaţa socială, trebuie să se înţeleagă ce cred oamenii şi să se plece de la punctele lor de vedere.

Interacţionismul simbolic are meritul de a atrage atenţia asupra rolului individului în viaţa socială, rol pe care însă îl exagerează. Anumite elemente ale socialului

Tabelul 1.2. Perspective în sociologie

	Funcţionalism	Conflictualism	Interacţionism
Nivelul de analiză	Macrosociologic	Macrosociologic	Microsociologic
Natura societăţii	Sistem social produs de părţi independente	Ordine socială caracterizată prin grupuri de interese competitive, fiecare urmărind propriile scopuri	Realitate socială creată şi recreată mereu, de oameni aflaţi în interacţiune
Baza interacţiunii sociale	Consens social derivat din credinţele şi valorile împărtăşite	Conflict, putere şi coerciţie	Atribuire de simboluri oamenilor, obiectelor şi evenimentelor
Domeniul principal de studiu	Ordinea socială şi menţinerea sistemului social prin realizarea funcţiilor esenţiale	Interesele care divid membrii societăţii şi schimbarea socială	Dezvoltarea interacţiunii dinamice dintre individ şi societate
Avantaje	Prezintă „imaginea generală" a vieţii sociale, îndeosebi exprimarea acesteia în modele de comportament recurente şi în instituţii	Are capacitatea de a prezenta evoluţia istorică şi schimbările instituţionale şi societale	Prezintă oamenii ca fiinţe active, care au capacitatea de a gândi şi modela viaţa socială
Dezavantaje	Are dificultăţi în prezentarea evoluţiei istorice şi a procesualităţii schimbării sociale	Are dificultăţi în explicarea consensului social, a integrării şi stabilităţii	Are dificultăţi în prezentarea aspectelor macrosociale şi a relaţiilor societale

Sursa: James W. Vander Zanden, *The Social Experience*, Random House, New York, 1988, p. 37.

se impun individului în mod constrângător, iar acesta nu li se poate sustrage. Această perspectivă întâmpină dificultăţi în analiza macrosociologică, în studierea relaţiilor societale. Unele contribuţii mai recente, din anii '80, şi-au propus să depăşească aceste limitări ale interacţionismului simbolic, adăugându-i acestuia elemente macrosociologice şi structurale.

Funcţionalismul, conflictualismul şi interacţionismul simbolic oferă imagini parţiale ale uneia şi aceleiaşi realităţi. Nu se poate reţine una ca fiind mai acceptabilă decât celelalte. Fiecare are avantaje şi dezavantaje.

Aspectele pe care insistă una dintre ele sunt ignorate de către alta şi invers. Fiecare dintre ele îmbogăţeşte cunoaşterea sociologică cu elemente noi.

Studiu de caz
The Social Sciences in a Changing Romania[1]

1. A complex heritage

The political events which occurred in Romania in December 1989 are officially known as the Romanian Revolution. This term is open to many reservations, on both theoretical and semantic grounds. However, in order to avoid conceptual discussions, which might be interesting, but are irrelevant to the subject of this article, I shall use the expression 'revolution' to denote the changes which have taken place in Romania since December 1989.

It all began with the violent overthrow of the communist government. The economic, administrative and legal structures of society were called into question, with varying degrees of determination and results. The overriding principle became that of rapid and radical change throughout the social system. The people at large, and the new political activists, were moved by a contagious desire to demolish everything everywhere. Few stopped to consider what was to be changed, or by what means. The ready-made answer was to take as a model the capitalist society of Western Europe.

In this psychosocial climate, the forces of the community were directed much more towards destroying the old communist-type economic and political structures than towards producing new ones. A society till then rigorously organized and ossified was shaken to its foundations. The (probably necessary) instances of destructuring were an intellectual relief to many people, but at the same time they led to the aggravation of a number of social problems and the emergence of new ones. The novelty of these problems should not be exaggerated; Romanian society had for long

1. Ioan Mihăilescu, „The Social Sciences in a Changing Romania", *International Social Science Journal*, 1992, 131, pp. 153-158.

been living in a deeply pathological state. The communist regime masked the difficulties, crises and discontent of all kinds. The December 1989 revolution brought them out into the open, though they are still far from being completely revealed. The list of problems and difficulties eroding Romanian society would be too long to spell out ; a few examples should suffice to present a picture, which may possibly seem exaggerated to those unfamiliar with Romania today.

There is an unbalanced economy, with serious disparities between sectors ; vast enterprises with tens of thousands of workers, unable to compete in international markets ; one of the lowest productivity rates in Europe ; a very large workforce, with widely varying levels of qualification, and underpaid as regards most occupations ; worn-out plants, in many cases lagging 20 to 30 years behind that of comparable enterprises in developed countries ; an ill-equipped and labour-intensive agriculture (employing 28 per cent of the population), unable to feed the population of the country despite excellent natural production conditions ; an exploited and starving peasantry, distrustful of the rest of the population and anxious to recoup for itself the losses it has suffered for decades by selling agricultural products at high prices in the free market, thus provoking the discontent of consumers in the towns.

There is a reawakening of trade union mouvements, which frequently have recourse to strikes, public demonstrations and threats to obtain salary increases and better working conditions, deaf to the government's warnings of the inflation likely to result from the immediate satisfaction of their demands.

There is the disintegration of a number of social institutions ; the weakening of formal and informal social control mechanisms ; the proliferation of social and ethnic conflicts, and growing discontent at the failure to achieve announced objectives ; increasing crime and a feeling of insecurity ; the spread of corruption ; the splitting political regroupings without any understanding of political interaction models ; and an ungovernable parliament, with a splintered opposition consisting of dozens of parties and also of a number of small, vocational, ethnic and territorial groups.

The list of problems and difficulties would be even longer if account were taken of education, civic spirit, religion, culture, inter-ethnic relations, social disparities and the generation gap. No sector of society is spared.

All social groups in Romania agree on the need for the earliest possible change in the situation. Yet improvements in the short term are unlikely, since at present the main necessary factors are lacking : a modern infrastructure, a labour force sufficiently skilled to meet modern technological requirements, local and foreign capital, and key personnel capable of running businesses in the context of a market economy. The situation becomes still more complicated if one considers the attitudes to change of various social categories. Certain social and trade union groups (above all the workers) are hesitant about or even hostile to change because they fear unemployment and inflation. From this point of view, foreign investors may be seen as potential enemies. Even the most cautious government programmes come up against

ingrained attitudes which regard the state as the father of the nation, the all-powerful master whose responsibility is to provide work and a salary for all. Political, economic, financial and psychological aspects – all intermingle in a series of vicious circles.

In this very difficult situation, the social sciences are looked on as an important means of relief. Ministers, heads of firms and trade unions have recourse to assistance from sociologists, economists, psychologists and political scientists. Frequently their possible assistance is over-estimated. After a long period in which sociology and psychology were considered virtually as occult sciences, they are now expected to perform miracles. Some specialists now prematurely welcome this unlooked-for prestige. The social sciences can only do what is normally within their power. It is likely that disillusionment will replace exaggerated hopes, with the social sciences becoming the scapegoat of a discontented society. A further complication is that sociology as a science will have to cope with the rise of a 'spontaneous' sociology produced by journalists and politicians.

While Romania is no more than a developing country in the economic field, it is better equipped in the social sciences. In the first place, most disciplines have a long tradition behind them. The period between the two world wars produced a rich harvest of theory and methodology. The Romanian school of sociology was one of the best known in Europe, and its methodological contributions are still used today in major Western research institutes. The Romanian schools of anthropology, history and human geography were also famed throughout the world.

This rapid progress came to an end after the Second World War. Sociology was considered by the communist government as a reactionary bourgeois science; psychologists were allowed to practice only if they were Pavlovian; and anthropology and ethnology were replaced by descriptive ethnography. Only political iconology had a special status, but solely as providing *a posteori* justification for economic policies. After 45 years of dictatorship the social sciences have today reached a dead end. The communist rulers saw them as useless, even dangerous. The contribution they might make to solve social problems was not recognized, since all 'solutions' stemmed from the 'wisdom' of a single political party, communism. Their critical function was silenced, since 'the best of worlds' was secure from any kind of criticism. At the beginning of the communist period, the government used the social science as a means for achieving the legitimacy it lacked. In the 1980s, being regarded as useless by those in power, social scientists were reduced to a purely 'decorative' role. Social scientists' reactions to government pressure varied. From the outset of the communist regime, the Romanian scientific community split up: some social scientists abandoned their research and found refuge in other professions; some complied with the rules imposed by the communist party, and were rewarded for their services; others pretended to submit to government regulation so as to continue their work in secret; still others refused to compromise and entered into open confiict with the regime, the price they paid for their courage being a ban

on the publication on their work, exile or imprisonment. Only the two latter categories of scientists achieved useful scientific results ; their work was published abroad (in many cases anonymously), or is now being published in Romania. The scientific value of their articles varies widely, but they include high-level contributions recognized by major research institutes in the developed countries. By comparison with most developing countries, Romania has excellent social scientists, though too few to meet Romania's great social needs. Some of the best Romanian specialists are scattered throughout the world ; and most of them have offered their scientific services to the new government. It will take several years to train new social scientists, whereas the need to solve social problems is urgent.

The limited number of scientists constitutes an important obstacle in a post-revolutionary situation, which calls for substantial human resources. It is also aggravated by mental and institutional stereotypes. Many researchers are unable to plan a research project and carry it out on their own, establish priorities for study, defend an underprivileged social group or fight for their convictions. The reasons are both subjective and objective. In order to survive, research institutes submitted to the arbitrary rules of the communist government. Even if a number of researchers were revolted by government interference in scientific activities, long compliance with the rules formed stereotyped attitudes. Many researchers still await orders or signals from the government, and avoid taking any initiatives, which might throw them into disfavour.

The social sciences in Romania are now at the stage theoretical and methodological review. During the 1980s, communist party ideologists imposed an increasingly simplistic form of Marxism. Those who did not 'toe the line' were periodically required to respect the orthodox views. Despite this pressure, social science publications revealed great theoretical and methodological diversity. Their latest findings were available to well-informed researchers thanks to various dissimulation techniques. Theoretical trends very different from, or even opposed to Marxism were presented under a Marxist guise. The literature of the 1970s and 1980s contains many examples of analyses which are entirely contrary to Marxist theory. Minor censorship clerks sometimes willingly connived with authors, as they knew that senior censors were ignorant enough to rubber-stamp their decisions.

Thus Romania does have social scientists who are fully of recent theoretical and methodological trends, and who are prepared to apply their knowledge to explaining social realities in Romania. However, this is not the only, and perhaps not the best possibility for the future. Despite the ambitions of many authors, social science theories are of limited scope, leading only to historical and regional explanations. The situation in the countries of Eastern Europe is an entirely new one ; no major theory exists which can give an account of the transition from totalitarian socialism to democracy. Western theoretical and methodological approaches are necessary, but insufficient to explain the new economic, social and political realities of Eastern Europe. A substantial effort is needed for the elaboration of new approaches. The

scientific potential for making such an effort is admittedly limited, but it is possible to embark on it.

The search for new theories and methodologies will not be easy. There are signs of an outright rejection of Marxist theories or ultimate social aims, but this rejection is often purely verbal. Notwithstanding their declarations, some researches cannot cast of old mental stereotypes and the lip service they have paid throughout their lives. This being the case, it is no exaggeration to say that young researchers can only reconstruct theories and methodologies. Obviously, such a statement produces friction between generations and irritates senior researches, which occupy the best research posts.

2. Reorganizing the social sciences

Social and political changes in Romania have already had important consequences for the social sciences, particularly as regards the way they are organized. Theoretical and methodological reconstruction may take a long time, but institutional reorganization has been rapid. These chiefly involved (the government, research institutes, universities) have agreed without difficulty on the changes to be made.

Research institutes closed down during the last 20 years have resumed work, and new institutes have been set up. The fields which have chiefly benefited are sociology and psychology, which had suffered the most in the past. The major towns (Bucharest, Iaşi, Cluj, Timişoara, Braşov, Sibiu, Craiova) now have operational research institutes or centers in sociology and psychology. Small research units exist in almost all the 41 departments. Economic research, formerly concentrated in one large national institute, is now conducted in a score of specialized institutes. In the main university centers work has begun in new research institutes on anthropology, history, educational science, law and political science. Most of the social science research institutes operate in the context of the Romanian Academy of Sciences. Relation with the Academy concern chiefly administrative questions and finance ; as regards the organization of research, institutes are almost fully autonomous.

Professional associations have been set up in all social science fields : the Romanian Sociology Association, the National Psychology Association, the National Educational Sciences Association, the National History Association, two associations of economists and several legal associations. Their aims are to promote research in the discipline concerned, defend the interests or their members, hold scientific congresses and meetings, publish journals and promote international scientific co-operation. Certain aims are specific to cultural or inter-professional associations (the Social Dialogue Group, Society Tomorrow, Astra, The Family), which seek to remedy the lack of scientific information. Some associations voice severe criticism of the government and act as political parties.

Social science university teaching has been completely organized. The sociology and psychology faculties closed down in 1977 have resumed their activities, and new faculties have been created. The number of first-year sociology and psychology students will soon exceed 2000. A doctorate in sociology and psychology can be obtained from the universities of Bucharest, Iaşi and Cluj. During the 1990/91 academic year the number of students in economics will rise to more than 30.000, and of law students to more than 5000. An increase in enrolment is at present limited due to the lack of facilities (laboratories, lecture rooms, rooms for seminars) and the restricted number of teachers. A new university admission scheme is to be introduced in the next few years. Universities now enjoy extensive autonomy, for which teachers and students are demanding legal recognition.

3. Conflicting interests and difficulties in financing research

Both new and old research and teaching institutions are faced with internal conflicts, some overt, others latent, between those in favour of rapid radical change and those who seek to maintain existing structures which are to their advantage, and who are frequently challenged, on professional and/or moral grounds, by their students or colleagues. Some of these teachers seek to strengthen their position by taking sides with the government and trying to give a political aspect to these conflicts. For reasons which are not clear, the government chooses to ignore the conflicts, but there is a risk that they may intensify in the next few months and seriously undermine several institutions, organizations and associations. Whatever happens, a solution must be found, since such internal conflicts severely hamper the activities of a number of establishments, and may provoke reactions by student movements.

The financing of social science research also comes up against major difficulties. Research institutes belonging to the Academy of Sciences are financed from the state budget. The situation is much more difficult as regards small research, centers and laboratories attached to ministries or major industrial firms. Ministries' budgets have been reduced, and most firm is in great financial difficulties. The budget savings which firms have been forced to make have begun with reduced funding for research, i.e. precisely one of the most important instruments for extracting the country from its present abyss. There is thus a complicated situation in which ministries, firms, local authorities, political parties and trade unions all emphasize the importance of social science research, but are unable or unwilling to finance it. The goodwill of researchers is not enough to carry out projects of any scope.

4. Research priorities

The list of social science priorities is a very long one, given the number and complexity of social problems in Romania. All sectors of economic, social and political life situation calls for urgent action as follows:

In the economic field, the transition from a centralized state economy to a market economy; a new system of balances between sectors; a new price system; consideration of the future of major industrial firms which make little or no profit; a new system of ownership; industrial reorganization; the training of key personnel and specialists who will be able to master the mechanism of a market economy; a new system of motivations for the workers in order to overcome their present lassitude and lack of discipline; and the development of domestic and international marketing.

In the political field, a study of democratization processes; government decentralization; a reduction in political violence; the proper functioning of the new political institutions; a study of the situation of former totalitarian institutions; identification of ways of making the people politically educated; a study of the government's responsibilities in relation to the conduct of research on how to emerge from the present highly confused situation; and legal studies geared to the drafting of new laws.

In the social field, analysis of the relations between social groups; the development of a new national education and training system designed to produce a rapid improvement in the cultural level of the population; a study of the causes of ethnic conflicts and how to prevent them; the development of a new social welfare system; a study of the social effects of growing unemployment, analysis of the social causes and effects of emigration; the relations between central government and local authorities seeking to become more independent; the situation of the homeless; and the social effects of new technologies.

In the cultural field, a study of ingrained mental stereotypes and forms of behaviour, and their effects on the processes of change; cultural conflicts between social and ethnic groups; nationalism versus cosmopolitanism in the European integration process; the influence of foreign media on the Romanian population; the role of the Romanian media; Romania's image in other European countries, and an explanation of why it may in some cases be unfavorable; and identification of ways of developing European cultural co-operation.

Most of these problems are included in research institutes' programmes, at least for the future. The main objective of the social sciences is accordingly to assist in Romania's economic, social and moral reconstruction. This may seem over-ambitious, given the modest intellectual and financial resources made available for the purpose.

Social science researchers are in agreement on the new research priorities, but have different views on how to achieve the proposed objectives.

The social science community has again split up into several groups. One group, with few members so far, supports radical social reform, a rapid changeover to a market economy, abolition of all institutions and structures of a communist nature, and rejection of any attempt at neo-communism. This group takes a highly critical attitude towards the government, accusing it of rigging the elections, continuing old communist practices, manipulating public opinion and concealing the truth about the December revolution and the ensuing conflicts. Its grounds for discontent were increased by the events of 13-15 June 1990 and the outrageous irruption of the miners into the capital. The witch-hunt carried out against these radical intellectuals has swelled the ranks of those who oppose the government.

A second group consists also of those who are in favour of radical and rapid change; while not entering into open with the government, they express their mistrust. The confidence, which prevailed in the weeks immediately after the revolution, has gradually given way to more reserved attitudes. Many social scientists are taking revenge in this way for the sham ritual 'consensus' to which they had been forced to submit by the communist regime.

A third group (consisting mainly of those who support gradual, less radical change) has agreed to co-operate closely with the new government, and some of its representatives have become members of parliament or senior government officials. It is likely that the varied relations maintained by social scientists with the state authorities will produce inter-professional conflicts.

Many scientists think that the achievement of the proposed objectives depends largely on an intensification of international scientific cooperation. A large number of co-operation agreements have been concluded between Romanian university and research institutions and those of developed countries. For the time being, results are not spectacular. The changing political situation in the country has blocked most avenues of co-operation indefinitely. This has increased dissatisfaction among Romanian researchers, who are convinced that, in the absence of extensive international scientific cooperation, Romania cannot extricate itself from its present predicament.

Glosar

Funcţia aplicativă a sociologiei – utilizarea rezultatelor cercetărilor sociologice în elaborarea politicilor sociale.

Funcţia explicativă a sociologiei – stabilirea de relaţii de determinare sau de covarianţă între diversele aspecte ale vieţii sociale.

Funcţia expozitivă a sociologiei – descriere, prezentare a faptelor şi proceselor sociale, aşa cum au loc acestea.

Funcţii latente – consecinţe a ceea ce este neintenţionat şi adesea nerecunoscut de către participanţii la sistem.

Funcții manifeste – consecințe a ceea ce este intenționat, urmărit și recunoscut de către participanții la sistem.

Perspectiva conflictualistă – concepție sociologică potrivit căreia conflictul este conceput ca o sursă a schimbării sociale și care își concentrează analiza asupra instabilității și dezechilibrelor.

Perspectiva funcționalistă – concepție care consideră societatea ca pe un sistem, un întreg compus din mai multe părți aflate în interacțiune, fiecare parte îndeplinind o anumită funcție.

Perspectiva interacționistă – concepție sociologică ale cărei afirmații se întemeiază pe considerentul că ființa umană este singura capabilă să producă și să utilizeze simboluri. Interacționismul afirmă că societatea este în permanență creată prin interacțiunea indivizilor și că lumea socială este o realitate construită.

Perspectiva sociologică – o cale de a privi societatea, de a studia viața socială și de a o explica; o construcție mentală care ne ajută să vizualizăm și să explicăm ceea ce se întâmplă în societate; o analiză a societății dintr-un anumit punct de vedere.

Sociologie spontană – ansamblul ideilor despre care nu știm de unde vin și pe ce se bazează, care nu pot fi demonstrate în mod sistematic.

Capitolul 2

Ramuri şi metode de cercetare

1. Principalele ramuri ale sociologiei

Sociologia se ocupă cu studiul ştiinţific al vieţii sociale a oamenilor şi al rezultatelor interacţiunii lor de grup. Acest domeniu de studiu este foarte vast şi nu poate fi tratat în profunzime în toată întinderea sa. Din acest motiv, a apărut necesitatea specializării analizei sociologice pe anumite aspecte ale vieţii sociale. Treptat, s-au constituit zeci de ramuri specializate de sociologie sau, altfel spus, sociologii de ramură care acoperă totalitatea aspectelor vieţii sociale.

Într-o enumerare incompletă, principalele ramuri specializate ale sociologiei sunt : sociologia comunităţilor, sociologia rurală, sociologia urbană, ecologia umană, sociologia industrială, sociologia muncii, sociologia economică, sociologia agrară, sociologia organizaţiilor, sociologia politică, sociologia opiniei publice, sociologia juridică, sociologia devianţei, sociologia populaţiei, sociologia familiei, sociologia tineretului, sociologia educaţiei, sociologia moralei, sociologia vârstnicilor, sociologia culturii, sociologia literaturii, sociologia filmului, sociologia teatrului, sociologia artei, sociologia comunicaţiilor de masă, sociologia comparativă, sociologia sportului, sociologia timpului liber, sociologia sănătăţii, sociologia armatei, sociologia păcii şi războiului, sociologia conflictelor, sociologia relaţiilor etnice, sociologia mobilităţii sociale, sociologia schimbării sociale, sociologia religiilor, sociologia ştiinţei, metodologia sociologică, teoria sociologică.

Din această listă se poate constata că unele domenii în care s-a specializat analiza sociologică formează şi obiectul de studiu al ştiinţelor sociale particulare. De exemplu, domeniul economic este studiat şi de ştiinţele economice, şi de sociologia economică. Aici nu avem de-a face cu o suprapunere a demersurilor ştiinţifice. Perspectivele utilizate de ştiinţele economice şi de sociologia economică sunt diferite, deşi se referă la acelaşi domeniu. Ştiinţele economice realizează o analiză în sine a economicului, ca şi cum acesta ar fi separat de restul vieţii sociale. Sociologia economică întreprinde o analiză poziţională a economicului, adică îl studiază în

raporturile pe care le stabileşte cu celelalte domenii ale vieţii sociale. Economicul este considerat în interrelaţiile pe care le are cu întreaga viaţă socială.

Marile institute de cercetare şi universităţi au preocupări în toate ramurile specializate ale sociologiei. În mod curent însă, sociologii şi institutele de cercetări mai mici se specializează în una sau doar câteva ramuri. Pentru unele dintre ele există o cerere socială mare (sociologia aplicată, sociologia industrială) ; altele nu interesează decât un număr restrâns de specialişti şi au o finalitate predominant teoretică (sociologia ştiinţei, epistemologia sociologică). Dezvoltarea ramurilor sociologiei este foarte inegală de la o societate la alta şi depinde de acuitatea problemelor sociale, de potenţialul ştiinţific existent şi de resursele mobilizate pentru finanţarea cercetării sociologice.

2. Etapele cercetării sociologice

Nu orice discurs despre societate poate fi calificat drept sociologie. Despre viaţa socială pot vorbi şi politicianul, şi filosoful, eseistul sau jurnalistul. Discursurile acestora pot fi corecte, frumoase, convingătoare, dar nu sunt analize sociologice. Pentru ca o analiză să poată fi calificată drept sociologică, este necesar ca ea să se conformeze unei metode ştiinţifice, adică să se integreze într-un proces sistematic şi formal de colectare a faptelor şi de căutare a explicaţiilor logice ale acestora.

Ca şi în cazul altor ştiinţe, metoda utilizată de sociologie constă în respectarea riguroasă a unor etape. În esenţă, aceste etape sunt :

1. Stabilirea problemei de studiat. Realitatea socială este practic inepuizabilă ; ea nu poate fi abordată de către un cercetător decât în unul sau în unele aspecte ale ei. Din multitudinea de posibilităţi, cercetătorul selectează un aspect pe care îl consideră a fi important din punct de vedere fie teoretic, fie practic ; altfel spus, apreciază că acest aspect constituie o problemă socială. În această etapă, rolul cercetătorului este de a formula problema socială în termeni sociologi, astfel încât să poată fi abordată în mod ştiinţific. În acest fel, problema socială este transformată într-o problemă sociologică.

Aceeaşi realitate socială privită din perspective diferite sau de cercetători diferiţi generează probleme sociologice diferite. Problemele sociologice nu există deci ca atare, în realitate ; ele sunt rezultatul decupării făcute în această realitate de către sociolog, rezultatul unei operaţii ştiinţifice. De aici nu deducem însă că problemele ştiinţifice sunt pure speculaţii sau ficţiuni fără legătură cu realitatea. Din punct de vedere epistemologic, sunt importante în acest context diferenţierile conceptuale între faptul social, problema socială şi problema sociologică.

2. Studiul bibliografiei problemei. Realitatea socială fiind vastă, practic există mereu posibilitatea formulării unor probleme sociologice complet noi. Dar şi aceste

probleme au conexiuni cu altele, care au fost deja studiate. Parcurgerea literaturii de specialitate referitoare la problema sau domeniul de care ne ocupăm este o etapă obligatorie în orice cercetare sociologică, din mai multe motive. Fiind informaţi asupra rezultatelor cercetărilor anterioare, putem evita redescoperirea a ceea ce se ştia deja şi putem economisi astfel resurse intelectuale şi materiale. Literatura de specialitate ne permite să evităm impasurile, adică să mergem pe căi care anterior s-au dovedit a fi impracticabile din punct de vedere ştiinţific. Cunoaşterea rezultatelor la care au ajuns predecesorii oferă idei noi pentru cercetarea pe care o întreprindem.

Această etapă constă în principal într-o activitate de bibliotecă sau de arhivă. Rezultatele cercetărilor anterioare sunt prezentate în cărţi, articole de revistă, rapoarte de cercetare aflate în arhivele institutelor ştiinţifice, bănci de date. Este foarte utilă şi purtarea unor discuţii teoretice şi metodologice cu cercetătorii care s-au ocupat de aceeaşi problemă.

3. Formularea ipotezelor. Pornind de la experienţa sa şi de la studiul literaturii de specialitate, sociologul stabileşte anumite legături între faptele sociale, legături ce urmează a fi demonstrate prin cercetarea pe care o întreprinde. În acest scop, el separă din realitatea socială două serii de fapte, două variabile, dintre care una este considerată variabila-cauză (independentă) şi cealaltă, variabila-efect (dependentă). Legătura, afirmată, dar nedemonstrată încă, între două variabile poartă numele de ipoteză.

Pentru a se putea realiza demonstraţia sau transformarea ipotezei în teză este necesar ca variabilele să fie definite operaţional, adică exprimate într-o formă care să permită măsurarea. Să luăm ca exemplu ipoteza: „Intensitatea naţionalismului este invers proporţională cu nivelul de instrucţie". Avem aici variabila independentă – nivelul de instrucţie – măsurabilă cu ajutorul unei scale (durata formelor de învăţământ parcurse complet, diplome de studii, doctorate etc.) şi variabila dependentă – intensitatea naţionalismului – măsurabilă, de asemenea, cu ajutorul unei scale (cum ar fi, de pildă, scala distanţei sociale elaborată de sociologii americani). Ambele variabile putând fi măsurate, se poate stabili gradul de corelaţie (de determinare) între ele.

Ipotezele pot fi formulate pe mai multe căi: pe baza propriei experienţe de viaţă şi a propriei experienţe de cercetare; în mod deductiv, din alte teze sau ipoteze prezente în literatura de specialitate; în mod analogic, adică prin transfer din alte domenii ştiinţifice sau alte domenii ale realităţii (în sociologie au fost frecvent utilizate ipoteze analogice organiciste sau mecaniciste).

Nu toate ipotezele sunt confirmate prin cercetare. Neconfirmarea unei ipoteze nu trebuie să fie un lucru jenant pentru cercetător. Chiar şi în acest caz, cunoaşterea sociologică înregistrează un avans, arătându-se că o anumită cale duce la impas şi, în consecinţă, trebuie evitată de alţi cercetători. Din acest motiv, cercetătorul trebuie să prezinte toate ipotezele cercetării sale, atât pe cele confirmate, cât şi pe cele neconfirmate.

Metodologia cercetării sociologice distinge între ipotezele descriptive şi cele explicative. Ipotezele descriptive intervin în construcţia obiectului de cercetat, iar cele explicative au ca scop evidenţierea raporturilor cauzale ce apar în problema studiată. Aceste două categorii de ipoteze nu pot fi separate în mod categoric; un element descriptiv poate avea valenţe explicative.

Ipotezele pot fi conţinute în mod implicit în elementele teoretice care fundamentează cercetarea sau pot fi formulate în mod explicit. În ambele situaţii, ele trebuie să fie suficient de evidente pentru a permite verificarea.

Rolul ipotezelor este atât demonstrativ, cât şi cognitiv. Ipotezele arată cercetătorului ce informaţie trebuie să colecteze, ce întrebări trebuie să pună informatorilor, ce fenomen trebuie să observe, ce documente trebuie să analizeze. Fără ipoteze, sociologul va fi dezorientat şi se va pierde în oceanul de fapte sociale.

Ipotezele nu apar din nimic; ele sunt determinate de poziţia teoretică adoptată de sociolog, de sistemul de valori la care aderă şi de experienţa personală a contactului cu realitatea (deci nu se poate nega rolul empiriei în formularea ipotezelor).

Ipotezele nu sunt independente de anumite valori, aşa cum, în general, nu există sociologie independentă de valori. Sociologul ia parte la viaţa socială din societatea sa, deci aderă el însuşi la anumite valori. Chiar alegerea temei de cercetare este rezultatul unei opţiuni valorice; cercetătorul consideră tema sa mai importantă, mai semnificativă social decât alte teme sau alte probleme. Deşi sunt impregnate de opţiunile valorice ale sociologiei, ipotezele nu trebuie formulate în termeni moralizatori. Ipoteza „Creşterea ponderii cuplurilor consensuale determină scăderea natalităţii" este acceptabilă. În schimb, ipoteza „Creşterea ponderii cuplurilor consensuale determină decăderea societăţii sau criza morală a societăţii" nu este acceptabilă, întrucât se încalcă în mod evident principiul neutralităţii axiologice (Max Weber).

4. Determinarea populaţiei de studiat. Problemele sociale abordate de sociologie au o extindere foarte diferită; unele privesc societatea în întregul ei, altele doar anumite categorii de populaţie sau anumite comunităţi. În unele situaţii este necesar să se colecteze informaţii despre întreaga populaţie a unei societăţi, cum este cazul recensământurilor. Aceste cercetări exhaustive sunt foarte costisitoare şi nu pot fi efectuate decât la intervale mari de timp.

Sociologia nu-şi propune să realizeze cercetări exhaustive, întrucât acestea nu ar fi nici posibile, nici necesare. În mod obişnuit se procedează la cercetări selective, pe bază de eşantioane reprezentative. De exemplu, dacă vrem să studiem opiniile politice ale populaţiei din România, nu este nevoie să investigăm peste şaptesprezece milioane de oameni în vârstă de peste 18 ani. E suficient să selectăm în mod riguros un eşantion care să reproducă în mic structura de ansamblu a populaţiei totale, adică să se asigure o reprezentativitate în raport cu variabilele considerate relevante pentru problema investigată (sex, vârstă, pregătire şcolară, profesie, mediu de rezidenţă, naţionalitate).

Mărimea eşantionului este în raport cu gradul de precizie pe care îl urmărim. Cu cât urmărim o precizie mai mare sau o eroare mai mică, cu atât eşantionul va fi mai mare. Dacă se asigură reprezentativitatea, concluziile desprinse din studierea eşantionului pot fi extinse la întreaga populaţie. Selectarea eşantionului, analiza şi generalizarea rezultatelor sunt operaţii tehnice pretenţioase, care necesită o calificare specială.

Există şi situaţii în care populaţia totală de studiat coincide cu populaţia efectiv studiată. Dacă întreprindem un studiu de caz într-o comunitate rurală de câteva sute de locuitori, nu se procedează la eşantionare, ci se investighează întreaga populaţie.

5. Stabilirea metodelor şi tehnicilor de cercetare. În raport cu problema de studiat şi cu ipotezele enunţate, se stabilesc şi metodele şi tehnicile prin care se vor colecta datele. Cercetătorul poate opta pentru analiza documentară, observarea sistematică, organizarea de interviuri, experimentare sau poate combina aceste metode.

6. Colectarea datelor este etapa de teren, de contact cu populaţia de studiat. Colectarea datelor se poate face direct, de către sociolog, sau cu ajutorul unor persoane calificate (asistenţi de cercetare, operatori de anchetă). A doua soluţie este practicabilă atunci când tehnicile de cercetare sunt suficient de standardizate, iar tema de cercetat nu pretinde intervenţia creativă a cercetătorului pe parcursul cercetării. Indiferent de tema investigată şi de tehnicile utilizate, prezenţa sociologului, contactul direct cu populaţia de studiat sunt absolut necesare.

7. Analiza rezultatelor. Datele obţinute în etapa precedentă sunt prelucrate, combinate şi analizate, astfel încât să permită verificarea ipotezelor avansate. În această etapă se combină aspectele pur tehnice (prelucrarea manuală, mecanică sau electronică a datelor) cu aspectele creative, de analiză ştiinţifică şi de interpretare.

8. Formularea concluziilor. În aceasta etapă, sociologul acceptă, respinge sau modifică ipotezele avansate şi formulează concluzii cu finalitate aplicativă sau teoretică. Rezultatele cercetării sunt redactate şi prezentate într-o formă accesibilă (documente scrise, benzi magnetice, dischete, discuri compacte, arhivare electronică). În raportul de cercetare se prezintă toate etapele parcurse, metodologia utilizată, astfel încât să se poată controla corectitudinea demersului urmat.

Dacă în urma cercetării s-au formulat concluzii teoretice, este necesar ca acestea să fie verificate prin alte cercetări, întrucât o singură investigaţie este insuficientă pentru elaborarea unei teorii.

Unele dintre etapele cercetării sociologice sunt puternic formalizate şi se conformează unor principii practicate de toţi cercetătorii. Prima şi ultima etapă se pretează foarte greu sau deloc la formalizare. În stabilirea problemelor de studiat şi în elaborarea concluziilor, rolul principal revine imaginaţiei şi creativităţii sociologului.

Nu toate cercetările au finalităţi teoretice ; unele au un scop practic imediat. În ultima situaţie, unele etape pot fi scurtate, dar în nici un caz ocolite. Nerespectarea acestor exigenţe metodologice diminuează sau anulează caracterul sociologic ştiinţific al investigaţiei.

3. Metode şi tehnici de cercetare

În ştiinţele sociale se face distincţia între două metode de studiu care sunt, în mod obişnuit, combinate în diverse proporţii, în funcţie de necesităţile studiului.

Prima este **metoda nomologică sau generalizantă**, prin care se urmăreşte formularea de legi, de legături generale care ar exista indiferent de condiţiile de timp şi spaţiu. În acest caz, sociologul studiază religia în general, familia în general sau organizaţiile în general şi stabileşte relaţii pur formale între concepte goale de conţinut real. Această metodă este limitată de faptul că realitatea socială este multiformă, în continuă dinamică, iar conceptele nu pot epuiza realitatea socială. Dacă metoda nu ţine seama de aceste condiţii, rezultatul cercetării riscă să fie o construcţie intelectuală vidă.

A doua este **metoda individualizantă sau genetică sau istorică** ; ea constă în studierea unui aspect sau eveniment singular, în condiţii determinate de timp şi spaţiu. Accentul este pus pe real, pe ceea ce este trăit. De aici se ajunge la o exagerare a evenimentului, a faptelor particulare, iar sociologia devine un hiperempirism. Evenimentul nu poate fonda ştiinţa. Pentru a formula un discurs ştiinţific, este necesar să se treacă de la eveniment la conceptualizare.

Un demers ştiinţific corect constă în combinarea celor două metode, urmărindu-se conceptualizarea accidentalului şi relativizarea legilor la condiţii istorice concrete. Sociologul nu trebuie să piardă din vedere că sociologia este o ştiinţă în permanentă construcţie şi că teoriile propuse de ea au determinări spaţiale şi temporale. Evoluţia sociologiei pe parcursul secolului XX a evidenţiat impasul la care poate să ajungă atât speculativismul teoretic, cât şi hiperempirismul. Dificultăţile formalismului german, pe de o parte, şi cele întâmpinate de hiperempirismul american din anii '30-'40, pe de altă parte, sunt suficient de convingătoare în această privinţă.

Metoda sau calea ştiinţifică de urmat este deci, în general, aceeaşi pentru toate cercetările sociologice. Ceea ce diferă constă în tehnici, adică în modalităţile particulare prin care metoda ştiinţifică este aplicată la probleme specifice.

Unele cercetări ştiinţifice pot să surprindă situaţia existentă la un moment dat, cum ar fi, de pildă, analiza atitudinilor tinerilor faţă de căsătorie şi familie. În acest caz avem de-a face cu un studiu transversal sau secţional. În alte situaţii, cercetarea urmăreşte dinamica unor fapte sociale într-un anumit interval de timp ; avem de-a face în acest caz cu un studiu longitudinal. Dacă studiul privind atitudinile tinerilor faţă de căsătorie şi familie se repetă peste cinci sau zece ani, studiile secţionale permit o analiză longitudinală.

Cercetările longitudinale pot fi făcute retrospectiv sau prospectiv. În cercetările retrospective, se colectează date referitoare la valorile înregistrate de anumite variabile în perioada trecută; se urmăreşte stabilirea unor tendinţe în dinamica faptelor sociale. În studiul prospectiv, se porneşte de la studierea prezentului şi parţial a trecutului, pentru a se anticipa evoluţia viitoare a unor fapte sau aspecte sociale.

În literatura de specialitate sunt inventariate numeroase tehnici de cercetare. Acestea pot fi reduse la patru mari categorii: experimentul, observaţia, ancheta şi analiza documentară.

Experimentul este tehnica de cercetare care permite cel mai bine verificarea legăturii dintre două variabile. Cercetătorul constituie două grupuri identice. În primul grup – numit grup experimental – se introduce o variabilă; al doilea grup, în care nu s-a introdus această variabilă, serveşte drept grup de control. Sub acţiunea variabilei independente, în primul grup vor apărea anumite modificări. Dacă aceste modificări nu apar şi în grupul de control, se poate deduce că ele sunt provocate de acţiunea variabilei independente.

Ne propunem, de exemplu, să analizăm influenţa mărimii salariilor (variabila independentă) asupra productivităţii muncii (variabila dependentă). Pentru aceasta, vom constitui două grupuri de lucrători cu caracteristici identice. În primul grup se majorează salariile lucrătorilor, apoi se măsoară din nou nivelul productivităţii muncii în cele două grupuri. Dacă în primul grup productivitatea muncii creşte, atunci se poate deduce că acest fapt se datorează creşterii salariilor.

În timpul experimentului, este important să se izoleze acţiunea altor variabile, pentru a putea fi siguri că efectele sunt provocate de variabila pe care o testăm.

Experimentul se poate desfăşura în laborator sau în condiţiile vieţii sociale reale. Experimentul de laborator are avantajul că permite controlul variabilelor, măsurarea exactă a modificărilor de la nivelul grupului experimental şi eliminarea unor influenţe necontrolabile. Psihologia şi, parţial, psihologia socială apelează frecvent la experimentul de laborator. În sociologie, experimentul este greu de realizat sau, chiar dacă se realizează, rezultatele nu sunt suficient de concludente. Ceea ce se petrece în laborator nu este sigur că se va petrece şi în viaţa socială reală. Laboratorul comportă pentru sociologie o mare doză de artificial şi nesiguranţă.

În sociologie, experimentul pune şi unele probleme de etică profesională. Are sociologul dreptul să supună experimentării persoane care nu sunt informate şi nu şi-au dat acordul să participe la experiment? Mulţi sociologi răspund afirmativ la această întrebare, dacă prin experiment nu sunt afectate integritatea şi personalitatea subiecţilor şi dacă nu le sunt aduse prejudicii. Persoanele participante la un experiment nu pot fi informate asupra scopurilor cercetării pentru că, ştiindu-se observate, ar adopta comportamente nefireşti, diferite de cele practicate în mod normal. Experimentatorul nu ar putea izola efectele produse de variabila independentă de cele produse în mod intenţionat de persoanele care ştiu că sunt supuse observării.

Observaţia este cea mai veche tehnică utilizată în ştiinţă, inclusiv în sociologie. De această tehnică s-au folosit pe larg antropologii care au studiat societăţile aşa-zis arhaice, dar şi sociologii care au studiat anumite grupuri sociale sau instituţii din ţările dezvoltate.

În raport cu poziţia observatorului faţă de grupul studiat, deosebim două tipuri de observaţie : neparticipativă şi participativă. În primul caz, cercetătorul observă din exterior comportamentele şi acţiunile indivizilor şi grupurilor, fără să interfereze cu nimic în activitatea acestora. În al doilea caz, cercetătorul devine membru al grupului studiat şi participă la activitatea acestuia.

Pentru a studia activitatea micilor funcţionari de birou, un sociolog se poate angaja pentru câteva luni ca funcţionar. El va realiza zilnic sarcinile profesionale ale postului pe care îl ocupă, va participa la discuţiile şi disputele din grup şi la toate activităţile acestuia. Prin ceea ce face şi prin modul cum se comportă, nu se va diferenţia cu nimic de ceilalţi funcţionari. În acelaşi timp, va observa tot ceea ce se petrece în jurul lui.

Anumite grupuri nu pot fi studiate decât prin intermediul observaţiei participative. Grupurile religioase, sindicatele, partidele politice şi chiar grupurile de muncă se protejează faţă de observarea din exterior. În aceste cazuri, cercetătorul nu-şi poate efectua observarea decât făcându-se acceptat ca membru al grupului sau desfăşurând o activitate care îl pune frecvent în contact cu grupul.

Tehnica observaţiei participative ridică unele chestiuni de etică profesională. Are cercetătorul dreptul să se disimuleze într-un grup? Are dreptul să profite de încrederea pe care i-o acordă membrii grupului? Scopul cunoaşterii ştiinţifice a unui grup poate scuza mijloacele folosite pentru realizarea lui? Răspunsurile specialiştilor la aceste întrebări nu sunt întru totul convergente. Observaţia participativă este considerată o tehnică acceptabilă atât timp cât observatorul nu aduce prejudicii membrilor grupului şi nu participă la acţiuni condamnabile din punct de vedere moral sau juridic.

Observarea participativă prezintă şi unele riscuri, rezultate din implicarea prea puternică a cercetătorului în viaţa grupului observat. Aceasta poate avea drept consecinţă o pierdere a obiectivităţii, o deformare subiectivă a percepţiei. S-au constatat cazuri de sociologi şi antropologi care s-au integrat definitiv în grupul pe care îşi propuseseră să-l studieze.

Observaţia poate fi realizată într-o formă calitativă sau cantitativă. Observaţia calitativă poate îmbrăca o formă impresionistică sau mai sistematică. De exemplu, un specialist englez în sociologia rurală face o călătorie în România. El vizitează mai multe sate, discută cu localnicii, face însemnări şi fotografii, citeşte articolele din presă referitoare la mediul rural, poartă discuţii cu specialiştii români în domeniu etc. În cele din urmă, el îşi formează o imagine despre situaţia socială din satele româneşti care poate fi destul de corectă, dar rămâne în cea mai mare parte impresionistică, adică greu verificabilă. Cu toate limitele sale ştiinţifice, observaţia calitativă este utilizată frecvent în sociologie, ea permiţând enunţarea unor ipoteze

interesante. Unele lucrări de sociologie celebre au fost elaborate pe baza acestei tehnici (R. şi H. Lynd, *Middletown*, 1929, 1937 ; O. Lewis, *Five Families : Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*, 1959 ; E.E. Masters, *Blue Collar Aristocrats*, 1975 etc.).

Observaţia cantitativă se bazează pe date statistice colectate în scopuri generale sau în scopul efectuării cercetării. Unele societăţi beneficiază de un număr mare de publicaţii statistice, foarte utile pentru cercetarea sociologică. În ţările mai puţin dezvoltate din punct de vedere economic, statisticile publicate sunt puţine şi lacunare. Mulţi oameni au o atitudine rezervată faţă de statistică, pe care consideră, alături de sperjur şi declaraţia de dragoste, una dintre posibilităţile de a minţi. Statisticile sunt colecţii de fapte ; cu ajutorul lor se pot demonstra adevăruri ştiinţifice sau se poate minţi. Depinde cine le foloseşte şi în ce scop.

În demersul de tip cantitativist, importantă este construirea variabilelor, adică a mijloacelor de poziţionare a unui individ sau grup într-un anumit interval de variaţie. Reluând analizele lui Paul Lazarsfeld (1901-1976), R. Boudon stabileşte patru etape în construirea variabilelor :

1. *Reprezentarea imaginată a conceptelor*, adică „degajarea" impresiilor generale care ghidează curiozitatea cercetătorului. De exemplu, conceptul de „inteligenţă" suscită imagini de fluiditate verbală, curiozitate, rapiditate în formularea unor răspunsuri etc.
2. *Specificarea conceptului sau evaluarea dimensiunilor sale*. Imaginile reţinute sunt folosite pentru a stabili componentele conceptului, aspectele sau dimensiunile lui. Astfel, conceptul de inteligenţă poate fi specificat prin dimensiunile : erudiţie, uşurinţă în exprimare, capacitatea de a utiliza noţiuni abstracte, corectitudinea exprimării etc.
3. *Alegerea indicatorilor conceptului*. Fiecare dimensiune trebuie să fie exprimată prin anumiţi indicatori, care diferă ca număr şi ca natură în raport cu situaţia de cercetat. Relaţia dintre indicator şi concept este de tip probabilistic ; astfel, e probabil ca o persoană cu un vocabular bogat să fie inteligentă (dar nu întotdeauna se întâmplă aşa). Din acest motiv, este necesar să se stabilească un număr suficient de mare de indicatori pentru exprimarea cât mai corectă a conceptului.
4. *Alcătuirea indicilor*. Datele elementare obţinute în etapele anterioare sunt sintetizate într-o măsură unică. În exemplul nostru, indicatorii utilizaţi trebuie să fie sintetizaţi într-o singură variabilă, capabilă să ordoneze în intervalul unei clase toţi indivizii care fac obiectul cercetării.

Analiza cantitativă a fost uneori folosită în exces, ajungându-se la o adevărată cuantofrenie. Utilizarea de simboluri şi formule matematice, de interpretări sofisticate este inutilă şi nu aduce nici un plus de cunoaştere atât timp cât nu este adecvată faptelor psihosociale studiate.

Fie că este calitativă sau cantitativă, exterioară sau participativă, observaţia trebuie desfăşurată sistematic, pe baza unor ipoteze clare. Fiecare om vede numai ce

este interesat să vadă. Dacă observatorul nu ştie bine ce urmăreşte rezultatul observaţiei sale va fi o colecţie întâmplătoare de fapte şi evenimente, inutilă în unele aspecte, incompletă în altele.

Ancheta este una dintre cele mai răspândite tehnici de cercetare sociologică. Ea constă în colectarea de informaţii prin solicitarea oamenilor să răspundă la anumite întrebări.

Ancheta are două forme principale: interviul şi chestionarul. În interviu, o persoană pune anumite întrebări altei persoane şi înregistrează răspunsul (în scris, pe bandă audio sau video). În cazul chestionarului, întrebările sunt tipărite, iar subiectul citeşte şi notează răspunsul.

Interviul se poate desfăşura prin telefon sau faţă în faţă. Utilizarea telefonului este mai economicoasă, dar prezintă câteva inconveniente. Nu toţi oamenii au telefon la domiciliu, iar selectarea unui eşantion folosind ca bază de informaţie listele de abonaţi poate să nu asigure reprezentativitatea. În interviul prin telefon se pierd multe aspecte interesante, pe care anchetatorul nu le constată decât discutând faţă în faţă cu subiectul.

Chestionarul poate fi trimis prin poştă sau prezentat subiectului de către anchetator. În ultimul timp, se extinde procedeul completării chestionarului prin minitel (procedeu de comunicare electronică la distanţă cu ajutorul unui calculator cu display conectat la reţeaua telefonică).

Interviul şi chestionarul constau într-o suită de întrebări. Nu este vorba de o listă alcătuită la întâmplare. Întrebările sunt formulate în raport cu ipotezele cercetării, iar răspunsurile la întrebări sunt folosite pentru verificarea acestora. Formularea întrebărilor, ordinea lor în chestionar sau interviu prezintă o mare importanţă, întrucât pot influenţa răspunsurile şi rezultatele anchetei. Întrebarea „Consideraţi că în următoarele 12 luni situaţia economică a gospodăriei dumneavoastră va fi: a) mai bună; b) mai rea; c) va rămâne la fel; d) nu ştiu?" şi întrebarea „Consideraţi că în următoarele 12 luni situaţia economică a gospodăriei dumneavoastră: a) va fi mai rea; b) va rămâne la fel; c) va fi mai bună; d) nu ştiu?", deşi par identice, pot conduce la rezultate diferite.

Întrebările se pot referi la patru tipuri de informaţii:

1. Fapte, adică ceea ce priveşte situaţia personală a indivizilor chestionaţi (vârstă, sex, profesie, venituri), la mediul lor (locuinţă, condiţii de muncă) sau la comportamente obiective (utilizarea timpului, relaţii cu vecinii sau rudele, opţiunea de vot la ultimele alegeri etc.).
2. Opinii, adică judecăţile, aprecierile pe care le fac indivizii chestionaţi în legătură cu probleme considerate ca interesându-i: opinii politice, religioase, morale, artistice. În această categorie intră şi motivaţiile (raţiunile unei alegeri sau ale unui comportament), intenţiile (de vot, de a cumpăra anumite produse, de petrecere a vacanţei, de orientare şcolară a copiilor etc.) şi aspiraţiile.
3. Atitudini, adică determinanţii individuali, conştienţi sau nu, ai acţiunilor. Acestea sunt puse în evidenţă mai întâi prin opinii şi sunt considerate a reprezenta

structurile mentale permanente care susţin opiniile. Atitudinile se măsoară cu ajutorul unor scale de atitudini, cu valori numerice sau cu intervale calitative.

4. Cunoştinţe, adică gradul de cunoaştere a problemelor sau situaţiilor cu care se interferează persoana chestionată. Această categorie de întrebări este de multe ori neglijată în anchete, deşi utilizarea lor ar furniza informaţii foarte importante pentru analiza şi interpretarea răspunsurilor la întrebările de opinie şi de atitudini. În unele sondaje de opinie făcute în ţările est-europene în anii 1990 şi 1991, s-au formulat întrebări în legătură cu politica de democratizare a guvernului, respectarea de către diverse partide politice a principiilor democraţiei, cu privire la caracterul democratic al alegerilor. Răspunsurile la aceste întrebări ar trebui analizate în corelaţie cu faptul că circa 1/3 din populaţia anchetată (în unele ţări şi mai mult) nu putea să spună în ce constă democraţia sau asocia acestui concept dimensiuni cu totul fanteziste.

Unele anchete nu urmăresc scopuri ştiinţifice deosebite ; în schimb, au o finalitate practică imediată, cum sunt anchetele preelectorale sau anchetele privind popularitatea unor lideri politici, ori cele comerciale referitoare la preferinţele consumatorilor pentru un anumit produs. Aceste anchete servesc la corectarea unor strategii politice sau a unor strategii de producţie şi de marketing. Utilizate în afara unei etici profesionale riguroase, ele pot fi folosite ca mijloace de manipulare a curentelor de opinie.

Analiza documentară este utilizată mai ales în situaţiile în care cercetătorul nu are acces direct la realităţile sociale pe care intenţionează să le studieze. Informaţii referitoare la aceste realităţi se găsesc însă sub alte forme : arhive publice sau private, jurnale personale, corespondenţă, date statistice, ziare, reviste, cărţi, lucrări de artă, folclor, discursuri sau date ale cercetărilor anterioare. Aceste informaţii sunt prelucrate şi utilizate de sociolog în verificarea ipotezelor enunţate.

Studierea documentelor se face cu ajutorul unor tehnici riguros elaborate, grupate în ceea ce se numeşte tehnici ale analizei de conţinut. Mânuite de cercetători pricepuţi, aceste tehnici conduc la rezultate deosebit de interesante. Astfel, studiind propaganda nazistă în timpul celui de-al doilea război mondial, analiştii americani şi englezi au putut anticipa unele atacuri importante declanşate de armata germană.

Tehnica analizei documentare prezintă unele inconveniente. Informaţiile din documente nu au fost acumulate pentru a fi utilizate de sociolog ; ele sunt lacunare, uneori contradictorii sau deformate de subiectivismul celor care le-au consemnat. Din acest motiv, utilizarea documentelor de arhivă trebuie făcută cu multă prudenţă.

O lucrare sociologică clasică bazată în mare parte pe tehnica analizei documentare este *The Polish Peasant in Europe and America* (1923), în care autorii W.I. Thomas şi F. Znaniecki au utilizat corespondenţa purtată între emigranţii polonezi din America şi rudele rămase în Polonia.

În general, orice analiză documentară trebuie să răspundă la o serie de întrebări, sintetizate de H. Laswell într-o schemă uşor de reţinut :

- Cine vorbeşte ? (emiţătorul) ;
- Ce spune ? (conţinutul mesajului ; aici intervine analiza de conţinut propriu-zisă) ;
- Cui spune ? (receptorul) ;
- Cum spune ? (forma şi mijlocul de vehiculare a mesajului) ;
- Cu ce scop ? (obiectivele urmărite, explicite sau nu) ;
- Cu ce rezultate ? (efectele obţinute ; acestea pot fi congruente sau nu cu intenţiile declarate sau deduse).

Deşi pare simplă, utilizarea tehnicii analizei de conţinut necesită o foarte bună pregătire a analistului. Pe lângă formarea sociologică, este necesară şi o anumită calificare în analiza lingvistică şi contextuală. Cercetătorul trebuie să identifice atât mesajele evidente, cât şi pe cele latente. În mod obişnuit, în analiza de conţinut, aspectele cel mai dificil de identificat sunt efectele produse de un anumit mesaj, întrucât analiza acestora depăşeşte cadrul strict contextual şi pretinde o analiză pretenţioasă la nivelul receptorilor.

Cercetătorul poate opta pentru una dintre tehnicile prezentate mai sus. În cercetările cu o finalitate practică, imediată, se utilizează de obicei o singură tehnică. În cercetările cu scopuri teoretice sau în cele de mai mare complexitate, se recomandă folosirea mai multor tehnici, întrucât acestea îşi compensează reciproc limitele şi deficienţele şi permit o mai bună analiză a realităţii sociale studiate.

Glosar

Anchetă – tehnică de cercetare sociologică care constă în colectarea de informaţii prin solicitarea oamenilor să răspundă la anumite întrebări.

Chestionar – suită de întrebări formulate în raport cu ipotezele cercetării, răspunsurile primite fiind folosite pentru verificarea acestora.

Eşantion – ansamblu structurat de elemente studiate de către sociolog care reproduce la scară redusă structura de ansamblu a populaţiei totale şi asigură reprezentativitatea în raport cu variabilele considerate relevante pentru problema investigată.

Ipoteză – legătură afirmată, dar nedemonstrată încă, între două variabile.

Metoda individualizantă sau genetică sau istorică – demers ştiinţific care constă în studierea unui aspect sau eveniment singular, în condiţii determinate de timp şi spaţiu. Accentul este pus pe real, pe ceea ce este trăit.

Metoda nomologică sau generalizantă – demers ştiinţific prin care se urmăreşte formularea de legi, de legături generale care ar exista indiferent de condiţiile de timp şi spaţiu.

Observaţie neparticipativă – tehnică de cercetare prin care cercetătorul observă din exterior comportamentele şi acţiunile indivizilor şi grupurilor, fără să interfereze cu nimic în activitatea acestora.

Observaţie participativă – tehnică de cercetare prin care cercetătorul devine membru al grupului studiat şi participă la activitatea acestuia.

Capitolul 3

Structura culturii

1. Semnificaţia culturii

Antropologul sau simplul turist poate observa, în călătoriile lui, cât de diferite sunt culturile de la un continent la altul sau chiar în interiorul aceluiaşi continent. Când un european se confruntă cu alte culturi, el constată că ceea ce i se părea normal în societatea sa este considerat straniu în alte societăţi, şi invers. Sociologul şi antropologul nu procedează ca turistul obişnuit ; ei nu privesc alte culturi diferite de ale lor ca fiind stranii sau nefireşti, ci încearcă să le studieze debarasându-se de prejudecăţile comune.

În accepţiunea sociologică, prin cultură înţelegem ansamblul modelelor de gândire, atitudine şi acţiune ce caracterizează o populaţie sau o societate, inclusiv materializarea acestor modele în lucruri. Cultura cuprinde deci componente ideale (credinţe, norme, valori, simboluri, modele de acţiune) şi componente materiale (unelte, locuinţe, îmbrăcăminte, mijloace de transport etc.). Cultura conţine un set de răspunsuri standardizate pentru a interacţiona cu ceilalţi membri ai societăţii. Ea prescrie cum trebuie să se comporte un om cu membrii familiei, cu vecinii, cu necunoscuţii ; ce atitudine trebuie să se adopte la o înmormântare sau la celebrarea unei căsătorii ; cum trebuie să se poarte individul când este lăudat sau insultat etc.

Cultura reprezintă pentru membrii unei societăţi ceva normal, de care nu-şi dau seama decât atunci când intră în contact cu culturi diferite. Nici un om nu poate fi considerat fiinţă socială, membru al unei societăţi, dacă nu aparţine unei culturi.

Legătura dintre cultură şi societate este atât de puternică, încât unii specialişti pun semnul egalităţii între ele. Din punct de vedere strict conceptual, se impune totuşi o distincţie.

Prin cultură înţelegem produsele ideale şi materiale ale unui grup, iar prin societate înţelegem un grup relativ autonom, care se autoreproduce, ocupă acelaşi teritoriu şi participă la o cultură comună. Deci nu există cultură în afara unei societăţi şi nici societate fără o anumită cultură.

Cultura se dobândeşte prin convieţuire socială. Transferurile ereditare au un rol minor. Un copil din Africa Sahariană crescut de la o vârstă foarte mică într-o metropolă europeană aparţine culturii care l-a adoptat. Pielea neagră şi părul creţ nu-l fac mai puţin european. Transferat în ţara părinţilor săi, se va simţi străin, deşi, biologic, nu se deosebeşte de cei pe care i-a părăsit cândva.

Cultura oferă oamenilor posibilităţi multiple de adaptare la medii naturale foarte diferite. Mamiferele nu supravieţuiesc decât în condiţiile nişelor lor ecologice. Oamenii pot supravieţui la tropice, la poli, în vârful munţilor sau în insule minuscule din ocean. Pentru răspunsurile adecvate la noile condiţii de mediu, ei se bazează pe achiziţiile culturale.

2. Elementele culturii

În sensul foarte larg în care a fost definită anterior, cultura se prezintă ca un ansamblu foarte complex şi, la prima abordare, eterogen de obiecte, credinţe, prejudecăţi, moduri de comportare, creaţii artistice etc. În acest ansamblu pot fi însă identificate câteva elemente principale: simbolurile, riturile, limbajul, normele şi valorile.

Simbolurile sunt semne arbitrare utilizate la nivel social pentru a desemna ceva (un obiect, o acţiune, o atitudine etc.). Ele sunt depozitarele culturii, care, într-un anumit sens, poate fi definită şi ca un sistem de simboluri. Modurile în care ne îmbrăcăm, mâncăm, ne adresăm altora, ne iubim sau ne duşmănim, vorbim sau gândim sunt orientate de simboluri.

Simbolurile pot lua forme foarte diferite de la o societate la alta sau de-a lungul istoriei unei societăţi. De exemplu, există ritualuri foarte diverse ale salutului. Într-un sat tradiţional, femeile adresau bărbaţilor salutul, iar aceştia răspundeau; persoanele în vârstă, fie femei, fie bărbaţi, erau salutate de persoanele mai tinere. Bărbaţilor foarte bătrâni li se săruta mâna de către tineri şi copii. În societăţile în care s-au răspândit „comportamentele cavalereşti", bărbaţii, tineri sau bătrâni, sărută mâna doamnelor. În ţările islamice nu există acest obicei; dimpotrivă, în unele dintre aceste ţări, ar fi complet dezonorant pentru un bărbat să dea mâna cu o femeie.

Dinamica simbolurilor este uneori foarte rapidă, producându-se modificări de la o generaţie la alta. Generaţia adultă de astăzi se adresa părinţilor cu expresiile „mamă", „tată" şi utilizând pronumele de politeţe. Prin aceasta copiii dovedeau buna creştere şi respectul faţă de părinţi. Adulţii de astăzi au însă alte raporturi cu copiii lor. Aceştia, tot mai frecvent, li se adresează părinţilor pe nume, fără formule de politeţe, considerate desuete. În acest caz, formulele de adresare către părinţi sunt văzute ca o expresie a emancipării familiale, ca o democratizare a vieţii de familie.

Generaţia adulţilor de astăzi a abandonat deci, în răstimp de 30-40 de ani, anumite simboluri şi a început să se orienteze după altele noi.

Ritul se poate defini ca o secvenţă formalizată şi stereotipă de acte săvârşite într-un context religios sau magic (Mendras, 1989). Este o definiţie predominant etnologică. Dar ceea ce este valabil pentru societăţile tradiţionale pătrunse de magic şi religios mai este oare valabil pentru societăţile contemporane?

În societăţile industriale, riturile magice sau religioase şi-au diminuat importanţa sau au dispărut. În schimb, s-au multiplicat riturile profane. În această categorie ar putea fi incluse: protocolul, ceremonialurile, regulile de politeţe şi de comportare, sărbătorile. Desfăşurarea unei întruniri publice se supune unui anumit ritual; la fel, sărbătorirea Crăciunului sau a Anului Nou, primirea unui ambasador sau curtarea unei fete.

În societăţile tradiţionale erau minuţios elaborate „riturile de trecere", prin care se simboliza trecerea de la un grup de vârstă la altul. Literatura etnologică prezintă numeroase rituri de trecere a băieţilor în categoria bărbaţilor şi a fetelor în categoria femeilor. În societăţile industriale, vechile rituri de trecere au dispărut, dar au fost instituite altele, care, chiar dacă nu mai sunt observate de întreaga societate, îndeplinesc totuşi acelaşi rol social precum cele anterioare.

Nerespectarea unui rit semnifică refuzul societăţii, punerea sub semnul întrebării a valorilor şi normelor care asigură coeziunea şi reglementarea socială. Din acest motiv, societatea întreagă sau grupurile urmăresc respectarea riturilor şi pedepsesc cazurile de devianţă.

În societăţile tradiţionale, riturile aveau o funcţie socială generalizată. Ele erau practicate sau respectate de către toţi membrii societăţii. În societăţile contemporane, foarte diversificate, fiecare grup are valorile, normele şi riturile sale. În prezent, se manifestă o mai mare toleranţă socială faţă de riturile diferite practicate de alte grupuri, deşi nu lipsesc cazurile când un grup religios, etnic sau politic încearcă să impună altor grupuri propriile norme, valori sau rituri. După cum există şi mişcări sociale îndreptate împotriva principalelor rituri practicate într-o societate.

Limbajul este principalul depozitar al simbolurilor. El este un sistem structurat la nivel social de modele sonore, cu semnificaţii specifice şi arbitrare. Însuşirea limbajului semnifică naşterea omului ca fiinţă socială, ca om. Limbajul le permite oamenilor să se exprime; să creeze cultura, să o acumuleze şi să o transmită; să interacţioneze în cadrul societăţii; să anticipeze acţiunile viitoare şi să le organizeze.

Limbajul depozitează achiziţiile culturale trecute şi, în acelaşi timp, ne organizează perceperea lumii. Un specialist distinge zeci de tipuri de computere şi pe fiecare îl desemnează cu un nume diferit. Pentru un cioban, computerele sunt doar nişte „maşinării" pe care nu le poate numi şi deosebi între ele. În schimb, ciobanul foloseşte în activitatea sa numeroase vase şi ustensile de lemn, fiecare cu denumirea sa. Pentru specialistul în computere, instrumentele ciobanului sunt doar

nişte curiozităţi folclorice pe care nu le poate identifica prin denumirile lor. Informaticianul şi ciobanul vorbesc aceeaşi limbă şi pot comunica foarte bine în privinţa aspectelor comune, curente ale vieţii sociale. Vocabularele lor sunt însă parţial comune ; fiecare posedă şi o parte specifică de limbaj pe care celălalt nu o înţelege. Neposedând limbajul referitor la un domeniu, nu putem percepe sau percepem vag acel domeniu.

Limbajul apare deci ca un preprogram al perceperii realităţii. Nu trebuie exagerată această precondiţionare, întrucât limbajul se îmbogăţeşte continuu prin contactul cu realitatea, prin cercetare sau imaginare. Limbajul reţine numai diferenţele care sunt importante pentru activitatea unei comunităţi. Dacă aceasta are nevoie să facă noi diferenţe, atunci sunt create cuvinte noi.

Normele. Nu traversăm strada până când nu se aprinde o lumină verde ; nu ne amuzăm în timpul unei ceremonii funerare ; salutăm sau suntem salutaţi când ne întâlnim cu persoane cunoscute ; nu aducem prejudicii prietenilor ; ne ridicăm în picioare la intonarea imnului naţional etc. Toate acestea sunt norme, imperative comportamentale. Normele sunt reguli sociale care precizează comportamentele de adoptat în situaţiile date. Ele sunt convenţii sociale, stabilite mai mult sau mai puţin arbitrar. Despre daci se relatează că se bucurau când cineva murea. Oamenii de astăzi, în mod obişnuit, sunt trişti sau plâng în asemenea situaţii. Normele sunt diferite sau chiar opuse în raport cu aceleaşi situaţii, pentru că semnificaţiile morţii, valorile şi simbolurile asociate ei sunt diferite. Nu putem spune care dintre cele două tipuri de comportament normat sunt mai raţionale, mai eficiente. În general, normele stabilesc comportamente care s-au dovedit raţionale şi eficiente în situaţiile la care se referă ele. Dacă traversăm strada când este aprinsă lumina roşie, putem fi accidentaţi. Dar nu întotdeauna normele stabilesc comportamentele cele mai raţionale.

Normele au un caracter constrângător. Nerespectarea lor este sancţionată, pedepsită. Intensitatea pedepsei este diferenţiată în raport cu forma normei. Aceasta este diferită în cazul tradiţiilor, moravurilor sau legilor.

Tradiţiile sau cutumele sunt modalităţi comportamentale obişnuite şi practicate de multă vreme de un grup. În mod uzual, trebuie să fim punctuali la o întâlnire ; ajunşi în acelaşi moment în faţa unei intrări, un bărbat o lasă pe femeie să intre mai întâi ; când mergem la o ceremonie, trebuie să ne îmbrăcăm îngrijit ; bărbaţii nu poartă bijuterii etc. Dacă nu respectăm aceste norme, putem fi consideraţi nepoliticoşi, nesimţiţi, ciudaţi sau originali, dar nu imorali, periculoşi sau criminali. Nerespectarea tradiţiilor se sancţionează prin ridiculizare, desconsiderare sau marginalizare. În societăţile puternic ataşate de tradiţii sancţiunile pot fi mult mai severe ; societăţile moderne sunt mai tolerante faţă de nerespectarea tradiţiilor ; în anumite limite, aceasta este văzută chiar ca o precondiţie a inovării sociale. Tradiţiile se transmit parţial, în mod deliberat, prin învăţare ; cele mai multe sunt însuşite prin convieţuirea socială. Copiii observă ceea ce se petrece în jurul lor şi constată că,

într-o situaţie dată, oamenii se comportă la fel. Treptat, copiii ajung să considere acest comportament normal şi îl practică la rândul lor. Cutumele celorlalţi devin şi propriile lor cutume.

Cutumele nu sunt identice pentru toţi membrii unei societăţi. Ele pot lua forme diferite de la un grup social la altul sau de la un grup profesional la altul.

Moravurile au un caracter imperativ mai accentuat. Ele sunt idei, afirmaţii puternice cu privire la ceea ce este drept şi greşit şi, în raport cu aceasta, permis şi interzis în situaţii date. Moravurile sunt norme cărora oamenii le acordă o mare importanţă şi faţă de care pretind o conformare strictă.

O femeie care umblă neîngrijită, murdară este considerată nesimţită ; ea nu va fi însă aspru pedepsită de către comunitate. Dar dacă aceeaşi femeie întreţine relaţii sexuale cu alţi bărbaţi decât soţul ei, reacţia comunităţii este mult mai puternică, iar pedeapsa – mult mai severă. Este nepoliticos să nu te saluţi cu prietenii, dar mult mai grav este să nu le restitui banii pe care ţi i-au împrumutat.

Fiecare societate consideră anumite norme ca fiind mai importante sau esenţiale pentru bunăstarea şi supravieţuirea ei. Acestor norme li se asociază ideea de drept sau greşit, devenind astfel moravuri. Membrii societăţii apreciază că nerespectarea moravurilor conduce la dezastru. Moravurile sunt deci credinţe cu privire la ceea ce este drept sau greşit de întreprins.

Moravurile nu au fost inventate sau elaborate în mod deliberat de către cineva. Ele apar în mod treptat, în interacţiunea curentă a indivizilor şi grupurilor, de cele mai multe ori în afara unei intenţii conştiente. În stabilirea moravurilor intervine, desigur, o decizie de grup, care apreciază că anumite acţiuni sunt dăunătoare şi trebuie interzise sau sunt folositoare şi trebuie întreprinse. Aici intervine o judecată de grup cu privire la ceea ce este bun sau rău pentru bunăstarea grupului.

Moravurile pot avea o întemeiere originară în experienţa de viaţă a unui grup. De exemplu, cândva, în istoria unui grup, s-a constatat că anumite persoane care au mâncat carne de porc s-au îmbolnăvit. De aici s-a tras concluzia că porcul nu poate fi consumat de om, întrucât carnea sa este dăunătoare. Grupul a hotărât aşadar să interzică consumul cărnii de porc. Cu timpul, motivaţiile instituirii acestei norme au fost uitate şi oamenii au ajuns să considere carnea de porc dăunătoare prin ea însăşi, şi nu pentru că a provocat cândva necazuri unor persoane. Moravurile ajung astfel să se autovalideze şi să se autoperpetueze. Aspectele la care se referă ele sunt adevărate pentru că sunt adevărate şi sunt greşite pentru că sunt greşite. Punerea moravurilor sub semnul întrebării este apreciată ca necuviincioasă ; violarea lor e intolerabilă şi este pedepsită.

Moravurile au, în general, o întemeiere în experienţa socială anterioară a grupului, dar ele pot fi şi arbitrare. Indienii nu consumă carne de vacă, arabii nu consumă carne de porc, iar europenii nu consumă carne de câine. Moravurile par absolut fireşti atât timp cât trăim în societatea care le-a instituit. Privite din perspectiva altei societăţi, ele apar ca fiind greşite sau cel puţin ca nişte ciudăţenii. Femeile din

multe ţări islamice trebuie să-şi acopere cât mai mult trupul, pe când femeile din insulele Pacificului îşi acoperă trupul cât mai puţin. Unele vor privi moravurile celorlalte ca de neînţeles sau chiar imorale.

Există deci o puternică diferenţiere socioculturală a moravurilor, de la o societate la alta şi în cadrul aceleiaşi societăţi. Sunt şi moravuri generalizate: incestul, canibalismul, trădarea sunt interzise peste tot. Ca urmare a unor procese de internaţionalizare culturală, sfera moravurilor comune se lărgeşte şi au loc împrumuturi, transferuri de moravuri.

Deşi moravurile au o mare persistenţă în timp, unele dintre ele se modifică sau sunt abandonate. În urmă cu 50-60 de ani, relaţiile sexuale premaritale erau considerate imorale. Dimpotrivă, majoritatea tinerilor de astăzi consideră aceste relaţii normale; unii dintre ei apreciază că o experienţă sexuală premaritală este chiar necesară.

Moravurile se transmit noilor generaţii ca un set de adevăruri absolute. Pe măsură ce ele sunt interiorizate, asimilate, supunerea faţă de ele se realizează în mod automat. Societăţile care dispun de seturi de norme clar definite şi puternic asimilate se confruntă într-o mică măsură cu fenomene de încălcare a lor.

În unele societăţi, interdicţiile stabilite de moravuri sunt foarte puternice, instituindu-se **tabuuri**. Acestea sunt prohibiţii faţă de violarea anumitor moravuri. În categoria tabuurilor intră atingerea unor obiecte, pătrunderea în anumite locuri, pronunţarea anumitor cuvinte, sacrificarea unor animale. Altarul unei biserici ortodoxe este tabu pentru femei, cu excepţia călugăriţelor; vaca este tabu pentru hinduşi; crocodilul era tabu pentru vechii egipteni; bolnavii mintal sunt tabu în societăţile arhaice; o peşteră, un copac, un râu puteau fi tabu la unele triburi arhaice. Procesele de modernizare elimină multe tabuuri; de altfel, unele inovaţii sociale nu au fost posibile decât prin neconsiderarea tabuurilor.

Reglementarea prin norme atinge forţa maximă în cazul **legilor**. În mod obişnuit, majoritatea oamenilor respectă normele pentru că au fost socializaţi în acest sens sau pentru că vor să fie apreciaţi ca buni cetăţeni. Cei care încalcă normele sunt puţini. Dar şi aceştia pot fi constrânşi să le respecte prin recurgerea la sancţiuni legale. Fiecare societate dispune de un sistem de legi prin care sunt susţinute şi întărite normele. Legile sunt reguli stabilite sau întărite de un organism politic (statul) alcătuit din persoane cărora li se recunoaşte dreptul de a folosi forţa. Trăsătura particulară a legilor este utilizarea legitimă a constrângerii fizice. Legile sunt în cea mai mare parte rezultatul unei acţiuni conştiente, a unei decizii formale şi deliberate. În consecinţă, legile pot fi mult mai uşor schimbate decât tradiţiile şi moravurile.

Sancţiunile prevăzute de legi sunt graduale, în raport cu nivelul de periculozitate pe care se consideră că îl prezintă încălcarea normelor. În anumite situaţii legile prevăd amenzi, în altele, închisoarea sau chiar execuţia. Pentru a putea asigura reglementarea vieţii sociale, legile trebuie să fie în concordanţă cu ansamblul normelor, tradiţiilor, moravurilor. Sunt situaţii în care sistemul legislativ funcţionează

doar după logica sa proprie sau intră sub influenţa sistemului politic. Îndeosebi în societăţile nedemocratice, totalitare, sunt stabilite legi în contradicţie cu principalele tradiţii şi moravuri ale societăţii. În aceste situaţii, cazurile de nerespectare a legilor sunt numeroase sau legile devin un instrument de oprimare politică.

Stabilirea de legi are sens numai atunci când se constată un anumit grad de încălcare a normelor. Este inutil să se stabilească o lege când toţi membrii unei societăţi respectă o normă. Ar fi ridicol să se prevadă prin lege obligaţia fidelităţii faţă de prieteni. Legile nu pot institui nici norme complet noi, care nu sunt generate de realitatea societăţii respective.

Sistemele de legi s-au diversificat foarte mult în societăţile moderne. Au apărut domenii legislative noi, care nu au legătură cu normele, tradiţiile şi moravurile existente. Legile privind circulaţia pe drumurile publice, activitatea băncilor, regimul construcţiilor, investiţiile de capital sunt reglementări ale unor activităţi şi relaţii noi. Aceste legi alcătuiesc reglementările legale tehnice prin care se coordonează funcţionarea complicată a societăţilor moderne. Această parte a sistemului legislativ este mult mai dinamică decât cea legată de moravuri şi tradiţii şi are un caracter transcultural evident.

Normele nu se confundă cu **opinia comună**, deşi în practică distincţia dintre normă, atitudini şi opinie este dificilă. În cazul unei norme, membrii grupului sunt gata să intervină şi să sancţioneze nerespectarea ei. Între normă şi opinie pot exista influenţe reciproce. Astfel, normele se pot degrada treptat şi nimeni nu se mai gândeşte să sancţioneze încălcarea lor. Ele devin tot mai puţin importante şi ajung să se transforme în opinii, adică în aspecte discutabile. Fidelitatea conjugală este o normă foarte răspândită. Ea este considerată ca atare şi în societăţile industriale contemporane, de multe ori luând şi o formă juridică, în codurile familiei. Totuşi, această normă şi-a pierdut caracterul imperativ pe care îl avea anterior. În unele societăţi mai vechi, soţia infidelă putea fi ucisă, lapidată. La cuplurile tinere din societăţile industriale, fidelitatea conjugală este o normă mult mai puţin importantă. În unele cazuri, ea a devenit chiar un subiect de opinie. Frecvenţa mare a relaţiilor sexuale extraconjugale şi toleranţa faţă de asemenea relaţii sunt indicii care susţin această afirmaţie.

Instituţionalizarea şi ritualizarea normelor se fac prin interiorizare şi prin stabilirea unui sistem de sancţiuni. Există însă diferite grade de interiorizare. Familia, de exemplu, reprezintă un sistem de norme (o instituţie) larg acceptat la nivel social. Normele care compun acest sistem nu au însă aceeaşi importanţă. Infidelitatea soţiei nu este tratată la fel cu nepriceperea ei de a croşeta. Pe de altă parte, ierarhia normelor în cazul instituţiei familiale nu este aceeaşi în toate familiile. În unele cupluri, nu se admite ca soţul să meargă la o petrecere fără soţie ; în alte cupluri, nu se tolerează ca soţia să meargă la petreceri rezervate doar bărbaţilor. Fiecare grup, chiar dacă se subordonează aceleiaşi instituţii, îşi constituie norme proprii sau ierarhii proprii de norme prin care se diferenţiază şi se particularizează în câmpul social.

Valorile sunt idei abstracte despre ceea ce este dezirabil, corect şi bine să urmărească majoritatea membrilor unei societăţi. Valoarea nu se limitează doar la ceea ce este dezirabil, dorinţa fiind redusă la rândul ei la simplul mijloc de realizare a unei nevoi. Valoarea reprezintă ceea ce este demn să fie dorit, ceea ce merită în sine să fie apreciat sau căutat. În această categorie pot intra un obiect, un mod de a fi, de a spune, de a acţiona. Pot fi astfel deosebite valori economice, logice, estetice şi practice.

Valoarea economică are trei dimensiuni : valoarea de întrebuinţare (caracteristica ce permite satisfacerea unei nevoi sau dorinţe), valoarea de schimb (cantitatea de alte bunuri pe care le pot obţine schimbând un bun) şi preţul (exprimarea valorii de schimb în monedă).

Gândirea şi discursul trebuie să respecte anumite reguli pentru a fi valabile. Aceste reguli, ca legi fundamentale ale logicii, se numesc valori logice, pentru că ele constituie condiţia de validitate a oricărui discurs, ceea ce este dezirabil într-un discurs care se vrea coerent. Valorile logice nu se confundă cu valorile intelectuale, care sunt luciditatea, intuiţia, sinceritatea, simţul măsurii etc.

Valorile estetice se articulează cu noţiunile de frumos, originalitate, armonie etc. Valorile practice se articulează cu noţiunile de folositor sau nefolositor.

Valorile sunt atât de generale, încât ele nu pot preciza ce comportamente sunt sau nu sunt acceptabile. Apelăm la valori ca la un ultim argument în alegerile pe care le facem în viaţă. Teoriile funcţionaliste atribuie valorilor un rol coeziv, o funcţie de integrare socială.

Valorile sunt variabile de la o societate la alta şi de-a lungul istoriei unei societăţi. Aceeaşi valoare poate fi urmărită prin norme diferite. Unele valori pot fi chiar abandonate sau golite de semnificaţiile lor anterioare.

Pentru fiecare societate se poate alcătui o listă de valori împărtăşite de majoritatea membrilor acelei societăţi (fig. 3.1). Unele dintre aceste valori pot părea mai dezirabile decât altele. Ordinea acordată valorilor ca importanţă dă o scală sau un sistem de valori care poate varia mult de la o persoană la alta, de la un grup social la altul şi de la o societate la alta. Diferenţele mari între sistemele de valori pot genera tensiuni şi conflicte interindividuale şi sociale.

În cercetările sociologice se face deosebirea între valori declarate şi valori efective. În prima categorie intră valorile după care oamenii pretind că s-ar orienta ; în mod obişnuit, acestea sunt valori la care aderă majoritatea membrilor unei societăţi, eludarea lor fiind penalizată social. Valorile efective sunt deduse din comportamentele indivizilor, din ceea ce ei fac în mod efectiv. Cu cât distanţa dintre valorile efective şi cele declarate este mai mare, cu atât mai mare este gradul de ipocrizie a unui individ, a unui grup sau a unei societăţi. Expresia „Fă ce spune popa, nu ce face popa ! ” scoate în evidenţă conştientizarea, la nivelul bunului-simţ, a discrepanţei dintre valorile declarate şi cele efective.

Cercetările de sociologie a valorilor urmăresc cunoaşterea sistemelor de valori prin utilizarea scalelor de atitudini. Cercetările de acest tip sunt foarte delicate, ele insistând aproape exclusiv pe valorile declarate şi pierzând astfel sensul absolut al valorilor.

3. Unitatea şi variabilitatea culturii

Cea mai simplă caracteristică a unei culturi este denumită trăsătură. Cultura materială include trăsături cum ar fi: plugul, cojocul, furculiţa etc. Cultura nematerială include trăsături ca: scrierea de la stânga la dreapta, înclinarea capului la salut, oprirea la lumina roşie a semaforului etc. Trăsăturile culturii se asociază şi se combină între ele, formând complexe culturale. Analiza unei culturi se poate face prin identificarea complexelor şi a trăsăturilor componente ale complexelor.

Analiza trăsăturilor şi complexelor pune în evidenţă o mare diversitate de la o cultură la alta. Această diversitate poate părea atât de importantă, încât ne putem întreba dacă există trăsături culturale comune tuturor societăţilor cunoscute până acum. Antropologii au identificat numeroase trăsături şi complexe culturale comune majorităţii sau totalităţii culturilor. Acestea, denumite universalii culturale, privesc îndeosebi soluţiile comune găsite de diverse societăţi la problemele ridicate de dimensiunea biologică a fiinţei umane.

Diversitatea trăsăturilor culturale nu se manifestă doar între societăţi, ci chiar în interiorul aceleiaşi societăţi. Unele grupuri de oameni practică anumite complexe culturale care nu sunt acceptate de restul societăţii. Burghezia bogată are un mod de viaţă diferit de cel al muncitorilor săraci. Adolescenţii se îmbracă în alt fel decât adulţii şi folosesc un vocabular care uneori este înţeles doar de ei.

În cadrul unei culturi generale a unei societăţi, apar ansambluri specifice de trăsături şi complexe culturale caracteristice unor grupuri denumite **subculturi**. Existenţa şi diversitatea subculturilor sunt determinate de gradul de omogenitate socială şi de toleranţă a fiecărei societăţi. Subculturile se pot constitui pe criterii naţionale, religioase, profesionale, de vârstă, de sex etc. Există o bogată literatură sociologică şi antropologică privind subculturile.

De-a lungul vieţii lor, indivizii aparţin mai multor subculturi. Din perspectivă funcţionalistă, acestea au un rol de coeziune socială, întrucât permit integrarea indivizilor în grupuri relativ omogene şi le asigură o identitate de care societăţile puternic masificate nu sunt capabile.

În unele situaţii, trăsăturile şi complexele culturale specifice unor grupuri nu numai că se deosebesc de cultura dominantă, dar se şi opun acesteia. Este cazul **contraculturilor**. Un grup de delincvenţi are propriile sale norme, valori şi trăsături, care sunt în contrasens cu normele culturale dominante. În raport cu cultura dominantă, contraculturile sunt opuse doar în anumite aspecte, nu în toate. Chiar şi cele mai extremiste contraculturi împărtăşesc norme şi valori ale culturii dominante.

O mulţime de trăsături şi complexe culturale nu formează o **cultură**. Pentru ca aceasta să existe, este necesar ca trăsăturile să se integreze într-un sistem care să funcţioneze în mod eficient. Două culturi pot avea trăsături comune şi pot fi totuşi diferite. Nu contează numai elementele comune, ci şi modul în care acestea se asociază.

Viaţă confortabilă (o viaţă prosperă)	Dragoste (intimitate sexuală şi spirituală)
Viaţă interesantă (o viaţă activă, ocupată)	Securitate naţională (protecţie împotriva agresiunii)
Lume a păcii (absenţa conflictelor)	Plăcere (o viaţă agreabilă, de petreceri)
Egalitate, fraternitate (egalitate de şanse pentru toţi)	Salvare (sensul vieţii eterne)
Securitate familială (a avea grijă de cei iubiţi)	Respect de sine (stimă şi dragoste de sine)
Bucurie (a te simţi bine)	Prietenie (intimitatea relaţiilor)
Lume a frumuseţii (în natură şi/sau artă)	Realizare de sine (împlinirea posibilităţilor)
Libertate (absenţa constrângerilor)	Recunoaştere socială (respectul şi admiraţia altora)
Armonie interioară (absenţa conflictelor interioare)	Înţelepciune (înţelegerea profundă a vieţii)

Sursa: Claude Paris, *Éthique et politique*, Éditions C.G., Québec, 1985, p. 40.

Fig. 3.1. Listă de valori

Integraţi într-o anumită cultură, indivizii ajung să o considere absolut firească. Unii dintre ei nu concep că ar fi posibil şi un alt mod de viaţă. În situaţia în care celelalte culturi sunt judecate în raport cu propria cultură, când modul propriu de viaţă este considerat singura cale normală de a gândi, simţi şi acţiona, avem de-a face cu fenomenul de **etnocentrism**. Totul este raportat la propriul grup, propria cultură, iar ceea ce diferă este apreciat negativ. Etnocentrisul este asociat cu naţiunea, tribul, familia, localitatea, religia, partidul politic. El întăreşte coeziunea socială a grupurilor, dar provoacă tensiuni şi conflicte intergrupale. El are, în acelaşi timp, efecte pozitive şi negative. Etnocentrismul radical poate provoca prejudicii interculturale importante.

Grupurile stimulează etnocentrismul, dar nu toţi membrii sunt la fel de etnocentrişti. Cum se explică aceste diferenţe? Cercetările psihologice şi sociologice au stabilit o serie de legături între modelele de personalitate şi etnocentrism. În lucrarea

The Authoritarian Personality (1950), Theodor Adorno (1903-1969) arată că persoanele etnocentriste sunt, în general, mai puţin educate, cu un status social mai scăzut şi, din punct de vedere religios, mai ortodoxe. În demersul său, etnocentrismul este considerat ca o loialitate puternică şi necritică faţă de grupul etnic sau naţional, combinată cu prejudecăţi împotriva altor grupuri etnice sau naţionale. Această definiţie este prea limitativă, întrucât nu explică toate formele de etnocentrism şi nici nu face deosebirea între cele la care se referă. Cercetările mai recente nu au confirmat existenţa unei corelaţii clare între gradul de etnocentrism şi trăsăturile de personalitate sau de status social ale indivizilor.

În fiecare societate se manifestă şi fenomene total opuse etnocentrismului – **xenocentrismul**. Acesta constă în preferinţa pentru ceea ce este străin, în credinţa că produsele, normele, ideile propriului grup sunt inferioare celor produse în altă parte. În cazul xenocentrismului, străinul sau cel care vine de departe se bucură de un prestigiu niciodată acordat unui localnic.

Xenocentrismul poate fi total, dar de cele mai multe ori este parţial sau selectiv. Berea germană este considerată a fi cea mai bună, la fel parfumurile franţuzeşti, electronica japoneză sau avioanele americane. Aceeaşi diferenţiere se poate face şi în cazul unor trăsături culturale nemateriale: politeţea franceză, disciplina germană, meticulozitatea japoneză.

Persoanele xenocentriste îşi părăsesc uneori grupurile din care fac parte pentru a se instala în grupurile pe care le apreciază. Dar nu toţi xenocentriştii emigrează. De cele mai multe ori, xenocentrismul se manifestă doar referenţial, fără a se asocia cu o mobilitate intergrupală.

Fiecare societate se caracterizează printr-o anumită doză de etnocentrism şi de xenocentrism şi prin anumite grade de intensitate a acestor fenomene. Determinarea lor riguroasă este o operaţie foarte dificilă. Ceea ce se poate afirma în mod sigur este că manifestările etnocentriste şi xenocentriste în cadrul aceluiaşi grup sunt surse de tensiuni şi conflicte.

Variabilitatea culturilor pune probleme teoretice şi metodologice dificile pentru cercetătorul sociolog. Ca oricare membru al unei societăţi, sociologul se integrează într-o anumită cultură care îi apare ca fiind normală, întrucât este a sa. Socializat cu normele şi valorile unei culturi, cum va reacţiona sociologul atunci când va studia altă cultură, diferită de a sa? Dacă va studia şi va judeca o cultură străină prin prisma normelor şi valorilor propriei culturi, el nu va putea realiza o analiză ştiinţifică obiectivă. Răspunsul la această dificultate a fost dat prin recurgerea la relativismul cultural, care constă în suspendarea judecăţilor şi considerarea trăsăturilor unei culturi din perspectiva persoanelor care trăiesc în acea cultură. Pentru a înţelege fundamentalismul islamic, cercetătorul trebuie să se plaseze în situaţiile fundamentaliştilor. Privit din perspectiva unei culturi europene, canibalismul apare ca fiind ceva oribil, anormal; însă privit din perspectiva celor care îl practică, el apare ca un mecanism social de impunere a ordinii în haos, de comunicare cu lumea supranaturală, de regenerare a societăţii, de captare a puterilor inamicului.

Relativismul cultural nu semnifică abandonarea de către cercetător a propriilor standarde morale. Nu înseamnă că el va justifica sau accepta canibalismul. El nu înseamnă neutralitate politică sau etică, ci invită cercetătorul să fie obiectiv şi onest. Relativismul cultural indică faptul că funcţia şi semnificaţia unei trăsături culturale este relativă în raport cu contextul cultural. O trăsătură nu este bună sau rea prin ea însăşi. Ea poate fi apreciată într-un sens sau în altul numai prin referire la cultura în care funcţionează.

În societăţile europene sau similare celor europene se consideră că nu este bine ca o fată să nască un copil înainte de a se căsători. În această judecată intervine o dublă motivaţie : morală (naşterile premaritale sunt considerate o dovadă de imoralitate) şi socială (societatea nu dispune de condiţii bune de îngrijire şi educare a copiilor rezultaţi în afara căsătoriei). Dimpotrivă, la unele triburi din Filipine este apreciat faptul că o fată naşte înainte de a se căsători. Prin aceasta ea dovedeşte că este fertilă. Cum fertilitatea femeilor e foarte apreciată, rezultă că o fată care a născut un copil are şanse mai mari de a se căsători. Pe de altă parte, societatea dispune de un sistem de îngrijire a copiilor născuţi în afara căsătoriei.

În unele societăţi din Asia, persoanele grase sunt apreciate ; uneori ele sunt văzute ca modele de frumuseţe. Acest lucru se întâmplă în cazurile în care societăţile sunt sărace, iar hrana puţină. O persoană grasă arată că are ce mânca. Bărbaţii graşi sunt foarte doriţi ca soţi. Dacă intervin perioade de foamete, o persoană grasă supravieţuieşte mai uşor decât una slabă. În societăţile europene sau de cultură europeană nu există o motivaţie economică pentru ca o persoană să fie grasă, iar din punct de vedere estetic, obezitatea este privită negativ.

În ambele situaţii, trăsăturile culturale, deşi opuse, sunt bune în contextele lor culturale. Pusă în aceşti termeni, analiza relativistă a culturilor evită etnocentrismul şi asigură condiţii de obiectivitate.

Cultura le permite oamenilor să se adapteze condiţiilor de mediu şi să supravieţuiască în situaţii dificile. Sub aspect biologic, omul este o fiinţă slabă. El poate învinge constrângerile naturale şi poate modifica înfăţişarea pământului folosindu-se de achiziţiile culturale. Cultura influenţează caracteristicile biologice şi psihice ale omului.

Achiziţiile culturale au, în general, un efect benefic asupra indivizilor şi colectivităţilor. Unele inovaţii culturale complică însă existenţa oamenilor sau chiar o ameninţă în mod serios. Alte inovaţii artificializează existenţa oamenilor.

Culturile nu sunt statice ; ele se transformă în permanenţă, evoluează. Analiza schimbărilor culturale pe termen lung pune în evidenţă o creştere continuă a complexităţii. Această tendinţă istorică a fost numită evoluţie socioculturală. Culturile nu evoluează însă în acelaşi sens şi nu se schimbă în acelaşi ritm. Diferenţele în evoluţia socioculturală se explică prin acţiunea a numeroşi factori (*cf.* cap. „Procesele sociale"). Inovaţiile culturale, difuzate şi adaptate de membrii unei societăţi, adică transformate în trăsături culturale, sunt elemente definitorii ale acelei societăţi. Trăsăturile şi complexele culturale permit diferenţierea societăţilor şi elaborarea de tipuri de societăţi.

Studiu de caz I
Schimbări ale modului de gândire în spaţiul românesc

Analiza modurilor de gândire ale unui popor poate fi făcută pe mai multe căi:
- prin identificarea a ceea ce un popor afirmă despre el însuşi sau
- prin identificarea produselor culturale ale poporului respectiv.

În primul caz luăm în considerare operele filosofice, ştiinţifice sau literare, bazându-ne pe ipoteza că opera unui scriitor este reprezentativă pentru modul de gândire dintr-o anumită perioadă istorică. Un asemenea mod de analiză este dătător de seamă numai în măsura în care personalităţile sau şcolile puse în discuţie sunt cu adevărat reprezentative pentru o perioadă, pentru o zonă sau pentru întreaga societate.

În al doilea caz, procedăm la o analiză indirectă a modurilor de gândire prin intermediul tuturor produselor culturale create de un popor. Avem deci în vedere într-o mai mică măsură ceea ce afirmă un scriitor sau un filosof despre propriul popor, şi mai ales ceea ce a făcut efectiv un popor. În acest caz, pornim de la faptul că modurile de gândire se materializează în produse culturale, comportamente şi atitudini. Pentru perioadele mai vechi din istoria poporului român nici nu am putea proceda altfel. Izvoarele istorice scrise sunt atât de puţine şi atât de fragmentare, încât suntem nevoiţi să apelăm la tehnicile arheologiei sociale. Pentru perioadele mai recente putem completa analiza cu datele cercetărilor sociologice şi antropologice, unele dintre acestea fiind centrate chiar pe identificarea modurilor de gândire. Un asemenea demers va urmări să pună în evidenţă valorile şi normele afirmate în spaţiul românesc şi cele efectiv practicate de poporul român.

Utilizarea tehnicilor arheologiei sociale şi a celor sociologice permite identificarea câtorva momente principale în evoluţia modurilor de gândire în spaţiul românesc. Primul ar fi cel specific societăţilor rurale tradiţionale. Este şi modul de gândire cu persistenţa istorică cea mai mare şi cel mai cuprinzător spaţial din câte a cunoscut vreodată societatea românească.

Până în urmă cu câteva decenii, România a fost o societate predominant agricolă şi rurală. Societatea urbană era un fenomen puţin semnificativ, atât din punct de vedere cantitativ, cât şi cultural, până spre mijlocul secolului al XIX-lea. Este evident că modul de gândire predominant a fost cel al societăţilor rurale şi că acest mod de gândire a evoluat relativ lent de-a lungul istoriei provinciilor româneşti. Mai mult decât atât, ruralitatea şi-a pus amprenta asupra întregului mod de gândire din spaţiul românesc, inclusiv asupra celor specifice societăţilor urbane şi asupra creaţiilor filosofice, artistice sau ştiinţifice ale intelectualităţii româneşti.

Spaţiul rural şi modul de gândire specific lui au rămas numai aparent neschimbate lungi perioade de timp. În realitate, şi în aceste domenii au avut loc procese de

schimbare socială, deşi mai puţin rapide. Studiile de arheologie şi istorie socială, mai ales cele ale profesorului Henri H. Stahl, au pus în evidenţă un tip de societate rurală relativ străvechi – cel al organizării în obşti –, ale cărui elemente au putut fi identificate în plin secol XX.

Obştea se baza pe un mecanism de autoreglare care funcţiona în mod spontan, prin jocul dintre populaţie, teritoriu şi tehnicile de producţie. Buna funcţionare a acestui sistem implica un amestec deliberat al colectivităţii în reglementarea proceselor de producţie, în prevenirea şi aplanarea conflictelor, în relaţiile din cadrul familiilor, dintre familii şi în relaţiile satului cu lumea exterioară. Intervenţia colectivităţii în viaţa locală se concretiza în:

a) *amestecul în organizarea tehnicilor de producţie*. Atât timp cât pământul era din abundenţă, obştea nu intervenea decât în situaţiile în care unele amplasamente de producţie jenau activitatea colectivităţii. În acest caz, se putea merge până la dărâmarea construcţiilor care stânjeneau sau chiar până la incendierea construcţiilor persoanelor recalcitrante. Familiile recunoşteau acest drept de amestec al obştii şi nu aveau nici o putere de a-i rezista. Corelativul în modul de gândire era primatul interesului obştesc în raport cu cel individual sau, mai corect spus, libertatea de manifestare a interesului individual atât timp cât nu deranja interesul obştesc. Pe măsură ce populaţia a devenit mai numeroasă şi presiunea asupra pământurilor a crescut, intervenţia obştii a fost din ce în ce mai constrângătoare: a început să se amestece în stabilirea vecinătăţilor, în stabilirea culturilor şi a tehnicilor de producţie. Mecanismul de producţie al obştei ca întreg era astfel asigurat, dar se îngrădea procesul de inovare socială, care se manifestă în principal în componenta individuală. Treptat, elementele inovatoare ale colectivităţii rurale au început să intre în conflict cu obştea.
b) *amestecul în viaţa publică şi privată a satului*. Pe lângă atribuţiile economice, obştea avea şi o funcţie poliţienească şi judecătorească. Ea judeca litigiile din cadrul satului, dădea sentinţe şi executa hotărârile. Doar cazurile mai grave ajungeau în faţa judecătorilor domneşti sau în faţa domnitorului. Este interesant de remarcat că acest sistem are o capacitate de supravieţuire foarte mare, unele elemente păstrându-se şi astăzi. În momente mai dificile, comunitatea redescoperă acest mecanism tradiţional. Astfel, în timpul primului război mondial, când sistemul judecătoresc a fost temporar dezorganizat în teritoriile ocupate, obştile vrâncene nu au ezitat să-şi exercite dreptul tradiţional de judecată, ajungând până la executarea tâlharilor condamnaţi la moarte de către obşte.
c) *amestecul în crearea şi aplicarea obiceiului pământului*. Activitatea judecătorească a obştii era făcută cazuistic, adică de la caz la caz, pe baza simţului de dreptate şi a antecedentelor păstrate în memoria colectivă. În mod obişnuit, aceasta era exprimată sub formă de „paremii" sau gesturi rituale ori sub formă de zicale. Acestea erau în acelaşi timp norme juridice, dar şi norme sociale sau morale cu caracter imperativ. Ele nu puteau fi puse sub semnul întrebării,

nici să devină subiect de opinie. În reglementarea internă a comunității, punerea în discuție a unui principiu juridic ori moral era de neacceptat, întrucât ar fi însemnat zdruncinarea sistemului normativ al satului. Încercările de nerespectare a cutumelor erau sever reprimate, putând merge până la alungarea din sat a celui rebel.

d) *comunitatea își asuma și dreptul de intervenție în viața familială și în comportamentele tuturor locuitorilor*. Obștea supraveghea comportamentul soțiilor, încheierea căsătoriilor, relațiile de rudenie și de vecinătate, purtarea copiilor și tinerilor. Obștea intervenea atunci când considera că o căsătorie este nepotrivită, că o soție nu dovedește suficientă moralitate, că un tânăr nu acordă suficient respect părinților și vârstnicilor, că părinții nu se îngrijeau suficient de copii. Controlul social local al comportamentelor era foarte puternic și permanent. El era exercitat în principal de vârstnici, dar orice persoană din sat avea dreptul să-l atenționeze pe cel care încălca regulile locale. Controlul mergea de la forme mai ușoare, cum ar fi atenționarea sau etichetarea (atribuirea de porecle), până la forme foarte severe. Nimeni nu se putea sustrage acestui control, pentru că toți locuitorii se cunoșteau între ei și nu exista o viață particulară ascunsă privirilor colectivității. De fapt, nici nu se ridicau pretenții cu privire la drepturile individului sau familiilor față de protecția intimității sau față de inviolabilitatea vieții personale sau familiale. Aceste principii aveau să fie introduse mai târziu, din perspectiva dreptului statal și a principiilor individualismului modern.

e) *amestecul în reglementarea relațiilor intercomunitare*. Satul era relativ izolat din punct de vedere economic și demografic. În același timp, oricât de izolat ar fi fost, el întreținea numeroase legături cu satele învecinate sau cu unele chiar îndepărtate. Aceste relații priveau aspectele economice (cum ar fi împărțirea pășunilor și munților, drepturile de transhumanță) sau aspectele demografice : căsătoriile dintre tineri din sate diferite. Obștea stabilea hotarele cu alte sate sau satele din care puteau fi aduse soții, precum și în ce sate se puteau mărita fetele. Unele dintre reglementările locale se mai păstrează și astăzi în folclorul local : să nu-ți iei nevastă din satul cutare sau să nu cumperi cal din satul cutare. Interesant este că aceste reglementări străvechi continuă și în prezent să influențeze comportamentele unor familii din satele mai tradiționale. Legăturile dintre sate și reglementarea locală și regională a acestor legături au conferit caracterul de relativă unitate culturii rurale din teritoriile românești și au modelat trăsăturile comune ale modului de gândire din spațiul românesc.

f) *dreptul de monopol sau măcar de supraveghere a relațiilor comerciale cu exteriorul și dreptul de preempțiune împotriva vânzărilor funciare*. În acest fel, se împiedica sau măcar limita pătrunderea în comunitate a celor nedoriți. Era un mijloc de apărare a identității comunității și de menținere a coeziunii sociale locale.

g) *dreptul de a reprezenta comunitatea în relațiile cu exteriorul*. Dacă situațiile o pretindeau, reprezentarea se putea face și prin mandatari aflați sub controlul

permanent al comunităţii şi puteau fi oricând revocaţi dacă nu îşi îndeplineau mandatul sau şi-l depăşeau.

Din acest mod de organizare socială decurge şi un anumit mod de gândire, axat în principal pe interesele comunităţii ca întreg. Între comunitate şi indivizi sau familii se statorniceşte un fel de contract social tacit : libertatea individului este atât de mare cât să nu afecteze interesele comunităţii. În schimbul respectării intereselor comunitare, individul beneficiază de protecţia obştii. Individul gândeşte şi se comportă conform normelor şi valorilor comunitare, respectă deciziile obştii şi se supune controlului social comunitar. Totul se organizează în jurul câtorva valori principale : pământul, familia, comunitatea. Cu exteriorul se menţin atâtea relaţii câte sunt necesare bunului mers al satului. Faţă de străini se manifestă prudenţă sau suspiciune, deşi ţăranii sunt foarte ospitalieri. Aici este o contradicţie numai aparentă : săteanul se poartă bine cu străinul, îi oferă ceea ce are mai bun cel puţin din două motive. Mai întâi, pentru a-l neutraliza : este imoral ca cineva pe care l-ai tratat bine să-ţi răspundă făcându-ţi rău. În al doilea rând, ospitalitatea nu e chiar gratuită. Străinul călător este purtător de informaţii de care săteanul are nevoie. Străinul răspunde ospitalităţii povestind, furnizând informaţii. Acestea au o dublă funcţie : oferă plăcere celui care le ascultă şi furnizează un mijloc de creştere a prestigiului local.

Modelele de viaţă din comunităţile rurale tradiţionale nu trebuie idealizate. Ţăranul munceşte din greu şi, cum am spune astăzi, este supus unui stres permanent, provocat de constrângerile naturale sau sociale extralocale : secetă, grindină, inundaţii, îmbolnăvirea animalelor, jafurile unor invadatori sau furturile sistematice ale statului. Din aceste motive, modul său de gândire este impregnat de pesimism şi de fatalism, dar şi de o anumită detaşare faţă de vanităţile mărunte. Predominanţa spiritului comunitar nu trebuie să ascundă conflictele şi disputele locale, luptele pentru resurse sau pentru prestigiu.

Aceste trăsături ale modului de gândire au fost foarte răspândite în toate colectivităţile rurale din spaţiul românesc. Unitatea modului de gândire din acest spaţiu a fost dată de câteva elemente. Mai întâi, de **natura ocupaţiilor** ; agricultura şi păstoritul, desfăşurate în condiţii ecologice similare, conduc la apariţia unor răspunsuri culturale similare. Din acest punct de vedere, ţăranii sunt categoria socio-profesională care prezintă cele mai multe asemănări la nivel european. Un ţăran din Vrancea şi unul din Pirinei sau din Jura se aseamănă mai mult decât un muncitor din Bucureşti şi unul din Paris. La constrângeri naturale şi economice asemănătoare au fost date răspunsuri asemănătoare.

Al doilea element care a asigurat unitatea a fost **religia comună**. Chiar dacă în teritoriile româneşti creştinismul a fost adaptat local şi regional şi combinat cu elemente precreştine tolerate de Biserică, el şi-a păstrat esenţa şi a reprezentat un model cultural comun.

În al treilea rând, unitatea de gândire din spaţiul românesc a fost asigurată şi de **schimburile culturale** frecvente între comunităţi şi între regiuni. Ruralii erau

sedentarizaţi, dar nu izolaţi în comunităţi închise. Se călătorea mult, mai ales din motive economice : transhumanţă, schimburi de produse între zonele de munte şi de şes ; se făceau pelerinaje religioase ; în momentele dificile, bărbaţii se adunau în oastea ţării. Toate acestea reprezentau momente şi prilejuri de comunicare culturală, de împrumuturi culturale şi, prin acestea, de generalizare a unor moduri de gândire.

Conservatorismul societăţilor rurale tradiţionale nu trebuie să ascundă faptul că au cunoscut un proces lent, dar persistent de schimbare. Aflate sub presiunea puternică a transformărilor de la nivelul întregii societăţi, cât şi datorită acţiunii unor forţe interne, satele îşi modifică organizarea socială şi comportamentele economice, culturale sau religioase. Treptat, în mediul rural se manifestă valori şi norme noi şi se produce o schimbare a modurilor de gândire.

Satele îşi diminuează sau îşi pierd capacitatea de creaţie folclorică. Artele, tradiţiile populare şi folclorul încetează a mai fi manifestări cotidiene şi devin obiecte de muzeu. Folclorul este un mod de expresie specific unor colectivităţi relativ autarhice şi fără o cultură scrisă. Integrarea satelor în societatea globală nu mai oferă raţiunile creării de folclor. Ceea ce se prezintă drept folclor este o repetare locală a unor creaţii din afara colectivităţii, uneori de o calitate artistică îndoielnică, vehiculate de mijloace de comunicare de masă sau de instituţii culturale special organizate.

Manifestările sociale locale tradiţionale au dispărut ori s-au alterat. Evenimentele familiale nu mai adună decât un număr mic de participanţi, în cea mai mare parte rude şi prieteni. Ele sunt un mijloc de reunire a familiei împrăştiate în toate colţurile ţării. În unele cazuri, aceste evenimente capătă mari proporţii, dar ele sunt mai curând o ocazie de etalare a puterii economice şi financiare a unei familii decât un prilej de reunire a satului. Funcţia lor este mai curând alimentară şi de competiţie decât de coeziune socială. Căsătoria şi-a schimbat modul în care se contractă şi evenimentele pe care le ocazionează. Rolul părinţilor în alegerea soţului sau a soţiei şi-a pierdut din importanţă. Ceremonialul nunţii s-a scurtat, de multe ori nemaifiind decât o masă colectivă. Alegoriile nunţii au dispărut, iar rolul naşilor este doar ocazional. Decesul este numai o problemă a familiei în care a intervenit. Priveghiul colectiv e foarte rar, el nemaireunind decât familia şi vecinii bătrâni, şi nici pe aceştia întotdeauna. Celelalte manifestări colective şi-au pierdut şi ele din numărul participanţilor şi din semnificaţie. Horele şi balurile sunt tot mai rare, iar atunci când se ţin se închid între pereţii unor săli publice şi nu se mai petrec sub ochii întregului sat. Au devenit o simplă distracţie a tinerilor, mai mult un prilej de iniţiere sexuală decât de reuniune a colectivităţii şi de socializare a tinerilor. „Ieşirea la horă" nu mai este luată în considerare, întrucât populaţia în vârstă care o supraveghea şi o sancţiona participă tot mai puţin la manifestările tinerilor. Evenimentele calendaristice nu mai sunt marcate prin manifestări sociale locale. Doar schimbarea anului prilejuieşte anumite manifestări, dar care sunt dezbrăcate de conţinutul simbolic originar şi iau mai curând formă de carnaval. Manifestările sociale religioase au dispărut aproape complet, la aceasta contribuind în mare parte laicizarea societăţilor.

Schimbarea raportului dintre om şi natură, laicizarea activităţii agricole, intensificarea raporturilor cu restul societăţii au provocat dispariţia unui întreg cortegiu de credinţe, superstiţii, dar şi a unei bogate literaturi populare cu acest subiect. Centrarea pe familie şi comunitatea locală îşi reduce din forţă. În locul familialismului şi comunitarismului, pătrund tot mai mult individualismul şi centrarea pe familia restrânsă. Modurile de gândire specifice colectivităţilor rurale tradiţionale sunt înlocuite cu moduri de gândire caracteristice societăţilor urbane sau suburbane. Pe măsura avansării industrializării şi urbanizării şi a extinderii mijloacelor de comunicare de masă, tradiţia locală cedează, se estompează sau dispare. Revenirea la tradiţie şi la modurile de gândire tradiţionale specifice satelor ar fi o încercare în cea mai mare parte utopică. Cu atât mai mult cu cât noi avem astăzi o imagine foarte idealizată a acestei tradiţii.

Modurile de gândire care tind să se generalizeze sunt cele de tip urban şi suburban. Oraşele s-au dezvoltat în spaţiul românesc mult mai târziu decât în alte zone din Europa. Târgurile existente în perioadele mai vechi nu se deosebeau foarte mult de zonele rurale înconjurătoare. Modurile de gândire ale târgoveţilor erau asemănătoare cu ale ţăranilor. Abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi în secolul XX oraşele devin un fenomen social semnificativ şi se constituie moduri de gândire de tip urban. Spre deosebire de comunităţile rurale, oraşele au o natură asociativă, şi nu comunitară. Populaţia este numeroasă, economia este diversă, specializarea şi diferenţierea sunt extreme. Colaborarea dintre indivizi e determinată de faptul că aceştia sunt foarte specializaţi şi produc doar o mică parte din ceea ce au nevoie. Poziţiile pe care le deţin indivizii depind în cea mai mare parte de performanţele individuale şi mai puţin de poziţia socială a familiilor lor. Viaţa este complicată, satisfacerea nevoilor individuale depinzând de raporturile cu o multitudine de instituţii, organizaţii şi asociaţii. Relaţiile sociale sunt slabe, deşi densitatea populaţiei este mare. Orăşenii se cunosc puţin între ei ; când se raportează unii la alţii, o fac doar printr-un fragment al personalităţii lor. Vecinătăţile sunt slabe, mai ales în marile blocuri de locuinţe. Familiile care locuiesc zeci de ani în aceeaşi clădire nu ştiu mai nimic una despre alta. Comportamentele sunt orientate după valori şi norme cosmopolite. Din acest motiv, viaţa în marile oraşe seamănă foarte mult de la o ţară la alta. Societatea urbană este fragmentată în numeroase grupuri aflate în relaţii de segregare, competiţie sau chiar conflict. Fiind organizări sociale foarte complicate, oraşele sunt organizate pe baza sistemului de vot, unanimitatea din mediul ţărănesc nemaifiind posibilă. Comportamentele sunt orientate după o diversitate de norme şi valori şi numai puţine norme sunt acceptate de întreaga populaţie. Reglementarea vieţii sociale se face prin legi şi dispoziţii scrise care se schimbă sau se modifică într-un ritm foarte rapid.

Modurile de gândire specifice oraşelor sunt predominant individualiste şi cosmopolite. Raportarea la comunitate este redusă sau nulă. Sunt valorizate performanţele profesionale, educaţionale şi intelectuale şi se pune accentul pe drepturile şi libertăţile individului. Inovarea economică, culturală sau politică este

elementul central al vieţii urbane şi norma cu acceptarea socială cea mai largă. Competiţia şi concurenţa sunt considerate elemente esenţiale ale supravieţuirii în această lume foarte dinamică.

În ultimele două decenii asistăm la un proces tot mai evident de internaţionalizare a modurilor de gândire urbane. Faţă de acest proces au apărut reacţii care urmăresc reconsiderarea specificităţii regionale şi încercări de redobândire a unor specificităţi locale.

Modurile de gândire specifice colectivităţilor rurale tradiţionale şi cele specifice marilor oraşe nu pot fi contrapuse şi judecate în termeni negativi sau pozitivi. Am da dovadă de fariseism să deplângem idilica societate ţărănească şi să criticăm în toate chipurile modurile de gândire şi de comportare din oraşe.

Centrele propriu-zis urbane din spaţiul românesc au fost insuficient de puternice pentru a asimila valurile mari de migraţii rurale. Mai ales în anii 1955-1975, în România a avut loc un masiv proces de industrializare şi de creştere a oraşelor. Alungaţi de sărăcia din sate sau de constrângerile colectivizării, milioane de săteni s-au îndreptat spre oraşe în căutarea unui loc de muncă. Condiţiile de primire din oraşe erau precare, serviciile sociale pentru adaptarea migranţilor – aproape inexistente.

Noii orăşeni se stabilesc la marginea oraşelor sau în locuinţe improvizate (barăci, adăposturi colective pentru nefamilişti, cămine muncitoreşti). Contactul cu cultura urbană autentică este superficial. De altfel, cei veniţi din mediul rural percep cultura urbană ca pe ceva străin. Ceea ce seamănă oarecum cu ce aveau în sat este suburbia, periferia sau mahalaua. Locuitorii mahalalei nu sunt nici ţărani, nici orăşeni. Prin ocupaţii sunt legaţi de mediul rural înconjurător, iar prin aspiraţii sunt legaţi de oraş. **Mahalaua** este mediul social cel mai precar; ea reuneşte necazurile satului cu aspectele negative ale oraşelor. E o lume care oscilează între două culturi, fără să aparţină cu adevărat nici uneia dintre ele. Există de fapt o subcultură a mahalalei care a fost extraordinar de bine prezentată de Caragiale. Mahalaua este locul defavorizaţilor care încearcă cu disperare să evadeze spre o condiţie mai bună şi care sunt dispuşi la multe compromisuri pentru a-şi realiza scopurile. Această lume este, în general, tolerantă faţă de nou-veniţii de pe urma cărora încearcă să obţină anumite profituri, dacă nu ar fi decât consolarea de a vedea pe cineva într-o situaţie şi mai nenorocită.

Asistăm în aceste condiţii la o creştere foarte rapidă a suburbiilor şi chiar la un fenomen de suburbanizare a oraşelor. Comportamentele elitiste din veritabilele nuclee urbane sunt supuse presiunilor mahalalei. Prototipurile comportamentale specifice mahalalei sunt „mitocanul" şi „ţaţa". Mahalaua nu are o delimitare spaţială precisă: ea există şi la periferia oraşelor, dar şi în centrul lor; în oraşele mari, dar şi în târgurile de provincie. Este ca o pată de ulei care se întinde după propriile reguli şi murdăreşte totul. Modul de gândire din mahala se caracterizează prin individualism (împins până la imoralitate), cosmopolitism eclectic şi o mare toleranţă faţă de

comportamente (inclusiv faţă de cele deviante). Se împrumută masiv din alte culturi sau din alte societăţi, dar se împrumută mai ales aspectele negative. În lupta dură pentru supravieţuire sau pentru ascensiune socială, toate loviturile sunt, dacă nu permise, cel puţin tolerate. Comunitatea nu-şi mai realizează funcţia de control social al comportamentelor. Mahalaua este la curent cu ce se întâmplă în familii, cu ce fac indivizii, dar această cunoaştere nu foloseşte pentru a reprima comportamentele nedorite, ci doar pentru a eticheta, pentru a încadra pe fiecare într-o anumită categorie. O stradă sau întreaga mahala ştie că cineva fură, escrochează sau se prostituează, dar nu îngrădeşte aceste comportamente, ci vor doar ca hoţul, escrocul sau prostituata să fie conştienţi de faptul că ceilalţi au aflat ce fac ei. Mahalaua pretinde ca hoţul să se comporte ca un hoţ, escrocul ca un escroc şi prostituata ca o prostituată. Altfel spus, pretinde ca imoralitatea să fie transparentă, recunoscută de cei care o practică şi cunoscută de către ceilalţi. Există o doză de „corectitudine" în acest imoralism colectiv.

Extinderea modurilor de gândire specifice mahalalei a fost facilitată de acţiunile regimului comunist, îndeosebi de antielitismul şi antiintelectualismul manifestat de acesta. Comunismul a pretins programatic că este purtătorul unui nou mod de gândire şi şi-a manifestat în mod deschis ostilitatea faţă de oricare altul. Fiind prin esenţă colectivist, ateist, masificator şi uniformizator, comunismul a atacat mai întâi modurile de gândire şi comportamentale bazate pe ataşamentul faţă de comunitate, cât şi pe cele individualiste de tip burghez. A atacat concomitent şi ţăranii, şi burghezia. Pe ţărani, pentru că încercau să se apere prin intermediul comunităţilor şi legăturilor familiale, iar pe burghezi, pentru că se opuneau procesului de masificare. În plus, au fost atacaţi şi intelectualii, pentru că manifestau spirit critic şi se opuneau reducţionismului comunist. Muncitorii au fost oarecum privilegiaţi, pentru că ei corespundeau cel mai bine principiilor de uniformizare şi masificare şi erau categoria cel mai uşor de manipulat. Comunismul s-a manifestat necruţător faţă de satele în care valorile tradiţionale erau încă puternice şi în care se menţinea încă solidaritatea comunitară locală. De altfel, orice formă de comunitate în afara statului comunist a fost atacată ; inclusiv familia şi rudenia. Trebuia ca oamenii să rămână singuri în faţa aparatului politic-statal comunist, să ştie că nu mai puteau avea nici un sprijin, nici un refugiu, că nu mai puteau conta pe nici o solidaritate. Individul izolat şi ameninţat devenea subiectul predilect al integrării comuniste. Mai mult decât atât, s-a încercat şi eliminarea ultimei speranţe, a celui de pe urmă ajutor : cel din partea lui Dumnezeu. Ateismul nu a fost în mod accidental asociat comunismului, ci decurge din însăşi esenţa acestuia.

Nu este surprinzător faptul că noul sistem de gândire şi de comportare introdus de comunism îşi găseşte sprijinul principal în amoralismul mahalalei şi îşi recrutează principalii susţinători din aceste medii. Acest fapt explică şi primele percepţii negative ale regimului comunist ; el este asociat cu categoriile sociale cele mai precare din punct de vedere economic, intelectual, moral şi religios. O analiză a datelor personale

ale primilor comunişti şi ale primilor convertiţi la noul regim ar putea confirma această afirmaţie.

Masificator prin concepţie, comunismul limitează sau suprimă nu numai manifestările comunităţilor locale, dar şi drepturile şi libertăţile individului. Acesta este sacrificat în permanenţă în numele unui pretins interes obştesc ; iar dacă rezistă, se ajunge până la lichidarea sa fizică şi terorizarea familiei, rudelor şi prietenilor.

Modul de gândire şi comportamental comunist s-a încercat să fie impus pe mai multe căi. Mai întâi prin teroare, constrângere şi şantaj. Contravenind modelelor de gândire existente, el nu putea fi acceptat decât de un mic număr de persoane, care sperau obţinerea de avantaje. Concomitent, s-au folosit şi forme mai puţin vizibile, dar nu mai puţin eficiente. Valorile şi normele comunismului au fost introduse în manualele şcolare, în discursurile ştiinţifice, în operele artistice. Totul a început să fie impregnat ideologic, iar spiritul critic a fost reprimat prin toate mijloacele.

Sistemele de valori, normale în alte societăţi, au fost răsturnate. În locul lor s-au introdus alte norme şi valori : loialitatea faţă de partidul comunist, disponibilitatea de a călca peste orice dacă interesul partidului o cere, supunerea necondiţionată, acceptarea înregimentării. Confruntaţi cu această răsturnare axiologică, mulţi români au fost dezorientaţi. Părinţii nu mai ştiau cum să-şi educe copiii sau le era teamă să-i orienteze după ceea ce lor li se părea a fi valori autentice. Valorile intelectuale fie erau batjocorite, fie minimalizate. În raport cu un muncitor incult, necalificat, dar devotat partidului comunist, un mare om de ştiinţă era considerat un nimic, dacă nu chiar o persoană periculoasă ce trebuia făcută inofensivă. În consens cu normele şi valorile comuniste, delaţiunea, nenorocirea prietenilor sau membrilor familiei, terorizarea altora sau chiar uciderea lor apăreau drept comportamente normale. Ceea ce pare scandalos în relatările actuale ale foştilor torţionari ai regimului comunist este faptul că ei nu regretă nimic, chiar şi atunci când îşi recunosc parţial rolul pe care l-au avut. În logica lor pervertită, faptele comise apar drept normale. Şi cum îndreptarea nu se face simţită până când nu se manifestă recunoaşterea păcatelor, este evident că aceşti oameni, dacă ar fi condamnaţi, fie şi numai moral, s-ar considera victime nevinovate. Mai mult decât atât, unii s-ar vedea chiar ca martiri ce suferă pentru binele pe care l-au făcut în trecut poporului român. Aceste situaţii ne atrag atenţia asupra imensului potenţial de rău care a putut fi generat de modul de gândire comunist.

Este foarte greu de spus cât de răspândit a fost modul de gândire comunist în spaţiul românesc. A ne lăsa ghidaţi după ceea ce declară oamenii n-ar fi suficient pentru a ne face o imagine corectă. Chiar dacă declaraţiile obţinute ar fi de bună credinţă, mulţi oameni nici nu sunt conştienţi cât de mult au fost afectaţi de comunism. După mai mulţi ani de la prăbuşirea sistemului politic comunist, modul de gândire comunist continuă încă să supravieţuiască. Acest fapt poate fi constatat indirect, din studiul atitudinilor şi comportamentelor în anumite situaţii sociale sau cu ocazia anumitor evenimente politice. Modul de gândire comunist a prins foarte

greu rădăcini în spaţiul românesc şi e la fel greu de dezrădăcinat. Istoria pare să se repete : aceleaşi categorii de persoane care s-au opus comunismului la începuturile acestuia i se opun şi în prezent, iar cele care l-au acceptat cel mai uşor se despart cel mai greu de el.

Dacă am încerca o identificare a modurilor actuale de gândire din spaţiul românesc, am constata o situaţie confuză şi contradictorie : **coexistă mai multe moduri de gândire**, unele chiar total opuse, fără ca vreunul dintre ele să fie dominant. Asistăm la o încercare de revitalizare a modului de gândire specific societăţilor ţărăneşti ; la o redimensionare a modurilor de gândire urbane prin încercarea unei sinteze între cosmopolitism (europenism) şi tradiţionalismului românesc ; la deruta şi reculul modului de gândire comunist ; la afirmarea agresivă a modului de gândire şi de comportare suburban. Confuzia valorică, funcţionarea imperfectă a mecanismelor societăţii civile şi deficienţele de ordin legislativ permit o nouă ofensivă a mahalalei manifestată în estetica urbană, în vestimentaţie, în atitudini, în limbaj. Amoralismul mahalalei se dezlănţuie nestingherit în impresia generală că totul este permis.

Au început să devină tot mai vizibile elementele unor moduri de gândire specifice economiilor de piaţă, adică a unor moduri de gândire bazate pe raţionalitate economică, pe principiile eficienţei, competiţiei şi individualismului. Dar şi în acest domeniu lucrurile sunt destul de confuze : oameni de afaceri se consideră şi mahalagiul întreprinzător, şi managerul de stil occidental, şi practicianul constant al evaziunii fiscale, şi plătitorul corect de impozite.

La această diversitate se adaugă şi semnele unui nou mod de gândire pe care l-am putea denumi, provizoriu, intelectual. Este vorba de un mod de gândire care încearcă să combine valorile autentice ale spaţiului românesc (atât cele tradiţionale, cât şi cele produse de marii creatori) cu valorile universale (predominant vest-europene). Elementele principale ale acestui mod de gândire sunt democraţia, parlamentarismul, multipartitismul, libera iniţiativă, respectul drepturilor şi libertăţilor individuale, toleranţa diversităţii, importanţa valorilor intelectuale, manifestarea spiritului critic, reconstrucţia comunităţilor şi a statului de drept. Acest mod de gândire este doar un proiect, iar susţinătorii săi sunt în principal intelectualii, tinerii şi, într-o anumită măsură, noua tehnocraţie. Acesta este modul de gândire care se opune cel mai mult comunismului, dar şi mahalagismului. Şansele de extindere a acestui mod de gândire provin din faptul că este similar celui care s-a impus în democraţiile occidentale. Dacă nu va interveni o nouă Cortină de Fier, el se va putea menţine şi dezvolta.

Vreme de mai mulţi ani de acum înainte (este greu de precizat câţi), în spaţiul românesc vor continua să coexiste şi să se înfrunte mai multe moduri de gândire şi mai multe tipuri de comportament.

Studiu de caz II
Valori şi norme sociale în perioada de tranziţie

În perioada de după 1990, în România au fost publicate foarte multe materiale privind caracteristicile poporului român. Am folosit expresia „materiale" pentru că este dificil să le cuprindem într-o singură categorie. Unele, puţine la număr, sunt studii riguroase, întemeiate pe cercetări directe sau pe analize secundare. Multe sunt eseuri, aparent solid articulate, dar în care demonstrarea tezelor este sumară sau lipseşte cu desăvârşire. Această categorie a avut şi cel mai mare succes de public. Multe din aceste „materiale" sunt de tip pamflet, cu o încărcătură critică nejustificat de mare şi de cele mai multe ori nefondate şi fără nici o întemeiere pe analize ştiinţifice. În sfârşit, au fost publicate şi multe elogii la adresa poporului român, la fel de lipsite de rigoare ca pamfletele. Este, de asemenea, dificil să încadrăm aceste „materiale" într-o anumită categorie ştiinţifică. Domeniile ştiinţifice în care pot fi plasate cele care au un minim de conţinut ştiinţific sunt diverse : sociologie naţională, psihosociologie naţională, etnopsihologie, etnologie etc. Cele mai multe materiale publicate sunt puţin sau deloc relevante din punct de vedere ştiinţific, fiind cel mai frecvent produsul jurnaliştilor sau politicienilor.

Indiferent cât de solide sunt din punct de vedere ştiinţific, preocupările şi discursurile privind caracteristicile poporului român sunt însă foarte numeroase şi au un impact relativ mare. Apare deci în mod firesc întrebarea : de ce atâta preocupare în acest domeniu ? Nu este nimic neobişnuit în asta. **În perioadele de schimbări profunde, de crize şi incertitudini creşte îngrijorarea socială, se multiplică întrebările şi preocupările**. În ultimul deceniu al secolului XX, România a traversat o etapă extrem de complexă : schimbări politice importante, destructurări economice majore, restructurări economice incerte sau dificile, creşterea polarităţii sociale, dezorganizări sociale, creşterea anomiei, reaşezări instituţionale, conflicte sociale, mărirea nesiguranţei individuale sau comunitare, scăderea nivelului de trai şi deteriorarea poziţiei economico-sociale a României comparativ cu celelalte ţări europene. Este extrem de dificil de făcut o balanţă a rezultatelor acestui deceniu. Chiar şi într-o analiză foarte obiectivă, e greu ca faptele petrecute să fie încadrate la rubrica „pozitiv" sau „negativ". Multe sunt ambivalente, iar perspectivele din care sunt considerate sunt foarte diferite. Pentru cei pentru care libertatea cuvântului reprezintă o valoare importantă, schimbările de după 1990 sunt predominat pozitive. Pentru cei confruntaţi cu lipsa hranei, a locuinţei, a unui loc de muncă sau cu toate acestea, libertatea cuvântului nu are nici o importanţă, iar nostalgia după perioada comunistă începe să crească.

În multitudinea perspectivelor, atitudinilor sau analizelor pare să se contureze un anumit consens : **starea generală a României s-a degradat** ; guvernele care s-au succedat nu au reuşit să scoată ţara din criză ; instituţiile europene ne privesc în mod

critic ; diferite clasamente ne plasează pe ultimele locuri în Europa la indicatorii pozitivi şi pe primele locuri la cei negativi. În mod empiric sau sistematic, se caută explicaţii la această stare de lucruri. Se datorează ea unor cauze interne sau externe ? Este o situaţie conjuncturală sau de lungă durată ? Se datorează ea nepriceperii, neputinţei celor care ne conduc sau are rădăcini mai adânci ? În căutarea răspunsului la aceste întrebări apare în mod firesc întrebarea dacă unele dintre trăsăturile, caracteristicile şi atitudinile poporului român nu sunt şi ele responsabile pentru dificultăţile economice şi sociale. Iar dacă identificăm o asemenea cauzalitate, se conturează în mod necesar un al doilea set de întrebări : cum s-au ivit aceste caracteristici, cum se menţin ele, de ce se extind în viaţa socială în anumite perioade ? A formula asemenea întrebări nu înseamnă nicidecum a culpabiliza poporul român. Dimpotrivă, considerăm că discursurile acuzatoare sunt inutile, neştiinţifice şi chiar dăunătoare, atât pe plan intern, cât şi în relaţiile internaţionale. Cei care le rostesc se autoplasează într-o situaţie de inferioritate şi de umilinţă. Cred că demersul cel mai corect este de a-i considera pe români un popor normal, nici mai bun, nici mai rău decât alte popoare. De altfel, ideea comparării şi ierarhizării popoarelor este aberantă din punct de vedere ştiinţific.

Statisticile ne oferă date pentru a calcula anumiţi indicatori care susţin afirmaţia că **societatea românească parcurge o stare anomică importantă**. Aceasta nu este doar consecinţa schimbărilor de după 1990. Unele elemente ale anomiei sociale sunt rezultatul unei lungi evoluţii istorice, mai ales în perioada regimului comunist. Ideea că se întâmplă ceva rău cu poporul român nu este nouă. De circa 150 de ani ea fost formulată şi reformulată de scriitori, sociologi, politicieni, clerici etc. Ea nu este întâlnită numai în România. Preocupări privind condiţia popoarelor, îngrijorări privind valorile sociale sau îmbunătăţirea moralităţii publice regăsim din timp în timp în foarte multe ţări. Aceste preocupări sunt mai frecvente în perioadele de criză, dar le descoperim şi în perioadele de prosperitate economică în care se manifestă anumite derapaje valorice.

Cele ce urmează reprezintă o sintetiză, într-o formă mai curând eseistică, a principalelor îngrijorări care s-au manifestat în România în perioada de după 1990 în ceea ce priveşte condiţia poporului român. Unele afirmaţii pot apărea ca fiind prea critice sau chiar ofensatoare. Nu sunt făcute însă cu intenţia de a jigni poporul şi, prin aceasta, de a ofensa implicit autorul acestor rânduri, ci cu aceea de a încerca identificarea cauzelor care au generat anumite stări de fapt şi stabilirea a ceea ce ar trebui să facă instituţiile din societatea românească pentru a preveni disfuncţionalităţile valorice, normative, atitudinale şi comportamentale.

Nu toate adevărurile sunt plăcute ; unele sunt chiar foarte neplăcute. Pentru a nu fi deranjaţi în echilibrul nostru psihic, ignorăm ceea ce nu ne place sau nu ne convine. Iar dacă unii îndrăznesc să rostească ceva ce ştirbeşte frumoasa imagine pe care o avem despre noi înşine, nu-i luăm în seamă, îi respingem ori îi facem să tacă. Atunci când adevărurile neplăcute se referă nu la un individ, ci la un grup social sau la societate în întregul ei, intervin mecanisme de sancţionare mult mai dure.

îndrăzneţii sunt consideraţi nebuni, răuvoitori, puşi în slujba unor interese străine sau chiar trădători de ţară. Pedeapsa este pe măsura acuzaţiei şi urmăreşte întotdeauna suprimarea posibilităţilor de exprimare.

Unele dintre afirmaţiile ce urmează ar putea fi percepute ca neplăcute, întrucât privesc nu o persoană, nu un partid politic, ci se referă la unele trăsături sociale şi morale ale poporului român. Aceste afirmaţii pot provoca, desigur, multe alergii, dar, nerostindu-le, ne-am complace într-o dulce autoiluzionare, foarte păgubitoare pentru ţara noastră. Nu este nicidecum vorba de o defăimare, ci de o încercare de a conştientiza neajunsurile noastre şi de a îndrepta ceea ce credem că trebuie îndreptat. Un discurs critic şi autocritic, întemeiat ştiinţific şi având ca finalitate ameliorarea vieţii sociale este îndreptăţit şi necesar; denigrarea şi insulta sunt inacceptabile. **Deceniul al nouălea al secolului XX abundă de pamflete şi discursuri denigratoare** şi, în consecinţă, nu este de mirare că în câmpul politic apar poziţii mai radicale, care susţin necesitatea instituirii unui control al acţiunilor antiromâneşti.

Discursurile politice din perioada comunistă au arătat, fără oprire, că avem un popor minunat, păstrător al celor mai mari valori ale umanităţii. Încercarea de afirmare a prestigiului naţional a degenerat într-un şovinism politic agresiv, care îi situa pe români deasupra tuturor popoarelor lumii. Cu cât elogiile sunt mai fervente, mai insistente şi mai grandioase, cu atât devin mai suspecte. În general, nu este nevoie să lauzi ceea ce este evident.

Mecanismul propagandistic comunist a fost unul foarte simplu: românii, în marea lor majoritate, sunt plini de calităţi; manifestările reprobabile care se mai petreceau, sporadic, în societatea românească erau cauzate fie de mentalităţi vechi, retrograde, fie de influenţe străine. În orice caz, omul nou, educat de partidul comunist, urma să fie deasupra tuturor păcatelor; avea să fie un înger comunist.

Afirmaţiile de acest tip erau, în acelaşi timp, false şi cel puţin jenante din punctul de vedere al relaţiilor internaţionale. Proclamându-se superioritatea morală a românilor şi faptul că majoritatea relelor noastre vine din afară, erau denigrate alte popoare şi alte societăţi. Respingând aberaţiile vechii propagande naţionaliste, este în interesul nostru să recunoaştem că românii nu sunt nici mai buni, nici mai răi decât alte popoare din Europa. Fiecare popor are calităţile şi defectele sale. În perioada comunistă s-a vorbit numai despre calităţile noastre şi defectele altora. În perioada de după 1990, pentru a realiza parcă un anumit echilibru, s-a vorbit mai mult despre defectele noastre şi calităţile altor popoare.

Există, desigur, numeroase explicaţii ale unor deficienţe morale şi sociale ale poporului român. Cea mai comodă şi mai uşor de acceptat este cea de ordin istoric. Românii au trăit mai multe veacuri la o răscruce. Tot ce Balcanii au avut mai rău s-a scurs la noi şi ne-a corupt. Aventurieri şi străini netrebnici s-au împământenit la noi şi ne-au erodat valorile. O asemenea explicaţie conţine o parte de adevăr, dar numai o parte. Istorici de prestigiu, animaţi de un patriotism lăudabil, au exagerat mult rolul influenţelor străine. Aceste afirmaţii ignoră complet rolul elementelor interne şi pornesc de la o presupoziţie mai mult decât discutabilă: decăderea treptată dintr-o

stare originară caracterizată printr-o mare puritate morală, armonie socială şi dreaptă credinţă. Un amestec de rousseauism şi concepţii veterotestamentare.

Modelul de referinţă a devenit satul arhaic românesc, căruia i-au fost închinate elogii celebre. Cei care au procedat astfel aveau parţial dreptate. Comparativ cu mahalaua urbană (de fapt, aproape tot oraşul era o mahala), satul dispunea de superioritate morală şi socială. Pornindu-se de aici, prin exagerări bine intenţionate, s-a ajuns la o imagine idealizată a satului românesc. A rămas celebră în cultura noastră disputa din anii 1938-1940 dintre poetul şi filosoful Lucian Blaga şi sociologul şi istoricul Henri H. Stahl. Imaginea satului românesc oferită de Blaga era extra-ordinară şi captivantă în calitatea sa de construcţie filosofică, dar foarte fragilă ca elaborat sociologic. Reproşurile profesorului Stahl păreau prozaice faţă de sublimul spaţiului mioritic, dar ele se întemeiau pe o cercetare ştiinţifică a evoluţiei istorice a satelor româneşti şi a realităţilor sociale din perioada interbelică. De altfel, activitatea profesorului Stahl este emblematică pentru atitudinea unui cercetător onest : a dezvăluit fără menajamente relele sociale şi morale din sate, i-a iubit pe ţărani şi a făcut din ştiinţa sa un mijloc de apărare a drepturilor lor. Dacă vrem să ne umplem sufletele de măreţia românilor, putem citi literatura poporanistă şi discursurile lui Lucian Blaga, Liviu Rebreanu, Mihail Sadoveanu ; dacă vrem să aflăm lucruri mai aproape de realitate, va trebui să citim lucrările lui Ion Creangă, Nicolae Filimon, Ion Luca Caragiale, Ion Ionescu de la Brad, Henri H. Stahl, Marin Preda.

Este foarte greu de afirmat că de-a lungul istoriei s-ar fi produs o degradare morală şi socială a românilor. Am intra aici în interesanta, dar neclarificata problemă a relaţiei dintre progresul economic şi tehnologic şi regresul moravurilor. Ceea ce se poate spune însă, cu destulă certitudine, este că, în perioada comunistă, au fost accentuate anumite defecte mai vechi şi au fost generate altele noi.

Având în vedere caracterul totalitar al puterii comuniste, o răspundere principală în această privinţă revine politicului. Un regim politic care s-a impus prin forţă nu s-a putut menţine decât prin mijloace necinstite. Mulţi dintre susţinătorii săi au provenit, la început, din elementele sociale de cea mai slabă calitate. Incultura era considerată un atu ; delaţiunea, un act patriotic ; docilitatea faţă de superior şi duritatea faţă de subalterni, lipsa de scrupule, sărăcia de idei permiteau aprecierea de bun comunist. Copiii au fost învrăjbiţi împotriva părinţilor, muncitorii împotriva ţăranilor, analfabeţii împotriva intelectualilor, răufăcătorii împotriva oamenilor cinstiţi. Regimul politic a ştiut să speculeze toate defectele şi viciile şi a ajuns să le transforme în adevărate principii de convieţuire şi promovare socială. Necinstea nu a fost introdusă în societatea noastră de regimul comunist, dar nici o altă organizare politică precedentă nu a făcut ca ea să se răspândească atât de mult în cuprinsul întregii societăţi. Practicile regimului comunist s-au fixat atât de puternic în sistemul nostru social, încât majoritatea noilor forţe politice nu se pot debarasa de ele.

Regimul comunist nu trebuie privit complet negativ din acest punct de vedere. În perioada de maturizare a comunismului (îndeosebi în anii '70 şi '80), când s-a pus în mod tot mai evident problema gestionării unei economii complexe şi în multe

sectoare modernizate, precum şi cea a creşterii competitivităţii internaţionale, au fost promovate competenţe tehnice, economice şi manageriale autentice. Mulţi dintre întreprinzătorii particulari de succes din perioada anilor '90 provin din elitele economice şi tehnice formate în perioada comunistă. Chiar şi unii dintre politicienii tranziţiei au fost educaţi în şcolile politice ale comunismului. Cu toate aceste ameliorări din ultimele două decenii de existenţă, comunismul poartă încă pecetea destructurărilor valorice şi normative originare.

Acţiunea de degradare socială şi morală exercitată de puterea politică comunistă a fost posibilă şi datorită precarităţii condiţiilor economice de viaţă. În folclorul nostru, ca şi în cele ale altor popoare, se întâlneşte separarea categorică dintre săracul cinstit şi bogatul necinstit. Această deosebire a avut şi are o funcţie de consolare şi disuasiune. Săracul ar trebui să fie fericit cu sărăcia sa, pentru că ea îi asigură moralitatea, şi ar trebui să se ferească de bogăţie, pentru că merge mână în mână cu necinstea. Aceste asocieri folclorice ar trebui privite cu mai multă circumspecţie.

Sărăcia nu este o garanţie a moralităţii şi nici bogăţia o dovadă a necinstei. Studiile întreprinse în multe ţări au evidenţiat faptul că mizeria economică convieţuieşte, de cele mai multe ori, cu mizeria socială şi morală. Pentru a putea fi morali, oamenii trebuie să dispună de condiţii de trai decente. Puţini mai acceptă mizeria terestră în schimbul recompensei divine. Activitatea oamenilor este direcţionată spre satisfacerea anumitor trebuinţe, aspiraţii. Pe măsură ce trebuinţele de ordin inferior (hrană, locuinţă, securitate personală) sunt satisfăcute, oamenii ajung să fie motivaţi de aspiraţii de ordin superior (participare la viaţa socială, afirmarea personalităţii, dobândirea de prestigiu). În condiţiile în care o persoană îşi ocupă cea mai mare parte a timpului cu procurarea hranei, ea ajunge să se manifeste aproape exclusiv prin dimensiunea sa biologică şi foarte puţin prin cea culturală şi morală.

Terorizaţi de lipsurile materiale, mulţi oameni intră într-o adevărată luptă pentru existenţă, în care valorile sociale şi morale îşi găsesc puţin loc. Furtul, luarea şi darea de mită, înşelăciunea devin comportamente curente, când nu ajung să degenereze în tâlhării şi crimă. Cu cât un fenomen imoral se practică mai mult într-o societate, cu atât el tinde să fie considerat normal, iar judecăţile morale devin inoperante.

Puterea politică comunistă nu numai că nu a stopat corupţia, dar, într-o anumită măsură, a şi încurajat-o şi a folosit-o în propriul ei beneficiu. Pentru un salariu mai mare, condiţii mai uşoare de muncă sau de locuit, accesul la un magazin special, unele persoane au renunţat la orice judecată morală proprie şi s-au transformat în instrumente docile ale puterii. În mod paradoxal, corupţia ajunsese să joace un rol social util, deşi anormal. Într-o societate rigidă şi normativizată până la blocaj, mica corupţie reprezenta posibilitatea de a debloca unele angrenaje sociale şi de a soluţiona unele probleme ale indivizilor. În perioada de tranziţie corupţia a devenit mult mai vizibilă şi a luat amploare. Mai mult decât atât, în anumite segmente ale vieţii sociale, marea corupţie tinde să se instituţionalizeze, adică să constituie un

mijloc de motivare şi de acţiune la vârful ierarhiilor instituţionale. Corupţia tinde să devină o regulă socială ; instituţiile care ar trebui să o combată par neputincioase sau sunt ele însele percepute ca măcinate de corupţie. Nefiind totuşi o normă generalizată, corupţia lasă în afara profitorilor oameni cinstiţi sau, în cel mai rău caz, lipsiţi de posibilităţile şi avantajele corupţiei. Aceasta este categoria persoanelor nemulţumite, frustrate sau revoltate care îşi pierd încrederea în clasa politică, în instituţiile statului şi care devin partizanii reinstaurării autorităţii. Unii dintre aceştia excedează nevoia de autoritate instituţională şi, în disperare, cad sub fascinaţia discursurilor totalitariste. Explicaţiile facile ale unor analişti politici cum că tentaţiile extremiste şi totalitariste se întâlnesc mai ales la categoriile sociale sărace şi cu un nivel scăzut de instrucţie conţin doar o parte de adevăr. Manipulările extremiste sunt mai uşor de făcut la nivelul acestor categorii, dar trebuie remarcat că ele au succes şi la categoriile sociale relativ înstărite şi cu un nivel mediu de instrucţie, care trăiesc în mod dramatic lipsa de autoritate a statului şi văd în extremism un mijloc de reinstaurare a unei autorităţi puternice şi justiţiare.

Procesul de degradare socială şi morală nu a putut fi împiedicat de către nici o instituţie sau grupare socială. Dacă în alte ţări europene **Biserica** a acţionat ca o puternică forţă morală, în ţara noastră instituţiile religioase au avut un impact relativ slab asupra moralităţii publice şi asupra orientării relaţiilor sociale. În cadrul ortodoxismului, educaţia morală şi religioasă făcută de Biserică a fost aproape neglijabilă. Cunoştinţele privind religia creştină erau rudimentare la majoritatea celor care se declarau credincioşi, fiind transmise mai mult pe cale folclorică. Concepţia religioasă a ortodocşilor a fost şi rămâne un bizar amestec de creştinism, elemente precreştine şi folclor ; un amestec cu foarte multe variante locale. Ceremonialurile religioase ocazionate de principalele momente ale vieţii omului (botez, căsătorie, deces) au ajuns simple ritualuri, fără o semnificaţie spirituală deosebită pentru participanţi. Situaţia este oarecum diferită în cazul cultelor neoprotestante, care şi-au concentrat activitatea asupra moralităţii individuale şi colective şi asupra raporturilor sociale. Acest lucru a atras reacţii puternice din partea statului comunist, care a marginalizat unele culte sau le-a interzis. Activitatea unor secte religioase care practicau comportamente ce se abăteau de la normalitatea morală şi socială a fost folosită drept pretext pentru a lovi în toate instituţiile religioase ce acordau o atenţie mai mare educaţiei morale şi religioase. Pierderea de către Biserica Ortodoxă Română a unor credincioşi se datorează nu numai acţiunii de propagandă ateistă dusă de regimul comunist, ci şi propriilor ei slăbiciuni : neimplicarea în apărarea credincioşilor, slaba pregătire teologică şi abaterile de la normele canonice ale unora dintre slujitorii ei, absenţa unei politici sociale, abdicarea unor clerici de la misiunea creştină originară – de apărare a săracilor şi a celor asupriţi.

După 1990, Biserica a dobândit o nouă vitalitate. Cea mai veche instituţie din societatea românească, Biserica, şi-a crescut în mod semnificativ rolul social. Nu putem măsura cu precizie impactul său (fie ea ortodoxă, catolică, protestantă, neoprotestantă sau de alte confesiuni creştine sau necreştine) asupra moralităţii şi

comportamentelor românilor. Putem spune însă cu destulă certitudine că există o serie de fapte în domeniul religios care nu pot să nu producă efecte : intensificarea frecventării slujbelor religioase, educaţia religioasă în şcoli, unităţile preşcolare şi şcolare organizate de culte, creşterea numărului şi ponderii tinerilor care participă la activităţi religioase, mărirea numărului de biserici şi parohii, cvasigeneralitatea botezului şi a căsătoriei religioase la creştini. Un fapt deosebit de important este acela că, după decenii de tăcere, Bisericile se implică din nou în viaţa socială şi mai ales în problemele care privesc moralitatea. Este emblematică în această privinţă discuţia dintre Biserica Ortodoxă Română şi unele instituţii politice din România (mai corect spus, unii parlamentari, guvernanţi sau lucrători din justiţie) cu privire la legalizarea homosexualităţii. Biserica Ortodoxă Română şi-a manifestat clar opoziţia cu argumente de ordin religios, dar şi de ordin social şi demografic. Putem afirma că, din acest punct de vedere, Biserica şi-a îndeplinit misiunea ei specifică. Mai curioase au fost răspunsurile laicilor care susţineau legalizarea. Aceştia au argumentat că Biserica şi Parlamentul ar avea logici diferite şi că reglementările de drept au alte întemeieri decât cele religioase. Desigur că în procesul de democratizare, dar şi de relativă laicizare, în România, ca în toate societăţile democratice, s-a produs o separare între Biserică şi stat. Aceasta nu semnifică însă o ruptură între morala religioasă şi cea laică. Într-o perioadă de incertitudine, de răsturnări valorice, de derută normativă, morala religioasă poate îndeplini un rol socializator şi coeziv important. **Când majoritatea valorilor şi normelor laice sunt puse sub semnul întrebării, morala religioasă (transcendentă) reprezintă singurul sistem referenţial solid şi inatacabil**. De altfel, principiile morale ale celor trei mari religii monoteiste (şi nu numai ale lor) sunt întru totul compatibile cu principiile moralei laice difuze sau codificate în legi din majoritatea societăţilor democratice contemporane. Creşterea permisivităţii şi a toleranţei sociale faţă de unele comportamente sancţionate din perspectiva moralei religioase nu semnifică nicidecum că aceste comportamente ar fi fost făcute imaculate de către laici. Ele rămân în continuare fapte imorale, chiar dacă societatea le pedepseşte mai blând sau nu le mai pedepseşte deloc.

S-au formulat unele supoziţii cu privire la caracterul religios al secolului al XXI-lea. Această predicţie pare mai probabilă în societăţile care se confruntă cu crize profunde. România face parte din această categorie. Încrederea în Biserică este una dintre constantele atitudinale puse în evidenţă de toate sondajele de după 1990 (în majoritatea sondajelor, este adevărat, se confundă încrederea în Dumnezeu cu încrederea în Biserică). Prestigiul înalt al Bisericii în cadrul instituţiilor sociale implică şi o mare responsabilitate. Dincolo de ajutorul de la Dumnezeu, oamenii aşteaptă mult şi de la Biserica privită ca instituţie socială. Contextul actual reprezintă pentru diferitele biserici din România (în sensul de instituţii organizatoare de cult) o mare şansă. În măsura în care ele vor răspunde marilor aşteptări pe care le au oamenii, vor exista şanse ca secolul al XXI-lea să fie unul religios.

Aici **există însă şi pericolul unei manipulări politice a sentimentelor religioase**. Politicienii, indiferent de intensitatea sau de prezenţa propriei lor credinţe, folosesc deseori mesajele religioase ca mijloc de propagandă politică. Se manifestă un exces de ritual religios al liderilor politici, care, de multe ori, pune într-o situaţie jenantă şi clerul. Acţiunile manipulatorii cele mai periculoase apar atunci când discursurile extremiste şi naţionaliste încearcă să se legitimeze biblic. Biserica, mai ales cea ortodoxă, ar trebui să fie conştientă că este folosită în acţiunile de manipulare politică şi să denunţe utilizarea unor asemenea practici. În caz contrar, ea riscă să fie făcută vinovată, cel puţin prin tăcere, pentru ascensiunea extremismului naţionalist.

Şcoala ar fi trebuit şi trebuie să fie una dintre principalele instituţii de educare morală şi civică. Dar, în societatea comunistă, ea nu a fost aşa. Mai ales în ultimii ani ai regimului comunist, educaţia civică s-a rezumat la inocularea servilismului faţă de partidul unic şi a unui naţionalism agresiv în numele patriotismului. Educaţia morală a fost aproape inexistentă, iar când se făcea, aducea mai mult a predică plicticoasă. Au existat şi excepţii notabile : educatoare, învăţători, profesori care au desfăşurat o activitate formativă de o excelentă calitate. Excepţiile, oricât de multe ar fi fost în unele locuri din ţară, nu infirmă totuşi aprecierea că şcoala a contribuit la coruperea unor generaţii de elevi. Sistemul de promovare, de acordare a notelor şi recompenselor, de selecţie a valorilor a fost viciat în majoritatea şcolilor. Minciuna deliberată privind realităţile sociale din ţară (chiar dacă era rostită doar de complezenţă) i-a discreditat pe educatori. Favoritismul şi mita au contaminat cele mai multe şcoli. În aceste condiţii, nu este de mirare că prestigiul profesorilor era scăzut sau aproape absent. Conflictele dintre profesori şi elevi, manifestate în multe şcoli după decembrie 1989, ar trebui privite cu atenţie sporită. Sunt puţin convingătoare argumentele că ar fi vorba doar de înţelegerea greşită a democraţiei, de răzbunări personale ale elevilor slabi, de teribilisme infantile sau adolescentine. Desigur că au existat şi asemenea situaţii. Dar când o mare parte a adolescenţilor şi tinerilor dintr-o societate se ridică împotriva propriilor educatori, situaţia devine mult mai complexă. În numeroase cazuri, manifestările elevilor şi studenţilor reprezintă o revoltă sinceră împotriva duplicităţii, minciunii, incompetenţei şi corupţiei.

Pe lângă multe rezultate pozitive ce nu pot fi negate, şcoala din perioada comunistă a avut ca efect pervers formarea unor atitudini contradictorii : exprimarea în public doar a ceea ce era convenabil din punct de vedere social (mai curând a ceea ce era impus politic), chiar dacă individul gândea şi simţea altceva ca rezultat al educaţiei în familie, în raporturile de vecinătate sau comunitare sau ca rezultat al propriei sale analize critice. Această scindare a personalităţii între atitudinile şi comportamentele publice şi cele intime, care ar putea fi caracterizată şi drept duplicitate comportamentală, este imputabilă divergenţei acţiunilor factorilor socializatori şi dominaţiei unor mesaje oficiale neconforme cu realitatea sau chiar în mod ostentativ mincinoasă, vehiculate prin mijloacele de propagandă ale partidului-stat, dar, în bună parte, şi prin şcoală.

Ne-am fi aşteptat ca în perioada de după 1990, debarasată fiind de constrângerile politice anterioare, şcoala să se reafirme ca principala instituţie socializatoare,

păstrătoare şi promotoare a valorilor naţionale şi universale. Însă, dimpotrivă, **rolul formativ al şcolii devine subiectul tot mai multor îngrijorări sociale**: creşte abandonul şcolar, scade accesul categoriilor defavorizate la educaţie, apar fenomene cronice de subfinanţare, slaba implicare a comunităţilor locale în organizarea şi gestionarea şcolilor, inadecvarea unor cadre didactice în raport cu exigenţele noilor programe şcolare etc. Cel mai îngrijorător lucru pare să fie însă concesiile valorice făcute în unele manuale şcolare. Chiar dacă ar fi vorba de un singur manual şi ar fi de ajuns pentru a ne preocupa de faptul că deruta valorică a pătruns şi în şcoli, şi în licee.

Conflictele dintre educaţi şi educatori devin şi mai semnificative dacă avem în vedere că ele nu s-au produs numai în şcoli, ci şi în multe familii. Disputele dintre părinţi şi copii au fost mai puţin vizibile, dar în multe cazuri mult mai dramatice. Cercetările de sociologia familiei din anii '80, precum şi cele din anii '90 arată că în multe familii existau conflicte declarate sau latente. Nu aducem nici o acuzaţie părinţilor; majoritatea au făcut ceea ce s-au priceput, ce au putut şi ce au crezut că este bine pentru copiii lor. În acelaşi timp, trebuie totuşi să precizăm că educaţia dată copiilor de către părinţi a fost deficitară la nivelul întregii societăţi. Cauzele sunt multiple: precaritatea condiţiilor economice, slaba pregătire a părinţilor în domeniul educaţiei, lipsa de supraveghere a copiilor, supraîncărcarea cu activităţi a mamelor, educaţia predominant stradală a minorilor, slaba calitate a serviciilor pentru familie. Nu puţine sunt cazurile în care părinţii au trăit dileme dramatice: spre ce să fie orientat comportamentul copiilor în condiţiile în care cinstea, inteligenţa, performanţa ştiinţifică şi artistică erau prost răsplătite de societate, în timp ce corupţia, înşelătoria, furtul şi prostia agresivă erau aproape singurele posibilităţi de reuşită materială? În contextul acestor răsturnări valorice, profesiile care pretindeau cele mai mari investiţii intelectuale aveau prestigiul cel mai scăzut. Reacţiile copiilor faţă de atitudinile părinţilor lor au fost foarte diferite. După evenimentele din decembrie 1989, unii copii au acceptat argumentele că părinţii lor au fost nevoiţi să facă ceea ce au făcut, că nu au putut face mai mult. Alţii le-au reproşat, fără menajamente, părinţilor că au acceptat situaţia care le-a fost impusă şi nu au făcut nimic pentru a o schimba. În unele familii s-a produs o ruptură de încredere între părinţi şi copii, care, în Bucureşti, a îmbrăcat şi o dimensiune politică. Devine astfel explicabil de ce manifestaţiile de opoziţie faţă de noua putere politică de la începutul anilor '90 au fost, în principal, organizate de către tineri.

În anii '90, **problemele socializării intrafamiliale** nu s-au soluţionat. Dimpotrivă, unele s-au accentuat. Pe fundalul unei ideologii folclorice, alimentată însă şi de unii politicieni şi de unele mijloace de comunicare de masă, potrivit căreia noile bogăţii particulare din perioada de tranziţie s-au acumulat prin mijloace necinstite, a crescut deruta la nivelul mesajului socializator din multe familii. În câmpul social s-au multiplicat concepţiile că performanţele şcolare, intelectuale şi respectarea normelor şi valorilor nu mai sunt mijloace de reuşită socială, ci dimpotrivă. De aici rezultă fie atitudini de diminuare a rolului perceput al şcolii (măsurabile prin abandonul şcolar sau scurtarea carierei şcolare a unor tineri), fie extinderea socializării negative din unele familii (fapt măsurabil prin anchetele sociale şi judiciare care

indică, în multe cazuri de devianță juvenilă, că părinții sunt incitatorii acestor tipuri de comportament). Perspectiva este doar parțial negativă; anchetele sociologice făcute în ultimii ani (1998-2000) arată că majoritatea familiilor din societatea românească își orientează acțiunea socializatoare în conformitate cu normele și valorile covenabile din punct de vedere social.

În încercarea de frânare a degradării morale și sociale din perioada comunistă, un rol mai important au avut unele **personalități culturale și științifice**. Câteva personalități, și nu instituțiile culturale. Cu foarte puține excepții, instituțiile culturale, asemenea celor școlare, au fost principalele mijloace de transmitere a simbolurilor puterii politice. Câțiva scriitori, pictori, muzicieni, sculptori, actori și oameni de știință au imprimat operei lor o dimensiune de critică socială și politică, au denunțat tarele morale și sociale și pericolul degradării civile. Activitatea unor asemenea creatori este demnă de toată lauda, dar, singuri, ei nu s-au putut opune teribilelor forțe care acționau în sens contrar.

Situația personalităților științifice și culturale în perioada de după 1990 este paradoxală. Mulți dintre cei care și-au asumat riscurile disidenței în perioada comunistă fie că au devenit oficiali ai noului regim, fie și-au epuizat parcă energia. Puțini sunt cei care se preocupă cu aceeași pasiune de soarta culturală și morală a poporului român. O categorie aparte o formează cei care, animați de impulsuri europeniste și universaliste, chestionează într-un mod jenant dimensiunile naționale. De aici până la exprimarea „rușinii" de a fi român nu mai este decât un pas, pe care unii nu s-au sfiit să-l facă. Tentația europenistă în detrimentul apartenenței naționale pare să devină o dimensiune maladivă a unei părți a intelectualității din România. Sub acest aspect, asistăm la o evidentă desincronizare față de răspunsurile date așa-zisei dileme național *versus* european de către intelectualii din țările vest-europene. Intensificarea integrării politice, militare și economice este însoțită de mecanisme compensatorii de consolidare a dimensiunilor naționale și chiar regionale. Preocupările unor intelectuali români în raport cu criza morală a societății românești sunt etichetate de către „europeniști" drept naționalism. Se încearcă o confundare a naționalismului politic extremist cu preocupările și îngrijorările naționale.

Fără a face aprecieri nefondate cu privire la preeminența rolului unor clase sau categorii sociale, putem totuși afirma că intelectualitatea, prin însăși natura sa, are o responsabilitate mai mare în ceea ce privește păstrarea, promovarea și crearea normelor și valorilor sociale și menținerea moralității civice. **Cu excepții notorii, dar puține intelectualitatea din România a eșuat în mare parte în misiunea sa în perioada de după 1990**. Scuza că politicienii nu acordă suficientă importanță intelectualității este fragilă. Cu atât mai mult cu cât mulți dintre politicienii de după 1990 sunt considerați sau se consideră intelectuali. În cele mai multe cazuri, intelectualul român a eșuat ca politician. Asumându-ne riscul de a fi acuzați de orgolii de castă profesională, putem afirma că doar o parte a intelectualității universitare își îndeplinește în mod acceptabil rolul social. A pretinde intelectualității din România să se autoanalizeze în mod critic și a lua asupra sa responsabilitățile sociale ar fi o utopie. Intelectualitatea este o categorie socială difuză, eterogenă și foarte dispersată în câmpul social. Ceea ce se poate pretinde este ca instituțiile cu o mare concentrare de

intelectuali (universitățile, institutele de cercetare, asociațiile culturale) să se manifeste ca nuclee de reflecție și acțiune în domeniul normelor și valorilor sociale. Sub pretextul neimplicării politice, academiile și universitățile din România ignoră de cele mai multe ori derapajele morale și valorice. În ceea ce privește misiunea lor de promovare a culturii naționale și universale, instituțiile academice și universitare sunt într-un mare deficit. Într-o perioadă de derută valorică și normativă, universitățile ar trebui să se manifeste ca instanțe valorice și morale.

Rolul intelectualității ar trebui privit și din perspectiva **acțiunii mijloacelor de informare de masă**. Într-o accepție mai largă a termenului, am putea considera că jurnaliștii de toate categoriile ar aparține intelectualității. Intelectualul jurnalist este însă o specie aparte, care, în multe cazuri, nici nu este conștientă de dimensiunile impactului activității sale. Deși, în mod rațional, mijloacele de comunicare de masă ar trebui tratate cu mai mult scepticism (mai ales că oferă destul de frecvent perspective contradictorii asupra aceluiași eveniment), ele se bucură de o mare doză de încredere. Mesajele scrise, audio și vizuale par să fi moștenit ceva din infailibilitatea vechilor texte sacre. Această stare de lucruri ar trebui să dea mult de gândit jurnaliștilor. În mod normal, atât timp cât acționează în sfera publică, mass-media ar trebui să-și asume toate responsabilitățile unei instituții publice. În realitate, în perioada de după 1990, mijloacele audio, video și cele scrise sunt departe de a fi păstrătoare ale coeziunii sociale și moralității civice. Cu puține excepții, aceste mijloace promovează mai curând subcultura și comportamentele anomice. Fenomenul ar fi scuzabil parțial dacă ar fi neintenționat, un efect secundar, nedorit, al transmiterii unor elemente culturale facile. Îngrijorător este însă faptul că unele mijloace de comunicare de masă își fac un merit și o vocație din promovarea subculturii, a elementelor suburbane, a nonconformismului și chiar a unor comportamente antisociale. Nu ignorăm aspectul că există segmente de populație care preferă elementele culturale facile sau subculturale și că aceste segmente își exprimă preferințele în mod vizibil. Este însă cu totul greșit să se trateze întreaga populație din perspectiva așteptărilor acestor categorii. În condițiile fragilității impactului educațional al celorlalți agenți socializatori (familie, școală, vecinătate, comunitate) și ale prevalenței impactului mijloacelor de comunicare de masă, riscăm ca elementele subculturale și suburbane să devină dominantele culturale ale tinerelor generații.

Statutul privat al unor mijloace de comunicare este folosit drept argument pentru lipsa responsabilității în spațiul public și a unei minime deontologii. Precaritatea valorică, normativă și culturală a unor categorii de „consumatori" este invocată pentru a justifica precaritatea produselor vehiculate de mass-media. În foarte multe țări s-a discutat și se discută despre efectele ambivalente ale mijloacelor de comunicare de masă. Comparând însă conținutul și forma mesajelor difuzate de mass-media din România cu situația unor țări luate mereu ca referință (Europa Occidentală și America de Nord), putem constata fără ezitare că efectele negative ale impactului acestor mesaje este mult mai mare în România decât în alte părți. Dacă aceste mijloace nu sunt capabile ele însele să-și autocenzureze mesajele (în sensul bun al termenului), cel puțin pentru a nu promova antivalorile, atunci va fi necesar să se

constituie alte mijloace de control social. Asemenea mecanisme sunt funcţionale în toate ţările dezvoltate în care autorităţile publice îşi asumă cu adevărat responsabilităţi morale, şi nu au nimic de-a face cu cenzura totalitară sau cu îngrădirea libertăţii de exprimare. Manifestarea unui individ sau a unei organizaţii în spaţiul public trebuie să fie un fapt responsabil, întrucât afectează ori influenţează comportamentele individuale sau colective. Legislaţia din România reglementează mult mai strict responsabilitatea acţiunii individuale, dar lasă aproape complet descoperită problema responsabilităţii acţiunii publice a organizaţiilor – iar lipsa acestei responsabilizări poate avea consecinţe grave chiar şi pe termen scurt.

Enumerarea manifestărilor care alcătuiesc procesul degradării vieţii morale şi sociale ar fi prea lungă şi parţial inutilă. Presa, radioul şi televiziunea îşi fac o preocupare din prezentarea lor. Sunt menţionate şi în multe discursuri ministeriale şi parlamentare. Sunt vizibile la tot pasul şi atât de frecvente, încât am început să ne obişnuim cu ele sau, şi mai grav, să le considerăm ca fiind normale. Munca făcută de mântuială pare să devină o caracteristică în majoritatea profesiilor. Pentru foarte mulţi lucrători, munca este o corvoadă, o pedeapsă, şi nu un mijloc de afirmare de sine. Dispărând puternicele constrângeri ale fostului regim politic, a intervenit delăsarea sau chiar refuzul de a mai lucra. Scăderile semnificative ale productivităţii nu pot fi explicate numai prin dificultăţile de ordin material. Putem invoca multe explicaţii pentru această revoltă tăcută împotriva muncii, dar nici una nu va infirma constatarea că, în multe sectoare ale economiei naţionale, se munceşte puţin şi prost. Fenomenele de corupţie, nepotism, clientelism devin tot mai vizibile. Nu cunoaştem dacă ele s-au intensificat în ultimul deceniu ; ceea ce putem afirma este doar că se practică mai deschis, fără reticenţe. Comportamentele duplicitare, de disimulare, educate de vechiul regim comunist, şi-au adăugat în prezent o formă nouă – cea politică. Infracţionalitatea a atins niveluri alarmante, generând, în unele locuri, adevărate psihoze de insecuritate. Ne occidentalizăm preluând ceea ce are mai rău Occidentul. Selectivitatea imitaţiei noastre este negativă. Îi respingem pe toţi cei pe care îi bănuim că ar vrea să ne dea lecţii, ne afirmăm cu obstinaţie originalitatea, care, de fapt, este de multe ori neplăcută şi dramatică.

Societatea românească are nevoie de o reconstrucţie morală şi socială. Majoritatea discursurilor politice şi intelectuale susţin acest lucru. În realitate, se face foarte puţin sau nimic. Multiplicarea discursurilor ocultează lipsa de acţiune. Dacă reconstrucţia morală şi socială nu se va împlini, riscăm să ne compromitem în mod grav şansele de supravieţuire. Reconstrucţia nu trebuie să aibă o orientare strict paseistă. Putem reafirma valorile şi normele morale şi sociale tradiţionale, redescoperindu-le în segmentele sociale în care au supravieţuit mai puţin alterate, cum ar fi unele colectivităţi rurale montane. Dar, în acelaşi timp, este necesar să ne orientăm şi după noile coduri culturale configurate în ultima perioadă în marile civilizaţii ale lumii. Nu va fi nicidecum vorba de o imitaţie servilă, cum s-a practicat începând cu mijlocul acestui secol. Această reconstrucţie impune implicarea tuturor instituţiilor sociale. Este inutil de spus ce trebuie să facă şcoala, familia, Biserica, instituţiile culturale, politice sau juridice. Toate trebuie să-şi îndeplinească rolul social pentru care au fost create.

Afirmaţiile precedente ne permit să considerăm că, în activitatea de reconstrucţie morală şi socială, o importanţă mai mare le revine tinerilor şi intelectualilor. Tinerilor – pentru că ei au fost mai puţin afectaţi de tarele care au distrus unele generaţii mai vârstnice ; intelectualilor – pentru că, prin însăşi natura activităţii lor, pot fundamenta ştiinţific şi axiologic reconstrucţia şi pot oferi criteriile de apreciere valorică. Atât timp cât educatorilor, oamenilor de ştiinţă şi cultură nu li se va recunoaşte adevăratul rost în societate şi atât timp cât aceştia nu-şi vor asuma în mod responsabil misiunea, renunţând la lamentări şi acţionând fiecare pe măsura puterii şi priceperii sale, orice tentativă de reformă economică va eşua. **Nu este sigur că ştiinţa şi cultura îi vor face mai buni pe toţi oamenii, dar este sigur că îi vor face mai puţin răi.**

Glosar

Contracultură – ansamblul specific de trăsături şi complexe culturale opuse culturii dominante dintr-o societate.

Cultură – ansamblul modelelor de gândire, atitudine şi acţiune ce caracterizează o populaţie sau o societate, inclusiv materializarea acestor modele în lucruri.

Etnocentrism – situaţia în care celelalte culturi sunt judecate în raport cu propria cultură, când modul propriu de viaţă este considerat singura cale normală de a gândi, simţi şi acţiona.

Legi – reguli stabilite sau întărite de un organism politic (statul) alcătuit din persoane cărora li se recunoaşte dreptul de a folosi forţa. Trăsătura particulară a legilor este utilizarea legitimă a constrângerii fizice. Legile sunt în cea mai mare parte rezultatul unei acţiuni conştiente, a unei decizii formale şi deliberate.

Limbaj – sistem structurat la nivel social de modele sonore, cu semnificaţii specifice şi arbitrare.

Moravuri – credinţe cu privire la ceea ce este drept sau greşit de întreprins.

Norme sociale – reguli sociale care precizează comportamentele de adoptat în situaţii date.

Relativism cultural – perspectivă care consideră că funcţia şi semnificaţia unei trăsături culturale este relativă în raport cu contextul cultural şi poate fi apreciată într-un sens sau în altul, numai prin referire la cultura în care funcţionează.

Rit – secvenţă formalizată şi stereotipă de acte săvârşite într-un context religios sau magic.

Simboluri – semne arbitrare utilizate la nivel social pentru a desemna ceva (un obiect, o acţiune, o atitudine etc.).

Subcultură – ansambluri specifice de trăsături şi complexe culturale caracteristice unor anumite grupuri sociale.

Tabuuri – prohibiţii faţă de violarea anumitor moravuri, interdicţii categorice stabilite de moravuri.

Valori – idei abstracte despre ceea ce este dezirabil, corect şi bine să urmărească majoritatea membrilor unei societăţi.

Xenocentrism – preferinţă faţă de ceea ce este străin, credinţa că produsele, normele, ideile propriului grup sunt inferioare celor ale altor grupuri.

Capitolul 4

Personalitate şi socializare

În limbajul cotidian, se afirmă adesea : „X e o mare personalitate", „Y e lipsit de personalitate", „Z are foarte multă personalitate". În comunicarea obişnuită, înţelegem despre ce este vorba. La nivel ştiinţific însă, utilizarea termenului în expresii precum cele de mai sus este complet greşită. O persoană nu are mai multă personalitate decât alta, ci are o personalitate diferită de a alteia. În sens ştiinţific, personalitatea reprezintă totalitatea modelelor comportamentale ale unui individ, organizate într-un sistem unic şi durabil.

1. Factorii dezvoltării personalităţii

Personalitatea este rezultatul interacţiunii complexe a mai multor categorii de factori : a) moştenirea biologică (zestrea genetică) ; b) mediul fizic ; c) cultura ; d) experienţa de grup ; şi e) experienţa personală.

1.1. *Moştenirea biologică*

Copilul se naşte cu anumite precondiţionări rezultate din combinările genetice ale părinţilor şi din influenţele exercitate asupra fătului în timpul sarcinii. Moştenirea biologică nu reprezintă însă decât materia primă (şi numai o parte a acesteia) din care se clădeşte viitoarea personalitate. Aceeaşi materie primă poate fi folosită în chipuri diferite, rezultând personalităţi diferite.

Aparţinând aceleiaşi specii, oamenii au o serie de caracteristici biologice comune. În acelaşi timp, fiecare persoană se naşte cu o serie de particularităţi biologice care îi conferă un caracter de unicitate. Personalităţile indivizilor vor prezenta deci similarităţi şi particularităţi condiţionate biologic.

Rolul factorilor biologici în determinarea personalităţii constituie obiect de dispută de foarte multă vreme. În unele concepţii, rolul factorilor biologici este considerat

esenţial în fasonarea personalităţii. În altele, se ignoră rolul determinărilor biologice. Cercetările mai recente, din anii '70 -'80, au pus în evidenţă (mai ales studiile asupra gemenilor) că ereditatea are un rol foarte important în determinarea anumitor trăsături de personalitate (cum ar fi inteligenţa) şi puţin important în determinarea altor trăsături (sociabilitatea, atitudini, interese, controlul impulsurilor etc.).

Până în prezent, nu s-a putut oferi o explicaţie ştiinţifică riguroasă legăturilor de determinare între trăsăturile fizice şi cele comportamentale. În multe societăţi există, la nivel folcloric, convingeri similare: persoanele grase sunt cumsecade, oamenii cu părul roşu sunt răi, femeile cu buze subţiri sunt cicălitoare etc. În unele situaţii, s-a pus în evidenţă o corelaţie statistică între anumite trăsături fizice şi anumite trăsături comportamentale. Dar din aceasta nu se poate deduce o legătură cauzală între cele două categorii de trăsături. Explicaţia unor asemenea corelaţii statistice se plasează mai curând la nivelul raportului dintre aşteptările sociale şi comportamente. Dacă într-o societate funcţionează aşteptarea socială ca persoanele grase să fie cumsecade, atunci va exista o presiune socială pentru ca persoanele care au această caracteristică fizică să se conformeze aşteptărilor. O trăsătură fizică devine un factor de dezvoltare a personalităţii în raport cu modul în care ea este considerată şi definită de către societate sau grupul de referinţă. Într-o societate, o fată grasă poate fi considerată foarte frumoasă ; în altă societate, poate fi considerată foarte urâtă. În primul caz, persoana va avea trăsături comportamentale de fată frumoasă, în al doilea caz, se va purta ca o fată urâtă. Comportamentul lor va fi pe măsura aşteptărilor sociale orientate de criteriile estetice care funcţionează în societate.

1.2. *Mediul fizic*

Mediul fizic a fost privit de multe teorii mai vechi ca un factor determinant în modelarea personalităţii. Determinismul geografic s-a bucurat vreme îndelungată de reputaţia unei teorii ştiinţifice riguroase. Nu s-a putut proba însă existenţa unor legături cauzale între condiţiile mediului fizic şi personalitate. În toate tipurile de mediu pot fi întâlnite toate tipurile de personalitate. Desigur, condiţiile de mediu fizic pot influenţa anumite trăsături de personalitate. Persoanele care trăiesc în zone sărace în resurse au un comportament mai agresiv decât cele care trăiesc în nişe ecologice bogate. Persoanele din zonele cu climă temperată sunt mai dinamice decât cele din zonele tropicale. Cu toate acestea, se poate afirma că, dintre toate categoriile de factori care influenţează sau condiţionează personalitatea, mediul fizic are rolul cel mai scăzut.

1.3. *Cultura*

Cultura constituie unul dintre factorii importanţi de modelare a personalităţii Trăsăturile culturale ale unei societăţi generează anumite particularităţi în socializare copiilor. Procesul de socializare cuprinde atât elemente specifice, diferite de la u grup la altul sau chiar de la o persoană la alta, cât şi elemente generale, comun majorităţii sau totalităţii membrilor unei societăţi. Prin utilizarea unor elemente ş mecanisme socializatoare comune, se formează trăsături de personalitate comun sau o configuraţie de trăsături de personalitate tipică pentru membrii unei societăţi Această personalitate a fost denumită „modală" (W. du Bois, 1944) sau „de bază (R. Linton).

În fiecare societate există unul sau mai multe tipuri de personalitate pe care copi trebuie să le copieze. În culturile europene sau de tip european, tipului principal d personalitate îi sunt asociate caracteristicile: sociabilitate, amabilitate, cooperare dar şi competitivitate, orientare spre practică şi spre eficienţă, punctualitate. Famili şi alţi factori de socializare le transmit copiilor aceste caracteristici, conformarea l ele fiind controlată la nivel societal. Desigur, persoanele se conformează în grad diferite acestor exigenţe şi aşteptări.

Legătura dintre cultură şi personalitate este evidentă, întrucât formarea perso nalităţii constă în mare parte în interiorizarea elementelor unei culturi. Într-o cultur stabilă şi integrată, personalitatea este un aspect individual al culturii, iar cultur este un aspect colectiv al personalităţii (Horton şi Hunt, 1980, p, 91).

În fiecare societate, cultura dominantă coexistă cu un anumit număr de subcultur şi contraculturi. Socializarea făcută în cadrul unei subculturi adaugă trăsăturilo personalităţii modale elemente specifice. Apar astfel personalităţi diferenţiate î raport cu subculturile (acestea din urmă, constituite pe criterii etnice, clasiale religioase sau ocupaţionale). Personalitatea unui sătean se poate deosebi de cea unui orăşean, personalitatea unui muncitor de cea a unui intelectual, personalitate unui evreu de cea a unui turc etc.

Personalitatea modală trebuie înţeleasă în sens statistic (modul = valoarea c frecvenţa cea mai mare într-o serie); altfel spus, anumite trăsături de personalitat se întâlnesc la majoritatea membrilor unei societăţi, dar nu la toţi. În raport c personalitatea modală sau cu personalităţile subculturale, se manifestă diferenţier individuale. Dacă diferenţele sunt mici, se afirmă că personalitatea individuală est integrată în cultura respectivă; dacă diferenţele sunt mari, persoana este considera deviantă.

.4. *Experienţa de grup*

La naştere, copilul este o simplă fiinţă care se mulţumeşte cu satisfacerea nevoilor biologice. Treptat, el devine conştient de existenţa în mediul său a altor persoane, pe care ajunge să le diferenţieze. Începând cu vârsta de doi ani, copilul este conştient de sine, identificându-se prin „eu”. Supravieţuirea biologică a copilului nu e posibilă fără ajutorul adulţilor, iar devenirea sa ca fiinţă socială nu poate avea loc în afara interacţiunii cu un grup.

Grupul şi, în primul rând, părinţii asigură copilului satisfacerea nevoilor fiziologice şi afective. Privaţi de afectivitate, copiii se dezvoltă anormal şi ajung la comportamente asociale sau antisociale.

Interacţiunea cu grupul îi permite copilului să-şi formeze imaginea despre sine. Dacă unei fetiţe i se spune mereu că este frumoasă, ea va ajunge să fie convinsă de acest lucru. Dacă unui băiat i se repetă că este un bun sportiv, el se va percepe pe sine ca atare. Cercetările psihologice şi pedagogice au pus în evidenţă faptul că atitudinile şi comportamentele indivizilor sunt determinate de imaginea pe care o au despre ei înşişi, imagine formată prin interacţiunea cu grupul. Copiii consideraţi proşti de părinţi şi de alte persoane din jur ajung să se comporte ca atare, chiar dacă au un potenţial de inteligenţă ridicat.

Imaginea pe care o au oamenii despre ei înşişi este în mică parte determinată de dimensiunile obiective ale personalităţii lor şi în mare parte de „oglinda” pe care societatea, grupul le-o oferă pentru a se privi. Această „oglindă a eului” (Charles Horton Cooley) serveşte ca sistem referenţial pentru indivizi de-a lungul întregii lor vieţi.

Grupurile cu care interacţionează indivizii în procesul formării personalităţii lor nu au aceeaşi importanţă. Unele grupuri sunt mai importante ca modele de la care indivizii în curs de socializare preiau idei şi norme comportamentale. Acestea sunt grupurile de referinţă în formarea personalităţii. Din această categorie fac parte în primul rând familia şi grupurile-pereche (grupuri formate din persoane având aceeaşi categorie de vârstă şi acelaşi status). Copiii preiau de la grupurile-pereche idei şi norme comportamentale. Participarea unui copil la grupurile-pereche are un rol psihosociologic important. Unele studii insistă chiar asupra faptului că grupurile-pereche au influenţa cea mai puternică asupra atitudinilor, intereselor şi normelor comportamentale, asupra formării personalităţii.

De-a lungul vieţii sale, individul interacţionează cu o mulţime de **grupuri de referinţă**. Imaginea despre sine se poate modifica în raport cu modul în care el se simte perceput de către grupurile cu care interacţionează. Între modul în care un individ este perceput în mod real de un grup şi modul în care el se crede perceput de către grup pot exista diferenţe mari. În cele mai multe cazuri, indivizii se înşală în ceea ce cred ei despre modul în care sunt percepuţi de către membrii unui grup.

Dar ceea ce contează nu este imaginea obiectivă pe care o au membrii unui grup despre un individ şi nici faptul că individul percepe sau nu corect această imagine. Comportamentul individului va fi orientat de imaginea subiectivă pe care el şi-o face despre modul în care este perceput de către ceilalţi.

Preocuparea excesivă pentru propria imagine şi teama de a fi perceput defavorabil de către ceilalţi conduc la **înclinaţii egocentrice**. Acestea sunt mult mai frecvente decât recunosc cei care le manifestă. Înclinaţia egocentrică constă în tendinţa individului de a se plasa în centrul evenimentelor. Încercarea de monopolizare a atenţiei într-o discuţie de grup, încercarea de a influenţa opiniile altora, de a avea ultimul cuvânt sunt manifestări ale înclinaţiilor egocentrice. În doze diferite, toate persoanele au înclinaţii egocentrice. Astfel se explică faptul că întotdeauna ne reamintim mai uşor evenimentele în care am fost implicaţi ca participanţi principali sau care se referă direct la persoana noastră decât cele la care am fost doar spectatori.

Imaginea despre sine îi serveşte individului în prestabilirea unor răspunsuri în cazul unor interacţiuni anticipate. Dacă ne întâlnim cu un prieten (cu o persoană despre care credem că are faţă de noi sentimente prieteneşti), ne aşteptăm ca acesta să se bucure. Dacă răspunsul presupusului prieten nu este pe măsura aşteptărilor, intrăm într-o fază de revizuire : încetăm interacţiunea, reevaluăm intenţia originară şi încercăm să clarificăm, să explicăm abaterea de la comportamentul anticipat. Dacă ne întâlnim cu o persoană despre care credem că are atitudini neamicale şi aceasta se poartă cordial, procedăm, de asemenea, la o reevaluare după un moment de derută.

Procesul de internalizare a atitudinilor celorlalţi în formarea imaginii despre sine a fost analizat de George Herbert Mead (1863-1931), care a dezvoltat conceptul de *generalized other* („altul generic"). Altul generic este un ansamblu de aşteptări pe care individul crede că ceilalţi le au de la el. Acest concept desemnează ansamblul aşteptărilor pe care comunitatea sau un segment al acesteia le are faţă de un individ care exercită un anumit rol.

Altul generic desemnează aşteptările comunităţii, dar nu toţi membrii comunităţii prezintă aceeaşi importanţă pentru individ. Anumite persoane sunt mai importante decât altele. Pentru a marca această diferenţiere, s-a introdus conceptul de *significant other* („altul semnificativ"). Acest concept desemnează persoanele care exercită o influenţă majoră asupra comportamentului indivizilor, influenţă ce poate proveni din rolul jucat (de părinţi, şefi, profesori, preoţi etc.) sau din aceea că individul consideră o anumită persoană ca fiind foarte importantă pentru el (celebrităţi, prieteni buni, persoane iubite). **Altul semnificativ** prezintă multe similarităţi cu grupul de referinţă ; diferenţele dintre aceste două concepte constă în faptul că în primul caz referirea se face la individ, iar în al doilea caz, la grup.

Ideea eului socializat în armonie cu societatea a fost contrazisă prin cercetările lui S. Freud (1856-1939). El împarte complexul psihic în trei părţi : sinele, care este ansamblul instinctelor şi dorinţelor nesocializate ; supraeul, care este un complex de

idei şi valori sociale care au fost interiorizate şi care formează conştiinţa; şi eul, care este partea conştientă şi raţională a personalităţii. Exprimat metaforic, eul este centrul de control, supraeul este ofiţerul de poliţie, iar sinele este amestecul de egoism şi dorinţe distructive. Întrucât societatea reprimă agresiunea, dorinţele sexuale şi alte impulsuri, sinele se află într-un conflict permanent cu supraeul. Uneori controlul nu este suficient de puternic, individul manifestându-se contrar normelor supraeului. În concepţia lui Freud, prin unele componente ale sale, personalitatea este mai curând în conflict decât în armonie cu societatea.

Teoria lui Freud a provocat controverse puternice. Anumite componente ale acestei teorii au fost confirmate experimental, altele nu. Elementul indiscutabil care a fost reţinut din teoria freudiană este faptul că personalitatea e un produs social.

1.5. *Experienţa personală*

Personalitatea individului este influenţată şi de experienţa proprie de viaţă. Fiecare individ are o experienţă personală unică, prin care se deosebeşte de ceilalţi indivizi. Chiar gemenii (identici din punct de vedere ereditar şi socializaţi în acelaşi mod), care trăiesc împreună în aceeaşi familie, au, pe parcursul unei singure zile, experienţe de viaţă diferite.

Experienţele de viaţă nu se cumulează în mod simplu; ele se integrează. O experienţă nouă de viaţă este trăită şi evaluată din perspectiva experienţelor trecute şi din perspectiva normelor şi valorilor socializate şi internalizate (care funcţionează ca o adevărată grilă perceptivă).

În experienţa personală acţionează şi întâmplarea. Un individ a avut, de exemplu, la primul său contact cu un ofiţer de poliţie, o experienţă neplăcută. Din această întâmplare, el îşi va forma o atitudine de suspiciune faţă de poliţie şi va evita să intre în relaţie cu această instituţie. Toate experienţele sale ulterioare, de acelaşi tip, vor fi marcate de prima experienţă. Întâmplător, prima experienţă putea să fie agreabilă, şi atunci atitudinea sa faţă de poliţie ar fi fost diferită.

Experienţa personală nu este niciodată încheiată pe parcursul vieţii individului. Experienţa trecută poate fi reevaluată din perspectiva noilor experienţe, producându-se modificări de atitudini şi de comportamente şi, prin aceasta, modificări de personalitate. Schimbarea perspectivei asupra unor experienţe trecute nu semnifică nicidecum o labilitate, o lipsă de consecvenţă din partea unei persoane. Schimbările de perspectivă sunt normale, întrucât se produc modificări ale sistemelor referenţiale prin achiziţionarea de noi experienţe sau prin reconsiderări ale seturilor normative şi valorice. Modificarea experienţei de viaţă poate avea drept urmare modificarea perspectivelor asupra aceluiaşi fapt social (acesta poate fi perceput diferit în prezent decât a fost perceput în urmă cu câteva decenii). Experienţa personală are, de cele mai multe ori, o putere formativă mai mare decât învăţarea din experienţa altora. Chiar şi acest caz, o experienţă trebuie să se repete pentru ca individul să poată învăţa din ea.

2. Procesul de socializare

Formarea personalităţii este rezultatul unui proces complex de socializare, în care interacţionează factorii personali, de mediu şi culturali. Socializarea este un proces de interacţiune socială prin care individul dobândeşte cunoştinţe, valori, atitudini şi comportamente necesare pentru participarea efectivă la viaţa socială. Prin intermediul socializării, societatea se reproduce în configuraţia atitudinală şi comportamentală a membrilor săi. Socializarea este modalitatea prin care un organism biologic e transformat într-o fiinţă socială capabilă să acţioneze împreună cu alţii.

Transferul de cultură de la o generaţie la alta se face prin intermediul socializării. Individul se naşte într-o anumită cultură, pe care o preia, o interiorizează şi o transmite următoarelor generaţii. Fără socializare, societatea nu ar putea supravieţui. După cum nici individul nu ar putea supravieţui în afara socializării.

Procesul de socializare a format obiectul a numeroase analize ştiinţifice, care au urmărit să pună în evidenţă factorii determinanţi, agenţii de socializare, mecanismele prin care aceasta se realizează. Complexitatea domeniului de studiu a condus la formularea unor teorii diferite ale socializării, dintre care mai importante sunt teoriile învăţării şi teoriile dezvoltării cognitive.

2.1. *Teoriile învăţării*

Învăţarea este o modificare permanentă a comportamentului, care rezultă din experienţele pe care le acumulează individul. Ea se realizează în familie, dinspre grupurile-pereche, la şcoală, la locul de muncă, prin mijloacele de comunicare de masă. Prin învăţare, individul se adaptează noilor condiţii, iar comportamentul său devine flexibil. Învăţarea este cumulativă şi reevaluativă : la achiziţiile vechi se adaugă cele noi, iar unele dintre cunoştinţele vechi sunt reevaluate, modificate sau abandonate, din perspectiva noilor achiziţii. Învăţarea se înfăptuieşte pe două căi principale: condiţionarea şi observarea comportamentului altora.

Individul trăieşte experienţe diverse, în care constată anumite legături între fapte şi anumite consecinţe ale acţiunilor sale. Teoriile behavioriste au arătat că, dacă asupra unui individ acţionează în mod repetat un anumit număr de stimuli, la acesta se dezvoltă un anumit număr de reacţii care devin, mai mult sau mai puţin, automatisme. Preluând analogic ideea reflexului condiţionat al lui Pavlov, se poate afirma că învăţarea socială are ca rezultat dezvoltarea la copil a unui anumit număr de reflexe sociale, în raport cu situaţii sociale bine definite. Reflexele sau reacţiile condiţionate dobândite în timpul copilăriei se vor manifesta şi la vârsta adultă, cu anumite diferenţe rezultate din experienţa de viaţă a individului.

Învăţarea se realizează asociativ, prin condiţionare operantă şi prin întărire. Prin condiţionarea operantă, individul învaţă din experienţele sale trecute, reţine ce

consecinţe au avut comportamentele sale, aşa încât va putea repeta comportamentele ale căror consecinţe le doreşte şi va evita comportamentele care au avut consecinţe neplăcute. Copilul care a suferit un şoc când a atins un fir electric nu va mai atinge firele electrice.

Învăţarea prin întărire poate fi ilustrată prin modul în care are loc dresajul animalelor. În momentul în care animalul execută o mişcare conformă cu intenţiile dresorului, el primeşte un stimul pozitiv (de exemplu, hrană), iar când execută o mişcare pe care dresorul nu o vrea, animalul primeşte un stimul negativ (de exemplu, este lovit). Aceşti stimuli repetându-se de mai multe ori, animalul îşi formează reflexe, adoptând numai comportamentele care sunt asociate cu consecinţe plăcute. În mod similar se procedează şi cu copiii : sunt încurajate, întărite comportamentele dorite şi reprimate, descurajate comportamentele nedorite.

Dacă învăţarea s-ar face însă numai prin condiţionare sau numai din propria experienţă, ea ar dura foarte mult, ar fi incompletă, iar unele experienţe ar fi fatale. Oamenii ştiu că atingerea firelor electrice provoacă şocuri neplăcute, unele chiar mortale. Dar nu fiecare om a atins un fir electric pentru a învăţa acest lucru. Învăţarea se realizează şi prin observarea comportamentului altora, prin interacţiunea cu alţi oameni, în acelaşi context social. Învăţarea observaţională constă în dobândirea unor răspunsuri prin observarea altor oameni fără ca individul să fi fost în situaţia de a da primul aceste răspunsuri. Învăţarea observaţională operează cu simboluri. Acestea permit reprezentarea evenimentelor, analiza conştientă a experienţelor, comunicarea cu alţii, anticiparea unor acţiuni.

2.2. *Teoriile dezvoltării cognitive*

În teoriile învăţării, copilul şi adultul sunt plasaţi în poziţii similare. În realitate, o experienţă nu are aceeaşi semnificaţie şi aceleaşi consecinţe pentru un copil şi pentru un adult. Învăţarea se realizează progresiv, etapă cu etapă. Transformarea copilului (fiinţă biologică) într-o fiinţă socială are loc treptat, această dezvoltare prezentând două aspecte : dezvoltarea cognitivă şi dezvoltarea morală.

Oamenii sunt fiinţe raţionale care receptează informaţiile, le analizează, le transformă, le stochează, le reactualizează, le utilizează. Are loc un proces mental, denumit cogniţie, de utilizare a informaţiei provenite din mediu şi din memorie în luarea deciziilor.

Dezvoltarea cognitivă parcurge mai multe etape, trecerea de la o etapă la alta fiind marcată de schimbări profunde. Jean Piaget (1896-1980) distinge patru etape în dezvoltarea cognitivă a copilului. În prima etapă, senzorimotorie, pe care o plasează în perioada de la naştere până la vârsta de 2 ani, copilul descoperă relaţiile dintre senzaţiile sale şi comportamentul motor. Etapa a doua, preoperaţională (2-6 ani) este predominant reprezentaţională. Acum copilul îşi reprezintă lucrurile în mintea sa.

Etapa a treia sau concret operaţională (6-12 ani) introduce principiul conservării. Copilul învaţă că o cantitate dată nu se schimbă, chiar dacă înfăţişarea se modifică. În etapa a patra sau formal operaţională (de la 12 ani până la vârsta de adult), adolescentul devine capabil să gândească logic, să opereze cu raţionamente abstracte şi ipotetice.

În concepţia lui J. Piaget, individul şi mediul sunt într-o continuă interacţiune. Procesul de socializare nu este uniform pentru toţi indivizii, întrucât intervin diferenţe între capacităţile cognitive ale indivizilor.

Psihologul Lawrence Kohlberg a aplicat teoria etapelor cognitive, elaborată de Piaget, în analiza dezvoltării morale. El a distins trei niveluri. Nivelul preconvenţional este caracteristic copiilor până la vârsta de 9 ani, unor adolescenţi şi persoanelor care comit infracţiuni. La acest nivel, regulile sunt exterioare persoanei, supunerea la ele fiind asigurată de pedepse şi recompense. Nivelul convenţional este tipic pentru adolescenţi şi adulţi. La acest nivel, regulile şi aşteptările exterioare sunt încorporate personalităţii. Supunerea la reguli are loc pentru că oamenii consideră că au datoria să procedeze astfel. Nivelul postconvenţional este atins de un număr redus de persoane. La acest nivel, oamenii fac distincţia dintre persoana lor şi regulile şi aşteptările sociale. Persoanele care ating acest nivel nu se supun orbeşte regulilor sociale, ci fac deosebire între ceea ce este drept şi ceea ce este nedrept.

Pe baza unor cercetări comparative transculturale, Kohlberg arată că în toate societăţile şi culturile oamenii folosesc aceleaşi concepte morale de bază (dreptate, egalitate, autoritate, dragoste). Există, potrivit cercetărilor sale, o moralitate universală. Aceasta nu înseamnă însă că modelele comportamentale morale nu sunt condiţionate de trăsăturile şi complexele culturale locale.

2.3. *Tipuri de socializare*

Socializarea începe din primele zile de viaţă şi continuă de-a lungul întregii existenţe. În primii ani, copilul este introdus în elementele sociale de bază (norme, valori, credinţe) prin intermediul limbajului. La acest nivel, avem de-a face cu o socializare primară, care constă într-un proces prin care persoana dobândeşte informaţiile şi abilităţile esenţiale pentru a participa la viaţa socială cotidiană şi îşi formează eul. Dimensiunile sociale dobândite prin socializarea primară sunt completate cu elemente noi, pe parcursul unei socializări continue. Spre deosebire de socializarea primară, orientată de elemente ideale, socializarea continuă se concentrează pe elemente realiste.

Înainte de a exercita un anumit rol, individul parcurge o perioadă de pregătire în care învaţă comportamentele pretinse de noul rol, drepturile şi îndatoririle asociate acestuia. Acest proces de pregătire pentru noul rol este denumit socializare anticipativă şi se realizează prin intermediul familiei, şcolii, prin cursuri de calificare sau recalificare, prin jocuri etc.

Ciclul de viaţă, anumite elemente intervenite pe parcursul vieţii determină individul să înveţe roluri complet noi şi să le abandoneze pe cele vechi. Un student în primul an de studiu va avea de învăţat un rol foarte diferit de cel de elev. Dacă va locui într-un campus universitar, va trebui să se adapteze unui mediu de viaţă complet diferit de cel familial. Un tânăr care se căsătoreşte începe să exercite un rol nou şi abandonează comportamentele asociate rolului de celibatar. O persoană care iese la pensie îşi abandonează o mare parte din rolurile anterioare şi intră într-un nou rol, cel de pensionar. În toate aceste situaţii intervine resocializarea, care constă într-un proces de învăţare a unor roluri noi şi de abandonare a unor roluri anterioare.

Există situaţii în care unele persoane sunt constrânse la o resocializare radicală. Într-o mănăstire, în timpul serviciului militar sau într-un penitenciar, condiţiile de viaţă sunt foarte diferite de cele în care individul a trăit anterior. Aceste medii de viaţă, denumite de Erving Goffman (1922-1982) instituţii totale, sunt locuri în care oamenii sunt izolaţi de restul societăţii pentru perioade lungi de timp şi în care comportamentele lor sunt strict reglementate.

Socializarea, deşi este un proces social global, se realizează în cadrul unor grupuri, în medii sociale diferenţiate. Grupurile şi mediile sociale se raportează în mod diferit la cultura societăţii globale. Din acest motiv, socializarea poate avea o formă pozitivă, conformă cu valorile, normele şi aşteptările sociale dezirabile şi promovate de către societate, sau negativă, contrară aşteptărilor, valorilor şi normelor sociale generale, dar conformă cu cele ale unui grup sau ale unei subculturi. Distincţia dintre pozitiv şi negativ implică anumite judecăţi de valoare, raportări la anumite ierarhii de valori. Pentru a evita judecăţile de valoare, unii sociologi propun o distincţie neutră, între socializarea concordantă (conformă cu valorile şi normele sociale generale) şi socializarea discordantă (neconformă cu valorile şi normele sociale generale).

Utilizând aceste două perechi de tipuri, se poate face o clasificare mai precisă, identificând patru forme.

		Socializare	
		Concordantă	Discordantă
Socializare	Pozitivă	I	II
	Negativă	III	IV

În **forma I (pozitivă-concordantă)**, socializarea se realizează conform unor valori şi norme sociale fundamentale şi în concordanţă cu valorile şi normele promovate de societatea globală. În **forma II (pozitivă-discordantă)**, socializarea se realizează în conformitate cu normele şi valorile sociale fundamentale, dar în discordanţă cu unele norme şi valori promovate de unii agenţi socializatori. De exemplu, într-o societate totalitară, statul poate promova anumite norme şi valori (obedienţă, reprimarea spiritului critic, delaţiunea) care sunt în discordanţă cu

valorile şi normele fundamentale, esenţiale într-o societate normală, democratică. O familie, un grup de familii sau un grup social care îşi vor educa copiii prin raportare la valorile fundamentale (cinste, respect, demnitate etc.) vor realiza o socializare pozitivă, dar discordantă în raport cu normele promovate de agenţii socializatori controlaţi de statul totalitar. În cazul în care familiile şi grupurile realizează o socializare conformă cu normele şi valorile statului totalitar, dar neconformă cu valorile şi normele sociale fundamentale, avem de-a face cu **forma III – socializarea negativă-concordantă**. În **forma IV (negativă-discordantă)**, socializarea se realizează contrar normelor şi valorilor fundamentale şi celor promovate la nivel social general. În acest caz, avem de-a face cu o socializare deviantă în raport cu societatea globală, dar conformă cu normele unui grup sau ale unei subculturi. Socializarea negativă-discordantă poate fi întâlnită în cazul unor comunităţi marginale (grupuri etnice, religioase care refuză societatea înglobantă) sau al unor grupuri delincvente, care se raportează la o subcultură delincventă.

Distincţiile pozitiv-negativ, concordant-discordant nu sunt întotdeauna uşor de făcut. Ele presupun raportarea la anumite valori generale (universalii culturale, universalii morale) care sunt dificil de operaţionalizat în cercetarea sociologică. Dificultatea unor asemenea analize nu trebuie să conducă însă la evitarea lor, pe motivul asigurării neutralităţii axiologice.

2.4. *Agenţii socializării*

Socializarea este realizată într-o multitudine de forme şi situaţii, de numeroşi agenţi, dintre care mai importanţi sunt familia, grupurile-pereche, şcoala şi mijloacele de comunicare de masă.

Familia este nu numai locul în care copilul se naşte şi trăieşte prima perioadă din viaţă, dar şi principalul agent al socializării. Ea este intermediarul între societatea globală şi copil, locul în care se modelează principalele componente ale personalităţii. Deşi familiile realizează funcţii socializatoare comune, în realitate intervin numeroase diferenţe în modul în care fiecare familie îşi socializează copiii. Există deosebiri între categoriile socio-profesionale sau între cele rezidenţiale. Socializarea într-o familie de intelectuali este diferită în multe privinţe de cea dintr-o familie de muncitori, iar cea dintr-o familie urbană este diferită de cea dintr-o familie rurală. Intervin deosebiri specifice şi între familiile aparţinând aceleiaşi categorii socio-profesionale sau rezidenţiale. După cum intervin diferenţe şi în cadrul aceleiaşi familii, în raport cu rangul naşterilor : în socializarea celui de-al doilea născut apar deosebiri faţă de modul în care a fost socializat primul născut.

În socializarea realizată la nivelul familiei, un rol important îl are imitaţia. În primii ani de viaţă, copiii trăiesc în principal cu mama, care reprezintă afecţiunea şi autoritatea. La o anumită vârstă, băiatul se detaşează de mamă şi se apropie de tată,

printr-un mecanism de identificare. Fetele realizează identificarea fără a se detaşa de mama lor. Din acest motiv, adolescenţa este mai puţin dramatică pentru fete decât pentru băieţi.

Identificarea cu părinţii şi imitarea rolurilor se realizau relativ uşor în societăţile tradiţionale, în mediul rural. Băiatul trăia alături de tatăl lui, îl ajuta în muncă şi îi continua activitatea. Identificarea nu se mai poate realiza decât parţial în mediul urban modern. Locul de domiciliu este separat de locul de muncă, fiul nu îşi vede tatăl muncind şi, de cele mai multe ori, nu are decât o imagine foarte vagă a rolului profesional exercitat de tată. În societatea urbană, copilul are contacte cu mai multe modele de bărbat adult. Celebrităţile, eroii din filme îl fascinează mai puternic decât imaginea tatălui său, care, cel mai ades, este un muncitor oarecare sau un funcţionar mărunt. În societatea urbană modernă, băiatul devine adult în multe situaţii împotriva tatălui lui, adoptând ca model un rol diferit de al tatălui.

Şi în cazul socializării fetelor intervin anumite rupturi. După ce s-a identificat un timp cu aceasta, fata constată că modelul oferit de mamă (gospodină, preocupată de problemele familiei) nu este atractiv, comparativ cu alte modele oferite de cultura urbană.

Socializarea în cadrul familiei e determinată de imaginea pe care societatea o are despre copil. În unele culturi copilul este văzut ca un mic animal, în altele, ca un om mai mic ; în unele, ca o fiinţă pură, care trebuie apărată împotriva mizeriei sociale, în altele, ca o fiinţă sălbatică, impură, care trebuie transformată în om.

Socializarea familială se face şi în funcţie de rolul pe care părinţii îl anticipează pentru copiii lor (artist, muncitor, stăpân, servitor etc.). Rolul anticipat nu concordă întotdeauna cu cel pe care şi-l doreşte copilul. Neconcordanţa poate provoca conflicte familiale şi contestarea dreptului părinţilor de socializare anticipativă.

Cercetările de sociologia familiei scot în evidenţă faptul că, în societăţile urbane moderne, familia a pierdut din importanţa sa socializatoare tradiţională. Mai ales în situaţiile în care ambii părinţi îşi desfăşoară activitatea în afara menajului, iar copilul interacţionează cu părinţii doar câteva ore pe zi, funcţia socializatoare a familiei se exercită mai dificil şi mai sumar, o parte din elementele ei fiind preluate de alţi agenţi socializatori, îndeosebi de către şcoală.

Grupurile-pereche – formate din persoane care au aproximativ aceeaşi vârstă – se manifestă ca agenţi de socializare puternici mai ales în perioada copilăriei şi adolescenţei. Chiar de la o vârstă foarte mică, copiii de aceeaşi generaţie interacţionează uşor. Deşi stăpânesc mult mai puţin simbolurile şi mijloacele de comunicare comparativ cu adulţii, ei comunică mai uşor decât aceştia. Doi copii care vorbesc limbi diferite şi au fost socializaţi în culturi diferite stabilesc relativ uşor raporturi, în timp ce, în aceeaşi situaţie, doi adulţi s-ar simţi nesiguri şi incapabili să interacţioneze.

Grupurile-pereche le oferă copiilor posibilitatea să se manifeste independent, în afara controlului părinţilor. Spontaneitatea copiilor, limitată ori cenzurată de adulţi

sau autocenzurată, se exprimă liber în absenţa adulţilor. În relaţiile cu părinţii sau cu alţi adulţi, copiii au o poziţie subordonată; grupurile-pereche le oferă copiilor posibilitatea să interacţioneze ca egali, ca parteneri de cooperare şi competiţie cu acelaşi statut. Grupurile-pereche socializează caracteristici, trăsături culturale sau subculturale care nu sunt avute în vedere de părinţi sau sunt neconforme cu valorile şi normele acestora: informaţii sexuale, folclor, anecdote, superstiţii, jocuri, comportamente delincvente. Grupurile-pereche socializează o subcultură juvenilă, frecvent ignorată de adulţi. Această subcultură este foarte dinamică, se schimbă în multe aspecte de la o generaţie la alta. Amintirile păstrate de adulţi din propria lor subcultură juvenilă sunt insuficiente şi de multe ori depăşite pentru a înţelege subcultura juvenilă în care sunt socializaţi copiii lor.

Şcoala este un agent socializator complex, care oferă atât informaţii, calificări, cât şi un întreg climat valoric şi normativ, formal şi informal. Elevii şi studenţii învaţă nu numai din cele prezentate de profesori, dar şi din interacţiunea cu ceilalţi elevi şi studenţi, din comportamentul afectiv al profesorilor, din modul de organizare a şcolii. Fiecare şcoală ajunge să dobândească trăsături specifice, elemente culturale specifice, astfel încât elevii de la un liceu se vor deosebi de elevii de la alt liceu.

Cercetările efectuate în Franţa de către Jesse Pitts şi Michel Crozier arată că şcoala dezvoltă un raport de complicitate între copii, pe care cei doi îl numesc „comunitate delincventă". Aceasta se manifestă ca o complicitate între elevi pentru a se proteja de autoritatea profesorului, ceea ce nu exclude competiţia între elevi pentru a se identifica tocmai cu acesta. Autorii apreciază că aceste mecanisme se manifestă în şcolile franceze spre deosebire de cele americane, în care profesorul este perceput de către elevi ca un frate mai mare şi în care nu există o competiţie pentru a fi primul. Şcolile româneşti au caracteristici similare celor franceze. În ultimele două decenii, şi în şcolile franceze s-au produs schimbări notabile, utilizându-se noi modele pedagogice. În România, şcolile continuă să practice modelele pedagogice tradiţionale, bazate pe separarea netă a profesorului de elev, pe disciplină, conformism formal şi autoritatea profesorului. Menţinerea unor modele pedagogice tradiţionale poate provoca tensiuni şi conflicte în cadrul şcolilor şi universităţilor. Informaţi prin mass-media asupra modelelor educaţionale practicate în alte culturi, elevii şi studenţii au pretins (la începutul anilor '90) modernizarea şi democratizarea socializării şcolare. Inerţia sistemului şcolar în raport cu exigenţele noilor generaţii poate deveni un element disfuncţional serios în realizarea socializării. Ruptura între cultura socializată de şcoală şi cultura trăită de masa de elevi şi studenţi poate afecta dinamismul întregii societăţi şi conduce la acumularea unui potenţial conflictual latent. În momente critice, acest potenţial poate deveni manifest; situaţiile din ţările vest-europene şi SUA, din anii 1968-1970 şi 1991, justifică asemenea afirmaţii.

Mijloacele de comunicare de masă tind să devină, în societăţile dezvoltate, unul dintre principalii agenţi de socializare. Mass-media desemnează ansamblul organizaţiilor

radio, TV, filme, ziare, reviste, afişe) care vehiculează informaţii către un număr mare de oameni.

Efectele socializatoare ale mijloacelor de comunicare de masă (îndeosebi ale televiziunii) au făcut obiectul a numeroase analize, concluziile fiind de multe ori contradictorii. O concluzie comună a acestor cercetări este aceea că mijloacele de comunicare au efecte atât pozitive, cât şi negative, iar efectele lor socializatoare depind de conţinutul mesajului. Copiii care privesc la televizor emisiuni prosociale sunt mai dispuşi la cooperare, ajutor, prietenie decât cei care privesc emisiuni cu un conţinut neutru sau în care se prezintă comportamente violente.

Televiziunea oferă modele comportamentale care pot deveni referenţiale pentru copii, atât sub aspectul conformităţii cu normele şi valorile sociale, cât şi sub aspectul neconformităţii. Violenţa prezentă în emisiunile de televiziune (atât cea reală, din emisiunile de ştiri, cât şi cea fictivă, din filmele artistice) induce la copii comportamente violente sau accentuează predispoziţiile agresive. Pe de altă parte, s-a constatat că se produc şi efecte contrare: dacă acţiunile agresive prezentate în emisiunile de televiziune sunt pedepsite, atunci emisiunea poate avea şi efecte de inhibare a predispoziţiilor agresive. Pentru a evita efectele negative, programele unor posturi de televiziune marchează emisiunile cu o mai mare încărcătură agresivă, care nu ar trebui văzute de copii.

Dacă violenţa conţinută în emisiunile de ficţiune poate fi, eventual, limitată, argumentându-se că ea conduce la efecte socializatoare negative, mult mai dificilă este problema controlului informaţiilor care prezintă aspecte reale ale violenţei, agresivităţii, devianţei. Argumentul principal care se aduce pentru a transmite ştiri referitoare la aspecte agresive etc. este cel al dreptului cetăţenilor la informaţie. Se ignoră faptul că aceiaşi cetăţeni care au dreptul să fie bine informaţi pot fi afectaţi negativ de informaţia pe care o receptează. Problema efectelor ambivalente ale mijloacelor de informare de masă nu a fost încă soluţionată, ea generând în continuare numeroase dispute. Chiar şi ţările în care această problemă s-a pus de mai multe decenii nu au găsit încă un răspuns acceptabil pentru toate părţile interesate.

Socializarea nu se limitează doar la cei patru agenţi principali amintiţi. Ea se realizează şi de către organizaţiile religioase, politice, de asociaţii voluntare şi, în mod difuz, de ansamblul comunităţii în care trăieşte individul. Socializarea realizată de agenţi diferiţi poate fi unitară (toţi agenţii sunt orientaţi în acţiunea lor de norme şi valori similare sau compatibile) sau contradictorie (valorile şi normele socializate de un agent sunt opuse celor socializate de un alt agent). Divergenţele puternice dintre organizaţiile şi instituţiile sociale conduc la procese de socializare contradictorii şi la personalităţi contradictorii.

Având o anumită ereditate, trăind într-un anumit mediu şi sub acţiunea unor combinaţii foarte diverse de agenţi socializatori, fiecare individ are o experienţă socializatoare unică şi o personalitate unică.

Studiu de caz
Mental Stereotypes in the First Years of Post-Totalitarian Romania[1]

The transition from communist totalitarianism to a democratic socio-political organization and to a market economy system depends on several economic factors (capital, technology, skilled labour force, competent management) and also on political and cultural elements. The political speeches, whether delivered by government or opposition in Romania, underline almost exclusively the financial, technological or political aspects, neglecting quite completely the psycho-sociological dimension of this transitory period. The fact that the economic reforms somehow failed is only partly due to the lack of economic resources or to organizational setbacks. These are, of course, significant and undeniable reasons, but there is one more explanation rather forgotten, and that is the attitude of the Romanian population itself towards economic, social and political changes.

Over forty years of communism have left their mark not only on the social and political scene, but also on people's attitudes and mentalities, forming mental and behavioural stereotypes, which are now an obstacle to change.

Totalitarian regimes (the Romanian one was no exception) exert on their citizens not only direct, physical violence, but also an indirect, almost psychological damage, much more difficult to pinpoint and to counteract, and which has lasting effects.

Such regimes impose themselves through force, obtaining obedience by fear. They will proclaim platitudinous motivations such as 'national interest', 'people's welfare' and 'the objective way history', and will use an enormous propaganda machine.

The East-European communist regimes always tried to persuade their population that their policy was the best and that the people should be happy to live in the best of all possible worlds.

A detached outsider will view these motivations as primitive and false. Most East Europeans might say that during the post-totalitarian period the communist propaganda has not affected them. They are probably honest in this belief, but nevertheless in reality it is self-delusion to which even persons with a sharp critical faculty have fallen victim. Such statements are seen as exaggeration and they scandalize all anti-communists, whether sincere or not.

The Marxist-Leninist regime left deep imprints on the personality of those who lived under its domination for many years. We may never know to what extent it moulded characters, attitudes and mentalities.

1. Ioan Mihăilescu, „Mental Stereotypes in the First Years of Post-Totalitarian Romania", *Government and Opposition*, 1993, 3, pp. 315-324.

1. The real effects

The real effects of communist propaganda were achieved by the powerful technique of agit-prop indoctrination, but also because of social and cultural conditions in East-European countries in the 1950s. The average cultural level in these countries was superior to the level provided by internal and external agencies of communist indoctrination. Nevertheless, the level of civil and political education was still low compared to that of West-European countries. Propaganda, even if using primitive means, has more effect on the less educated.

To achieve its ideological aims, the totalitarian communist regime made use of the most important socializing institutions: schools, cultural and religious institutions, as well as many secondary organizations. In order to survive, these institutions were forced to sacrifice their basic *raison d'être* to the ideological aims. It is hard to assess now whether these fundamental institutions could have resisted with greater strength the political pressure that turned them away from their normal social role. There are, of course, innumerable examples of individual persons, or of small groups, who fought against the usage of the fundamental institutions for a purely ideological purpose. But there is no example in Romania of whole institutions which opposed this sacrilege. On the contrary, schools and cultural and religious organizations promoted, or at least facilitated the influence of communist propaganda.

The repression of the critical spirit and the permanent and obsessive repetitions of the same catechisms, although they were quite unbelievable, led to the creation of some stereotypes concerning social organization, the role of social institutions, relations between ethnic groups, the national history and the place of Romanians in European history; also the meaning of the market economy system, of the role of international organizations and organisms, of political pluralism etc. These psychological projections and stereotypes were used as term of reference and criteria for assessing the new social and political situation by the citizens in the first years of liberation. They were very often in contradiction to one another or went against the grain of the new political and spiritual aspirations. But, even so, they were and are quite efficient. The 'original democracy', looked upon ironically, is not only the creation of some political parties, but also the spontaneous manifestation of some deep trends of opinion. The authors of the obsolete convergence theory of economic systems would be surprised to find how many supporters that theory had in Romania. The contradictory character of spontaneous sociological concepts (confusedly spread among several social categories) and which argued for the 'original' combination of advantages from capitalism and socialism took the form of what I shall describe as widespread mental and attitudinal stereotypes. Although some of them may be out of date by now, I shall use the figures from sociological surveys made in March, June and December 1990, as well as from April 1991.

The data are abundant, but I shall present only some synthetic statistical indices. I have chosen from the long list of mental and attitudinal stereotypes those ten which I consider most important.

2. The ten stereotypes

„The critical economic and social state of the country is mostly due to hostile treacherous forces which want to harm Romania". The main perpetrators of the internal difficulties of the country are to be found outside the country or with some political, ethnic or religious minorities. Romanians are people 'chosen by God' and were throughout their history envied and dominated by foreigners. From an anthropological and sociological point of view, one can detect in the background of this stereotype an obvious mental mechanism for finding a 'scapegoat'. The community shattered in its stability and cohesion must remove the harming forces. Once the guilty victim has been 'sacrificed', the community will again find its equilibrium and welfare.

Some political forces use the mechanism of the 'scapegoat' directly in order to give more force to the accusations and to make them more credible, especially when they use apparently *Wertfrei*, scientific motives. But, in fact, this mechanism is only a procedure to distort reality, and to produce a wrong social diagnosis, which hinders the finding of real objective and efficient solutions. Moreover, it may sharpen the conflict and increase the crisis.

Great confidence in official informational sources. The totalitarian regime pretended to be the only holder of power and to have a monopoly of the truth. Communist propaganda tried to compromise any information coming from sources it could not control. This action was facilitated by the great faith of less cultured people in the written, officially disseminated information. This trust may go as far as to consider the written dogma as sacred : what is written cannot but be true. The trust increased when the information was spread through television (50-60 per cent of the population believe above all in the TV information). It thus become obvious that political forces which are controlling or influencing the TV programmes may have a powerful influence on public opinion.

Oral, but not active political commitment. Political commitment during the communist totalitarian regime was of a ritual type. The same resistance to political involvement holds true so far also for the post-totalitarian period.

Political information is received daily by the citizens through the printed press (46-48 per cent), but participation in actions for solving the community's problems is weak (23-26 per cent). Citizens very seldom take part in political meetings (10 per cent), they are very seldom in touch with politicians or other public persons (10-11 per cent) and they rarely take the time actively to support a political group (8-10 per cent). The solution to economic and social problems is expected to be given by

others, the confidence in the capacity of local forces or professional groups being quite low.

Apathy towards political activity. The attempt of the communist regime to involve the whole society politically led to effects quite contrary to those expected, so that the distance between people and politics and politicians grew wider. When Romanian people consider that things are going the right way, they are no longer interested in the leading forces (20 per cent). A great many prefer to stay away from politics (4?-50 per cent) or have no confidence in politicians (48-50 per cent). Those who turn politics into a profession are usually viewed critically (40-41 per cent).

Distorted and contradictory understanding of the political scene. After almost 45 years of communist totalitarianism, one third of the Romanian people place itself on the 'Left', another on the 'Right', and the last third has not defined its position yet. The self-defining of the political position is done in very relative terms, as for instance: 60 per cent of the population interviewed cannot define what the political terms 'Left' or 'Right' mean, and another 15 per cent's interpretation is at most fanciful. The same distorted and contradictory understanding applies also to the significance of democracy. One third of the population cannot explain what a democracy consists of, while another reduces its meaning only to liberty and respect for moral standards. There is often confusion between democracy and the market economy.

The multiplicity of meanings of democracy enables all the political parties, even those with a different past, to claim that their programmes are democratic. Communist propaganda asserts that the fundamental right of people is the right to work. One year after the December 1989 events, two thirds of the Romanian people believed democracy to be the guarantee of a job and a reduction in unemployment.

Any decision leading to a reduction in unemployment is, under such circumstances, considered to be a move towards democracy. What the great majority of Romanians (75-77 per cent) ask of democracy is lack of unemployment and an improvement in the standard of living.

Opinions about political change are vague and contradictory. The sections of the population who appear to favour economic change are private entrepreneurs, peasants and workers, and apparatchiks.

The great majority of the population still thinks in the framework of the old patterns and hierarchical social levels, considering working people, for instance miners, an important socio-professional category, while intellectuals are less important.

Assurance of social equality. Communist propaganda insisted very much on the stability of social equality and equity. The basis of this propaganda was the conception that citizens are equal not only from the political point of view but also economically. It is hardly accepted that the criterion for the differentiation of incomes should be the level of qualification and professional competence.

The majority of the population (70-74 per cent) considers that incomes should be almost equal for all. The political or economic attempts to differentiate incomes are

considered to be, especially by workers, a new means of capitalist exploitation. But the income of a special professional category of workers is concerned: each category considers itself to be the only one deserving a salary increase.

Social conflicts and legitimization of power. Communist propaganda insisted that achieving social homogenization would put an end to social conflicts. Exploitation or the division of society into rich and poor was considered one of the greatest dangers for a society. Gradually, an aversion towards economic and social cleavages was perceived in the attitudes of the people. Even nowadays, half of the people who were interviewed consider the gap between rich and poor as the main problem in Romania. Yet a total of 75 per cent place it between those who respect the law and those who do not. Paradoxically, half of the Romanians interviewed believed that one could get rich only by evading the law.

The danger of exploitation is cleverly used by those who think that if measures of strict economic reform were to be applied, they would damage their own welfare. This explains why the privileged social categories in Romania (especially the bureaucratic apparatus of agricultural production cooperatives or agricultural state enterprises) who are affected by the application of the agricultural property law try to persuade the rural population that agricultural privatization would bring back exploitation, landowners, poverty, and the persecution of peasants.

This propaganda proved to be especially effective in some parts of the country (North Oltenia and Muntenia or South Moldova) where people still believe in collective agricultural exploitation as the only assurance for social protection. When such propaganda is also supported by the ubiquitous mass media, its effects are even greater.

Compared to the conflicts of an economic nature, others are considered less important. Inter-ethnic or religious conflicts are not taken into account in the results of the enquires as much as the economic conflicts. Greater importance is given to political conflicts, but mostly also on economic grounds. But the solution of social conflicts is considered possible only to a small extent through economic and political reforms. The main solutions for such problems are considered to be the intervention of legal and judicial institutions (70 per cent) or the support of the police (35 per cent).

Reservations about a market economy and radical social reforms. Despite communist efforts to prove the socialist system superior to the capitalist system, its results were, both in Eastern Europe in general and Romania in particular, disastrous and inefficient. Nevertheless, some reservations and doubts about changes still persist. No doubt that the liberalization of prices and the involvement of foreign capital are considered necessary to a great extent (60-70 per cent). But there is still a marked fear of inflation and unemployment (82 per cent) as well as concern about who will be the future owners of industrial enterprises when they are privatized. A great majority (66-68 per cent) of the interviewees would prefer to maintain the enterprises in state-ownership or to establish the workers' property in them.

For agriculture, privatization proved to be more popular either by returning the land to the landowners (35 per cent) or by parceling it out among the members of the agricultural production cooperatives.

A significant proportion (40 per cent) of the people interviewed consider that the capitalist type of organization is not suitable for Romania, but just as many are supporters of capitalism. Preferences (60 per cent) are shown for a mixed socio-economic organization, combining the advantages of both systems. It is considered that, in such kind of economy, workers should choose the leaders (30 per cent) or at least be on an equal footing with the owner when managers are appointed (25 per cent). One may state that about half of the Romanian people (most of them workers) prefer capitalism without capitalists and competition without unemployment and bankruptcy.

These confused ideas were also strongly influenced by the populist propaganda of the period December 1989 – May 1990.

The paternalism of the state. During the totalitarian communist regime, the unique and absolute control of society was held by the one party and by the state bureaucracy, both combined in a single apparatus. Most people knew that the party-state had a monopoly of everything. Although one of the targets in the December 1989 revolution was this party-state paternalism, the old mental and attitudinal stereotypes still prevail. People with such opinion suggest that the state should support the whole cost of medical care (83 per cent), improve the incomes and assure the economic and social protection of all people (70 per cent), protect the environment etc. Moreover, they believe that the state should provide jobs (90 per cent), take care of the sick (95 per cent), provide a decent life for the unemployed (82 per cent), and reduce disparity in incomes (73 per cent). The state should also have some important economic functions : control of property, finance enterprises, guarantee of wages and salaries, building of cheap apartments, provision of work for graduates (from schools or universities), salvage of bankrupt enterprises, and even have a monopoly of exports. The attempt of post-totalitarian governments to transfer some of these functions to the new economic agents or local communities, as well as their intention to get rid of some of these functions completely, leaving them to the market mechanisms, was seen critically by these categories of interviewees. Economic and social reform will have to surmount the obstacles raised by the old mentalities of a paternalistic state.

Reservations about new social and political institutions. The totalitarian communist regime deformed all social institutions, using them for its ideological purpose and absolute power. But the psychological result was a general distrust of institutions and an atomization of the people into families or other micro-groups defending themselves against these institutions, which thus unopposed reached an extreme, almost pathological state.

It was not the proof of utility or efficiency that could give them a legitimate existence, but such irrelevant arguments like tradition, assessment of their role by the

party-state, and its invocation of some pretended historical missions. The institution were gradually looked upon negatively by the citizens who saw them as parasites or as dysfunctional systems. This negative social perception was aggravated by the growth of bureaucracy, 'clientelism' and corruption.

These negative phenomena were facilitated by the fact that Romania was, at the beginning of the communist regime, mostly an agrarian society. The local communities show, in such a society, a reserve towards the outside world, and especially towards central public bureaucracy, rightly considered just as a means to confiscate local profits and to limit local autonomy.

The new democratic institutions will have to face this hostility or, at least reticence. After the collapse of the communist regime's institutions, the Romanians turn to believe mostly in themselves (2.78),[2] in God (2.47) and in the family and relatives (2.33). In the hierarchy of social prestige and confidence in public institutions, the top positions are taken by the army (2.22), the government (1.72) and the church (1.71). The quite high confidence in the army is to be explained by the traditional image of this institution (inheritance of features like heroism, courage discipline ; military service being seen as good for the social maturing process of the youth, as well as the idea that the army itself was a victim of the communist regime)

The government is at most the symbol of power ; the categories of less educated people believe it has certain attributes such as reliability and authority.

The Orthodox Church lost confidence during the communist regime, partly due to the connection of some parts of the clergy with the old political institutions, partly due to an internal tendency to remove itself from society. The present level of scientific research cannot show to what extent this process is due to atheist propaganda and how much it is due to a general trend in East European culture. But relative apathy towards the Orthodox Church is noticed also with respects to the participation of the ecclesiastical hierarchy in public ceremonies.

This participation even generates attitudes and opinions contrary to its purpose But, of course, we cannot draw conclusions about the religiousness of the people only from their attitude towards the Church as a social institution. Statements that the Romanian people are deeply Christian or profoundly attached to Orthodoxy are just speculative, as long as they cannot be proved by serious scientific research. The few studies, during the post-totalitarian period, on the sociology of religion did not identify a large religious revival, but just an extension of public religious ritual.

The trade unions are looked upon with more confidence than the parties' (1.40 but the coefficient is still low if we consider their aim as mass organizations. The reserve towards trade unions is due to trade union leaders, who in many enterprises increasingly ignore the democratic rules applied in the immediate post-totalitarian period

2. The computing of the confidence coefficient was based on a scale with four levels : 0 – complete lack of confidence ; 3 – complete confidence. The medium value 1.5 is interpreted as limited medium confidence.

Parliament and political parties, among the main political institutions, have the lowest confidence coefficient (1.64 and 0.94 respectively). The results of the 1992 elections have given an early image of the difference between parties. The popular faith in Romanian and foreign political personalities remained almost unchanged during the year April 1990 – April 1991, although the confidence coefficients have been reduced for the present leaders and have grown for the party leaders of the opposition. These tendencies increased after price liberalization.

The survival of these ten stereotypes in thought and attitudes were to be expected in a post-totalitarian period. To get rid of them (and of others, which are not due to communist domination alone but a Balkan-communist combination) is rather a postulate.

In many respects East European countries in the post-totalitarian period are caught in a vicious circle: discarding the old mental stereotypes is possible only with the efficient functioning of the new economic and democratic mechanisms, while that functioning depends on discarding the old stereotypes.

Without being lured into superficial optimism, we may say that this vicious circle can be broken by raising the educational level of the people and their level of democratic culture; and also by introducing, simultaneously, some radical economic and political reforms, which of course will diminish for a while the popularity of the courageous political leaders.

The leaders who practice such a strategy run the risk of initial unpopularity; but also to act on populist and demagogic motives may be even more dishonest and dangerous from a social point of view. The collective and individual ideological detoxification of the old stereotypes, which is now in course, is already a step forward. It is greatly and naturally helped by the appearance of the new second post-totalitarian generation which, already endowed with a mind free of prejudices and of fear, will, if given complete political freedom and a proper democratic education – that our universities already provide – leave behind most of the old prejudices and stereotypes.

Glosar

Altul generic – ansamblu de aşteptări pe care individul crede că ceilalţi le au de la el; ansamblul aşteptărilor pe care comunitatea sau un segment al acesteia îl are faţă de un individ care exercită un anumit rol.

Altul semnificativ – ansamblul persoanelor care exercită o influenţă majoră asupra comportamentului indivizilor.

Cogniţie – proces de utilizare a informaţiei provenite din mediu şi din memorie în luarea deciziilor.

Condiţionarea operantă – proces prin care individul învaţă din experienţele sale trecute, reţine ce consecinţe au avut comportamentele sale, astfel încât va putea repeta comportamentele ale căror consecinţe le doreşte şi va evita comportamentele care au avut consecinţe neplăcute.

Grupuri de referință – grupuri folosite ca modele, de la care indivizii în curs de socializare preiau idei şi norme comportamentale.

Imagine despre sine – sistem referențial propriu, care îi serveşte individului în prestabilirea unor răspunsuri în cazul unor interacțiuni anticipate.

Înclinație egocentrică – preocuparea excesivă pentru propria imagine şi teama de a fi perceput defavorabil de către ceilalți.

Personalitate „modală" – vezi *personalitate de bază.*

Personalitate de bază – ansamblu de elemente generale, comune majorității sau totalității membrilor unei societăți, formate prin utilizarea unor elemente şi mecanisme socializatoare comune. Configurație de trăsături de personalitate tipică pentru membrii unei societăți.

Socializare – proces de interacțiune socială prin care individul dobândeşte cunoştințe, valori, atitudini şi comportamente necesare pentru participarea efectivă la viața socială; mecanism prin care societatea se reproduce în configurația atitudinală şi comportamentală a membrilor săi; modalitatea prin care un organism biologic este transformat într-o ființă socială capabilă să acționeze împreună cu alții.

Socializare anticipativă – proces de pregătire a individului în care acesta învață comportamentele pretinse de noul rol, drepturile şi îndatoririle asociate acestuia; proces de pregătire pentru un nou rol.

Socializare concordantă – socializare conformă cu valorile şi normele sociale generale.

Socializare discordantă – socializare neconformă cu valorile şi normele sociale generale.

Socializare negativă – socializare contrară aşteptărilor, valorilor şi normelor sociale generale, dar conformă cu cele ale unui grup sau ale unei subculturi.

Socializare pozitivă – socializare conformă cu valorile, normele şi aşteptările sociale dezirabile şi promovate de societate.

Capitolul 5

Status şi rol

Prin socializare, individul învaţă să exercite anumite acţiuni sociale, să interacţioneze cu alţii şi ajunge să ocupe anumite poziţii în cadrul societăţii. Altfel spus, în cadrul structurii sociale, indivizii deţin anumite statusuri şi joacă anumite roluri.

1. Statusul

În mod obişnuit, statusul este definit drept poziţia sau rangul unui individ în cadrul grupului sau ale unui grup în raport cu alte grupuri. Student, profesor, decan, politist, medic, tată etc. sunt exemple de statusuri din structura unei societăţi.

În relaţiile lor sociale, indivizii se raportează unii la alţii din perspectiva statusurilor pe care le deţin. Intrând într-o universitate, vom identifica persoanele pe care le întâlnim ca fiind rectorul, decanul, secretara, bibliotecara, studentul, casierul, îngrijitoarea etc. Chiar adresându-ne acestor persoane, de cele mai multe ori, includem în formulare statusul lor.

Fiecare individ deţine o multitudine de statusuri şi trece mereu de la un status la altul. Dintre acestea, unele sunt prescrise, altele dobândite. Statusul prescris este cel deţinut de un individ în cadrul unei societăţi independent de calităţile sale şi de eforturile pe care le face. Statusul dobândit este cel la care individul accede prin propriile eforturi.

1.1. *Prescrierea statusurilor*

Prescrierea statusurilor se face în mod obişnuit în fiecare societate în raport cu sexul şi vârsta. În unele societăţi, prescrierea se face şi în raport cu naţionalitatea, rasa, religia sau clasa socială.

Socializarea statusurilor prescrise începe foarte timpuriu. În majoritatea societăţilor, încă de la naştere, copiii sunt socializaţi diferenţiat, în raport cu sexul. Prima

diferenţiere simbolică apare în culoarea cu care sunt îmbrăcaţi băieţii şi fetele. Ulterior, jocurile pe care le practică fetele, jucăriile pe care le folosesc sunt diferite de cele ale băieţilor. În mod tradiţional, fetele sunt socializate pentru a deţine statusul de mame, soţii, gospodine. În unele societăţi, prescrierea statusului femeii este clar exprimată prin norme. În Germania tradiţională, de exemplu, femeia era socializată pentru trei dimensiuni : mamă (îngrijirea copiilor), bucătăreasă şi persoană religioasă. Regula celor 3 K (în limba germană, cuvintele copil, bucătărie şi biserică încep cu litera K) nu a fost abandonată nici în prezent, în aşteptările sociale difuze. În opinia comună din foarte multe societăţi, se consideră că fetele trebuie să dea dovadă de gingăşie, afecţiune, bunătate, supunere faţă de bărbatul puternic. Ele sunt orientate spre profesii considerate mai potrivite cu trăsăturile lor biopsihice. Băieţii sunt socializaţi în raport cu alte aşteptări sociale ; ei trebuie să dea dovadă de forţă, curaj, fermitate.

Cercetările făcute în Franţa, Germania şi SUA arată că socializarea statusurilor prescrise este simetrică cu aşteptările sociale, cu expectaţiile femeilor faţă de bărbaţi şi ale bărbaţilor faţă de femei. Simetria este mai puternică în privinţa imaginilor pe care femeile şi bărbaţii şi le fac despre soţ şi mai redusă în imaginile pe care femeile şi bărbaţii şi le fac despre soţie. Bărbaţilor francezi, de exemplu, le place să fie dominanţi, independenţi şi inteligenţi şi aşteaptă de la femei în primul rând bunătate, afectivitate, generozitate. Femeile franceze aşteaptă de la soţ inteligenţă, forţă, dar nu mai sunt de acord cu bărbaţii când este vorba de calităţile lor ca soţii. Şi ele pun pe primele locuri, în ceea ce le priveşte, voinţa, fermitatea, inteligenţa. În Germania, femeile au aşteptări asemănătoare cu bărbaţii referitor la caracteristicile rolului de soţie. Atât bărbaţii, cât şi femeile din Germania consideră că statusului de soţie îi sunt asociate, în primul rând, cinstea şi onestitatea (A.M. Rocheblare-Spenlé, *Les Rôles masculin et féminin*, PUF, Paris, 1962, 434 p.).

1.2. *Statusuri în funcţie de sex*

Dintre statusurile specifice prescrise bărbaţilor şi femeilor puţine sunt, într-adevăr, legate de diferenţele biologice dintre sexe. Prescrierea statusurilor în funcţie de sex se face pe baza unor modele culturale, în temeiul normelor sociale dominante. În unele societăţi, pregătirea hranei este o activitate exclusiv feminină, în altele, predominant masculină ; în unele societăţi, activitatea agricolă este exercitată predominant de către bărbaţi, în altele, de către femei. În societăţile europene, activitatea de secretariat este făcută în principal de femei ; în unele societăţi din Asia de Sud-Est şi din Orientul Apropiat, munca de secretariat este făcută de bărbaţi, pentru că se apreciază că femeile nu pot ţine un secret şi nici nu pot lucra în acelaşi loc cu bărbaţii. Realizarea rolurilor specifice în funcţie de sex este supravegheată de societate prin diverse mijloace. Un individ care nu-şi îndeplineşte atribuţiile statusului său riscă să fie penalizat social şi marginalizat.

Nerespectarea statusului prescris în raport cu sexul poate atinge diverse grade: nediferenţierea vestimentară, nediferenţierea tunsorii, etalarea nediferenţată a podoabelor, chiar nediferenţierea sexuală (homosexualism). Reacţiile sociale sunt proporţionale cu importanţa pe care societatea o acordă fiecărui gest sau comportament nediferenţiator. În general, societăţile (mai ales cele industriale, dezvoltate) au devenit mai tolerante în raport cu prescrierea statusurilor de sex. De exemplu, ocupaţia de infirmieră era considerată specific feminină; în prezent, această ocupaţie este practicată şi de mulţi bărbaţi. Îngrijirea copiilor era un atribut esenţial al statusului de femeie; în unele ţări, această activitate este practicată şi de către soţ. Unele meserii care cereau un efort fizic mai mare şi erau considerate specific masculine au început să fie practicate şi de femei, pe măsură ce progresul tehnic reduce importanţa efortului fizic în exercitarea muncii.

1.3 *Statusuri în funcţie de vârstă*

În fiecare societate există copii, adolescenţi, adulţi şi bătrâni şi statusuri asociate fiecărei categorii de vârstă. Societatea prescrie fiecărui individ un anumit status în raport cu vârsta pe care o are. Dacă un copil realizează rolurile unui adolescent sau ale unui matur, se consideră că el a îmbătrânit prea devreme. Dacă un matur realizează rolurile unui copil, este considerat imatur. Societăţile moderne sunt mult mai puţin riguroase, comparativ cu cele tradiţionale, în prestabilirea statusurilor în funcţie de vârstă. În societăţile tradiţionale exista o puternică diviziune comunitară a statusurilor în funcţie de vârstă. Trecerea de la o vârstă la alta era pregătită şi marcată de anumite ceremonii. În societăţile moderne, trecerea de la vârsta de adolescent la cea de adult este mai puţin marcată şi nu mai constituie obiectul unui control comunitar. Statusul de adult se dobândeşte, în general, prin obţinerea unei calificări, prin căsătorie sau prin dreptul la vot. De obicei, nu există o pregătire specială pentru vârsta matură sau pentru bătrâneţe.

Importanţa statusurilor de vârstă s-a schimbat pe măsura modernizării societăţilor. În societăţile tradiţionale, bătrânii aveau un status cu prestigiu social ridicat. Ei erau stăpânii averii, principalii decidenţi şi judecători. În prezent, bătrânii sunt marginalizaţi social în majoritatea societăţilor. După ieşirea la pensie, ei îşi reduc brusc importanţa statusului social. În societăţile mai sărace, bătrânii sunt abandonaţi sau au un nivel de trai scăzut; în societăţile bogate, îşi compensează pierderea importanţei sociale prin câştigarea unei mai mari independenţe sau prin posibilitatea de a practica anumite hobby-uri sau de a face turism.

Societăţile moderne au dezvoltat o formă de cvasiprescriere de status: meritocraţia – un sistem social în care statusul este prescris în raport cu meritul, care este măsurat prin performanţele educaţionale şi profesionale, pentru a căror evaluare au fost elaborate teste, scale, scoruri.

1.4. *Statusuri dobândite*

Majoritatea statusurilor deținute de un individ sunt obținute pe parcursul socializării și interacțiunii sociale. **Dobândirea unui status** este rezultatul unei alegeri individuale și al unei competiții. Statusul de bărbat este prescris, cel de soț este dobândit. Nu toți bărbații ajung soți. Căsătoria este rezultatul unei alegeri individuale.

În societățile tradiționale, majoritatea statusurilor erau prescrise în raport cu condițiile sociale ale familiei în care se naștea copilul. Erau puține șanse ca un băiat de țăran sărac să ajungă negustor bogat, iar o fată dintr-o familie de țărani săraci să se căsătorească cu un prinț. Societățile industriale au redus sfera statusurilor prescrise și oferă posibilități mari de mobilitate a statusului descendenților față de cel al părinților și de dobândire de statusuri noi prin performanțe.

Dobândirea unui status obligă individul la alegeri multiple: carieră școlară, ocupațională, relații cu prietenii, loc de rezidență. O persoană care atinge un status de cadru superior într-o organizație își va schimba locuința, își va părăsi unii dintre vechii prieteni și va lega noi prietenii, va frecventa mai puțin sau deloc anumite rude. Un bărbat care se căsătorește va abandona, total sau în mare parte, cercul prietenilor celibatari și va stabili relații cu familii. Dobândirea unui nou status este asociată cu încheierea unor relații, inclusiv cu distanțarea față de părinți.

Dobândirea unui status se face prin eforturi personale și este însoțită de anumite costuri personale. Într-o societate rurală tradițională, un băiat născut într-o familie de țărani nu trebuia să depună mari eforturi. La rândul lui, devenea țăran și nu avea altceva de făcut decât să se identifice cu statusul tatălui său. În societățile moderne sunt oferite, cel puțin teoretic, posibilități de acces la un număr mare de statusuri pentru un număr mare de persoane. Ierarhia rigidă a statusurilor din societățile tradiționale a fost înlocuită cu o nouă ierarhie, în care accesul de la o poziție mai joasă la una mai înaltă este permis tuturor celor capabili de anumite performanțe. Un băiat de țăran nu suferea că nu putea deveni bancher, pentru că știa că societatea nu permitea mobilitatea între cele două statusuri și că nu depindea de el să acceadă la un status cu un prestigiu mai ridicat. În societățile moderne, accesul la statusurile cu prestigiu ridicat este considerat dependent de capacitățile și eforturile individului. Pentru a atinge un status cu prestigiu ridicat, individul trebuie să facă eforturi fizice, psihice și intelectuale. Dar nu toți indivizii sunt dotați pentru această competiție. Unii reușesc, alții nu. Cei care doresc să acceadă la un status cu prestigiu ridicat, dar nu reușesc, vor trăi un sentiment de frustrare, de inferioritate. Extinderea posibilităților de mobilitate de status este deci însoțită de multiplicarea dramelor personale ale celor care eșuează în tentativele lor.

În aparență, societățile moderne oferă șanse egale pentru dobândirea unor statusuri. În realitate însă, șansele de obținere a unor statusuri sunt diferențiate în raport cu trăsăturile personale și condițiile sociale de pornire ale fiecărui individ. Statusul de profesor universitar nu poate fi dobândit cu aceleași șanse de către o persoană car

s-a născut într-o familie semianalfabetă, într-o familie de muncitori sau într-o familie de intelectuali. Formal, în societăţile dezvoltate nu există restricţii pentru ca o femeie să ajungă preşedinte al ţării sau prim-ministru. În realitate, cazurile în care femeile au avut acces la aceste statusuri sunt accidentale. De la înfiinţare (1864) şi până în prezent, Universitatea Bucureşti nu a avut nici un rector femeie. Aproape toţi decanii facultăţilor Universităţii au fost şi sunt bărbaţi.

Fiecare individ deţine o multitudine de statusuri care se asociază între ele, formând un ansamblu denumit **status global**. Acest termen este folosit în principal în literatura sociologică americană. Specialiştii francezi folosesc termenul „poziţie" pentru ceea ce am definit anterior a fi „status" şi termenul „status" pentru ceea ce americanii numesc „status global".

Statusul global poate fi coerent, unitar, dacă statusurile, poziţiile care îl compun sunt congruente între ele. De fapt, între diversele statusuri ale unui individ intervin conflicte frecvente.

De exemplu, poziţia profesională comportă un anumit număr de elemente, de atribute : prestigiu, interesul muncii, libertatea de acţiune şi salariul (Mendras, 1989, pp. 81-82). Aceste patru atribute permit definirea statusului profesional deţinut de un individ într-o anumită structură birocratică. În mod frecvent, cele patru atribute variază concomitent : o activitate cu un prestigiu ridicat este interesantă, bine plătită şi oferă un grad mare de libertate celui care o exercită. În anumite situaţii, oamenii acceptă poziţii mai puţin prestigioase, dar mai bine plătite sau cu un grad mai mare de libertate, ori poziţii mai prestigoase, dar mai puţin plătite. Tendinţa generală este însă aceea de a asocia cele patru atribute, de a le face congruente.

1.5. *Conflictele de status*

Conflictele de status sau incongruenţa poziţiilor se pot manifesta între componentele profesionale, familiale, politice, civice etc. ale statusului global. Sub acest aspect, nu există reguli generale, valabile în toate societăţile. Elementele unui status global pot fi congruente într-o societate şi aceleaşi elemente se pot aflat în conflict în altă societate. De exemplu, în Statele Unite s-a putut constata o anumită congruenţă între statusul global (situaţia profesională bună, locuinţa într-un cartier elegant, apartenenţa la o sectă protestantă şi o veche origine americană) şi preferinţa electorală de dreapta. În absenţa acestei congruenţe, preferinţele electorale sunt orientate spre stânga. Aceleaşi elemente utilizate în situaţia franceză nu conduc la aceleaşi comportamente. În absenţa congruenţei dintre cele patru elemente, votul se orientează mai frecvent spre dreapta.

Absenţa congruenţei între diferitele statusuri provoacă la nivelul individului un anumit sentiment de insecuritate sau de culpabilitate, care se poate compensa fie printr-un conformism accentuat, fie prin revoltă, în funcţie de tipul societăţii sau al subculturii în care trăieşte individul. Inconsistenţa statusurilor, incongruenţa poziţiilor

pot crea confuzie. Soţul şi soţia au, în mod obişnuit, o vârstă apropiată. Statusul de soţ bătrân şi de proaspăt tată sunt considerate incongruente. În momentul în care întâlnim un bărbat vârstnic care însoţeşte o femeie tânără cu un copil mic, îl percepem mai curând ca fiind tatăl femeii, şi nu al copilului.

2. Rolul

Fiecare persoană învaţă să exercite anumite roluri. În mod obişnuit, rolul defineşte comportamentul aşteptat de la cel care posedă un anumit status. Într-un anumit sens, statusul şi rolul sunt două aspecte ale aceluiaşi fenomen. Statusul este un ansamblu de privilegii şi îndatoriri ; rolul este exercitarea acestor privilegii şi îndatoriri.

2.1. *Definirea rolurilor*

Rolurile se definesc în contextele în care ele se exercită şi în raport cu alte roluri care intervin în aceste contexte. De exemplu, într-o universitate, o persoană are rolul de profesor. În exercitarea acestui rol, persoana respectivă intră în relaţii cu alte persoane, care exercită alte categorii de roluri (studenţi, colegi de catedră, conducerea universităţii şi facultăţii, personalul administrativ, persoane din afara universităţii). Studenţii au anumite aşteptări de la profesor (să le expună clar cunoştinţele, să-i sprijine în studiul lor, să nu-i plictisească prea tare, să le dea note bune la examene etc.), iar profesorul încearcă să răspundă acestor aşteptări. Colegii de catedră au alte aşteptări faţă de el : să fie amical în relaţiile cu ei, să participe în mod echitabil la realizarea sarcinilor catedrei etc. Conducerea academică aşteaptă de la profesor să dea dovadă de competenţă profesională, exigenţă în notarea studenţilor, promptitudine în executarea dispoziţiilor.

Aceste aşteptări de rol se manifestă independent de persoanele concrete care ocupă posturile de profesor. Există un model ideal de rol, căruia persoanele concrete trebuie să i se supună. Fiecare persoană concretă se apropie însă într-o măsură mai mare sau mai mică de idealul de rol. Dacă diferenţele sunt foarte mari, persoana riscă să fie exclusă de la exercitarea rolului. Făcându-se media diferenţelor individuale în raport cu idealul de rol, se ajunge la categoria de profesor „mediu". În analiza rolurilor distingem deci trei niveluri : idealul de rol, formele individuale de exercitare a rolului şi modalitatea medie de exercitare a rolurilor.

Forma individuală de exercitare a rolului sau comportamentul de rol desemnează comportamentul real, efectiv al unei persoane care joacă un anumit rol. Grupurile şi organizaţiile dispun de diverse mijloace pentru a limita devierile prea mari ale comportamentelor de rol faţă de modelele de rol. În acest scop, sunt utilizate uniformele, titlurile, ecusoanele şi ritualurile. Aceste mijloace permit o mai uşoară

percepere a celor care exercită anumite roluri şi constrâng actorii sociali să se conformeze aşteptărilor de rol. Un medic care oferă o consultaţie într-o locuinţă particulară, îmbrăcat în haine de oraş, comunică mai greu cu pacientul decât în situaţia în care consultaţia este dată într-un cabinet, iar medicul este îmbrăcat în halat alb.

Majoritatea comportamentelor de rol sunt exercitări inconştiente ale modelelor de rol socializate. În anumite situaţii, comportamentele de rol sunt eforturi conştiente de proiectare a imaginii dezirabile a eului. Conceptul de prezentare dramatică de rol desemnează efortul conştient al unei persoane de a exercita rolul în aşa fel încât să le creeze celorlalţi o imagine dezirabilă despre sine. Într-o anumită măsură, fiecare persoană este un actor dramatic; fiecare îşi exercită rolul având o audienţă. Oamenilor le place ca această audienţă să fie cât mai mare, iar rolul exercitat de ei să fie cât mai bine apreciat. Un conferenţiar se va interesa întotdeauna de publicul căruia îi vorbeşte, atât pentru a-şi adapta conferinţa la nivelul său, cât şi pentru a se pregăti să răspundă aşteptărilor acestuia. Când se prezintă la examen, un student se pregăteşte să răspundă bine, dar şi să răspundă aşteptărilor pe care ştie sau bănuieşte că le are profesorul. Dacă studentele ştiu că profesorul este foarte sever din punct de vedere moral, vor veni decent îmbrăcate la examen; dacă profesorul este el însuşi un nonconformist, ţinuta vestimentară a studenţilor va lăsa de dorit.

2.2. *Învăţarea rolului*

Învăţarea rolului implică două aspecte: dobândirea capacităţii de a exercita îndatoririle şi de a pretinde privilegiile rolului şi dobândirea atitudinilor, sentimentelor şi aşteptărilor pretinse de rol. Primul aspect se realizează mai uşor, al doilea presupune reorientări mentale şi atitudinale necesare pentru exercitarea eficientă a rolului. Aceste reorientări nu pot avea loc întotdeauna, întrucât personalitatea unor indivizi prezintă caracteristici incompatibile cu anumite roluri. O persoană cu impulsuri agresive nu va putea performa rolul de preot, deşi poate stăpâni cunoştinţele de care este nevoie pentru exercitarea acestui rol. După cum o persoană melancolică, apatică, nu va putea fi un bun ofiţer.

Personalitatea influenţează alegerea rolurilor, modul de exercitare a acestora. În acelaşi timp, dobândirea unui nou rol produce modificări ale eului, ale personalităţii. O fată îşi schimbă personalitatea după căsătorie, iar o soţie – după ce naşte.

Faţă de fiecare rol există anumite aşteptări din partea celorlalţi. Dar nu toate aşteptările sunt la fel de constrângătoare. Pot fi deosebite trei categorii de aşteptări: necesare, obligatorii şi facultative.

Aşteptările necesare se impun cu forţă maximă, complet, iar deţinătorul unui rol nu se poate sustrage lor. Dacă individul nu satisface aceste aşteptări, el este sancţionat în mod sever. Un poliţist care fură va fi exclus din poliţie şi condamnat cu mai multă severitate decât alte persoane care fură. Un judecător care ia mită, un preot imoral,

un contabil care fraudează, un medic care refuză să asiste un bolnav vor fi aspr pedepsiţi şi îşi vor pierde dreptul de a mai exercita rolurile respective.

Aşteptările obligatorii se manifestă la nivelul unor grupuri sociale ; în cazul lo este posibilă o anumită doză de neobservare, întrucât sancţiunile nu sunt atât d severe ca în primul caz. Grupurile impun membrilor lor anumite reguli de conduită gradul de conformare la ele fiind variabil. Grupul permite anumite limite de varia bilitate a conformării. Un contabil este pedepsit indiferent dacă a furat o sumă mic sau o sumă mare de bani. Unui ofiţer i se poate trece cu vederea dacă a consuma prea mult alcool, deşi regulamentele militare consideră acest lucru nedemn de u ofiţer. Dacă indivizii nu se pot conforma aşteptărilor obligatorii, ei pot părăsi grup sau sunt excluşi din grup fără alte sancţiuni.

În cazul **aşteptărilor facultative** există libertatea de a le respecta mai mult sa mai puţin. Membrii grupului se rezumă la a atrage atenţia celui în cauză că nu s comportă bine. Teama de oprobriu sau de scandal acţionează deseori în direcţi respectării, conformării şi la aceste aşteptări.

Respectarea celor trei categorii de aşteptări este realizată prin pedepse şi recompens în cazul aşteptărilor necesare acţionând doar pedepsele ; aici nu intervin recom pensele, întrucât indivizii trebuie să li se supună în mod obligatoriu. Un poliţist ca nu fură sau un judecător care nu ia mită nu sunt recompensaţi. Recompensel acţionează în cazul aşteptărilor facultative, prin ele încurajându-se persoanele ca se conformează într-o măsură mai mare acestor aşteptări.

2.3. *Setul de roluri*

Fiecare persoană îndeplineşte mai multe roluri. Un bărbat este şi soţ, şi fiu, verişo vecin, cetăţean ; el poate fi şi tată, angajat într-o întreprindere, acţionarul une companii, membru al unui partid politic, membru al unei asociaţii culturale, milita pentru protecţia mediului înconjurător, jucător de tenis etc. Totalitatea rolurilo asociate unui status formează un set de roluri. Rolurile care alcătuiesc un set pot l performate în mod diferit. Cineva este un foarte bun administrator, dar un so dezagreabil ; poate fi un tată priceput, dar total neinspirat în afaceri.

Rolurile jucate de o persoană se pot combina într-un ansamblu omogen, persoa nele exercitând fără dificultăţi întregul set de roluri. Persoanele care realizea aceste performanţe sunt puţine. În foarte multe situaţii intervin stresurile de rol, ca desemnează dificultăţile pe care le au oamenii în exercitarea cerinţelor de rol. Stres de rol se datorează pregătirii inadecvate pentru rol, dificultăţilor în tranziţiile de ro conflictelor de rol şi eşecurilor de rol (Horton şi Hunt, 1980, pp. 113-120).

2.4. *Pregătirea inadecvată pentru rol*

În societăţile tradiţionale, pregătirea pentru rol era continuă. Pregătirea pentru un rol ce urma să fie exercitat era făcută anterior. Un băiat învăţa de la tatăl lui cum să lucreze pământul, cum să îngrijească animalele, cum să se comporte cu vecinii, rudele şi autorităţile. Când devenea adult, el era deja pregătit, ştia ce are de făcut. Odată învăţat, rolul era exercitat într-o formă neschimbată foarte mult timp.

Societăţile moderne se caracterizează prin discontinuitate în procesul de socializare. Ceea ce învaţă copiii are prea puţină legătură cu ceea ce vor face când vor fi mari. Un băiat din mediul rural care urmează studii universitare va folosi foarte puţin din ceea ce a învăţat din exercitarea efectivă a rolurilor în comunitatea în care a fost socializat în prima parte a vieţii. Fiind în situaţia de a desfăşura o activitate intelectuală, el va fi insuficient pregătit de către familia sa de agricultori pentru exercitarea eficientă a noului rol.

Pe de altă parte, societăţile moderne accentuează foarte mult caracterul formal al socializării, ignorând modificările informale care apar în lumea adulţilor. Socializarea se face în raport cu idealurile de rol şi nu cu exercitarea efectivă a rolurilor. Copiii sunt socializaţi într-un idealism naiv care contrastează cu realitatea. Pe măsură ce descoperă lumea adulţilor, tinerii devin cinici. Ei află că profesorul nu este persoana atotştiutoare, că poliţistul nu este îngerul păzitor al ordinii publice, că politicianul nu este campionul dezinteresat al binelui poporului, că preotul nu este reprezentantul neprihănit al lui Dumnezeu. Asemenea discontinuităţi între conţinutul socializării formale şi conţinutul real al vieţii sociale se întâlnesc în majoritatea societăţilor.

Pregătirea inadecvată pentru rol poate rezulta şi din dinamismul social foarte puternic. Părinţii nu au putut anticipa evoluţiile sociale, economice şi politice, au socializat copiii într-un mod adecvat pentru realităţile momentului, dar inadecvat pentru condiţiile schimbate. În societatea românească anterioară anului 1989, multe familii îşi educau copiii pentru a putea supravieţui într-o societate totalitară. Această educaţie implica în multe cazuri obedienţa, absenţa iniţiativei, neasumarea riscurilor, disimularea atitudinilor, evitarea eforturilor în muncă. Socializaţi în acest fel, tinerii au fost pregătiţi inadecvat pentru performanţe într-o economie de piaţă.

Inadecvarea se manifestă şi în pregătirea pentru viitoarele roluri familiale. Părinţii au o anumită ideologie familială, o anumită concepţie despre diviziunea rolurilor în cadrul familiei, pe care o transmit copiilor. La nivelul comportamentelor familiale se produc însă schimbări foarte rapide, pe care părinţii nu le-au putut anticipa sau care sunt contrare ideologiei lor. Tinerii nu vor dispune de o pregătire adecvată pentru a face faţă noilor modele familiale. Tânărul care a fost învăţat în familia părinţilor săi că soţul este stăpânul familiei se va adapta greu sau nu se va putea adapta noilor modele familiale care pretind o redistribuire echitabilă a autorităţii şi obligaţiilor în cadrul familiei.

2.5. *Dificultăţile tranziţiei de rol*

Pe parcursul vieţii, individul joacă mai multe roluri legate de evoluţia sa biologică ş profesională. Trecerea de la un rol la altul poate fi asociată cu multe dificultăţi întrucât nu există o pregătire adecvată pentru rolul următor. Socializarea rolurilor d vârstă (adolescent, tânăr, adult, bătrân) este limitată doar la câteva aspecte şi n acoperă esenţialul atribuţiilor de rol.

În societăţile tradiţionale, tranziţia de la un rol de vârstă la altul se făcea făr dificultăţi deosebite, fiind de obicei pregătită prin socializarea anterioară. Un tână care trecea în categoria adulţilor ştia ce drepturi şi îndatoriri avea. Tranziţia de la u rol la altul era marcată prin rituri de trecere. În societăţile moderne, un tânăr nu şti decât aproximativ ce va avea de făcut o dată devenit adult. Nici tânărul, nici părinţ şi nici comunitatea nu pot stabili când şi dacă s-a realizat pregătirea pentru trecere la rolul de adult. Dobândirea unei calificări profesionale, dreptul de vot, obţinere permisului de conducere auto sau căsătoria pot marca trecerea la rolul de adult, da nu implică şi o pregătire adecvată pentru acest rol.

Tranziţia la rolul de bătrân este de asemenea asociată cu numeroase dificultăţi. Î societăţile tradiţionale, bătrânii deţineau roluri clar definite. Ei aveau o puter decizională mare, erau depozitarii tradiţiei şi principalii agenţi de control social. Î societăţile moderne, bătrânii au o putere economică şi decizională mică şi o slab influenţă la nivel familial, comunitar şi social. Trecerea la bătrâneţe este dificilă, ată sub aspect biologic, cât şi social. În multe societăţi, bătrânii sunt consideraţi persoan ce aşteaptă să moară, deşi nici pentru acest eveniment final al vieţii lor ei nu sun pregătiţi. Creşterea duratei medii de viaţă şi posibilitatea prelungirii vieţii datorit progreselor din medicină fac ca persoanele vârstnice să nu privească moartea c fiind iminentă şi să nu considere aproape niciodată că a sosit momentul să s pregătească pentru moarte. O asemenea pregătire nu ar însemna o înclinaţie morbid a indivizilor şi comunităţilor.

Tranziţia la un nou rol nu înseamnă numai învăţarea unui nou rol ; în caz rolurilor de vârstă, ea înseamnă şi renunţarea la vechiul rol. Un bătrân care, pri pensionare, se vede redus la condiţia de fiinţă inutilă, lipsită de autoritate, diminua din punct de vedere economic va renunţa greu la vechiul său rol, acest fapt putân determina conflicte între generaţii la nivel familial şi extrafamilial.

2.6. *Conflictele de rol*

Conflictele de rol se pot manifesta în două forme : între două sau mai multe rolur exercitate de o persoană ; între cerinţele care configurează acelaşi rol.

În primul caz, de exemplu, pot exista conflicte între rolul de manager într- companie şi cel de soţ, între rolul de studentă şi cel de mamă, între rolul de poliţis

şi cel de adept al unei religii. În al doilea caz, conflictele apar între componentele aceluiaşi rol percepute drept contradictorii de persoana care exercită rolul. De exemplu, în cazul rolului de profesor pot apărea conflicte între exigenţele de morali-te, corectitudine şi dorinţa de câştiguri suplimentare. Foarte multe roluri reunesc exigenţe percepute drept conflictuale şi foarte puţine seturi de roluri sunt total neconflictuale.

Depăşirea conflictelor de rol la nivel individual se face pe trei căi : raţionalizare, compartimentare şi adjudecare. Primele două nu sunt conştiente, intenţionate. Dacă Nu ar fi astfel, nu ar putea funcţiona.

Raţionalizarea este un proces protectiv, de redefinire a unei situaţii dificile în termeni acceptabili din punct de vedere social şi personal. Prin procesul de socializare formală ştim că minciuna este inacceptabilă din punct de vedere moral. Şi totuşi, în anumite situaţii minţim puţin, convinşi că o facem spre binele persoanei pe care o minţim. Un tânăr refuzat de o fată îşi spune că e mai bine că s-a întâmplat aşa, pentru că respectiva fată nici nu-i merita prietenia, sau va ajunge să se convingă că, de fapt, el a refuzat-o pe fată.

Marile religii condamnă omuciderea – şi totuşi, adepţii lor duc războaie. Aceasta pentru că intervine o distincţie între războaiele „juste", „sfinte", şi restul războaielor. În primul caz, războinicii vor acţiona în virtutea credinţei că fac un lucru util din punct de vedere social.

Compartimentarea este procesul de separare a setului de roluri în părţi distincte şi de conformare la cerinţele unui singur rol la un moment dat. Un judecător poate fi foarte sever, dând pedepse maxime în fiecare caz, dar acasă poate fi un tată foarte tolerant. Un poliţist poate fi brutal în timpul serviciului, iar acasă poate fi un soţ tandru. În cele două situaţii, indivizii şi-au compartimentat setul de roluri în două părţi, între care nu stabilesc legături. Uniformele ajută la identificarea cu un anumit rol şi la trecerea în stare latentă a altor roluri, care pot avea exigenţe contradictorii cu cel manifest.

În situaţiile în care compartimentarea nu funcţionează, iar conflictele de rol se manifestă puternic, pot apărea conflicte mentale şi dezechilibre psihice. În situaţii-limită, conflictele de rol pot conduce la sinucidere. Un soldat ataşat puternic de o religie care afirmă dreptul la viaţă şi nu justifică omuciderea în nici o situaţie, obligat să ucidă pe câmpul de luptă, poate trăi o dramă atât de puternică, încât să nu găsească conflictului său de rol o altă ieşire decât sinuciderea.

Adjudecarea este un proces formal, conştient şi intenţionat de atribuire unei terţe părţi a responsabilităţii pentru o decizie dificilă. Prin aceste mecanisme, individul se disculpă de vinovăţia pe care o asociază exercitării unor acţiuni pretinse de un rol. Formula, frecvent utilizată, „Îmi pare rău, dar nu pot face altfel" indică transferul conştient al responsabilităţii pe seama regulamentelor, legilor, codurilor sau deciziilor superiorilor. Individul care procedează astfel nu este neapărat ipocrit. El poate compătimi în mod sincer persoana afectată prin exercitarea rolului său, dar nu se va simţi vinovat pentru neplăcerile pe care le provoacă. Mecanismul de adjudecare

intervine deseori în majoritatea deciziilor dificile sau a acţiunilor percepute ca neplăcute la nivel social.

Eşecul de rol poate surveni în situaţiile în care nu s-a realizat o pregătire adecvată pentru rol, exercitarea acestuia făcându-se în mod neadecvat. În societăţile puternic integrate, în care majoritatea rolurilor sunt prestabilite, eşecurile de rol sunt accidentale. În societăţile foarte dinamice, cu numeroase posibilităţi de opţiuni de rol, eşecurile sunt mai frecvente. Aceste eşecuri se pot manifesta la nivelul rolurilor de sex, de vârstă sau la nivelul rolurilor familiale şi profesionale.

Eşecul de rol la nivel familial devine evident în situaţiile de divorţ. În multe cazuri, partenerii nici nu sunt conştienţi că eşecul căsătoriei se datorează pregătirii neadecvate pentru rolurile de soţ sau soţie. Eşecul poate apărea din absenţa pregătirii pentru rol sau dintr-o pregătire ce nu mai corespunde noilor exigenţe de rol configurate prin dinamica modelelor familiale.

Mulţi părinţi eşuează în socializarea copiilor, mulţi absolvenţi de liceu eşuează în continuarea carierei şcolare ; mulţi lucrători eşuează în rolurile lor profesionale. În fiecare caz, eşecul provoacă nemulţumire, frustrare. În situaţii deosebite, el poate genera tulburări psihice sau fizice. În toate situaţiile, persoanele care eşuează în rolurile lor sunt nefericite.

Glosar

Adjudecare – mecanism de depăşire a conflictelor de rol care constă într-un proces formal, conştient şi intenţionat de atribuire unei terţe părţi a responsabilităţii pentru o decizie dificilă.

Aşteptări facultative în exercitarea rolului – exigenţe ce se manifestă la nivelul unor grupuri sociale în care există libertatea de a le respecta mai mult sau mai puţin.

Aşteptări necesare în exercitarea rolului – exigenţe ce se impun cu forţă maximă, complet, iar deţinătorul rolului nu se poate sustrage lor.

Aşteptări obligatorii în exercitarea rolului – exigenţe ce se manifestă la nivelul unor grupuri sociale în care este posibilă o anumită doză de neobservare.

Compartimentare – mecanism de depăşire a conflictelor de rol care constă într-un proces de separare a setului de roluri în părţi distincte şi de conformare la cerinţele unui singur rol la un moment dat.

Eşec de rol – incapacitatea individului de a exercita în mod adecvat rolurile ce îi sunt asociate.

Incongruenţa statusului global – conflictele ce se manifestă între diferitele statusuri ale unui individ.

Prezentare dramatică de rol – efortul conştient al unei persoane de a exercita rolul în aşa fel încât să le creeze celorlalţi o imagine dezirabilă despre sine.

Raţionalizare – mecanism de depăşire a conflictelor de rol care constă într-un proces protectiv, de redefinire a unei situaţii dificile în termeni acceptabili din punct de vedere social şi personal.

Rol – comportament aşteptat de la cel care ocupă un anumit status ; exercitarea privilegiilor şi îndatoririlor asociate unei poziţii.

Set de roluri – totalitatea rolurilor asociate unui status.

Status – poziţia ori rangul unui individ în cadrul grupului sau ale unui grup în raport cu alte grupuri ; ansamblu de privilegii şi îndatoriri asociat unei anumite poziţii.

Status dobândit – status la care individul accede prin propriile eforturi.

Status global – ansamblu de statusuri deţinute de un individ şi asociate între ele.

Status prescris – status deţinut de un individ în cadrul unei societăţi, independent de calităţile şi eforturile sale.

Stresul de rol – dificultăţile pe care le au oamenii în exercitarea cerinţelor lor de rol.

Capitolul 6

Relaţiile sociale

Fiecare individ face parte din mai multe grupuri sociale şi participă la un sistem complex de relaţii sociale.

Relaţiile sociale asigură coeziunea şi menţinerea grupurilor sociale, a colectivităţilor, a sistemelor şi subsistemelor sociale. Societatea ni se prezintă ca un ansamblu, ca o totalitate de relaţii sociale. Studiul relaţiilor prezintă o mare importanţă pentru sociologie, aceasta putând fi, într-un anumit sens, definită ca ştiinţă a relaţiilor sociale, a interacţiunii umane în diferite colectivităţi, a legilor care generează relaţiile sociale în interiorul grupurilor sau pe cele dintre diferite grupuri şi colectivităţi.

„A defini societatea ca un ansamblu de sisteme de relaţii înseamnă a refuza să fie considerată produs al unei idei, al unei intenţii, al unei valori" (Alain Touraine, *Pour la sociologie*, Éditions du Seuil, Paris, 1974, p. 39). Touraine consideră că obiectul sociologiei îl formează „relaţiile sociale, toate relaţiile sociale, oricât de deosebite ar fi unele de altele, căci obiectul sociologiei nu este un lucru, ci o operaţie (activitate): a face să apară relaţiile în spatele situaţiilor. Puţin contează că este vorba aici de raporturi de clasă, de relaţii de influenţă, de diferenţiere funcţională, de relaţii ierarhice sau de relaţii războinice. Fiecare mare categorie de relaţii sociale defineşte un domeniu al analizei sociologice" (*ibidem*, p. 30).

1. Teorii sociologice despre relaţiile sociale

Importanţa relaţiilor sociale a fost pusă în evidenţă în cadrul mai multor concepţii sociologice, care se diferenţiază după modul în care înţeleg natura relaţiilor sociale.

Relaţionismul sociologic

Această concepţie a fost dezvoltată de sociologul german Leopold von Wiese, sub influenţa concepţiei formaliste a lui G. Simmel (1858-1918) şi a concepţiei idealist-voluntariste a altui sociolog german, Ferdinand Tönnies (1855-1936), care introdusese în sociologie noţiunile de *Gemeinschaft* (comunitate) şi *Gesellschaft* (societate). Prin acestea, F. Tönnies definea de fapt două tipuri istorice de societate şi relaţii sociale, determinate – după el – de voinţa socială.

După F. Tönnies, „comunităţile" sunt produsul aşa-numitei „voinţe organice" inerente fiinţei umane şi au ca prototip originar „comunitatea de sânge". Principalele feluri de „relaţii comunitare" sunt cele de rudenie, cele de vecinătate şi cele de prietenie, fiecare dintre ele putând fi de tipul cooperării, de dominaţie (ierarhice) sau de tip mixt. În schimb, „societăţile" determinate de „voinţa reflexivă" au ca prototip „societatea comercială", iar relaţiile sociale sunt generate de principiul „fiecare pentru sine", fiind dominate de calcul şi interese, spre deosebire de relaţiile comunitare, care sunt preponderent afective, sentimentale, organice.

În concepţia lui von Wiese, societatea este o totalitate de relaţii interumane, psihologice ; obiectul sociologiei nu-l formează „societatea", ci „socialul", studiul acestor relaţii interumane, interindividuale, ca „procese sociale". Argumentaţia raţionalismului se întemeiază pe modul în care se socializează individul. Omul se naşte cu un eu personal, care se dezvoltă ulterior. În acelaşi timp, prin convieţuirea cu alţii, el dobândeşte un eu social, care colaborează cu eul personal şi îl modifică. Sociologia studiază modul în care se constituie eul social în relaţiile interpsihologice. Individul este purtător de relaţii, iar societatea este o totalitate de relaţii de socializare.

Categoria fundamentală a relaţionismului este procesul social, întrucât orice relaţie este înglobată într-un proces.

Procesul oferă aspectul de fenomen, iar relaţia este elementul variabil al procesului.

Relaţiile sociale exprimă distanţa subiectivă dintre oameni, apropierea sau depărtarea lor. În funcţie de această distanţă se poate măsura gradul de sociabilitate. L. von Wiese deosebeşte două categorii de raporturi : raporturi de primă ordine – relaţiile – şi raporturi de a doua ordine – complexele.

În cadrul relaţiilor, el stabileşte mai multe forme : unirea (determinată de dorinţe, instincte, sentimente şi hotărâri) ; relaţii de cooperare (produse pe baza unei anumite diviziuni a muncii ; aceste relaţii întăresc dependenţele dintre indivizi şi dintre individ şi grup) ; relaţii de separare şi concurenţă.

Complexele sociale sunt un ansamblu de relaţii rezistente şi de durată lungă. Complexele se deosebesc prin durată, grad de abstractizare, mod de organizare. Aceste complexe sunt masa, grupul şi colectivitatea abstractă (statul, Biserica). Complexele sociale care au o durată lungă şi au drept scop menţinerea coeziunii sociale formează instituţiile.

Faţă de concepţia raţionalismului sociologic s-au exprimat mai mulţi critici Astfel, P.A. Sorokin (1889-1968) consideră că formele de relaţii sociale propuse d relaţionişti au fost studiate mai bine şi mai precis de ştiinţele juridice. Distincţi dintre formă şi conţinut este imprecisă.

Sub influenţa lui L. von Wiese şi a altor factori, în sociologia americană s-a dezvoltat mai multe şcoli consacrate analizei relaţiilor sociale şi elaborării d „tipologii". În acest sens, pot fi amintiţi – dintre autorii mai semnificativi – A.W. Smal care afirmă şi el că socialul constă dintr-o pluralitate de indivizi şi relaţiile l (clasificate ca relaţii de atracţie, de respingere, de coordonare) ; E.A. Ross, dup care sociologia este studiul proceselor şi relaţiilor de interacţiune interindividual (cooperare, competiţie, conflict, acomodare, asimilare) ; E. Park şi Burgess, ca propun patru tipuri de relaţii : competiţie, conflict, acomodare şi asimilare.

1.2. *Sociometria, cercetarea activă şi interacţionismul simbolic*

Pornindu-se de la rolul diverselor tipuri de relaţii sociale în viaţa socială şi i coeziunea grupurilor sociale, în sociologia contemporană n-au formulat mai mul teorii în care accentul cade pe un anumit tip de relaţii. Mai cunoscute sunt teor sociometrică, teoria dinamicii grupurilor, cercetarea activă şi, într-un anumit sen curentul interacţionismului simbolic.

Şcoala sociometrică. J.L. Moreno (1892-1974), fondatorul şcolii sociometric consideră că, din multitudinea relaţiilor sociale, cele mai importante sunt relaţii interpersonale. În concepţia sa, aceste relaţii sunt esenţial afective (de atracţie, respingere sau neutre). Influenţată de Bergson şi Freud, teoria sociometrică susţi că spontaneitatea şi creativitatea constituie sursa relaţiilor dintre indivizi ; în fieca individ există o spontaneitate socio-afectivă, care se manifestă în preferinţe s respingeri ; realitatea socială este fundamental afectivă.

În cadrul fiecărei societăţi – afirmă această teorie – există anumite modele compor mentale individuale şi sociale, care constituie cultura respectivei societăţi. Aceste mode asigură securitatea indivizilor, dar în acelaşi timp îi împiedică să-şi exprime atracţi şi respingerile. Menţinerea acestor modele comportamentale rigide reprezintă o sur de frustrare, de tensiune pentru individ. La nivelul grupurilor sociale, ele pot provo dezechilibre. Sociometria are ca scop principal cunoaşterea relaţiilor interindividual pentru a ajuta individul să-şi elibereze spontaneitatea creatoare. Sociometria es considerată de adepţii săi ca având atât un rol teoretic, cât şi unul terapeutic.

În vederea analizării relaţiilor interindividuale, au fost puse la punct o serie tehnici : testul sociometric, matricea sociometrică şi psihodrama. Aplicarea aces tehnici permite studierea coeziunii grupului, a stării moralului de grup, a echilibrel şi dezechilibrelor ierarhice, a existenţei unor sciziuni, a prezenţei unor clici în cadr grupului.

Dacă principiile teoretice ale sociometriei sunt discutabile, în schimb, tehnicile de studiere a relaţiilor interindividuale din cadrul grupurilor mici s-au bucurat de o mare popularitate şi sunt actualmente folosite frecvent în studierea, organizarea şi reorganizarea grupurilor mici.

1.3. *Dinamica grupurilor*

Kurt Lewin (1890-1947), fondatorul şcolii cercetării active, afirmă că în fiecare grup există un echilibru cvasistaţionar ce implică două componente : a) un ansamblu de forţe care acţionează pentru a menţine comportamentul grupului la un anumit punct ; şi b) un ansamblu de forţe care acţionează pentru a menţine comportamentul fiecărui membru al grupului la nivelul echilibrului de grup. Aceste forţe constituie ceea ce el numeşte norme, standarde. În concepţia lui Lewin, grupul este un câmp de interacţiuni. Dinamismul grupului este dat de existenţa unor contradicţii interne şi a unor contradicţii între grupul respectiv şi alte grupuri. Pentru Lewin, cunoaşterea relaţiilor de grup şi intervenţia în grup sunt interdependente. Cercetarea grupului este însoţită de producerea unei schimbări. Teoria echilibrului cvasistaţionar şi teoria schimbării reprezintă fundamentul teoretic al cercetării active. Şcoala cercetării active nu a elaborat o teorie generală a relaţiilor sociale. Scopul său principal este cunoaşterea relaţiilor care au loc în cadrul grupurilor (în special al grupurilor mici) şi producerea unor schimbări în comportamentul de grup şi în relaţiile de grup. Cercetările şcolii active sunt în principal orientate de ideea aplicabilităţii cercetărilor şi de stabilirea unor tehnici de acţiune. Ca şi în cazul teoriei sociometrice, scopul este dublu : teoretic şi activ.

Cercetările din cadrul şcolii sociometrice şi al şcolii cercetării active au stat la baza formulării a numeroase tehnici de cunoaştere şi activare a grupurilor, de intervenţie în grup şi de schimbare a grupurilor.

1.4. *Interacţionismul simbolic*

Interpretarea individualistă a relaţiilor sociale a luat forme dintre cele mai complexe în cadrul unor curente din sociologia americană, cum este şi interacţionismul simbolic (prezentat aici foarte succint, din perspectiva acestei teme), care porneşte de la ideea că relaţiile dintre „actori", interacţiunea oamenilor în cadrul activităţilor colective, constau în primul rând într-o înrâurire reciprocă, prin simboluri, semnificaţii şi interpretări. De aici s-a ajuns la unele exagerări ce tind să facă din sociologie un fel de lingvistică sau semantică socială, reducând analiza fenomenelor, proceselor şi relaţiilor sociale la studiul limbii şi al proceselor simbolice. Astfel, în concepţia lui P. Winch, oamenii acţionează după cum vorbesc, iar relaţiile dintre ei se concretizează numai prin idei, care sunt exprimate la rândul lor în limbă. De unde

concluzia că sociologia, care este o ştiinţă a realităţii sociale, se rezumă la o analiză specială a limbii, la o sociolingvistică. Respingerea unor exagerări nu înseamnă, pe de o parte, a ignora faptul că analizele relaţioniştilor au pus în evidenţă numeroase forme de relaţii sociale şi, pe de altă parte, că relaţiile sociale (care sunt relaţii de grup, înainte de toate) nu posedă şi trăsături simbolice evidente şi nu au o coloratură psihologică individuală şi interindividuală.

1.5. *Teoria marxistă a relaţiilor sociale*

Concepţia marxistă, ca teorie generală a societăţii, consideră că, din totalitatea relaţiilor sociale, determinante, hotărâtoare sunt relaţiile de producţie, relaţii care se stabilesc între oameni, între grupuri şi între clasele sociale în procesul de producţie a bunurilor sociale şi se referă la modul în care are loc unirea producătorilor cu mijloacele de producţie, la schimbul de activităţi, la repartiţia şi consumul produsului social.

Relaţiile sociale sunt în primul rând materiale, obiective, independente de voinţa oamenilor. Ele nu au un caracter psihologic şi interindividual, ci unul intergrupal (pe anumite trepte ale societăţii, interclasial), de fapt, societal şi obiectiv. Natura lor depinde de nivelul de dezvoltare a forţelor productive şi de caracterul acestora. Distincţia dintre forţele productive şi relaţiile de producţie nu semnifică existenţa unei rupturi între acestea. Dimpotrivă, ele formează o unitate pe care Marx o denumeşte organism social de producţie.

Din totalitatea relaţiilor sociale, din complexitatea imensă a acestora, Marx a desprins ca relaţii decisive pentru dezvoltarea societăţii relaţiile care se stabilesc între oameni în procesul de producţie. Aceste relaţii condiţionează, în cele din urmă, întregul ansamblu al relaţiilor dintre oameni. Relaţiile de producţie sunt structurate, alcătuiesc un ansamblu unitar. Totalitatea acestor relaţii de producţie constituie structura economică a societăţii, pe care se înalţă suprastructura. Între bază şi suprastructuri există relaţii dialectice. O dată cu schimbarea bazei, are loc schimbarea întregii suprastructuri. Deşi în esenţa lor sunt condiţionate de baza economică, relaţiile de producţie posedă şi propriul lor dinamism.

Depăşind exagerările sau limitările diverselor teorii, sociologia trebuie să studieze relaţiile sociale ca sisteme complexe, cu laturile lor materiale, obiective, cu caracteristicile lor colective, de grup, luând în considerare, în acelaşi timp, laturile subiective, psihologice, interindividuale, aspectele lor simbolice şi culturale.

2. Relaţii interumane - relaţii sociale

Relaţiile sociale se formează în temeiul interacţiunii dintre indivizi, pe fondul unor scopuri şi interese individuale şi sociale. Orice societate sau grup social nu este o simplă sumă de indivizi, ci constă într-o reţea de legături dintre aceştia, în mijloacele (materiale şi simbolice) pe care ei le folosesc în interacţiunile şi activitatea lor, precum şi în rezultatele sau produsele (materiale şi spirituale) ale activităţii lor sociale. Relaţiile interindividuale pot fi întâmplătoare, efemere sau spontane, având - sub raportul vieţii sociale - un rol derivat, secundar. În toate colectivităţile, grupurile şi unităţile sociale există însă relaţii fundamentale, ce se caracterizează prin durată şi stabilitate, se desfăşoară după norme şi reguli stabilite (formal sau informal), sunt consfinţite prin legi, coduri, reguli, obiceiuri sau tradiţii (au o anumită structură). „Modelele" relaţiilor sociale fixează şi prescriu modul de desfăşurare a interacţiunilor, locul pe care îl ocupă indivizii (status şi rol), modul de desfăşurare a activităţii lor, comportamentul admis, precum şi cel nepermis.

Nu toate relaţiile dintre indivizi sunt relaţii sociale. Relaţiile interumane prezintă mai multe forme, care pot fi şi etape în constituirea relaţiilor sociale (J. Szcsepanski).

O primă formă de relaţie între indivizi este **contactul spaţial**. Indivizii intră în contact unii cu alţii în diverse împrejurări : la locul de muncă, în locurile de studiu, în locuinţe, în adunări publice. În aceste ocazii, individul devine conştient de prezenţa în cadrul aceluiaşi spaţiu a altor indivizi, pe care începe să-i observe. Nu orice contact spaţial duce la apariţia relaţiilor sociale. Participarea la un spectacol, la o întâlnire sportivă, călătoria timp de câteva ore într-un mijloc de transport în comun sunt contacte spaţiale în care indivizii sunt conştienţi unii de prezenţa altora. Aceste prilejuri pot conduce uneori la statornicirea unor relaţii durabile, dar, în general, după încetarea acestor forme de contact spaţial, relaţiile dintre indivizi dispar.

O altă formă de relaţie este **contactul psihic**. Indivizii îşi observă reciproc caracteristicile, aspectul, trăsăturile de caracter, pregătirea intelectuală, preocupările etc. În acest caz, individul apreciază persoanele cu care vine în contact din punctul de vedere al nevoilor şi intereselor sale. Această apreciere poate fi conştientă sau inconştientă, reciprocă sau unilaterală. Interesul reciproc pe care îl manifestă două persoane una faţă de cealaltă dă naştere contactului psihic.

Pe baza contactelor spaţiale şi psihice se statornicesc şi **contactele sociale**. Aceste trei tipuri de contacte pot să apară simultan. Contactul social constă în legătura dintre două sau mai multe persoane care realizează anumite acţiuni referitoare la o anumită valoare.

Contactele sociale pot fi trecătoare sau durabile. Cineva indică altcuiva cum să ajungă la o anumită adresă ; o persoană călătoreşte cu taxiul şi în acest timp vorbeşte cu şoferul ; cineva serveşte masa la restaurant şi discută cu ospătarul. Acestea sunt contacte trecătoare ; e posibil ca persoanele respective să nu se mai întâlnească

niciodată. Contactele dintre studenţii aceleiaşi grupe, dintre muncitorii aceleiaşi echipe sunt contacte permanente sau cu o lungă durată în timp.

Contactele sociale pot fi publice sau private. Faptul că doi studenţi merg împreună la un spectacol de teatru este un contact privat. Discuţia pe care o are un student cu decanul facultăţii în vederea soluţionării unei probleme este un contact public.

Contactele sociale pot fi personale sau materiale. Contactele personale apar când partenerii acţionează din interes pentru problemele şi trăsăturile lor. Contactele dintre doi prieteni, doi îndrăgostiţi sunt contacte personale. Contactele materiale apar când acţiunea vizează un anumit obiectiv fără ca partenerii să se intereseze de personalitatea lor. Plata unei taxe, cumpărarea unui obiect se pot face în condiţiile în care persoanele aflate în contact nu manifestă interes una faţă de alta.

Contactele sociale pot fi directe (faţă în faţă) ori indirecte (indivizii intră în contact prin produsele lor). Contactele directe şi personale prezintă o mare importanţă din punct de vedere sociologic. Absenţa acestor contacte poate conduce la marginalizare, însingurare, la consecinţe negative asupra echilibrului psihic al indivizilor.

În situaţia în care contactele sociale sunt durabile, între indivizi apare un fenomen nou : ei caută să se influenţeze reciproc. Un individ urmăreşte să provoace la un alt individ sau la un grup o anumită reacţie, care, la rândul ei, va provoca noi acţiuni din partea primului individ. Interacţiunea socială este esenţială pentru activitatea grupurilor sociale. Ea generează procesele de adaptare, de acceptare, de socializare, de cooperare, de opoziţie, de conflict etc.

Interacţiunile sociale se realizează după anumite modele statornicite în practica vieţii sociale. Acestea sunt codificări ale comportamentelor şi sunt acceptate social. Intrând într-un grup, individul trebuie să se conformeze modelelor de interacţiune existente în grupul respectiv. El poate acţiona şi în direcţia introducerii unor elemente noi de interacţiune. Ca urmare a interacţiunilor în cadrul grupului, modelele de acţiune pot suferi modificări.

Interacţiunile pot fi directe şi indirecte. În cadrul unui grup de studenţi, interacţiunile sunt directe şi au loc în timpul contactelor directe. În contextul unei localităţi mari, al unui oraş sau al unei mari întreprinderi, interacţiunile sunt predominant indirecte. Locuitorii unui oraş interacţionează, de cele mai multe ori, inconştient, asupra serviciilor publice, asupra reţelei culturale, asupra instituţiilor economice, administrative şi politice. Interacţiunile în cadrul marilor colectivităţi sunt independente de intenţiile subiective ale indivizilor ; ele rezultă din participarea lor la sisteme complicate de organizare socială. În cazul acestor interacţiuni, rolul modelelor de interacţiune este mult mai mare.

Modelele de interacţiune socială sunt produsul unei anumite dezvoltări sociale şi culturale. Ele se schimbă de la o perioadă istorică la alta şi diferă de la o societate la alta.

Interacţiunile sociale sunt mai durabile decât contactele sociale. Pe baza lor apar relaţiile sociale. În constituirea relaţiilor sociale nu sunt necesare toate etapele prezentate. Contactele sociale şi psihice intervin în principal în cazul relaţiilor directe. În ceea ce priveşte relaţiile indirecte (de exemplu, relaţiile dintre clasele sociale), ele sunt puţin importante.

Relaţia socială este un sistem de interacţiuni sociale dintre doi parteneri (indivizi sau grupuri) care are la bază o anumită platformă (atitudini, interese, situaţii). Relaţia socială este orientată de un sistem de îndatoriri şi obligaţii pe care partenerii trebuie să le realizeze. Relaţiile din cadrul grupurilor mici se întemeiază pe contacte şi interacţiuni directe, personale. În cadrul grupurilor mari, al colectivităţilor, al societăţilor, relaţiile sunt complexe şi se bazează pe interacţiuni indirecte.

Relaţiile sociale sunt orientate de anumite norme, de anumite modele de acţiune. În cadrul relaţiilor directe, personale, reglementarea este mai slabă. Totuşi, şi aici intervin anumite norme. Relaţia de prietenie nu se conformează unor statute sau unor legi. Există însă modele elaborate social ale acestor relaţii cărora indivizii trebuie să li se conformeze. În caz contrar, relaţia de prietenie încetează, iar cel considerat responsabil de nerespectarea normelor de comportament poate suporta reprobarea indivizilor cu care se găseşte în contact. În cadrul grupurilor mici există atât relaţii directe, personale, cât şi relaţii reglementate prin modelele comportamentale de grup sau instituţionalizate. Coeziunea grupului depinde de prezenţa ambelor tipuri de relaţii.

În marile colectivităţi şi în cadrul societăţii, reglementarea se face în mod formal, prin convenţii, regulamente, coduri.

Relaţiile directe dintre doi indivizi constau într-un şir de conduite şi acţiuni conştiente şi definite subiectiv. În cazul relaţiilor sociale indirecte, care predomină în marile colectivităţi, legăturile nu mai depind de intenţia subiectivă a indivizilor.

Relaţiile sociale asigură coeziunea şi durabilitatea grupurilor. Cercetarea lor este esenţială pentru cunoaşterea acestora, pentru prevederea acţiunilor şi conduitelor. Cunoaşterea relaţiilor sociale permite şi intervenţia în organizarea şi reorganizarea grupurilor.

Există o legătură reciprocă între „grupurile sociale" şi „relaţiile sociale". Ca să se instituie o relaţie socială între doi indivizi, ei trebuie să aparţină aceluiaşi ansamblu de grup. Nu putem vorbi de relaţia tată-fiu în afara ansamblului familial ; de relaţia profesor-elev în afara şcolii ; de relaţia dintre patron şi muncitor în afara întreprinderii. La rândul lor, felul relaţiilor sociale, tipul acestora şi modelele de norme sau reglementări ale relaţiilor sociale configurează tipuri specifice de grupuri sociale.

3. Tipologia relaţiilor sociale

Relaţiile sociale prezintă o mare diversitate. Există mai multe clasificări ale acestora făcute după diferite criterii. După natura lor, relaţiile sociale sunt economice, politice, educaţionale, juridice. După cadrul în care se desfăşoară, după tipul partenerilor, relaţiile sociale sunt :

- interindividuale, relaţii care se stabilesc între doi indivizi ; acestea pot fi relaţii de prietenie, de colaborare, de duşmănie, de conflict ;
- între individ şi grup ; în aceste relaţii, grupul apare ca un întreg cu valorile, interesele şi normele sale ; în cadrul grupurilor mici, principalele tipuri de relaţii sociale sunt relaţiile de comunicare, relaţiile afective, relaţiile de conducere şi relaţiile de mobilitate ; relaţiile de la nivelul grupurilor mici mai sunt clasificate şi în relaţii intelectuale, afective şi morale (J. Piaget) ;
- intergrupale, relaţii care se stabilesc între grupuri ca totalităţi ; aceste relaţii sunt diferite în raport cu natura (scopul) şi mărimea grupului.

Relaţiile sociale se deosebesc şi după modul în care afectează coeziunea socială. După acest criteriu, deosebim :

- relaţia de cooperare ; aceasta poate fi personală sau impersonală, deliberată sau simbolică ; cooperarea decurge din diviziunea socială a activităţilor ; în grupurile primare, cooperarea este directă, personală ; în grupurile mari, ea este impersonală şi simbolică (nu este decisă şi planificată de individ) ;
- relaţii de subordonare şi supraordonare ; un grup sau un individ este dominat de un alt grup sau individ sau domină, prin diverse mijloace, un alt grup sau individ ;
- relaţia de compromis şi toleranţă ; doi indivizi sau două grupuri au interese şi scopuri diferite, dar nu şi le pot impune şi se acceptă reciproc ;
- relaţia de marginalitate apare când indivizii participă la grupuri cu modele valorice diferite fără a se identifica în totalitate cu nici unul dintre ele ;
- relaţii de competiţie ; acestea apar când resursele (produse, statusuri, putere, prestigiu, afecţiune) sunt limitate sau percepute ca atare ; competiţia constă în obţinerea unui rezultat pe seama celorlalţi indivizi care intră în relaţie ;
- dacă deosebirea de interese dintre indivizi sau grupuri nu se poate rezolva prin compromis şi toleranţă, apar relaţiile conflictuale ; în aceste relaţii, un partener încearcă să-l elimine pe celălalt ; conflictele sunt de multe ori distructive, dar au şi efecte pozitive ; ele permit rezolvarea unor probleme sociale, asigură întărirea coeziunii grupului aflat în conflict şi conduc la statornicirea unor raporturi de forţă.

Relaţiile sociale se deosebesc şi după **natura activităţii**, după **scopul** care formează obiectul relaţiei. Există astfel relaţii de muncă, relaţii familiale, relaţii de

vecinătate, relaţii de petrecere a timpului liber. Studiul acestor relaţii constituie obiectul unor ramuri ale sociologiei (sociologia muncii, sociologia familiei, ecologia socială, sociologia timpului liber).

Relaţiile sociale se deosebesc şi **după gradul lor de reglementare**. Unele relaţii sunt informale, altele formale. Relaţiile informale sunt directe, personale, puţin reglementate şi controlate. Reglementarea lor se face prin norme sociale difuze. Relaţiile formale sunt definite social, reglementate prin norme şi coduri. Ele decurg din diviziunea socială a activităţilor. În relaţiile informale, indivizii intră cu întregul lor set de statusuri şi roluri. În relaţiile formale, ei participă doar cu anumite roluri şi statusuri, numai cu o parte a personalităţii lor. Indivizii sunt angrenaţi în acelaşi timp în reţele de relaţii formale şi informale. La nivelul fiecărei instituţii, întreprinderi, colectivităţi se poate stabili o reţea de relaţii formale (organigrama) şi de relaţii informale (sociograma). Asigurarea coeziunii sociale şi a funcţionalităţii sistemelor şi subsistemelor sociale pretinde existenţa atât a relaţiilor formale, cât şi a celor informale.

Studiu de caz
Violenţa şi societatea

1. Omniprezenţa violenţei

Violenţa este prezentă peste tot, în toate domeniile vieţii individuale şi sociale. Ea se întâlneşte, în forme şi intensităţi diferite, în toate societăţile de până acum. Este implicată în procesul de socializare, în discursul raţional şi în formarea conştiinţei, în funcţionarea instituţiilor şi organizaţiilor societale, în întreaga viaţă socială. Afirmând omniprezenţa violenţei, avem în vedere indivizii concret istorici şi societăţile determinate, nu omul în general sau societatea în general.

Ubicuitatea şi diversitatea formelor violenţei ridică câteva întrebări fundamentale : Violenţa este o permanenţă umană ? Este intrinsecă indivizilor şi societăţilor ? Dacă da, atunci toţi oamenii şi toate societăţile acţionează prin violenţă. Dacă nu, cum se explică diferenţele mari în exercitarea violenţei ? Violenţa poate fi condamnată sau justificată în toate formele ei ? Se poate acţiona asupra violenţei în vederea diminuării sau suprimării ei ?

La aceste întrebări dispunem de două categorii de răspunsuri : unele oferite de antropologia filosofică, altele de ştiinţele comportamentale şi de ştiinţele sociale. Între ele există deosebiri nu numai de detaliu, dar şi în aspectele esenţiale.

Multe studii de antropologie filosofică afirmă că violenţa e o permanenţă umană, că ea este intrinsec legată de esenţa umană şi de funcţionarea societăţii. Jean-Marie Domenach[1] consideră că violenţa este indisociabilă de condiţia umană. Socializarea

1. Jean-Marie Domenach, „L'ubiquité de la violence", *Revue Internationale des Sciences Sociales* (*RISS*), XXX, 4, 1978, p. 762.

individului înseamnă afirmarea propriei identităţi şi recunoaşterea acestei identităţi de către ceilalţi ; înseamnă apropierea lumii exterioare şi a fiinţei celorlalţi. „Violenţa este deci inclusă, încă de la origini, în formarea conştiinţei, în afirmarea autonomiei."

Hegel a procedat în acelaşi fel, integrând violenţa în geneza conştiinţei. Fără a o glorifica, el o consideră un dat prealabil pentru umanizarea relaţiilor interpersonale.

În acord cu Hegel, Domenach afirmă că violenţa, deşi iraţională prin ea însăşi, este intrinsecă manifestării raţiunii. Violenţa este asociată nu numai omului ca fiinţă socială şi raţională, ci şi funcţionării tuturor instituţiilor societale.

Concluziile acestor studii de antropologie filosofică trebuie relativizate. Ceea ce putem afirma despre violenţă este dedus din analiza societăţilor contemporane şi din studiul istoric al unor societăţi trecute. Nu putem extinde ceea ce ştim despre aceste societăţi la natura umană şi la societate în general. Cercetările din domeniul ştiinţelor comportamentului şi ştiinţelor sociale care vor fi analizate în cele ce urmează sunt mult mai prudente în concluziile lor şi evită generalizările hazardate.

Problema violenţei este complexă şi dificil de soluţionat. Totuşi, tradiţia gândirii noastre raţionaliste şi atotputernicia raţiunii umane nu ne permit să ne declarăm neputincioşi în faţa sfidării adresate de violenţă. Trăim cu convingerea că trebuie să existe anumite răspunsuri, anumite soluţii. Însăşi analiza determinărilor şi formelor violenţei poate constitui un prim pas în conturarea unor soluţii.

2. Cercetările în domeniul violenţei

Problematica violenţei este de dată recentă. Abia în secolul al XIX-lea încep să se contureze conceptul şi să fie analizate rădăcinile şi formele violenţei. Pentru civilizaţiile anterioare, violenţa era considerată ceva natural, care nu ridica întrebări sau dubii. Ea începe să fie denunţată o dată cu dezvoltarea spiritului democratic modern.

În prezent, violenţa constituie obiect de cercetare pentru numeroase ştiinţe naturale şi sociale: fiziologie, psihologie, psihiatrie, sociologie, politologie, polemologie etc. Toate aceste discipline au adus contribuţii interesante la studierea cauzelor şi mecanismelor violenţei. Literatura problemei este impresionantă. De exemplu, până în 1975, *Peace Research Abstract Journal* a publicat circa 106.000 de rezumate de studii, apărute după 6 august 1945, ce tratează problema păcii şi războiului – deci, indirect, şi problema violenţei[2].

În domeniul fiziologiei se remarcă cercetările lui Hamburg (1971) asupra rolului hormonilor sexuali în agresivitate ; Andrey (1961) şi Lorenz (1966) – asupra originii instinctive a agresivităţii şi violenţei ; Eckhardt (1971) şi Bilinski (1973) – asupra teoriei eredităţii.

2. Alan Newcombe, „Apport des sciences du comportement à l'étude de la violence", *RISS*, XXX, 4, 1978, pp. 798-817.

În domeniul psihologiei, reţin atenţia cercetările lui Bilinski (1973) asupra frustrării afective, cele ale lui Prescott (1975) asupra frustrării plăcerilor corporale, ale lui Mullany (1975) asupra traumelor suferite de copii în primii ani de socializare, ale lui Walters (1966) asupra imitaţiei în propagarea violenţei, ale lui Bergius (1967) asupra rolului şcolii în dezvoltarea unor atitudini generatoare de violenţă, ale lui Graham (1968) asupra rolului general al frustrării, cercetările numeroase asupra rolului mijloacelor de comunicare de masă în favorizarea apariţiei violenţei etc.

Dintre cercetările sociologice, puncte de vedere interesante propun cele ale lui Knud Larsen (1973) asupra teoriei frustrării-agresiunii, ale lui Westley (1966) asupra aprobării sociale ca factor de escaladă a violenţei, ale lui Lutzker (1968) asupra izolaţionismului, ale lui Deutsch (1960) asupra autoritarismului, ale lui Teger (1970) asupra cooperării şi ostilităţii, ale lui Osgood (1959-1966) asupra reducerii tensiunilor, ale lui Etzioni (1967) asupra tensiunilor internaţionale etc.

Contribuţii interesante aduc şi cercetările asupra cauzelor revoluţiilor, asupra caracterului coercitiv al guvernelor şi asupra conflictelor interne, asupra relaţiilor dintre conflictele interne şi dezvoltarea economică, asupra exploatării şi violenţei, asupra războiului şi păcii.

Violenţa constituie un important domeniu de preocupare nu numai la nivel academic, dar şi pentru organismele guvernamentale şi interguvernamentale. Cercetările oficiale se desfăşoară în mai multe cadre[3].

Un rol predominant în acest domeniu revine organismelor permanente de cercetare ale administraţiei naţionale. La acest nivel sunt organizate comisii parlamentare ce studiază condiţiile de aplicare şi consecinţele aplicării unor legi şi organisme guvernamentale de cercetare însărcinate cu studierea unor probleme de interes public (de exemplu, Home Office Research Unit din Regatul Unit, care funcţionează pe lângă Ministerul de Interne ; organisme permanente de cercetare în cadrul Ministerului de Justiţie sau Ministerului de Interne în Canada, Noua Zeelandă, Germania, Egipt). Organisme permanente de cercetare funcţionează şi la nivel internaţional : Institutul de Cercetări al Naţiunilor Unite în chestiunea protecţiei sociale (mai ales cercetări asupra violenţei criminale) ; organisme permanente ale Consiliului Europei, care au publicat un important raport „Violenţa în societate".

În al doilea rând, cercetările oficiale asupra violenţei sunt întreprinse de comisii *ad-hoc*. La nivel naţional, activitatea acestor comisii are o cuprindere diferită. Uneori, ele sunt organizate pentru a ancheta cauzele unor izbucniri violente în societate : de exemplu, comisii de anchetă asupra criminalităţii în Sardinia, asupra Mafiei din Sicilia ; comisii de anchetă asupra condiţiilor de detenţie în penitenciarele din Canada ; comisii de anchetă privind violenţa în unele manifestări publice în Regatul Unit ; comisii de anchetă privind asasinarea unor personalităţi politice în

3. O prezentare a cercetărilor oficiale asupra violenţei este făcută de Rosalind L. Feierabend, „Le rôle des gouvernements dans les recherches sur la violence", *RISS*, XXX, 4, 1978, pp. 818-846. Clasificarea ce urmează aparţine acestei autoare.

vedere diferite, drept odios sau socialmente util, drept criminal sau progresist. E este apreciat diferit de cel care exercită violenţa, de cel care o suportă sau de cel care o constată din exterior. Schimbarea perspectivei istorice poate introduce noi puncte de vedere şi o nouă perspectivă asupra unor fapte violente.

a) Un criteriu frecvent folosit în aprecierea violenţei este reprezentat de raportarea la interesele celor aflaţi în relaţii de violenţă. Dacă interesele sunt lezate, violenţa e apreciată ca negativă ; dacă ea ajută la apărarea sau promovarea acestor interese este apreciată ca pozitivă.

b) Dihotomia pozitiv-negativ poate fi realizată şi în funcţie de numărul celor care exercită şi suportă violenţa. Astfel, violenţa exercitată de un grup minoritar împotriva unei majorităţi este apreciată ca negativă, condamnabilă, suprimarea ei fiind justificată. Suprimarea se poate obţine doar prin acţiunea majorităţii defavorizate, care exercită o contraviolenţă apreciată ca pozitivă.

c) Criteriul aprecierii violenţei poate consta şi în atitudinea adoptată faţa de evoluţia istorică sau faţă de ceea ce este considerat purtător de progres. Acest criteriu este, în principal, folosit de teoria marxistă. Utilizarea sa impune însă anumite rezerve. Dacă în unele domenii, cum ar fi dezvoltarea tehnologică sau creşterea economică, criteriul progresului este clar, putând eventual să se sprijine pe cuantificări, în alte domenii, cum ar fi morala sau creaţia artistică, el este puţin operaţional, pentru că în aceste domenii acumulările cantitative pot fi nesemnificative. Cu toate limitele sale, criteriul progresului e des folosit în aprecierea, justificarea sau condamnarea acţiunilor violente, subsumându-şi chiar şi celelalte criterii. În acest fel, violenţa majorităţii este considerată pozitivă, fiind purtătoare de progres, în timp ce violenţa minorităţii este considerată negativă, fiind conservatoare ; după cum violenţa inovaţiei e pozitivă, iar violenţa conservării e negativă.

d) Aprecierea violenţei se realizează şi în funcţie de atitudinea faţă de ceea ce se consideră a fi ordinea naturală firească a lumii. Atentatul împotriva acestei ordini este reprezentat ca o violenţă negativă, iar acţiunile coercitive ce vizează păstrarea, respectarea acestei ordini sunt considerate ca aparţinând violenţei pozitive. Desigur că acest criteriu nu poate acţiona în formularea sa rigidă, absolută. Susţinerea abţinerii de la orice acţiune de schimbare, de modificare a ordinii naturale ar fi absurdă. După cum şi ideea posibilităţilor nelimitate ale acţiunilor transformatoare poate fi periculoasă şi poate genera consecinţe catastrofale. Problema ce se pune aici este de a găsi limitele în care transformarea ordinii naturale este posibilă, benefică şi necesară. Mult timp aceste limite erau date de posibilităţile transformatoare ale oamenilor. Actualmente, în condiţiile unei puternice extinderi a acestor posibilităţi, apare tot mai evident că limitele aparţin însăşi ordinii naturale. Ignorarea lor poate pune în pericol grav nu numai ordinea naturală, dar şi natura umană.

e) Deci este firesc ca în aprecierea violenţei să se introducă şi criteriul atitudinii faţă de natura umană. Într-o dihotomie operată rapid, s-ar putea spune că orice acţiune care afectează natura umană ar reprezenta o violenţă negativă, în timp ce

acţiunile coercitive ce vizează menţinerea integrităţii naturii umane ar reprezenta o violenţă pozitivă. Criteriul raportării la om, deşi este dintre cele mai atrăgătoare, impune anumite nuanţări şi condiţionări pentru a putea fi operaţional. Raportarea la o natură umană generală, atemporală şi aspaţială e lipsită de sens. De fapt, ceea ce se are în vedere este un anumit cod cultural, adică individul cu nevoile şi aspiraţiile sale, la un anumit moment istoric. Acest cod cultural este un produs istoric şi, în fapt, este şi rezultatul unui lung şir de violenţe. În consecinţă, acest cod a fost şi va fi în permanenţă supus unor transformări prin violenţă. În acest context, se poate formula întrebarea dacă este posibil să se stabilească un set de valori umane fundamentale, care să se întâlnească cu toate codurile culturale şi care, prin acest fapt, să fie intrinseci naturii umane. Desigur, unele dintre valorile umane prezintă un grad mare de generalitate: dreptul la viaţă, dreptul la hrană, la locuinţă, la afecţiune, la autoafirmare şi autorealizare etc. Aceste drepturi sunt considerate ca răspunzând nevoilor fundamentale ale omului. Dar şi aceste valori esenţiale au o puternică determinare social-istorică. În termeni abstracţi, ele sunt exprimate prin aceleaşi concepte; în termeni concreţi însă, se pot referi la realităţi foarte diferite. Într-un fel se pune, de exemplu, problema dreptului la hrană sau la locuinţă într-o societate dezvoltată şi cu totul altfel într-o societate subdezvoltată şi defavorizată. Aşadar, hotărâtor în codurile culturale este determinarea lor social-istorică concretă. Doar în funcţie de aceste conţinuturi concrete se poate aprecia caracterul negativ sau pozitiv al acţiunilor violente.

f) Caracterul violenţei se poate aprecia şi în raport cu cadrul în care se exercită. Violenţa organizată, instituţionalizată este apreciată ca pozitivă sau cel puţin acceptabilă, în timp ce violenţa spontană, individuală este apreciată ca negativă. În acelaşi fel, violenţa legitimă este apreciată pozitiv, iar cea nelegitimă, negativ. Criteriul legitimităţii violenţei este, în multe situaţii, destul de ambiguu, susţinerea sa impunând recurgerea la alte criterii. Mult timp, legitimarea violenţei s-a făcut prin apelul la sacru, la o instanţă transcendentă, care organiza şi limita violenţa. Democratizarea şi laicizarea societăţilor au suprimat posibilitatea apelării la sacru, la transcendent, şi au pus în cauză posibilităţile tradiţionale de legitimare. Instituţiile sociale şi indivizii sunt nevoiţi să caute alte mijloace. Astfel, se consideră că este legitimă structura de putere existentă la un moment dat în cadrul unei societăţi. La rândul ei, această structură de putere se întemeiază pe argumentul că a fost statornicită prin voinţa maselor, că ar reprezenta cel mai bine interesele majorităţii sau că ar servi cel mai bine progresului istoric şi afirmării omului. În realitate, de cele mai multe ori, violenţa nu are nevoie de alte justificări, ea legitimându-se prin ea însăşi, prin posibilitatea de a fi exercitată. O dată instituită, structura de putere apelează la numeroase mijloace prin care îşi impune legitimitatea, îşi garantează perpetuarea şi sancţionează negativ orice tentativă care i se opune. Violenţa exercitată de o structură de putere, a cărei legitimitate este acceptată sau impusă, va fi considerată pozitivă, iar opoziţia faţă de această structură de putere va fi apreciată negativ sau sancţionată.

De obicei, structura de putere nu se mulţumeşte numai cu acceptarea de către societate a legitimităţii acţiunilor violente prin care s-a impus şi se menţine. Mai mult decât atât, ea caută să-şi aureoleze, să-şi înnobileze faptele săvârşite.

Structura de putere îşi va atribui şi monopolul exercitării şi aprecierii violenţei. Un exemplu-limită îl constituie conflictele militare şi luptele interne. Războiul este dezlănţuirea fără limitări a violenţei. Soldatul nu numai că primeşte „dreptul" de a exercita asupra adversarului o violenţă nelimitată şi nepedepsită, dar, mai mult decât atât, aprecierea sa pozitivă (eroismul, curajul, patriotismul său) este făcută în raport cu întinderea şi intensitatea violenţei sale. Părţile aflate în conflict vor căuta să justifice şi să legitimeze violenţa pe care au declanşat-o, iar soldatul este constrâns să se plieze imperativelor violenţei. Fiind plasat în situaţia de a ucide sau de a fi ucis (ori de a ucide sau de a fi aservit – alternativă considerată echivalentă cu prima), soldatul nu mai are posibilitatea de a hotărî asupra manifestării violenţei sale. Situaţia este similară şi în cazul luptelor interne dintre clasele sociale sau grupurile de putere rivale.

Responsabilitatea comportamentului violent, ucigător, de care dau dovadă luptătorii în cazul conflictelor nu le revine lor, ci structurii de putere care i-a împins în această situaţie-limită. De fapt, ei nici nu au dreptul de a judeca ceea ce fac sau, mai bine zis, ceea ce sunt obligaţi să facă. Refuzul individului de a exercita violenţa în cazul conflictelor este aspru pedepsit, indiferent de natura structurii de putere.

Aprecierea comportamentului luptătorilor se realizează pe toată durata conflictului, însă aprecierea definitivă este făcută la încheierea acestuia, când se decide învingătorul. Acesta va stabili cine sunt eroii şi cine criminalii. „În prezent, numai învingătorul îi judecă pe cei învinşi. Dacă Revoluţia americană ar fi eşuat, Jefferson, Washington şi Franklin ar fi fost spânzuraţi şi ar fi fost pomeniţi în istorie ca criminali."[4] Şi cum până acum nu le-au fost ridicate monumente eroilor adversarului sau celor învinşi, aceştia din urmă vor trebui să suporte toate sancţiunile negative, indiferent de natura cauzei pentru care luptau. Dacă victoria nu e prea sigură, iar noua structură de putere poate fi răsturnată, asistăm la o sinistră inversare: foştii eroi devin criminali, foştii criminali ajung eroi, laşii sunt decoraţi, iar trădătorilor li se laudă patriotismul. Evident că aceste răsturnări nu au nimic de-a face cu respectarea adevărului istoric sau cu aprecierea obiectivă a faptelor istorice, după cum se pretinde uneori; ele nu urmăresc decât să servească intereselor structurii de putere învingătoare şi legitimării acţiunilor acesteia.

Din fericire, societatea dispune şi de alte mijloace de apreciere a violenţei decât cele oferite de structurile de putere aflate în conflict. Deşi comportamentele, în cazul unui conflict ucigător, pot îmbrăca forme similare, într-un fel trebuie apreciată violenţa agresorului şi în alt fel cea a victimei, într-un fel violenţa celui care crede

4. Albert Szent-Györgyi, „Cele trei căi spre sinucidere", în *Pledoarie pentru viaţă*, Editura Politică, Bucureşti, 1981, pp. 205-206.

în ideile care-i justifică violenţa şi în alt fel violenţa celui care este constrâns să se manifeste violent.

Aceste nuanţări, deşi importante, nu rezolvă problema legitimităţii violenţei. Ea continuă să rămână o chestiune deschisă. Reducerea posibilităţilor de legitimare şi neacceptarea unor mijloace tradiţionale de legitimare fac ca tot mai multe forme de violenţă să fie apreciate negativ şi considerate intolerabile. Privit din perspectiva violenţei, chiar eroismul - o valoare atât de apreciată şi înrădăcinată în societăţile noastre - dobândeşte o înfăţişare nouă. În *Viaţa lui Galilei*, unul dintre personaje, Andrea Sarti, afirmă: „Nefericită este ţara ce nu are eroi". Galilei îi răspunde: „Nu. Nefericită este ţara ce are nevoie de eroi"[5]. Dacă eroismul înseamnă curaj şi fermitate în faţa suferinţei, pericolelor, agresivităţii şi violenţei, atunci Galilei are dreptate. E preferabil ca oamenii să nu fie confruntaţi cu aceste situaţii pentru a-şi dovedi eroismul.

4. Etiologia violenţei

Diversitatea foarte mare a formelor de violenţă nu a permis elaborarea unei teorii etiologice generale. Explicaţiile oferite până în prezent pot fi grupate în trei teorii principale: teoria violenţei înnăscute, teoria violenţei-frustrare şi teoria violenţei-învăţare (teoria culturală).

Teoria violenţei înnăscute consideră că violenţa este intrinsecă naturii umane. Individul se naşte cu predispoziţii agresive, violente, iar societatea, prin procesul de socializare, inhibă aceste porniri instinctive. Deşi a fost mult timp acceptată datorită caracterului său facil, această teorie nu a fost confirmată prin cercetarea ştiinţifică. Dimpotrivă, cercetările biologice, psihologice şi sociologice au stabilit că violenţa nu este înnăscută, ci apare pe parcursul socializării indivizilor şi este determinată de condiţiile în care trăiesc indivizii şi grupurile umane[6].

Explicaţiile care întrunesc actualmente cea mai largă acceptare şi care se sprijină pe o solidă argumentare ştiinţifică sunt oferite de teoria frustrării şi teoria socializării.

4.1. *Violenţa-frustrare*

Teoria frustrării consideră că violenţa este rezultatul frustrării, al privării indivizilor de plăcerea satisfacerii anumitor trebuinţe şi dorinţe[7].

Individul uman trebuie să-şi satisfacă o serie de nevoi fundamentale. Satisfacerea acestora este însoţită de un sentiment de plăcere, în timp ce nesatisfacerea provoacă

5. Bertolt Brecht, *Leben des Galilei*, Suhrkamp Verlag, Berlin, 1964, pp. 139-140.
6. O analiză a cercetărilor în acest domeniu este făcută de Alan Newcombe, *op. cit.*
7. O serie de studii cantitative transculturale afirmă că pricipala cauză a violenţei este privarea individului de plăceri corporale în timpul copilăriei (*cf.* J. Prescott, „Body Pleasure and the Origins of Violence", *The Futurist*, aprilie 1975, pp. 66-74).

neplăcere, frustrare. Pe măsură ce socializarea avansează, nevoile considerate fundamentale sunt completate cu alte nevoi, modelate sociocultural. Posedând o memorie de lungă durată, individul învaţă că obţinerea plăcerii prin satisfacerea nevoilor sale biologice sau socioculturale depinde de existenţa în nişa sa ecologică a produselor şi fiinţelor care să-i asigure satisfacerea acestor nevoi. Astfel, apare şi impulsul spre aproprierea unei părţi din nişa ecologică. Dacă grupul este favorizat şi dispune de o abundenţă de produse, fiecare individ poate să-şi satisfacă nevoile fără a intra în conflict cu alţi indivizi sau alte grupuri. Dacă grupul este mai puţin favorizat, individul apelează la agresivitate şi violenţă în vederea aproprierii sau controlării unei părţi din nişa ecologică, prin care să-şi garanteze satisfacerea nevoilor.

Agresivitatea şi violenţa nu se limitează numai la nişa ecologică în care trăieşte grupul uman respectiv. Pe măsură ce dezvoltarea socioculturală generează noi nevoi şi pe măsură ce grupul este capabil să creeze mijloace tot mai eficiente de exercitare a agresiunii, el depăşeşte limitele nişei sale şi îşi impune dominaţia asupra resurselor şi energiei umane din alte nişe ecologice. Bineînţeles, această agresivitate este întotdeauna colorată într-o frazeologie umanistă, prin care se încearcă disimularea adevăratei sale naturi.

Teoria frustrării susţine că, în măsura în care indivizii pot să-şi satisfacă nevoile, ei sunt neagresivi. Când nu pot să-şi satisfacă nevoile conform dorinţei lor şi pot lupta, devin agresivi. Când nu pot să-şi satisfacă nevoile, când acţiunea lor este supusă controlului şi interdicţiilor şi nu pot lupta, apare inhibiţia acţiunii, angoasa sau evadarea în imaginar. Starea de angoasă poate constitui însă o incitare la agresivitate, în vederea depăşirii ei[8].

În explicarea cauzelor frustrării, se face apel la factori naturali sau sociali. Dintre factorii naturali, cel mai des invocat este raritatea, disproporţia dintre volumul resurselor şi numărul indivizilor. Unele cercetări preistorice afirmă că agresivitatea a fost originar determinată de raritatea mijloacelor de satisfacere a nevoilor umane. Ca argument pentru această teză se prezintă situaţia societăţilor din Pacificul de Sud, care, beneficiind de nişe ecologice favorabile, nu au cunoscut, până la o dată relativ recentă, sentimentul de proprietate şi agresivitate asociată lui. Teza frustrare – raritate naturală, elaborată, de exemplu, pentru societăţile arhaice, nu poate fi aplicată societăţilor moderne. În cadrul acestor societăţi, raritatea este „un fapt social, şi nu un fapt natural. Este o raritate dorită, organizată"[9]. Pentru aceste societăţi, raritatea este ea însăşi o formă de violenţă ce se cere explicată. Cauzele frustrării trebuie căutate în factorii sociali, şi nu în cei naturali.

Teoria violenţei-frustrare (prin factorii sociali) prezintă mai multe variante: teoria privării relative, elaborată de Ted Robert Gurr[10], principiul curbei în J, elaborat

8. Henri Laborit, „Les mécanismes biologiques et sociologiques de l'agressivité", *RISS*, XXX, 4, 1978, p. 777.
9. Jean Ziegler, *Main basse sur l'Afrique*, Seuil, Paris, 1978, p. 23.
10. Ted R. Gurr, *Why Men Rebel ?*, Princeton, 1970.

Jim C. Davies cu privire la analiza revoluţiilor, teoria frustrării sistematice borată de I.K. Feierabend şi Nesvold, teoria frustrării prin modernizare a lui Huntington[11].

În teoria lui T.R. Gurr, privarea relativă este înţeleasă ca decalajul perceput de re individ între aşteptările şi posibilităţile sale. Aşteptările sunt bunurile şi condie pe care individul pretinde că are dreptul să le deţină în mod legitim, iar posiităţile sunt bunurile şi condiţiile pe care le poate obţine în raport cu mijloacele pe re societatea i le pune la dispoziţie. Cu cât decalajul este mai mare, cu atât nemulnirea creşte. Nemulţumirea provocată de privaţiune este un impuls spre violenţă.

Teoria frustrării sistematice formulează două ipoteze principale : violenţa politică provocată de frustrarea sistematică (frustrarea resimţită colectiv) ; ea poate rezulta din anumite caracteristici ale schimbării sociale. Aceste ipoteze generale sunt mpletate cu alte patru ipoteze secundare : a) frustrarea sistematică este provocată toate circumstanţele de decalajul între aşteptări şi aspiraţii, pe de o parte, şi alizări, pe de altă parte ; b) estimările actuale privind situaţia viitoare (satisfacţie u frustrare) determină nivelul frustrării actuale ; c) incertitudinile în ceea ce riveşte aşteptările sociale intensifică sentimentul de frustrare sistematică ; d) aspiaţiile şi aşteptările conflictuale sunt o sursă de frustrare sistematică.

Samuel Huntington consideră că violenţa este asociată procesului de dezvoltare. l afirmă că societăţile trec prin trei etape : tradiţională, de tranziţie şi modernă. iolenţa apare mai ales în societăţile de tranziţie. Începutul modernizării generează diversificare şi o accentuare a aspiraţiilor şi aşteptărilor. Societatea în tranziţie nu încă pregătită să satisfacă noile aşteptări, ceea ce provoacă un sentiment de rustrare. Întrucât nu există instituţiile necesare prin care să se exprime în mod legal noile aşteptări, frustrarea conduce la violenţă. După opinia lui Huntington, nu ărăcia provoacă frustrare şi violenţă, ci însăşi modernizarea, în primele ei etape.

Deşi această teorie porneşte de la date reale – creşterea violenţei în fazele de tranziţie –, nu se poate merge mai departe şi afirma că violenţa este inerentă tuturor formelor de dezvoltare. Violenţa este asociată modului actual în care se realizează dezvoltarea în unele ţări din Lumea a Treia, dezvoltare apreciată de înşişi ideologii ei ca deficitară din multe puncte de vedere. Condiţiile interne şi internaţionale mai favorabile de care au beneficiat anumite ţări arată că dezvoltarea poate evita multe forme de violenţă.

4.2. *Violenţa-socializare*

Teoria culturală explică violenţa prin procesele de socializare, prin influenţa pe care o exercită modul de organizare şi funcţionare a societăţii asupra socializării şi comportamentelor indivizilor. Această teorie porneşte de la stabilirea factorilor societali care determină sau cel puţin favorizează comportamentele violente.

11. S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968.

Majoritatea cercetărilor pe care se întemeiază teoria culturală (a socializării) converg spre concluzia că extinderea violenţei în societăţile contemporane este generată de stările critice şi de disfuncţiile sociale apărute sau accentuate în ultimele decenii. În cadrul acestor cercetări, un interes deosebit îl prezintă anchetele guvernamentale asupra cauzelor şi prevenirii violenţei realizate în unele ţări occidentale dezvoltate şi în unele ţări în curs de dezvoltare. Trebuie precizat că aceste cercetări au analizat în principal violenţa criminală, violenţa prin care este afectată ordinea socială stabilită şi că rezultatele lor nu pot fi extinse în explicarea tuturor formelor de violenţă.

Ancheta guvernamentală franceză din 1976-1977 şi-a propus să explice cauzele violenţei criminale prin considerarea mai multor factori[12]. La nivel individual: tradiţiile istorice ale socializării indivizilor în cadrul unor colectivităţi sau grupuri sociale, acţiunea mijloacelor de comunicare de masă, predispoziţiile biologice şi psihologice, alcoolismul, drogurile. La nivel societal : şomajul, recesiunea şi creşterea economică. Ancheta a stabilit că între aceşti factori şi intensificarea violenţei nu se poate stabili nici o legătură statistică. Dimpotrivă, o asemenea legătură apare între mobilitatea geografică şi socială şi violenţă. De asemenea, violenţa este favorizată de falimentul funcţiei socializatoare a familiei, de înstrăinarea şi nesiguranţa ce caracterizează viaţa din societăţile contemporane. Un alt factor favorizant este discrepanţa între afirmarea principiilor democratice ale egalităţii şanselor şi imposibilitatea practică a deplinei lor realizări : violenţa ajunge să fie considerată un mijloc de a obţine un beneficiu social mai echitabil. O atenţie deosebită este acordată urbanizării. Dimensiunile imobilelor, ale oraşelor, suprapopularea, anonimatul, discriminarea rezidenţială, lipsa dialogului predispun la delincvenţă şi violenţă.

Propunerile de reducere a violenţei criminale vizează toţi aceşti factori individuali, de grup şi societali : revizuirea politicilor de urbanizare, prin care să se limiteze dimensiunile oraşelor şi mărimea imobilelor ; lupta împotriva abuzului de putere şi controlul funcţionării instituţiilor societale ; consolidarea solidarităţii familiale şi a funcţiilor socializatoare ale familiei ; lupta împotriva alcoolismului şi a drogurilor, protejarea tinerilor şi a categoriilor defavorizate ; dezvoltarea sentimentului de securitate. Este evident că realizarea acestor propuneri implică o serie de reforme sociale radicale şi schimbarea funcţionării unor mecanisme societale, care sunt greu de imaginat pe o perioadă scurtă de timp. Totuşi, ancheta guvernamentală franceză este una dintre cele mai complete cercetări asupra violenţei, una dintre puţinele încercări de tratare exhaustivă a mecanismelor violenţei, chiar dacă este avută în vedere doar violenţa criminală.

Concluzii apropiate de cele conţinute în raportul francez sunt formulate şi în publicaţiile rezultate din anchetele guvernamentale americane[13]. Aceste anchete

12. „Réponses à la violence. Rapport du Comité d'études sur la violence, la criminalité et la délinquance", La Documentation Française, Paris, 1977.
13. National Advisory Commission on Civil Disorders, „Report", Government Printing Office, Washington, D.C., 1968 ; *To establish justice, to insure domestic tranquility*, Government Printing Office, Washington, D.C., 1970.

precizează că violenţa a făcut dintotdeauna parte din societate. Cu toate acestea, ntensificarea violenţei criminale în ultimele decenii este îngrijorătoare şi necesită năsuri importante. Autorii rapoartelor oficiale afirmă, fără echivoc, că determinările iolenţei rezidă în însăşi situaţia socială din societatea americană. Reducerea violenţei u se poate obţine decât prin ameliorarea condiţiilor de viaţă familială şi comunitară, mbunătăţirea nivelului de trai al categoriilor defavorizate, deschiderea unor noi erspective tinerilor, asigurarea securităţii vieţii în marile centre urbane, dezvoltarea rogramelor sociale, utilizarea deplină a forţei de muncă, controlul conţinutului nijloacelor de informare de masă, schimbarea unor dispoziţii din codul penal etc.

Cercetările guvernamentale au meritul de a atrage atenţia asupra problemei grave violenţei crescânde şi asupra necesităţii unor acţiuni importante de remediere. Deşi inanţate de guverne sau dirijate de persoane oficiale, unele dintre aceste cercetări un în evidenţă şi rolul instituţiilor societale, al birocraţiilor publice şi private în enerarea comportamentelor violente. Rolul factorilor sociali în determinarea vioenţei a fost subliniat şi de cercetările în domeniul psihanalizei. Pornind de la sihanaliza lui Freud, H. Marcuse explică agresivitatea şi violenţa din societatea ndustrială modernă prin „contradicţia fundamentală dintre posibilităţile acestei ocietăţi (care tind spre forme calitativ noi ale libertăţii şi ameninţă să răstoarne rdinea stabilită) şi utilizarea reacţionară a acestor posibilităţi". În concepţia sa, ursele agresivităţii sunt : „dezumanizarea procesului de producţie şi a procesului de onsum" şi „starea de supraaglomerare, vacarm, convieţuirea forţată" caracteristice ocietăţii de masă[14].

Multe cercetări academice sau guvernamentale includ în lista factorilor sociali determinanţi sau favorizanţi ai violenţei şi acţiunea mass-media. Ce se poate spune despre rolul acestora?

Cercetările întreprinse în Canada, Franţa, Statele Unite, Spania şi Regatul Unit au scos în evidenţă faptul că violenţa conţinută în mijloacele de comunicare de masă acţionează asupra comportamentelor violente din societate.

Cercetările din Franţa s-au ocupat de efectele transmisiei prin mass-media a trei categorii de acţiuni violente : evenimentele actuale de interes general, răpirile de persoane, luarea de ostatici. Problema pusă în această cercetare e destul de delicată, întrucât nu este vorba de scrieri, filme, emisiuni de ficţiune, ci de evenimente reale. Ce atitudine trebuie să se adopte faţă de transmisia acestor evenimente ? S-a constatat că publicitatea făcută unor întâmplări violente de către mijloacele de informare de masă prezintă unele pericole : ea poate să genereze comportamente de imitaţie şi să conducă astfel la creşterea nivelului de violenţă în societate. În cazul luării de ostatici, publicitatea făcută evenimentului poate servi foarte bine intereselor agresorilor. Cu toate acestea, cenzurarea conţinuturilor mijloacelor de comunicare nu este

14. Herbert Marcuse, „Agresivitatea în societatea contemporană", în *Scrieri filosofice*, Editura Politică, Bucureşti, 1977, pp. 249-253.

compatibilă cu principiile democratice ale libertăţii informaţiei. În această situaţie, un început de soluţionare a problemei este văzut în apelul la etica profesională a celor care lucrează în domeniul mass-media.

Cercetările panel din Regatul Unit, SUA, Canada şi Finlanda au constatat că mijloacele de comunicare de masă, şi îndeosebi televiziunea, pot acţiona în sensuri opuse asupra violenţei. Pe de o parte, ele pot favoriza violenţa personală, neorganizată, prin faptul că, printr-o serie de mesaje, cum ar fi publicitatea, accentuează sentimentul de frustrare şi fac mai evidente decalajele dintre ofertele societăţii şi posibilităţile inegale de a obţine bunurile oferite. Violenţa ajunge să fie privită ca un mijloc de compensare a inegalităţilor sociale. Prin natura lor, mass-media selectează şi transmit mai cu seamă evenimente deosebite, senzaţionale, evenimentele violente constituind un subiect predilect pentru ele. În acest mod, anumiţi indivizi (sau grupuri) sunt incitaţi să recurgă la violenţă, asigurându-se astfel publicitatea ideilor şi a scopurilor lor. Pe de altă parte, atrăgând atenţia asupra unor evenimente violente şi luând atitudine faţă de ele, mijloacele de comunicare de masă pot modela opiniile publicului în direcţia formării unor atitudini defavorabile comportamentelor şi acţiunilor violente, legitimând astfel reprimarea acestora. În consecinţă, ele pot să reducă violenţa personală, neorganizată, făcând-o intolerabilă la nivel social, dar, în acelaşi timp, oferă noi surse de legitimare violenţei instituţionale, birocratice şi, în primul rând, violenţei statului. Violenţa birocraţiilor publice apare ca o acţiune necesară de reprimare a violenţei neorganizate şi, deci, ca o acţiune utilă din punct de vedere social.

Deşi cercetările întreprinse nu au ajuns să stabilească relaţii evidente între violenţa din societate şi cea conţinută sau transmisă prin mass-media, se poate totuşi afirma că aceasta din urmă, chiar dacă nu determină direct, cel puţin favorizează apariţia unor comportamente violente[15].

Teoria frustrării şi teoria culturală nu sunt incompatibile. Există şi încercări de sinteză a lor într-o explicaţie unitară. În acest mod procedează Knud Larsen, care consideră că violenţa depinde de variabile personale, de funcţii fiziologice şi de lupta pentru reuşită într-o societate având resurse puţine. În concepţia sa, violenţa se produce în funcţie de nivelul de frustrare, de riscul de represalii şi de sprijinul colectiv. Ea nu se comite când nivelul frustrării este redus, când riscul represaliilor e ridicat şi când sprijinul grupului este slab[16].

Teoria frustrării şi teoria culturală sunt explicaţii parţiale. Teoria frustrării explică violenţa directă, personală, motivaţia violenţei şi impulsurile violente – ea este o

---

15. Imposibilitatea formulării unor concluzii ştiinţifice sigure cu privire la relaţia cauzală dintre mijloacele de comunicare de masă şi violenţă este argumentată de mulţi specialişti, printre care şi de James C. Halloran, „La communication de masse : symptôme ou cause de la violence ? ", *RISS*, XXX, 4, 1978, pp. 864-882.
16. Knud Larsen, „Aggression and Social Cost", *Peace Review*, 1963.

teorie a violenţei-răspuns. Teoria culturală explică modul în care se exercită violenţa, odul în care se poate soluţiona frustrarea, „tehnica" violenţei, răspândirea ei – este teorie a violenţei-învăţare. Aceste teorii lasă neelucidate o serie de mecanisme şi puri ale violenţei. Nu este explicată violenţa ca ofensivă, ca provocare, violenţa stemelor şi organizaţiilor societale. Multe variante ale acestei teorii pornesc de la serie de principii considerate general valabile. Astfel, un criteriu general de preciere a violenţei este măsura în care e afectată stabilitatea sistemelor sociale, rdinea socială instituită. Stabilitatea este apreciată pozitiv, iar schimbările tolerate unt doar cele care nu afectează echilibrul sistemului. Adoptarea acestor principii nu ermite aprecierea corectă a violenţei revoluţionare, a violenţei structurale interaţionale şi a violenţei simbolice[17].

Limitele acestor explicaţii impun extinderea cadrului teoretic al etiologiei violenţei, are se poate realiza prin includerea unei explicaţii complementare: violenţa-funcţionalitate.

.3. *Violenţa-funcţionalitate*

Această explicaţie plasează determinările violenţei în interiorul sistemelor şi organizaţiilor societale, în modul lor de funcţionare. Activitatea sistemelor şi organizaţiilor ocietale este orientată spre realizarea unor scopuri, a unor interese. Acestea pot să e fie proprii sau să aparţină altor organizaţii şi sisteme de care ele depind. Pentru multe organizaţii şi sisteme, violenţa este un mijloc economicos, direct de realizare scopurilor şi intereselor; ea le asigură funcţionarea şi le este intrinsecă.

Sistemele şi organizaţiile pot avea scopuri şi interese diferite; impunerea unor scopuri şi interese nu se poate face decât prin limitarea sau eliminarea altor scopuri şi interese. Sistemele şi organizaţiile pot reprezenta interesele şi scopurile întregii societăţi sau cel puţin aşa pretind. Pentru cine cunoaşte modul de funcţionare a societăţii, este banal să se mai afirme că interesele societale generale nu sunt suma intereselor individuale şi că între ele există deosebiri. Impunerea intereselor şi scopurilor generale se obţine prin limitarea, marginalizarea sau eliminarea intereselor şi scopurilor individuale şi particulare opuse lor. Sistemele şi organizaţiile contribuie la conservarea ordinii instituite şi la trasformarea societăţii potrivit intereselor şi scopurilor raporturilor de forţă dominante. Acţiunea lor transformatoare se produce prin limitarea şi eliminarea intereselor şi scopurilor vechi şi a celor aparţinând unor forţe opuse.

Caracterul intrinsec al violenţei funcţionale provine din faptul că ea este în mod necesar conţinută în condiţiile funcţionării sistemelor şi organizaţiilor societale şi în consecinţele activităţii acestora.

17. Aceste limite explicative ale teoriilor violenţei sunt analizate de R. Khan, „La violence et le développement socio-économique", *RISS*, XXX, 4, 1978, pp. 883-908.

Utilizarea violenţei în funcţionarea sistemelor şi organizaţiilor este foarte diferită : în cazul unora e slabă, aproape absentă ; în cazul altora, e puternică, evidentă. Majoritatea sistemelor şi organizaţiilor folosesc, într-o măsură mai mare sau mai mică, violenţa în activitatea lor. Această afirmaţie este valabilă pentru societăţile concret istorice. E posibil să apară în viitor alte tipuri de sisteme şi organizaţii pentru care violenţa să nu fie o componentă funcţională intrinsecă. Despre acestea nu putem afirma mai mult decât că sunt posibile, cel puţin teoretic. Spunând că violenţa este esenţială pentru funcţionalitate, nu facem, deocamdată, nici o apreciere asupra naturii şi implicaţiilor ei. Acestea pot fi pozitive şi negative. De cele mai multe ori, implicaţiile pozitive se asociază cu cele negative. Important este cât de numeroase sunt unele şi celelalte şi cine face aprecierea lor, ceea ce nu se poate stabili precis decât prin studierea directă a sistemelor şi organizaţiilor date.

Violenţa funcţională nu rezultă dintr-un complot, dintr-o acţiune deliberată a unor forţe misterioase din cadrul sistemelor şi organizaţiilor. E posibil ca ea să fie organizată chiar pe criterii ştiinţifice (aşa cum se întâmplă tot mai frecvent în cadrul societăţilor contemporane), dar aceasta nu anulează caracterul său necesar. Violenţa funcţională nu e o formă de patologie socială ; ea este la fel de normală pe cât sunt de normale societăţile respective.

Cu excepţia teoriei ereditare, care e inacceptabilă, celelalte trei explicaţii etiologice ale violenţei prin frustrare, socializare şi funcţionalitate permit o înţelegere corectă a determinărilor violenţei şi a mecanismelor ei de exercitare. Aceste trei explicaţii sunt complementare şi, în absenţa unei teorii generale, pot fi acceptate ca generalizări de rang mediu.

În ceea ce priveşte perspectivele violenţei, punctul de vedere al acestor explicaţii este destul de optimist. Dacă violenţa este rezultatul frustrării, se poate presupune că abundenţa va face să dispară violenţa în multe din formele sale sau, cel puţin, va oferi condiţiile diminuării ei. Dacă violenţa e rezultatul învăţării, socializării, înseamnă că, în măsura în care putem acţiona asupra condiţiilor de socializare, putem acţiona şi asupra violenţei. Dacă violenţa este inerentă birocraţiilor publice şi private produse de anumite raporturi de forţă, se poate afirma că schimbarea radicală a organizării şi funcţionării sociale poate conduce la diminuarea sau chiar la suprimarea anumitor forme de violenţă. Pentru aceste trei teorii, violenţa nu este o fatalitate umană sau societală : există mijloace de acţiune împotriva ei.

5. Tipologia violenţei

Societăţile contemporane pot fi considerate mai mult sau mai puţin violente decât societăţile anterioare ? Răspunsul la o asemenea întrebare trebuie dat cu multă prudenţă. Şi aceasta din mai multe motive. Conştiinţa violenţei este de dată recentă şi nu trebuie să confundăm multiplicarea discursurilor şi a îngrijorărilor referitoare la violenţă cu intensificarea acesteia. Pe de altă parte, formele de manifestare a

violenţei în societăţile contemporane sunt, de cele mai multe ori, diferite de cele întâlnite în societăţile anterioare, aşa încât o comparaţie a gradelor de intensitate este hazardată. Nu se poate elabora deci o tipologie generală, valabilă pentru toate societăţile. Având în vedere marea diversitate a formelor violenţei, alcătuirea unei tipologii este dificilă chiar şi atunci când este limitată doar la societăţile contemporane sau la un anumit tip de societate. Tipologiile propuse trebuie privite mai curând ca ipoteze de lucru, ca încercări de a introduce o anumită ordine şi precizie în confuzia şi ambiguitatea discursurilor referitoare la violenţă, decât ca sistematizări foarte riguroase.

J. Galtung propune două tipologii ale violenţei[18]. Într-un studiu din 1969, el face o clasificare a tipurilor de violenţă în funcţie de şase dimensiuni: dacă violenţa este fizică, psihologică sau biologică; dacă există un demers negativ sau pozitiv; dacă există sau nu un obiect afectat; dacă există sau nu o persoană care acţionează; dacă violenţa este deliberată sau involuntară şi dacă este manifestă sau latentă. În raport cu aceste dimensiuni, el stabileşte mai multe tipuri de violenţă, dintre care se opreşte în principal la două: violenţa personală (directă, în care există o persoană care exercită violenţa) şi violenţa structurală (indirectă, în care actorul este absent).

Într-o comunicare prezentată, în noiembrie 1975, la o reuniune de experţi asupra cauzelor violenţei, Galtung simplifică această tipologie şi distinge: a) violenţa agresivă / violenţa defensivă, violenţa deliberată / violenţa involuntară; b) violenţa intrapersonală, violenţa interpersonală, violenţa intergrupuri, violenţa intersocietăţi. Aceste tipuri de bază sunt combinate în patru tipuri mari: a) violenţa clasică (sau directă); b) sărăcia – imposibilitatea indivizilor de a-şi satisface nevoile materiale fundamentale; c) represiunea – privarea indivizilor de drepturi; şi d) alienarea – imposibilitatea satisfacerii nevoilor superioare.

Jean-Marie Domenach consideră că violenţa apare sub trei aspecte: a) „aspectul fiziologic: explozia de forţă care ia un aspect iraţional şi adesea ucigător"; b) „aspectul moral: atentatul la bunurile şi libertatea altuia", şi c) „aspectul politic: folosirea forţei pentru a obţine puterea, pentru a o folosi în scopuri ilicite"[19].

Clasificarea formelor de violenţă se poate face în funcţie de mai multe criterii: natura intereselor afectate (fizică, biologică, psihologică, culturală); termenii între care se stabileşte relaţia de violenţă (interindividuală, de grup, societală, intersocietală); modul de manifestare; modul de apreciere (pozitivă-negativă). Clasificarea poate avea şi un aspect dihotomic.

Violenţa directă/indirectă. Societăţile contemporane dispun de tot mai multe mijloace de exercitare a unei violenţe indirecte. Exercitarea violenţei este tot mai mult transferată de la subiect la obiect. Ca urmare, responsabilitatea şi sentimentul de culpă se diminuează. Acţionând prin intermediul obiectelor, individul nu se mai

18. Johan Galtung, „Peace Research", *Journal of Peace Research*, 6, 1969, pp. 167-191, comunicare prezentată la reuniunea interdisciplinară de experţi asupra cauzelor violenţei, UNESCO, Paris, 12-15 noiembrie 1975.
19. Jean-Marie Domenach, *op. cit.*, p. 760.

află faţă în faţă cu victima sa, astfel încât de multe ori el nici nu ştie ce efecte au acţiunile sale. Responsabilitatea este transferată asupra obiectelor, maşinilor sau asupra organizaţiilor, birocraţiilor. Individul se reprezintă ca un simplu instrument al acestor obiecte. Dacă folosirea unor obiecte ca mijloace indirecte în exercitarea violenţei poate consola conştiinţa unor indivizi, ea nu suprimă însă responsabilitatea celor care se folosesc de aceste mijloace.

Violenţa ofensivă/defensivă. Violenţa agresorului şi contraviolenţa victimei.

Violenţa personală/structurală. Violenţa personală este exercitată de un individ sau de un grup mic ; agenţii violenţei pot fi identificaţi direct. Violenţa structurală este impersonală, e exercitată de grupuri mari, de birocraţiile publice sau private, de instituţiile şi organizaţiile societale ; agenţii violenţei nu mai pot fi identificaţi în anumite persoane.

Violenţa materială şi violenţa simbolică. Violenţa materială este exercitată prin intermediul obiectelor, în primul rând prin intermediul producerii de bunuri materiale. Ea acţionează prin aproprierea de către unii indivizi sau grupuri a acestor bunuri sau prin controlul modului de producere şi de distribuire a lor şi prin limitarea posibilităţilor altor indivizi sau grupuri de a folosi aceste bunuri potrivit nevoilor şi drepturilor lor. Violenţa simbolică se manifestă prin intermediul simbolurilor care sunt produse de anumite raporturi de forţă şi care servesc la menţinerea şi consolidarea acestor raporturi.

Violenţa legală/nelegală. Violenţa legală este organizată şi este exercitată, conform unor coduri, de către instituţiile şi forţele societale. Violenţa nelegală este exercitată în afara acestor coduri sau împotriva ordinii stabilite.

Violenţa legitimă/nelegitimă. Dificultăţile acestei distincţii au fost prezentate mai înainte. În cadrul fiecărei societăţi, monopolul legitimării violenţei este deţinut de către stat. Acest aspect a fost clar afirmat de Marx şi Lenin. Max Webber consideră, de asemenea, că violenţa este un „mijloc propriu” statului, care e singura organizaţie ce deţine „sursa exclusivă a dreptului de a utiliza violenţa”. C. Wright Mills este şi mai categoric când afirmă că „orice politică este o luptă pentru putere, iar forma ultimă a puterii este violenţa”.

Procedând în acest mod dihotomic, putem vorbi de o violenţă masculină şi de o violenţă feminină?

Imaginile tradiţionale ale violenţei ne-au obişnuit cu ideea că principalii autori ai acţiunilor violente sunt bărbaţii, în timp ce femeile apar mai ales în situaţia de victime. Statisticile criminalităţii vin să întărească această imagine : dintre cei care comit agresiuni, majoritatea sunt bărbaţi. Pornind de la distribuţia statistică pe sexe a agresivităţii, ne putem întreba dacă apartenenţa la un anumit sex joacă vreun rol în generarea comportamentelor violente sau dacă, prin natura lor biopsihică, bărbaţii sunt mai predispuşi la violenţă decât femeile. Răspunsul este evident negativ, în măsura în care nu acceptăm explicaţia determinist-biologistă a violenţei[20].

20. Concluzii similare sunt formulate şi de Elise Boulding, „Les femmes et la violence”, *RISS*, XXX, 4, 1978, pp. 847-863.

Este adevărat că femeile sunt într-o măsură mai mare victime ale violenţei decât bărbaţii. Ele sunt supuse unei violenţe atât structurale, cât şi personale. Situaţia de victimă este dată de poziţia pe care femeia o ocupă în cadrul familiei şi de poziţia ei în cadrul societăţii. O îndelungată evoluţie istorică a acreditat, în majoritatea societăţilor, un model de organizare familială în care bărbatul este „şeful", „stăpânul" familiei şi a tot ce posedă familia. Femeia nu numai că este redusă la un rol subaltern, dar este considerată chiar un obiect, un „bun" care poate fi folosit după placul „stăpânului". Discriminarea de la nivelul familiei este accentuată de discriminarea de la nivel societal. Aceste aspecte sunt destul de bine cunoscute şi nu este necesar să se insiste asupra lor. De remarcat doar că situaţia de „victimă" a femeii în cadrul familiei şi societăţii nu a fost decât relativ de curând pusă în cauză, iar ceea ce s-a făcut până acum pentru a ameliora situaţia femeii este mai mult de ordin declarativ decât efectiv (desigur, cu diferenţe considerabile de la o societate la alta).

Femeile din majoritatea societăţilor (mai ales din Africa, Asia, America Latină) continuă să fie victime ale violenţei structurale şi personale. Egalizarea statutului lor cu cel al bărbaţilor necesită reformarea radicală a multor mecanisme sociale şi depăşirea unor stereotipuri adânc înrădăcinate. De altfel, într-o anumită măsură, femeile sunt şi coautoare ale agresiunii la care sunt supuse. Întrucât ele realizează principalul rol în socializarea copiilor în primii ani de viaţă ai acestora, tot ele sunt şi cele care transmit modelele de comportament şi de relaţii dintre sexe. În acest fel, mamele contribuie la a-i pregăti pe băieţi pentru rolul de „agresor" şi pe fete pentru rolul de „victime". Aceste afirmaţii nu trebuie generalizate în mod hazardat. În multe societăţi contemporane se înregistrează schimbări importante în procesul de socializare din cadrul familiei în direcţia transmiterii unei concepţii egalitare a relaţiilor dintre sexe. Cu toate acestea, modul de socializare a copiilor în cadrul familiei rămâne încă, în bună parte, conform modelelor tradiţionale.

Faptul că bărbaţii practică mai frecvent decât femeile un comportament violent nu este determinat de natura lor biopsihică. Explicaţia este de ordin social şi rezidă în modul de organizare a societăţii, în diviziunea rolurilor la nivel familial şi societal, în participarea inegală la viaţa publică a celor două sexe, în gradul de acceptare a violenţei exercitată de bărbat şi de femeie. În privinţa ultimului aspect, în majoritatea culturilor întâlnim imaginea bărbatului puternic, întreprinzător, autoritar, dominator şi a femeii supuse, docilă, care are nevoie de protecţie. Principalele atribute ale curajului, eroismului sunt văzute ca esenţial bărbăteşti. Considerat ca deţinând aceste atribute, bărbatul are mai multe posibilităţi de a practica un comportament violent. Mai mult decât atât, în anumite contexte culturale, violenţa masculină este apreciată, lăudată, privită ca o expresie a adevăratei bărbăţii. Lipsită de iniţiativă pe plan social şi chiar familial, femeia a avut mai puţine posibilităţi de a se comporta violent.

Cercetările asupra violenţei la bărbaţi şi femei pun în evidenţă faptul că, în condiţiile în care se pot manifesta, femeile nu se deosebesc de bărbaţi în modul de exercitare a violenţei.

Cercetările asupra agresivităţii la copiii preşcolari nu au constatat o diferenţă semnificativă între intensitatea şi formele agresivităţii la băieţi şi, respectiv, fete[21]. Am putea considera că această situaţie se datorează faptului că, la vârsta preşcolară, trăsăturile biopsihice specifice celor două sexe nu sunt încă precizate. Dar s-a constatat că diferenţele între comportamentul agresiv la bărbaţi şi la femei sunt nesemnificative şi în cazul tinerilor, adică la grupurile de vârstă la care deosebirile specific sexuale sunt maxime. Unele cercetări făcute asupra comportamentului violent al studentelor din Regatul Unit au stabilit o corelaţie între intensitatea violenţei şi perturbările provocate de ciclul menstrual, dar nu s-au înregistrat diferenţe semnificative între violenţa manifestată de ele şi cea manifestată de studenţi[22].

Studiile efectuate cu ocazia conflictelor militare din Indochina, Vietnam, Orientul Apropiat şi America Latină au arătat că, plasaţi în aceleaşi condiţii, bărbaţii şi femeile se comportă în acelaşi fel faţă de violenţă.

Cercetările făcute în societăţile puternic industrializate occidentale au surprins faptul că, pe măsură ce s-a produs o liberalizare şi o emancipare a femeii, o intensificare a participării ei la viaţa socială, a crescut şi violenţa exercitată de ea. Statisticile din multe dintre aceste societăţi indică o mărire permanentă a ponderii femeilor în ansamblul celor care comit acţiuni violente. Autori mai optimişti afirmă că am avea de-a face cu o fază de tranziţie şi, pe măsură ce femeile vor dobândi în toate domeniile şanse egale cu bărbaţii, se va produce nu numai o reducere a violenţei exercitate de către ele, dar chiar şi o reducere a violenţei generale. Aceasta este însă mai mult o afirmaţie ideologică de inspiraţie feministă decât o teză ştiinţifică, şi nu ar putea fi discutată decât la nivel speculativ.

Ceea ce reţinem din aceste cercetări este faptul că între violenţă şi apartenenţa la un sex nu se poate stabili nici o legătură cauzală şi că nu putem vorbi de o violenţă tipic „masculină" şi de una tipic „feminină".

Tipologia violenţei şi stabilirea tipurilor dihotomice permit înţelegerea şi explicarea formelor complexe de violenţă. Dintre aceste forme, o importanţă deosebită prezintă violenţa funcţională, violenţa simbolică, violenţa structurală internaţională (inclusiv violenţa militară manifestă şi potenţială).

6. Violenţa funcţională: sisteme şi organizaţii societale

Prezentând explicaţiile etiologice, am afirmat că violenţa funcţională este intrinsecă majorităţii sistemelor şi organizaţiilor societale (desigur, în forme şi intensităţi diferite). Ea este necesară funcţionării societăţii ca întreg şi funcţionării majorităţii sistemelor şi organizaţiilor societale.

---

21. Peter K. Smith, Kelvin J. Connoly, „Social and Aggressive Behaviour in Preschool Children as Function of Crowding", *Social Sciences Information*, XVI, 5, 1977, pp. 601-620.
22. Steven A. Peterson, „The Menstrual Cycle and Politics: A Preliminary Exploration", *Social Sciences Information*, XVII, 6, 1978, pp. 993-1001.

Caracterul necesar al violenţei în menţinerea societăţii este pus în evidenţă şi de H. Marcuse, prin noţiunea de represiune suplimentară – „acea represiune a pasiunilor care serveşte nu menţinerii şi dezvoltării culturii, ci intereselor statornicite ale dăinuirii societăţii existente"[23].

Funcţionarea eficientă a sistemelor şi organizaţiilor societale pretinde recunoaşterea şi acceptarea activităţilor lor. Aceasta se manifestă prin consumul de produse şi utilizarea de servicii, în cazul organizaţiilor productive şi al serviciilor, şi prin recunoaşterea legitimităţii şi utilităţii sociale, în cazul activităţilor altor organizaţii. În acest caz, este necesar ca simbolurile sistemelor şi organizaţiilor să fie integrate în comportamentele individuale şi de grup sau, cel puţin, să fie acceptate. Pentru ca sistemele şi organizaţiile să-şi realizeze scopurile este nevoie ca individul să fie liber. Această condiţie are însă o dublă semnificaţie. Indivizii şi unele forţe democratice înţeleg libertatea ca înlăturare a oricărei forme de aservire, ca posibilitate a individului de a-şi construi fără nici o îngrădire propria personalitate, de a-şi alege modul de viaţă care îi convine. Din punctul de vedere al noilor raporturi de forţă, libertatea este privită ca distrugere a vechilor forme de dependenţă şi aservire, ca o posibilitate de a folosi masa de indivizi „liberi" potrivit intereselor proprii. Dacă aceste condiţii necesare nu există, ele pot fi impuse, în măsura în care sistemele şi organizaţiile sunt suficient de puternice, prin utilizarea diverselor forme de violenţă. Pentru a-şi impune interesele şi scopurile, sistemele şi organizaţiile întreprind o acţiune distructivă şi una constructivă concomitente. Ele distrug sau limitează activităţile şi simbolurile care li se opun ; înlocuiesc vechile norme de sociabilitate şi de comportament cu noi forme deduse din funcţionalitatea lor. La nivelul indivizilor, acţiunea distructiv-constructivă se realizează prin intervenţia în procesul de socializare, prin controlul comportamentelor (direct sau prin intermediul violenţei simbolice), prin organizarea relaţiilor sociale şi a timpului liber. Dacă funcţionalitatea lor o cere, organizaţiile pot interveni în omogenizarea segmentelor sociale asupra cărora acţionează (omogenizare sau chiar standardizare a nevoilor, a gusturilor, a stilurilor de viaţă). Vechile forme de stratificare socială sunt înlocuite cu altele noi, stabilite în raport cu criteriile noilor raporturi de forţă.

Pe lângă aceste condiţii necesare şi pe lângă consecinţele dorite, urmărite, violenţa funcţională şi a sistemelor şi organizaţiilor societale poate conduce şi la consecinţe nedorite : masificare, depersonalizare, înstrăinare, patologie socială, distrugerea mediului înconjurător. Unele dintre aceste consecinţe le pot afecta funcţionarea eficientă.

Violenţa funcţională este ofensivă, structurală (exercitată prin intermediul birocraţiilor publice şi private), legitimată. Ea poate fi deliberată sau involuntară ; directă sau indirectă (de exemplu, distrugerea mediului înconjurător este o formă indirectă de violenţă : posibilităţile de manifestare ale indivizilor sunt afectate

23. H. Marcuse, *op. cit.*, pp. 242-243.

indirect, prin deteriorarea condiţiilor de viaţă) ; declarată sau disimulată (interesele particulare ale unor sisteme, raporturi de forţă pot fi prezentate ca interese ale întregii societăţi).

Aceste consideraţii generale pot fi argumentate prin analiza violenţei funcţionale a sistemelor şi organizaţiilor economice şi tehnologice. Unele aspecte ale violenţei funcţionale a altor organizaţii sociale (culturale, educaţionale, ştiinţifice) sunt prezentate în partea referitoare la violenţa simbolică. Dată fiind importanţa socială a noilor tehnologii, ne vom limita doar la prezentarea violenţei lor funcţionale.

De la început se ridică întrebarea dacă violenţa funcţională este intrinsecă tehnologiilor sau ea rezultă din modul în care acestea sunt folosite de anumite raporturi de forţă. Ampla dezbatere ştiinţifică ce se desfăşoară actualmente nu permite încă să se dea un răspuns categoric. Această problemă, extrem de importantă, rămâne deschisă. Ceea ce putem afirma este că tehnologia nu poate fi prezentată nici ca ţap ispăşitor pentru multe neajunsuri sociale, dar nici nu poate fi complet imaculată. Chiar dacă unele tehnologii nu sunt violente în sine, ele servesc violenţei funcţionale a sistemelor şi organizaţiilor. Acestea apelează la acele tehnologii care le slujesc cel mai bine interesele sau îşi elaborează tehnologiile conform intereselor lor. O abordare mai adecvată a problemei constă în recunoaşterea faptului că violenţa funcţională a tehnologiilor provine atât din natura lor, cât şi din modul în care ele sunt folosite, deşi este dificil de stabilit cât aparţine tehnologiei şi cât celor care o folosesc.

Violenţa funcţională a noilor tehnologii este ambivalentă. Ea comportă consecinţe pozitive evidente şi contribuie în mod incontestabil la ameliorarea condiţiilor de activitate şi de viaţă ale oamenilor.

Pe lângă aspectul lor creativ, „noile tehnologii pot fi, în acelaşi timp, distructive prin înlocuirea tehnologiilor existente şi a muncii umane. Ele pot să distrugă ocupaţii, calificări, maşini, uzine şi chiar întreprinderi”[24]. Aplicarea masivă a noilor tehnologii, bazate pe microelectronică, contribuie la suprimarea locurilor de muncă şi la creşterea şomajului endemic structural, care va afecta proporţii tot mai mari din populaţia activă. Faptul că majoritatea sectoarelor societale apelează la posibilităţile noilor tehnologii face ca alternativele de compensare a locurilor de muncă pierdute să fie tot mai reduse. Situaţia se poate agrava şi mai mult în condiţiile persistenţei şi intensificării crizei actuale. Şomajul nu poate fi pus numai pe seama noilor tehnologii, dar acestea au un rol important ca mijloc de impunere a raţionalităţii sistemelor şi organizaţiilor societale.

Utilizarea noilor tehnologii duce la înlocuirea muncii în sensul ei tradiţional cu noi forme de ocupaţie. Pe termen lung, dacă nu se iau măsurile necesare, în condiţiile unui şomaj endemic, de mari proporţii, şi a poluării cu timp liber, aplicarea noilor

24. Günter Friedrichs, „Microelectronics and Macroeconomics”, în Günter Friedrichs, Adam Schaff (eds.), *Microelectronics and Society. For Better or for Worse*, Pergamon Press, Oxford, 1982, p. 189.

tehnologii poate conduce la pierderea sensului tradiţional al existenţei. Societăţile trebuie să fie conştiente de acest aspect şi trebuie să elaboreze, încă de acum, noi alternative pentru sensul vieţii[25].

Una dintre cele mai importante forme ale violenţei funcţionale a noilor tehnologii o reprezintă utilizarea lor în domeniul militar. Această problemă constituie subiectul a numeroase analize şi nu poate fi rezumată la câteva constatări[26].

Noile tehnologii, în special microelectronica şi tehnologia informatică, afectează modul de socializare a individului, propria lui identitate, coeziunea socială şi funcţionarea societăţii în întregul ei. Ele pot contribui la centralizarea activităţilor, în special la centralizarea puterii şi luării deciziilor, la deplasarea puterii în folosul birocraţiilor publice şi private şi în defavoarea indivizilor. Centralizarea puterii şi birocratizarea pot creşte vulnerabilitatea societăţii. Modificările tehnologice pot fi folosite drept pretexte pentru a obliga personalul să accepte roluri de muncă predeterminate. Ele ajută la „obţinerea unei mai bune supuneri a personalului la regulamentele organizaţiei şi la asigurarea conformităţii acţiunilor acestuia cu scopurile organizaţiei"[27].

Tehnologia informatică poate permite intensificarea controlului comportamentelor şi centralizarea controlului social. Comportamentul uman devine mai vizibil în toate aspectele sale şi este tot mai mult avut în vedere de democraţii. Există şi posibilitatea folosirii datelor colectate în mod abuziv şi în detrimentul indivizilor. Tehnologiile informatice pot contribui la creşterea iresponsabilităţii în serviciile publice şi reducerea contactelor directe. Ele pot afecta integritatea persoanei prin invadarea vieţii personale, ceea ce se întâmplă mai ales dacă nu există o legislaţie adecvată privind utilizarea tehnologiilor informatice şi dacă persoanele interesate nu au posibilitatea să controleze în permanenţă corectitudinea datelor cu privire la comportamentele lor. Tehnologiile informatice pot adânci decalajele sociale existente. Ele sunt accesibile celor care dispun de mijloacele şi calificările necesare. Cei care nu au acces la ele sunt şi mai marginalizaţi. Mânuind simboluri formale şi în mod raţional, tehnologia informatică favorizează reflecţia raţională pe seama reflecţiei neraţionale, creative, artistice. Ea nu poate fi folosită în multe situaţii de viaţă care, nefiind raţionale, nu pot şi nu trebuie formalizate; prin formalizare, ele sunt distorsionate.

Noile tehnologii afectează profund diviziunea internaţională a muncii şi pot fi utilizate în exercitarea violenţei internaţionale. Ele contribuie la creşterea decalajelor dintre ţări, dintre bogaţi şi săraci, la accentuarea dependenţei şi protecţionismului. Având nevoie de o piaţă tot mai largă – din cauza costurilor ridicate ale cercetării şi producţiei –, noile tehnologii conduc la transnaţionalizarea economiilor. Ţările de la

25. Dispariţia sensului tradiţional al vieţii şi noile alternative ale acestuia sunt prezentate de Adam Schaff în „Occupation versus Work", în G. Friedrichs, A. Schaff, *op. cit.*, pp. 337-349.
26. O analiză a utilizării militare a noilor tehnologii este făcută de Frank Barnaby, „Microelectronics in War", în G. Friedrichs, A. Schaff, *op. cit.*, pp. 243-272.
27. Klaus Lenk, „Information Technology and Society", în G. Friedrichs, A. Schaff, *op. cit.*, p. 277.

periferie, aflate deja într-o situaţie defavorabilă, pierd şi puţinele avantaje comparative pe care le deţineau, mai ales cele ce rezultă din forţa de muncă ieftină. Întrucât noile tehnologii sunt intensive în capital, multe ţări în curs de dezvoltare nu au acces la ele, iar când le folosesc, acestea accentuează dificultăţile utilizării forţei de muncă şi vor adânci clivajele sociale existente. Aplicate în aceste condiţii, „ele mai curând vor împiedica decât vor ajuta dezvoltarea, aşa cum s-a întâmplat într-o mare măsură cu revoluţia verde"[28]. Transferul noilor tehnologii în ţările în curs de dezvoltare implică şi transferul unor modele culturale şi al unor stiluri de viaţă, ceea ce face ca aceste ţări să fie confruntate cu pericolul deculturalizării şi pierderii identităţii lor culturale. Noile tehnologii prezintă, desigur, pentru ţările în curs de dezvoltare, şi numeroase posibilităţi şi efecte pozitive, dar „este necesar să se avertizeze că în prezent avantajele... rămân în cea mai mare parte pe hârtie"[29]. Ţările dezvoltate, afectate şi ele de noile tehnologii, sunt mai puţin dispuse să adopte o perspectivă globală şi să răspundă la revendicările ţărilor în curs de dezvoltare.

În considerarea violenţei funcţionale a noilor tehnologii, nu trebuie să ne lăsăm dominaţi nici de angoasa caracterului ei distructiv, nici de optimismul exagerat al promisiunilor sale. Ambele atitudini pot fi la fel de greşite şi nu permit înţelegerea adecvată a dualităţii acestei forme complexe de violenţă.

6.1. *Violenţa simbolică: educaţie, cultură şi ştiinţă*

Simbolurile pe care le produce o societate nu sunt inocente. Unele servesc la eliberarea omului, la afirmarea demnităţii şi personalităţii lui, altele, dimpotrivă, sunt folosite pentru a-l domina, pentru a-l aservi anumitor interese. Multe simboluri sunt purtătoare de violenţă. Ele sunt produse de anumite raporturi de forţă şi servesc acestor raporturi. Violenţa simbolică, „disimulând raporturile de forţă care stau la baza forţei sale, adaugă propria sa forţă la aceste raporturi de forţă"[30].

Violenţa simbolică este folosită pentru menţinerea şi consolidarea societăţii în întregul ei sau a unor segmente ale acesteia. Ea exprimă interesele unor forţe sociale, ale unor organizaţii şi instituţii societale şi contribuie la realizarea acestor interese. Ea poate fi folosită în combinaţie cu alte forme de violenţă; poate completa sau facilita violenţa materială, fiind la fel de redutabilă ca şi aceasta. Ea poate substitui alte forme directe de violenţă, întrucât, prin caracterul ei indirect şi mai subtil, se poate dovedi mai eficientă din punctul de vedere al celor care o utilizează.

Pentru ca simbolurile de forţă să poată contribui la realizarea intereselor care le-au generat, este necesar ca ele să se legitimeze, să fie acceptate de către societate sau de anumite părţi ale acesteia. Impunerea simbolurilor se poate face direct, prin crearea unor instituţii, a unor forţe cum ar fi Biserica, partidele politice, asociaţiile

28. Juan F. Rada, „A Third World Perspective", în G. Friedrichs, A. Schaff, *op. cit.*, pp. 220-221.
29. *Ibidem*, p. 242.
30. P. Bourdieu, J.C. Passeron, *La reproduction*, Éditions du Minuit, Paris, 1970, p. 18.

ecrete etc., care pot folosi în acţiunea lor coerciţia, persecuţia, discriminarea ntre cei care acceptă şi cei care nu acceptă respectivele simboluri. Acest mod de cţiune este caracteristic pentru societăţile mai vechi sau pentru societăţile nedemo-ratice. În societăţile contemporane este mult mai frecventă violenţa simbolică, ndirectă.

Simbolurile produse de anumite raporturi de forţă acţionează mai eficient atunci când devin valori personale, pulsionare. Important este nu numai ca indivizii să accepte legitimitatea simbolurilor, ci şi ca ele să fie integrate în concepţia lor de viaţă şi să li se pară că decurg din propria lor personalitate. Pentru a realiza însuşirea de către indivizi a simbolurilor, societatea intervine în socializarea lor, în controlul comportamentelor, al relaţiilor sociale. În acest scop sunt folosite instituţiile socializatoare sau cele care afectează procesele de socializare: instituţiile educaţionale, culturale, organizaţiile politice, grupurile formale, mijloacele de comunicare de masă, aparatele de propagandă şi cercetare ştiinţifică.

Impunerea simbolurilor începe din primii ani de viaţă, prin însăşi învăţarea de către copii a limbajului. Ulterior, principala instituţie de impunere este şcoala, ale cărei mijloace constau în repetarea permanentă a unor aserţiuni, în construirea unei imagini pozitive sau idilice a societăţii respective, în oferirea unui singur model posibil de comportament (cel convenabil social), în ignorarea simbolurilor care se opun raportului de forţe instituit şi în absenţa criticii. Faptul că elevii nu dispun încă de capacitatea de a discerne simbolurile oferite şi că ei nu sunt obişnuiţi să gândească în mod critic facilitează generalizarea simbolurilor convenabile raporturilor de forţă. Acest aspect este pus în evidenţă şi de autorii raportului „Orizontul fără limite al învăţării": „Cu excepţia câtorva experimente promiţătoare, relativ puţine şcoli au fost capabile să elaboreze programe substanţiale prin care tinerii dobândesc practica alegerilor etice, în special dacă aceste alegeri pun la îndoială valorile fundamentale recunoscute"[31].

Şcoala îi obişnuieşte pe tineri să considere că ordinea, stabilitatea socială, eficienţa maximă a activităţii lor sunt condiţii necesare ale bunăstării generale şi individuale; că respectarea legilor, a ordinii stabilite, responsabilitatea civică sunt atribute ale bunului cetăţean; că societatea în care trăiesc ei este singura care permite dezvoltarea, progresul, libertatea tuturor; că, participând la ordinea stabilită şi practicând valorile acestei societăţi, ei vor dobândi bunăstare, fericire şi prestigiu social.

Acceptarea de către tineri a simbolurilor impuse este facilitată şi de **atitudinea familiei**. Datorită schimbărilor petrecute în funcţiile familiei, s-a produs un transfer al sarcinilor de socializare de la aceasta către instituţiile specializate. În atitudinea familiei pot apărea două situaţii: se poate ca înşişi părinţii să considere simbolurile impuse copiilor lor drept legitime sau să nu fie conştienţi de modul în care se face

31. J.W. Botkin, M. Elmandjra, M. Maliţa, *Orizontul fără limite al învăţării*, Editura Politică, Bucureşti, 1981, p. 101.

socializarea. Se poate ca ei să nu accepte legitimitatea simbolurilor şi să nu le convină modul în care se face socializarea. Unii intră în conflict cu instituţiile societale, supunându-şi copiii la o socializare care, în multe aspecte, este în contradicţie cu socializarea oficială. Această atitudine poate conduce la consecinţe neplăcute asupra personalităţii tinerilor (dezorientare, duplicitate comportamentală, sciziune între viaţa publică şi cea privată). Cel mai frecvent însă, din diverse motive, ei nu-şi declară dezacordul cu modul oficial de socializare, facilitându-l prin pasivitatea lor.

Acţiunea socializatoare a şcolii este completată de celelalte instituţii socializatoare, care continuă impunerea simbolurilor prin repetarea lor, prin construirea unor „adevăruri" convenabile social, prin absenţa spiritului critic sau chiar reprimarea lui, prin ignorarea simbolurilor contrare sau, când ignorarea nu este posibilă, prin atacul la adresa lor, considerându-le fie perimate, fie antisociale, fie expresia acţiunii unor duşmani externi.

Cercetarea ştiinţifică, în primul rând cea din domeniul ştiinţelor sociale şi ale comportamentului uman, poate fi folosită eficient în exercitarea violenţei simbolice. Beneficiind de atributele de prestigiu şi imparţialitate pe care i le recunosc mulţi indivizi, cercetarea ştiinţifică poate modela comportamentele sau, cel puţin, influenţa opiniile. Nu toată cercetarea din ştiinţele sociale foloseşte raportului de forţe ; există o puternică cercetare critică care denunţă violenţa simbolică şi celelalte tipuri de violenţă. O bună parte a cercetărilor sociale şi comportamentale serveşte însă simbolurilor de forţă. Ordinea stabilită este justificată şi legitimată cu ajutorul argumentelor ştiinţifice. Simbolurile de forţă sunt considerate ca reprezentând interesele întregii societăţi şi ca izvorând din cel mai profund umanism şi democratism. Se încearcă să se convingă indivizii că pentru ei este o mare şansă şi o mare fericire a trăi în societatea respectivă, care, deşi poate avea unele defecte, este totuşi cea mai bună din câte există la momentul respectiv. Defectele sunt considerate minore şi uşor remediabile. Cu cât indivizii se vor supune mai mult ordinii stabilite, cu atât societatea are mai multe şanse de a se perfecţiona, iar cei care se vor integra cel mai bine vor fi cei mai răsplătiţi. Cei care nu se supun ordinii stabilite constituie subiecţii cercetărilor de patologie socială (criminologie, sociologie juridică, psihologie deviaţională, pedagogie recuperatorie), ai cercetărilor organizate, finanţate sau comandate de instituţiile socializatoare sau de control social (ministerele de învăţământ, de propagandă, de interne, de justiţie) sau de organizaţiile din subordinea acestora.

La nivel internaţional, **violenţa simbolică a ştiinţei** poate provoca imperialism intelectual şi aservire intelectuală. Mulţi dintre cercetătorii din ţările în curs de dezvoltare sunt formaţi după modelele intelectuale occidentale. Dependenţa economică şi politică faţă de centru este completată de dependenţa intelectuală. „Aceasta dovedeşte nu numai o întârziere culturală a conştiinţei intelectuale, dar şi permanenţa dominaţiei intelectuale."[32] Aservirea intelectuală a periferiei facilitează

32. Syed Hussein Alatas, „L'asservissement intelectuel dans les études du développement", *RISS*, XXIV, 1, 1972, p. 10.

dominarea sa economică şi politică, împiedică sesizarea problemelor specifice ale acestor zone şi distruge modurile tradiţionale de cunoaştere şi simbolurile locale. Dominaţia şi aservirea intelectuală pot fi constatate în toate domeniile culturii şi educaţiei. Ţările de la periferie se confruntă cu pericolul deculturalizării şi pierderii identităţii culturale. Unele sunt puternic afectate de aceste procese distructive începute în perioada colonială şi continuate astăzi în forme noi. Violenţa simbolică consolidează şi favorizează violenţa structurală internaţională.

Pentru impunerea simbolurilor se foloseşte un **limbaj** el însuşi încărcat de agresivitate şi violenţă. Discursul este adeseori maniheist : cei care sunt împotriva simbolurilor sunt acoperiţi de toate epitetele negative, iar cei care le acceptă şi se conformează lor primesc toate laudele. Un exemplu extrem, dar foarte clar, îl reprezintă limbajul folosit în timpul conflictelor militare. Indiferent de natura conflictului şi de simbolurile confruntării, limbajele părţilor aflate în conflict sunt aproape similare : propria armată duce o luptă dreaptă, ea apără interesele naţionale, dă dovadă de curaj, de eroism ; duşmanul este rău, perfid, comite crime, armata sa este o adunătură de barbari sau, în cel mai bun caz, de indivizi manipulaţi, împinşi cu forţa să lupte.

Acelaşi limbaj maniheist este folosit pentru impunerea tuturor simbolurilor de forţă, deşi el poate îmbrăca forme mult mai subtile decât în cazul simbolurilor ce exprimă raporturile de forţă militare.

Multe dintre aceste aspecte ale violenţei simbolice au fost prezentate de Aldous Huxley în celebra sa lucrare *Brave New World*[33]. De ce am ales, pentru exemplificare, un roman, şi încă unul de anticipaţie ? Din mai multe motive. Romancierii se pot dovedi la fel de buni analişti ai societăţii în care trăiesc ca şi specialiştii în ştiinţele sociale, chiar dacă nu folosesc o metodologie ştiinţifică riguroasă. Uneori, analizele lor pot fi chiar mai pătrunzătoare decât cele ale specialiştilor. Romanul este o metaforă ; critica unor aspecte sociale este evidentă. Utopia constituie ea însăşi un aspect al violenţei. Răspunsul la frustrarea societală, neputând lua o formă directă, evadează şi se exprimă în utopie.

Utopica societate perfectă descrisă de Huxley este generată printr-o revoluţie profundă, nu numai o revoluţie economică şi suprastructurală, ci şi o revoluţie personală, care a schimbat natura umană. Această revoluţie a fost posibilă prin utilizarea, în scopuri determinate, a cercetării ştiinţifice şi, în primul rând, a cercetării din biologie, psihologie, sociologie. Aplicarea ştiinţei a dat naştere unei noi umanităţi, unor noi tipuri de sociabilitate. Scopul societăţii este asigurarea ordinii sociale, a fericirii individuale. Un guvern mondial, totalitar, organizează şi controlează toate aspectele sociale şi individuale. Populaţia este o masă de sclavi care nu mai trebuie constrânşi, pentru că au ajuns să-şi iubească sclavia. A-i face pe sclavi să-şi accepte şi chiar să-şi iubească condiţia – spune Huxley – este sarcina pe care statele totalitare o încredinţează şi astăzi „ministerelor propagandei, redactorilor-şefi de ziare şi

33. Am utilizat traducerea franceză *Le meilleur des mondes*, Plon, Paris, 1977.

profesorilor. Dar metodele lor sunt încă grosolane şi neştiinţifice"[34]. Societatea viitoare va dispune de mijloace mult mai subtile şi mai eficiente. „Adevărul" oferit populaţiei va fi elaborat astfel încât să ascundă aspectele neplăcute şi cele considerate că ar putea afecta ordinea stabilită.

Modelarea oamenilor conform intereselor statului totalitar utopic se realizează prin mijloace fizice, psihice şi eugenice. Mai întâi, controlul strict al socializării şi condiţionarea psihică a copiilor. Educatorii au ca sarcină să nu permită dezvoltarea tendinţelor critice şi să condiţioneze creierul copiilor cu simbolurile societăţii. Educaţia se face la nivelul subconştientului, prin repetarea, ani în şir, a sloganurilor puse la punct de pedagogi şi de specialiştii în propagandă. În al doilea rând, societatea este riguros ierarhizată, iar apartenenţa la o anumită categorie ierarhică este planificată. Embrionul uman suportă un tratament biochimic, iar ulterior individul este condiţionat psihic pentru a se integra fără dificultăţi în una dintre categoriile ierarhice (de la alpha plus – categoria guvernanţilor, a elitei ştiinţifice, până la epsilon – avortonii, destinaţi celor mai grele şi umile activităţi). Indivizii îşi acceptă condiţia, sunt obişnuiţi să-i deteste pe cei din clasele inferioare şi să-i respecte pe cei din clasele superioare. Mobilitatea socială este interzisă. Cei care nu respectă ordinea sunt supuşi unui tratament de recondiţionare sau exilaţi. În al treilea rând, nevoia de evadare din cotidian este întreţinută cu ajutorul drogurilor, prin care se anulează şi posibilităţile critice. În al patrulea rând, indivizii sunt standardizaţi prin mijloace eugenice. Uriaşe incubatoare umane produc indivizi în cantitatea dorită şi într-un număr dat pentru fiecare castă. Reducerea libertăţii economice şi sociale este compensată prin creşterea libertăţii sexuale. Toată producţia culturală a trecutului este interzisă. Câteva exemplare din marile creaţii literare, scăpate de distrugerea revoluţiei, sunt păstrate în cel mai mare secret, doar în birourile marilor guvernatori. Astfel formaţi, indivizii îşi acceptă condiţia şi-şi preamăresc stăpânii. Refuzul ordinii stabilite este accidental şi poate fi uşor anihilat.

Societatea utopică prezentată în acest roman nu este o perspectivă chiar atât de îndepărtată. În 1932, când Huxley şi-a publicat romanul, el îşi plasa utopia într-un viitor îndepărtat (peste 600 de ani). În prefaţa ediţiei din 1946, autorul considera că perspectiva societăţii descrise de el s-ar putea concretiza într-un răstimp de un secol. Astăzi constatăm că această perspectivă ar putea fi mult mai apropiată. O parte dintre aspectele anticipate s-au realizat deja în anumite societăţi, iar altele se vor manifesta, probabil, într-un viitor apropiat.

Perspectiva utopică a lui Huxley nu este totuşi o fatalitate. Experienţa societăţilor democratice ne permite să credem că ea poate fi evitată, că forţele socializatoare ale societăţii pot fi folosite pentru eliberarea indivizilor şi afirmarea personalităţii lor, pentru constituirea unor forme de sociabilitate care să armonizeze şi să promoveze toate interesele sociale.

---

34. *Ibidem*, p. 15.

6.2. *Violenţa structurală internaţională*

Înfăţişarea lumii de astăzi este în mare parte rezultatul unei violenţe structurale. Diviziunea dintre Nord şi Sud, dintre „centre" şi „periferii", inegalităţile dintre ţări, deşi pot avea şi determinări de ordin natural, sunt în principal condiţionate de factori economici, sociali şi politici. Actuala structură internaţională este întreţinută prin diverse forme de violenţă : dependenţa ecomonică şi tehnologică, schimburi inegale, drenarea periferiei de către centru, schimburi valutare, manipularea culturală, presiuni politice şi militare etc. Consecinţele sunt : inegalităţi crescânde în toate regiunile lumii, sărăcie, foamete, instabilitate politică, deculturalizare, conflicte locale etc. Situaţia dificilă în care se găsesc multe ţări în curs de dezvoltare nu poate fi explicată doar prin violenţa structurală internaţională. Ea este determinată şi de condiţiile specifice acestor ţări. Fără a ignora importanţa acestor condiţii, ne vom limita doar la prezentarea câtorva mecanisme ale violenţei internaţionale şi ale contraviolenţei pe care ea o provoacă.

Violenţa internaţională este în acelaşi timp structurală şi funcţională. Ea combină diverse tipuri de violenţă : materială şi simbolică, directă şi indirectă, sângeroasă şi „umanitară", legală şi nelegală, declarată şi disimulată ; ea este conţinută în însuşi modul de organizare a lumii contemporane, în diviziunea economică internaţională, se manifestă în toate domeniile : economic, politic, cultural, militar şi cuprinde toate regiunile lumii[35].

Vechea violenţă colonială a fost înlocuită cu violenţa raţionalităţii economice, care dictează şi dominatorilor, şi celor dominaţi. Totul este subordonat acestei raţionalităţi ce impune „maximizarea profitului, acumularea accelerată de plus--valoare, creşterea produsului brut, exploatarea cea mai raţională cu putinţă a resurselor naturale şi umane ale globului"[36].

Vechiul colonialism era purtătorul unei anumite viziuni asupra omului – desigur, o viziune inegalitară, rasistă, dar omul era totuşi prezent. Discursul umanist al colonizatorului era asimilator, însă el se putea întoarce împotriva celor care îl rosteau. Multe din ideologiile mişcărilor de eliberare s-au alimentat din „umanismul" colonizatorilor[37]. Noua raţionalitate elimină omul din discursul său ; ea nu mai este mediată de nici un alt simbol. Dominaţii nu găsesc în ea nici un element de care să se folosească pentru a ieşi din starea în care se află. Statele dominatoare din centru îşi subordonează ţările de la periferie prin generalizarea schimburilor inegale, prin intensificarea dependenţei tehnologice şi economice a economiilor locale de

35. În literatura de specialitate sunt analizate cu precădere raporturile de violenţă dintre ţările dezvoltate şi ţările din Lumea a Treia şi cele dintre ţările Lumii a Treia. Violenţa este însă prezentă, în forme şi cu intensităţi diferite, în toate zonele lumii şi între toate zonele lumii.
36. Jean Ziegler, *op. cit.*, p. 29.
37. *Ibidem*.

structurile economice ale centrului, prin modelarea unor forme de guvernare care să le permită exercitarea acţiunilor lor, prin distrugerea formelor de socialitate locale, prin aculturarea şi distrugerea identităţii etnice. Nu înseamnă că aceste acţiuni sunt deliberate, „planificate” de anumite forţe obscure sau malefice. Ele sunt consecinţele necesare ale raţionalităţii economice dominante[38].

Un mijloc frecvent în exercitarea violenţei internaţionale îl reprezintă **tehnologia**, deşi, aparent, aceasta ar fi un domeniu neutru[39]. Transferurile tehnologice, pe care se insistă atât de mult în ultimul timp, pot avea o acţiune contradictorie : ele pot permite modernizarea economică a unei ţări, dar, în acelaşi timp, creează dependenţa faţă de producătorii specializaţi din centru, transformă structurile economice locale prin orientarea lor către o producţie nelegată de nevoile majorităţii populaţiei autohtone şi dezarticulează structurile sociale locale. Tehnologia centrului aplicată în societăţile periferice se dovedeşte a fi generatoare de violenţă funcţională şi simbolică distructivă. Căutarea unei tehnologii alternative adaptate la condiţiile locale din societăţile periferice este un indiciu al conştientizării acestei situaţii.

Companiile transnaţionale au devenit în ultimii ani principalii agenţi ai exercitării violenţei structurale internaţionale. Acţiunea lor nu este întru totul negativă ; analizele oneste recunosc şi implicaţiile pozitive ale activităţilor lor în ţările de la periferie. În general însă, ele transformă societăţile locale potrivit propriilor lor interese.

Violenţa noii raţionalităţi economice conduce la apariţia unei noi forme de sociabilitate, a unor noi forme de guvernare. Statele din multe ţări periferice devin aparate de constrângere subordonate intereselor economice şi politice ale puterilor dominatoare[40].

Din multiplele domenii în care se exercită violenţa structurală internaţională am ales un singur exemplu – producţia de bunuri alimentare.

Importanţa vitală pe care o are hrana pentru fiecare individ şi pentru fiecare societate a provocat, în întreaga istorie a umanităţii, manifestarea a diverse forme de violenţă atât în cadrul societăţilor, cât şi între societăţi. În principiu, producătorii de hrană ar trebui să deţină o mare putere. Şi totuşi, nu o deţin. Mai mult decât atât, ei sunt primele victime ale crizelor alimentare, ale foametei. Dacă în ţările dezvoltate producătorii agricoli au dobândit o putere economică şi politică destul de mare, în ţările în curs de dezvoltare ei continuă să fie una dintre cele mai defavorizate categorii socio-economice. În ţările sărace, lipsa de putere a producătorilor agricoli direcţi este menţinută prin forme legale de violenţă, care încearcă să se legitimeze prin invocarea tradiţiei sau, mai recent, prin considerente de eficienţă economică.

38. Prin centru se înţelege în mod curent ţările capitaliste dezvoltate din Europa Occidentală, America de Nord şi Japonia, iar prin periferie, ţările dependente din Africa, Asia şi America Latină. În această accepţiune sunt folosiţi termenii de către Jean Ziegler, un analist competent al violenţei internaţionle.

39. *Cf.* şi R. Vayrynen, „Les brevets internationaux, moyen de domination technologique”, *RISS*, XXX, 2, 1978, pp. 332-356.

40. Jean Ziegler, *op. cit.*, pp. 272-273.

Aproprierea sau controlul producţiei agricole se realizează prin modul de structurare a proprietăţii, prin dependenţa strânsă a micilor producători direcţi şi a marilor proprietari, prin subordonarea agriculturii intereselor unor categorii sociale neproductive.

La nivel internaţional, ţările dominante îşi menţin sau îşi constituie din ţările sărace un *hinterland* agricol, o zonă periferică de producţie agricolă. Controlul acestei zone este realizat prin mijloace tehnologice, prin intermediul schimburilor internaţionale şi direct, cu ajutorul burgheziei locale şi al marilor proprietari agricoli, ale căror interese sunt mai legate de capitalul străin decât de producătorii agricoli din propria lor ţară.

În perioada colonialistă, formele de exploatare a periferiei agricole erau mai directe şi mai brutale: folosirea sclavilor, impunerea unor sisteme de monocultură în interesul ţărilor europene, distrugerea sistemelor agricole tradiţionale prin orientarea forţată sau indirectă a producţiei către export, schimbarea structurilor de proprietate, introducerea stratificărilor sociale în mediul rural[41]. Aceste acţiuni au avut drept rezultat scăderea capacităţii de autoaprovizionare alimentară a comunităţilor locale din ţările colonizate. Foametea apărută frecvent în aceste ţări este în bună parte consecinţa acestor acţiuni, cel puţin în perioada colonială.

Pe măsură ce urmările violenţei structurale coloniale deveneau tot mai grave, s-a conturat ideea unei exploatări mai raţionale a periferiei agricole. Oficialităţile colonizatoare au apelat la serviciile unor experţi. Multe dintre rapoartele prezentate de aceştia au fost ţinute secrete timp de multe decenii. Ele făceau o analiză realistă a situaţiei din colonii şi puteau servi mişcărilor de eliberare naţională.

Faptul că oficialităţile din centrele de dominaţie au devenit conştiente că metodele coloniale de exploatare a periferiei agricole prezentau neajunsuri nu numai pentru periferie, dar şi pentru centru, precum şi accesul la independenţă al fostelor colonii au determinat schimbarea mecanismelor diviziunii economice internaţionale. În consecinţă, şi formele violenţei structurale internaţionale exercitate asupra periferiei agricole s-au modificat, ajungând mai indirecte şi mai greu de stabilit.

Violenţa directă a fost înlocuită cu forme mai insidioase, chiar dacă nu aceasta a fost intenţia celor care le-au iniţiat. Unii au fost animaţi de bune intenţii şi ar fi nedrept să-i suspectăm că au premeditat substituirea vechilor forme de violenţă colonială cu forme mai subtile.

Încă din anii '40 ai secolului XX a devenit evidentă necesitatea sprijinirii ţărilor sărace, în vederea depăşirii dificultăţilor alimentare. În anii '50 şi '60 s-au întreprins numeroase acţiuni ce vizau restructurarea relaţiilor de proprietate, modernizarea agriculturii, introducerea unor noi forme de producţie agricolă. De asemenea, s-a constituit un ajutor alimentar internaţional. Aceste măsuri au permis o anumită ameliorare a situaţiei din agricultura ţărilor sărace. Multe măsuri au agravat însă situaţia. Modernizarea agriculturii a avut drept consecinţe şi accentuarea suprapopulării rurale şi mărirea exodului rural. Extinderea culturilor industriale a distrus

41. Pierre Spitz, „Violence silencieuse: famine et inégalités", *RISS*, XXX, 4, 1978, pp. 918-941.

agricultura de subzistenţă, astfel încât, deşi producţiile agricole ale multor ţări au crescut, nivelul alimentar al populaţiei rurale a scăzut în multe cazuri. Situaţia este şi mai gravă când industrializarea agriculturii e însoţită de monocultură şi de orientarea producţiei agricole spre export. Industrializarea agriculturii şi revoluţia verde au introdus noi forme de dependenţă tehnologică (maşini, îngrăşăminte chimice, pesticide, tehnologii generice) şi au accentuat disparităţile dintre micii producători lipsiţi de mijloace şi marii producători care au acces la noile tehnologii. „Revoluţia verde, crescând inegalităţile şi deposedarea celor mai săraci, contribuie la exacerbarea violenţei structurale."[42]

Ajutorul alimentar internaţional a permis, desigur, salvarea multor vieţi omeneşti, dar el reprezintă şi un mijloc prin care se menţin inegalităţile şi se stopează tulburările sociale, se evită ca înfometaţii din ţările sărace să devină conştienţi de situaţia lor. Ajutorul alimentar poate consolida dominaţia ţărilor donatoare şi poate întări influenţa forţelor naţionale şi locale care manevrează acest ajutor. Beneficiile pe care le obţin forţele locale din ţările sărace prin gestionarea ajutorului alimentar contribuie la intensificarea violenţei interne.

Exercitarea violenţei de către puterile din centru provoacă o contraviolenţă în ţările de la periferie. Aceasta s-a manifestat în primul rând prin lupta armată de eliberare naţională. Dar o dată devenite independente, noile state au realizat caracterul fragil şi adesea fictiv al independenţei lor. Ce pot face ele în faţa puternicei violenţe structurale internaţionale la care sunt supuse?

Până în prezent s-au formulat mai multe alternative: continuarea luptei de eliberare naţională şi construirea unei economii şi a unei societăţi independente; utilizarea negocierilor, a acordurilor internaţionale; instaurarea unei noi ordini economice internaţionale; dezvoltarea cooperării regionale şi construirea unor grupări economice de presiune. Alternativele de care dispun ţările periferice nu se exclud, ele putând fi combinate în diverse strategii. Dacă analizăm realist situaţia acestor ţări, trebuie să recunoaştem că şansele lor de a se elibera de violenţa structurală internaţională sunt, pentru moment, modeste. Speranţa lor constă în afirmarea unui front mondial tot mai larg de refuz al acestei violenţe[43].

7. Perspectivele violenţei

Dacă violenţa este atât de înrădăcinată în societăţile noastre, în modul de socializare a indivizilor, în organizarea şi funcţionarea vieţii sociale, putem afirma că ar fi posibil ca ea să fie eliminată complet din aceste societăţi? Nu. Când formulăm acest răspuns negativ, avem în vedere societăţile concret istorice, contemporane, şi perspectiva

42. *Ibidem*, p. 934.

43. Modul în care se constituie actualmente acest front al refuzului este analizat de Jean Ziegler în *op. cit.*, pp. 259-284.

acestora pe termen lung şi chiar foarte lung (de mai multe decenii). Fiind un proces social şi istoric, violenţa poate fi în mod ipotetic eliminată sau substanţial diminuată. Putem deci să ne imaginăm şi o posibilă societate lipsită de violenţă, dar, considerând-o posibilă într-un viitor apropiat, am intra în domeniul utopiei sau al ficţiunii ştiinţifice, substituind realităţii concrete iluziile şi speranţele noastre.

Deci nu se pune problema eliminării complete a violenţei. O asemenea întreprindere este improbabilă. Desigur, convingerea şi bunătatea sunt preferabile forţei şi constrângerii. Dar există împrejurări în care calea neviolentă poate aduce mai mult prejudicii, iar violenţa poate fi benefică. Problema este de a trasa, chiar şi foarte imprecis, limitele de acceptabilitate ale violenţei individuale şi colective, iar la nivel societal, de a stabili limitele de legitimitate ale violenţei instituţionalizate. Fixarea limitelor şi controlul formelor de manifestare a violenţei pot să apară ca remedii palide în faţa unor forme de violenţă care, potenţial, pot ameninţa însăşi supravieţuirea speciei umane. Pentru a preîntâmpina consecinţele unor asemenea forme de violenţă, manifestă sau potenţială, ele nu pot fi limitate sau eliminate prin alte forme de violenţă, pentru că ar însemna să se înlocuiască un pericol cu un altul şi mai mare.

Între fatalismul permanenţei violenţei şi utopia nonviolenţei absolute, se pot descoperi soluţii mai realiste. Când am prezentat teoriile cauzelor violenţei, am arătat că acestea adoptă un punct de vedere destul de optimist, afirmând că putem acţiona asupra factorilor generatori de violenţă, şi prin aceasta şi asupra violenţei. Diminuarea violenţei prin schimbarea condiţiilor ei generatoare este un proces complex, de foarte lungă durată. O diminuare substanţială pretinde transformarea radicală a modului de organizare şi funcţionare a societăţii şi a relaţiilor dintre societăţi. În aşteptarea acestor schimbări fundamentale, se poate urma o cale mai modestă, dar mai realistă, acţionându-se în mod treptat asupra unor cauze ale violenţei, aşa cum se procedează deja în multe societăţi contemporane.

Afirmând posibilitatea diminuării violenţei, trebuie să distingem între ceea ce teoretic este posibil şi ceea ce este realizabil în mod practic. Dificultăţile puternice pe care le cunosc toate societăţile contemporane ne determină să credem că, în viitorul apropiat, ne putem aştepta mai curând la diversificarea şi intensificarea violenţei decât la reducerea ei. Soluţiile la care apelează în prezent multe societăţi în vederea depăşirii dificultăţilor par să întărească această părere.

Dacă violenţa nu poate fi complet eliminată din societăţile contemporane, atunci condamnarea ei în bloc este fariseică şi de nesusţinut. Dar aceasta nu înseamnă acceptarea ei nediferenţiată, fatalistă. O asemenea acceptare ar fi deosebit de periculoasă. Demersul cel mai corect constă în denunţarea şi, în acest fel, conştientizarea tuturor formelor de violenţă şi în aprecierea lor în funcţie de criteriile oferite de codurile culturale.

Glosar

Cercetare activă – concepţie psihosociologică ce afirmă că, în cadrul fiecărui grup, există un echilibru cvasistaţionar, care prezintă două componente : a) un ansamblu de forţe care acţionează pentru a menţine comportamentul grupului la un anumit punct ; şi b) un ansamblu de forţe care acţionează pentru a menţine comportamentul fiecărui membru al grupului la nivelul echilibrului de grup.

Relaţie conflictuală – relaţie socială ce apare când resursele (produse, statusuri, putere, prestigiu, afecţiune) sunt limitate sau percepute ca atare şi când un partener încearcă să-l elimine pe celălalt.

Relaţie de competiţie – relaţie socială ce apare când resursele (produse, statusuri, putere, prestigiu, afecţiune) sunt limitate sau percepute ca atare. Competiţia constă în obţinerea unui rezultat pe seama celorlalţi indivizi care intră în relaţie.

Relaţie de marginalitate – relaţie socială ce apare când indivizii participă la grupuri cu modele valorice diferite, fără a se identifica cu nici unul dintre ele.

Relaţie de toleranţă – relaţie socială ce apare între doi indivizi sau două grupuri care au interese şi scopuri diferite, dar nu şi le pot impune şi se acceptă reciproc.

Relaţii formale – interacţiuni între indivizi sau grupuri, definite social, reglementate prin norme şi coduri şi bazate pe diviziunea socială a activităţilor.

Relaţii informale – interacţiuni directe între indivizi sau grupuri, de natură personală, puţin controlate şi reglementate prin norme sociale difuze.

Relaţii sociale – interacţiuni între indivizi stabilite pe baza unor scopuri şi interese individuale şi sociale ; interacţiuni orientate de un sistem de îndatoriri şi obligaţii pe care partenerii trebuie să le realizeze.

Sociometrie – concepţie psihosociologică ce consideră că, din multitudinea relaţiilor sociale, cele mai importante sunt relaţiile interpersonale care sunt esenţial afective (de atracţie, de respingere sau neutre).

Capitolul 7

Familia

1. Definirea familiei

Familia este unul dintre cele mai răspândite tipuri de grupuri sociale. Orice individ, dacă este întrebat, ar putea spune ce este o familie, pentru că fiecare om a avut de-a face în decursul vieţii sale cu familii, fie că este vorba de familia în care s-a născut, de propria lui familie sau de familiile din comunitatea în care trăieşte. Şi totuşi, lucrurile nu sunt atât de evidente cum apar la nivelul simţului comun. Marea diversitate de tipuri de familii care s-au succedat de-a lungul timpului sau care coexistă în societăţile contemporane impune găsirea unor trăsături caracteristice comune.

1.1. *Perspective disciplinare*

În încercările de definire a familiei, putem decupa două categorii de perspective: una sociologică şi alta juridică. Din perspectivă sociologică, familia poate fi definită ca un grup social constituit pe baza relaţiilor de căsătorie, consanguinitate şi rudenie, membrii grupului împărtăşind sentimente, aspiraţii şi valori comune. Din această perspectivă, familia este un grup primar în care predomină relaţiile directe, informale, nemediate. Calitatea de grup primar nu semnifică absenţa normelor şi reglementărilor. Dimpotrivă, familia este unul dintre grupurile primare cu cea mai mare încărcătură normativă.

Din perspectivă juridică, familia este un grup de persoane între care s-a instituit un set de drepturi şi obligaţii, reglementat prin norme legale. Aceste norme se referă la modul de încheiere a căsătoriei, stabilirea paternităţii, drepturile şi obligaţiile soţilor, relaţiile dintre părinţi şi copii, modul de transmitere a moştenirii etc. Din perspectivă juridică, familia este un grup formal, reglementat prin legi şi alte acte normative.

Cele două perspective se suprapun parţial. În unele situaţii, sensul sociologic al noţiunii de familie este mult mai larg decât sensul juridic. De exemplu, cuplurile

consensuale; care au luat un mare avânt în societăţile contemporane, sunt considerate de către sociologi familii întrucât îndeplinesc majoritatea funcţiilor unei familii. Din punct de vedere juridic, cuplul consensual nu este o familie, deoarece raporturile dintre parteneri nu sunt sancţionate prin căsătorie legală. În alte situaţii, sensul juridic poate fi mai larg decât sensul sociologic. De pildă, un cuplu separat prin divorţ nu mai este o familie, întrucât nu mai îndeplineşte funcţiile definitorii esenţiale ale familiei. Totuşi, separarea celor doi parteneri în menajuri diferite nu semnifică încetarea oricăror raporturi juridice între ei. În cazul în care partenerii care divorţează au copii, între ei continuă să existe anumite raporturi juridice privind încredinţarea copiilor unuia dintre soţi, obligaţiile celuilalt soţ pentru sprijinul financiar al copiilor minori, dreptul de vizită etc. Perspectivele sociologică şi juridică se completează reciproc ; în unele situaţii, perspectiva sociologică poate conduce la modificarea perspectivei juridice şi, implicit, la schimbarea reglementărilor legale privind familia.

1.2. *Relaţii în familie*

Familia este un ansamblu de relaţii sociale reglementat prin norme juridice sau prin norme sociale difuze. Relaţiile din cadrul familiei pot fi reduse la câteva categorii principale :

- relaţii dintre soţi (parteneri), reglementate prin căsătorie sau prin consens ;
- relaţii dintre părinţi şi copii (dintre ascendenţi şi descendenţi) ;
- relaţii dintre descendenţi (dintre copiii aceluiaşi cuplu) ;
- relaţii de rudenie dintre membrii cuplului familial şi alte persoane (părinţii din familia de origine, socri, cumnaţi etc.) ; cuprinderea acestui ultim tip de relaţii este foarte diferită de la o societate la alta şi, chiar şi în cadrul aceleiaşi societăţi, de la o categorie socială la alta ; nomenclatorul relaţiilor de rudenie este foarte bogat în unele societăţi şi foarte sărac în altele.

În limbajul comun, termenul „familie" este folosit în mod nediferenţiat atât pentru familia din care provine un individ, cât şi pentru propria familie, constituită prin căsătorie. Analiza sociologică distinge între familia de origine (familia în care s-a născut un individ şi în care a fost socializat) şi familia proprie, conjugală sau de procreare.

Definită ca ansamblu de relaţii sociale reglementate, familia este un **complex de roluri şi statusuri sociale**. Partenerii cuplului familial se raportează unul la altul prin rolurile şi statusurile de soţ şi soţie. Aceiaşi parteneri îndeplinesc în raporturile cu descendenţii lor rolul de părinţi. Descendenţii îndeplinesc rolul de copii în relaţiile cu părinţii lor şi rolul de fraţi, surori în raporturile cu colateralii lor sau de nepoţi în raporturile cu părinţii părinţilor lor. Pentru fiecare rol în parte, societatea a configurat un set de comportamente de rol. Aceste comportamente sunt socializate în familia de origine, iar îndeplinirea lor este controlată social atât de familia de

origine, de rude, cât şi de comunitatea în care trăieşte individul. Nerespectarea comportamentelor de rol familial este sancţionată la nivel familial şi comunitar. Exercitarea adecvată a rolurilor familiale pretinde un îndelungat proces de învăţare socială. În cazul în care acest proces se realizează în mod eficient, persoanele îşi vor exercita în mod adecvat rolurile familiale; în caz contrar, vor apărea eşecuri în exercitarea rolurilor. Pregătirea pentru exercitarea rolurilor familiale se face pe baza unor norme şi modele sociale difuze. Nu toate familiile au aceeaşi capacitate de socializare a rolurilor. În unele familii, învăţarea rolurilor familiale nu se face în mod adecvat, se realizează doar parţial sau se face contrar aşteptărilor de rol. În aceste situaţii, indivizii sunt predispuşi la eşecuri de rol. În a doua jumătate a secolului XX, socializarea rolurilor familiale a început să fie sprijinită şi prin intermediul unor instituţii care oferă asistenţă familiei (consilieriat familial, asistenţă socială specializată, publicaţii de specialitate, „şcoala mamelor" etc).

În decursul istoriei, familia a cunoscut o **mare diversitate de forme**, dintre care unele au dispărut; altele au avut însă o mare persistenţă, întâlnindu-se până în prezent. Cercetările etnologice şi antropologice au pus în evidenţă existenţa familiei de tip poligamic, poliandric şi monogamic. În poliandrie, o femeie are mai mulţi soţi; descendenţa este stabilită pe linie maternă. Existenţa acestui tip de familie a fost probată în puţine cazuri de societăţi primitive. În cazul poligamiei, un bărbat are mai multe soţii; descendenţa se stabileşte pe linie paternă. Se pare că această formă de familie a fost relativ larg răspândită în societăţile primitive. Anumite forme de poligamie se întâlnesc şi în prezent în unele ţări de religie islamică, în care atât reglementările religioase, cât şi cele juridice permit unui bărbat să se căsătorească cu mai multe femei. Monogamia este forma cea mai răspândită de familie şi cea mai persistentă de-a lungul istoriei. Monogamia este convieţuirea în cuplu şi se întemeiază pe relaţiile socio-afective dintre doi parteneri.

1.3. *Căsătoria*

Principalul mecanism de constituire a familiei este căsătoria. Aceasta poate avea două aspecte: unul legal (sancţionarea uniunii conjugale printr-o decizie luată de persoane autorizate – ofiţerul stării civile sau persoanele abilitate să-l înlocuiască pe acesta în situaţii deosebite – şi transcrierea acestei decizii în acte de stare civilă) şi unul religios (sancţionarea uniunii conjugale de către un cleric). Căsătoria legală (civilă) este de dată mai recentă. Mult timp, singura modalitate de oficializare a căsătoriei a fost cea religioasă. În societăţile contemporane, doar căsătoria civilă are implicaţii de ordin juridic. În majoritatea ţărilor dezvoltate, căsătoria religioasă nici nu se mai poate oficia dacă nu este precedată de căsătoria civilă. În reglementările juridice şi sociale contemporane, căsătoria are ca scop întemeierea unei familii;

ea are la bază liberul consimţământ al partenerilor, este monogamă (cu excepţia unor ţări islamice), are un caracter solemn şi se bazează pe egalitatea în drepturi a soţilor.

În mod obişnuit, conform aşteptărilor sociale generale, căsătoria se întemeiază pe reciprocitatea afectivă dintre parteneri. În realitate, motivaţiile căsătoriei sunt mai numeroase şi se articulează într-o multitudine de complexe specifice. Pe lângă motivaţiile afective, în încheierea căsătoriei intervin şi aspecte economice, clasiale, culturale. Analiza căsătoriilor pune în evidenţă o puternică tendinţă de endogrupare (homogamie): căsătoriile au loc între indivizi cu trăsături similare (au un nivel economic identic sau similar, au un nivel de instrucţie similar, în general, au statusuri sociale identice sau similare). Homogamia căsătoriilor s-a diminuat mult în a doua jumătate a secolului XX, când exogamia s-a extins (căsătorii între persoane cu statusuri sociale diferite). Cu toate aceste modificări, homogamia rămâne încă definitorie pentru majoritatea cuplurilor.

În mod tradiţional, căsătoria era precedată de logodnă (o formă de reglementare socială comunitară, de presancţionare a căsătoriei, de obicei fără implicaţii juridice). Logodna este un angajament ferm luat de viitorii parteneri că se vor căsători. Acest angajament este garantat de părinţii viitorilor soţi şi de alte rude sau membri ai comunităţii. Logodna poate îmbrăca şi o formă religioasă. Ceremonialul logodnei permite viitorilor parteneri să realizeze împreună anumite activităţi care altfel le-ar fi interzise (rămân totuşi interzise relaţiile sexuale premaritale). În procesul general de emancipare a vieţii de familie care a avut loc în a doua jumătate a secolului XX, logodna şi-a diminuat mult importanţa. Majoritatea cuplurilor din societăţile europene sau de cultură europeană nu mai practică logodna ca moment premergător căsătoriei.

2. Structura şi funcţiile familiei

2.1. *Tipuri de structuri familiale*

Familia este un grup social primar ce prezintă o anumită structură. Caracterizarea structurii familiei poate fi făcută în raport cu două criterii:

a) cantitativ (componenţa numerică şi reţeaua de statusuri şi roluri familiale);
b) calitativ (diviziunea rolurilor în cadrul familiei şi modul de exercitare a autorităţii).

Din punct de vedere numeric, deosebim familii extinse (cu un număr mare de membri; uneori numărul acestora poate fi de câteva zeci; aceste familii reunesc mai multe nuclee familiale şi mai multe generaţii) şi familii nucleare (formate din soţi şi copiii acestora). Familia lărgită este caracteristică unor societăţi tradiţionale şi anumitor regiuni ale lumii. În Europa, acest tip de familie a supravieţuit până în secolul XX, mai ales în unele zone din Balcani. Familia cea mai răspândită în

prezent este cea nucleară ; în mod obişnuit, chiar familia în general este redusă la acest tip de familie.

Numărul descendenţilor dintr-o familie diferă de la o societate la alta şi de la o categorie socială la alta. Ca tendinţă generală, în ultimele două secole, în toate societăţile s-a înregistrat o scădere continuă a numărului de copii, ca urmare a modificării rolului copiilor în familie şi a schimbării atitudinilor părinţilor faţă de copii.

În ceea ce priveşte **structura rolurilor** în cadrul familiei, deosebim familii complete (formate din soţ, soţie şi copii) şi familii incomplete (monoparentale). Familiile monoparentale pot fi rezultatul naşterilor în afara căsătoriei (familii ale unor fete-mame) sau al descompletării familiei (prin divorţ ori prin decesul unui partener).

În raport cu **numărul generaţiilor prezente** în familie, deosebim familii cu o generaţie (formate din parteneri aflaţi în perioada prefertilă a cuplului sau din cupluri sterile) ; familii cu două generaţii (formate în mod obişnuit din părinţi şi copiii acestora sau din bunici şi nepoţi ; în acest din urmă caz, avem de-a face mai curând cu un menaj familial decât cu o familie) ; familii cu trei generaţii (formate din bunici, părinţi, copii) şi familii cu patru generaţii. Din punct de vedere statistic, majoritatea familiilor din societăţile europene sunt familii cu două generaţii.

Structura **statusurilor şi rolurilor** din cadrul familiei cuprinde următoarele situaţii : soţ, soţie, tată, mamă, copil, frate, soră, bunic, bunică. În familiile tradiţionale, reţeaua acestor statusuri şi roluri e mult mai largă. Exercitarea rolurilor în cadrul familiei este, după cum am amintit, rezultatul unui proces de învăţare socială. În mod obişnuit, o dată căsătoriţi, partenerii vor exercita în noua lor familie rolurile pe care le-au văzut exercitate de părinţi în familiile în care s-au născut. Această remarcă nu înseamnă că indivizii reproduc întocmai rolurile din familiile lor de origine. În exercitarea rolurilor, pe lângă influenţa părinţilor intervin şi alţi factori extrafamiliali (modelarea personalităţii şi comportamentelor indivizilor sub acţiunea unor factori comunitari sau societali). Cu toată creşterea importanţei factorilor extrafamiliali, socializarea rolurilor familiale în cadrul familiei de origine rămâne un element esenţial.

Rolurile familiale pot fi exercitate într-o multitudine de forme : un soţ poate fi foarte tandru, altul foarte autoritar ; un tată se ocupă îndeaproape de educarea copiilor, altul consideră că nu e demn de un bărbat să se preocupe de aceste aspecte ; o soţie şi o mamă poate fi o foarte bună gospodină, alta refuză să facă menajul ; un copil poate fi ascultător, altul recalcitrant. Cu toată această mare diversitate a exercitării rolurilor familiale, există totuşi anumite marje de variaţie care, o dată depăşite, pot conduce la scăderea solidarităţii familiale sau la destrămarea familei. Limitele de variabilitate ale exercitării rolurilor familiale sunt diferite în raport cu caracteristicile socioculturale ale grupurilor.

Structura grupului familial poate fi percepută şi din perspectiva **raporturilor de autoritate** (adică a dreptului unei persoane de a influenţa alte persoane pe baza

statusului pe care îl deţine). În raport cu modul de exercitare a autorităţii în cadrul familiei, deosebim familii cu structuri autoritare şi familii cu structuri egalitare. În cazul familiilor autoritare, bărbatul (soţul, tatăl) este principalul deţinător de autoritate. Această poziţie îi este conferită, în mod obişnuit, de puterea sa economică mai mare în raport cu soţia şi de dependenţa economică şi socială a copiilor faţă de părinţi. Această poziţie de autoritate a bărbatului („capul familiei") este legitimată, uzual, de tradiţie. În reglementările juridice mai vechi, ea era legitimată şi legal. Conform poziţiei sale de autoritate absolută, bărbatul decidea în privinţa modului de organizare a gospodăriei, a diviziunii rolurilor în cadrul familiei, a căsătoriei copiilor, a relaţiilor familiei cu exteriorul. Bărbatul era cel care media legăturile familiei cu comunitatea sau cu societatea. Deşi autoritatea părinţilor scădea pe măsură ce îmbătrâneau şi deveneau dependenţi de copii, ei continuau să-şi păstreze o autoritate relativ importantă asupra copiilor şi nepoţilor.

2.2. *Dinamica structurilor familiale*

Evoluţiile intervenite în structura familiilor, mai ales în a doua jumătate a secolului XX, au condus la o redistribuire a autorităţii în cadrul familiei, în sensul egalizării relative a poziţiilor de autoritate ale soţilor. Familiile din societăţile europene se caracterizează în prezent printr-o distribuţie relativ echilibrată a raporturilor de autoritate. Există, desigur, variaţii importante în funcţie de caracteristicile socioculturale ale cuplurilor. În general, s-a constatat că posibilităţile de exercitare egalitară a autorităţii cresc pe măsura creşterii nivelului de instrucţie al partenerilor. Tot ca o tendinţă comună este şi relativa diminuare a autorităţii părinţilor asupra copiilor (s-a micşorat mult influenţa părinţilor asupra copiilor în ceea ce priveşte alegerea carierei şcolare şi profesionale, alegerea partenerului etc.). În comunităţile urbane, părinţii în vârstă nu mai exercită decât o slabă autoritate asupra copiilor lor ; dimpotrivă, se observă o autoritate inversă a copiilor asupra părinţilor deveniţi bătrâni şi dependenţi.

2.3. *Funcţiile familiei*

Familia este un grup social complex care realizează funcţii multiple. Funcţiile familiei au fost clasificate în diverse moduri. G.P. Murdock distinge patru funcţii : sexuală, reproductivă, economică şi socializatoare. J. Sabran deosebeşte : funcţii fizice (cu subtipurile : funcţie de reproducere, economică şi de protecţie) şi funcţii culturale (cu subtipurile : funcţia de educaţie şi de asigurare a bunăstării membrilor familiei).

În România, în studiile de sociologie a familiei este larg acceptată şi utilizată clasificarea profesorului **Henri H. Stahl**, în care sunt puse în evidenţă următoarele tipuri şi subtipuri :

a) funcţii interne, prin care se asigură membrilor familiei un climat de afecţiune, securitate şi protecţie:
   - funcţii biologice şi sanitare, prin care se asigură satisfacerea nevoilor sexuale ale membrilor cuplului, procrearea copiilor, necesităţile igienico-sanitare ale copiilor şi dezvoltarea biologică normală a membrilor familiei;
   - funcţii economice, care constau în organizarea gospodăriei şi acumularea de resurse necesare funcţionării menajului pe baza unui buget comun;
   - funcţii de solidaritate familială, care se referă la ajutorul bazat pe sentimente de dragoste şi respect între membrii familiei;
   - funcţii pedagogico-educative şi morale, prin care se asigură socializarea copiilor.

b) funcţii externe, prin care se asigură relaţionarea familiei cu exteriorul.

Funcţia biologică este o dimensiune esenţială a familiei. În mod obişnuit, necesităţile sexuale ale indivizilor sunt satisfăcute în cadrul cuplurilor familiale. Societăţile contemporane au devenit mai permisive cu privire la raporturile sexuale premaritale şi extraconjugale. Cu toate acestea, familia rămâne principalul loc de satisfacere a necesităţilor sexuale şi singura modalitate de reproducere biologică (cazurile de inseminare artificială şi de copii din „eprubetă" sunt nesemnificative statistic). Sexualitatea este asociată cu dragostea, cel puţin din perspectiva normelor şi valorilor sociale larg acceptate social. Încercarea de la sfârşitul anilor '60 şi începutul anilor '70 (susţinută în special de unele grupări nonconformiste de tineri din Europa de Vest şi din SUA) de a disocia sexualitatea de dragoste nu a produs efecte de amploare şi nici de lungă durată. Afectivitatea este caracteristică şi relaţiilor dintre copii şi părinţi, părinţi şi copii, şi dintre descendenţi. Afectivitatea este una dintre principalele trăsături prin care familia se deosebeşte de alte tipuri de grupuri sociale.

Funcţia economică a familiei are mai multe componente: de producţie, de profesionalizare a descendenţilor şi de generare şi gestionare a unui buget comun. În societăţile tradiţionale, componenta productivă era foarte importantă. Mai ales în familiile de ţărani, gospodăria, care se identifica cu familia, asigura majoritatea celor necesare traiului. Autarhia aproape completă impunea organizarea resurselor de producţie interne (pământ, animale de muncă şi de producţie, forţa de muncă umană) în aşa fel încât familia (gospodăria) să depindă cât mai puţin de exterior. Familia asigura şi profesionalizarea descendenţilor; în mod obişnuit, copiii reproduceau profesiile părinţilor, mobilitatea socială şi profesională fiind foarte redusă. În familiile din societăţile contemporane, funcţia economică a familiei şi-a diminuat mult importanţa, mai ales în ceea ce priveşte componenta de producţie şi de profesionalizare a descendenţei. Chiar dacă unii copii îmbrăţişează profesiile părinţilor, formarea lor profesională este asigurată în principal de instituţiile educaţionale exterioare familiei. În perioadele şi în societăţile cu o puternică mobilitate profesională şi socială, familia nici nu este capabilă să asigure profesionalizarea descendenţilor.

Rămâne încă importantă componenta economică referitoare la generarea şi gestionarea unui buget comun. Deşi a crescut independenţa economică a soţiilor, administrarea unui buget comun în cadrul aceluiaşi menaj rămâne o trăsătură definitorie pentru majoritatea familiilor (cel puţin pentru familiile nucleare complete, legal constituite).

Familia nu este numai un loc de consum, ci şi un loc de acumulare a unui **patrimoniu**. Acest patrimoniu este folosit în comun de membrii familiei şi este transferat copiilor (parţial când aceştia se căsătoresc şi în totalitate în urma decesului părinţilor). Deşi activitatea economică se desfăşoară predominant în afara familiei (gospodăriei), extinderea, gestionarea şi transmiterea patrimoniului continuă să reprezinte o componentă importantă a funcţiei economice a familiei. În perioadele de dificultăţi economice (crize, şomaj), patrimoniul familial constituie un loc sigur de refugiu pentru membrii familiei aflaţi temporar în dificultate. De asemenea, patrimoniul poate fi un mijloc de supravieţuire a persoanelor în vârstă care nu dispun de resurse financiare necesare asigurării unor condiţii de trai decente. Transmiterea patrimoniului de la părinţi la descendenţi este reglementată prin acte normative; numai în situaţii bine definite de lege părinţii îşi pot dezmoşteni descendenţii.

Familia este una dintre principalele **instituţii socializatoare** ale societăţii. În cadrul familiei, copilul îşi însuşeşte normele şi valorile sociale şi devine apt să relaţioneze cu ceilalţi membri ai societăţii. Socializarea în familie are mai multe componente: normativă (prin care i se transmit copilului principalele norme şi reguli sociale); cognitivă (prin care copilul dobândeşte deprinderi şi cunoştinţe necesare acţiunii ca adult); creativă (prin care se formează capacităţile de gândire creatoare şi de a da răspunsuri adecvate în situaţii noi); şi psihologică (prin care se dezvoltă afectivitatea necesară relaţionării cu părinţii, cu viitorul partener, cu proprii copii şi cu alte persoane).

În familie se realizează socializarea de bază sau primară. Copilul învaţă că indivizii au interese, dorinţe şi obiceiuri de care celălalt trebuie să ţină seama, învaţă că trebuie să împartă resursele limitate (locuinţă, hrană, obiecte, afecţiune), învaţă cum aşteaptă societatea ca el să se poarte, învaţă cum să acţioneze pentru a-şi satisface un scop, o dorinţă.

Socializarea în cadrul familiei este esenţială pentru integrarea socială a copiilor. Eşecurile socializării în familie au consecinţe negative la nivelul comunităţilor şi al societăţii. În mod normal, socializarea în familie este convergentă cu normele şi valorile promovate la nivel societal. Există însă şi situaţii în care socializarea în familie se face în discordanţă cu normele şi valorile sociale generale. Copiii socializaţi în acest mod vor fi neintegraţi şi în conflict permanent cu societatea.

Comparativ cu familiile din societăţile tradiţionale, funcţia socializatoare a familiei a început să fie tot mai mult preluată de alte instituţii sociale (şcoală, instituţii culturale, mijloace de comunicare în masă). Cu toate aceste transferuri de competenţe socializatoare, familia continuă însă să rămână una dintre principalele instituţii de

socializare. Avantajul socializării în familie este că ea se realizează într-un climat de afectivitate, care facilitează transmiterea şi însuşirea valorilor şi normelor sociale.

În chip firesc, familia trebuie să îndeplinească toate funcţiile care îi sunt proprii. În realitate însă, familiile îndeplinesc în moduri foarte diferite aceste funcţii. Unele familii pot fi caracterizate ca bogate funcţional, în timp ce altele prezintă carenţe funcţionale importante (nu reuşesc să realizeze anumite funcţii sau le realizează discordant în raport cu societatea). **Disfuncţiile din cadrul familiei** au consecinţe asupra soţilor, asupra copiilor, asupra relaţiilor familiei cu exteriorul.

Carenţele în funcţia de solidaritate afectivă atrag disfuncţii în satisfacerea necesităţilor sexuale şi, în timp, pot conduce la disoluţia cuplului familial. Carenţele în realizarea funcţiei economice pot avea efecte negative asupra condiţiilor de viaţă ale membrilor familiei.

Disfuncţiile din cadrul familiei devin evidente în condiţiile separării partenerilor (separare în fapt sau divorţ), abandonului familial, violenţei domestice sau în condiţiile delincvenţei juvenile. Disoluţia vizibilă a familiei este o etapă foarte avansată a manifestării unor disfuncţionalităţi intrafamiliale. Realitatea din cadrul familiilor este mult mai complicată decât o percepem prin semnele vizibile ale dispariţiei solidarităţii. Sunt familii carenţate funcţional care continuă totuşi să supravieţuiască. Aceste familii ridică cele mai dificile probleme pentru sociologia familiei şi pentru politicile sociale în domeniul familiei, întrucât dificultăţile şi carenţele lor nu sunt uşor de identificat. De altfel, de multe ori, nici membrii acesteia nu sunt conştienţi de carenţele familiei în care trăiesc.

Studiu de caz
Schimbări în modelele familiale

Familiile din societăţile contemporane, dezvoltate sau în curs de dezvoltare, au suportat în ultimele decenii transformări profunde. Schimbările intervenite sunt atât de importante, încât şi termenul „familie" a devenit tot mai ambiguu, tinzând să acopere astăzi realităţi diferite, altele decât cele caracteristice generaţiilor precedente. Când se face afirmaţia că familia s-a schimbat, se au în vedere aspecte diferite : în unele societăţi, modificările se referă la trecerea de la familia nucleară la o diversitate de modele familiale. În unele cazuri, familia nucleară încetează a mai fi nu numai singurul tip de familie, dar şi tipul dominant de familie.

Într-o enumerare incompletă, principalele transformări intervenite în modelele familiale pot fi rezumate la următoarele :

a) **relaţia familie-societate :**
- scăderea importanţei funcţiei economice a familiei ;
- laicizarea şi dezinstituţionalizarea parţială a familiei ;

- accentuarea mobilităţii sociale a membrilor familiei ;
- intensificarea participării femeii la activităţile extrafamiliale : prelungirea carierei şcolare, accentuarea profesionalizării, intensificarea participării la viaţa socială şi politică, promovarea socială, independenţa economică a femeii, „emanciparea" femeii ;
- preluarea unor funcţii familiale de către societate ;
- diminuarea relaţiilor de rudenie şi vecinătate ;
- micşorarea controlului comunitar asupra comportamentelor demografice ;
- creşterea toleranţei sociale faţă de noile comportamente demografice ;
- mărirea bunăstării materiale a familiilor ;
- sporirea preocupărilor familiale faţă de problemele sociale (situaţia economică a societăţii, crizele economice, calitatea vieţii).

b) comportamentele tinerilor necăsătoriţi :
- extinderea experienţei sexuale premaritale ;
- controlul fecundităţii ;
- extinderea coabitării premaritale ;
- extinderea celibatului definitiv şi a menajurilor de o singură persoană ;
- creşterea permisivităţii sociale şi a toleranţei părinţilor faţă de comportamentele premaritale ale tinerilor.

c) comportamentele nupţiale :
- desacralizarea căsătoriei ;
- reducerea importanţei motivaţiilor economice ale căsătoriilor ;
- creşterea heterogamiei căsătoriilor ;
- tendinţa de egalizare a poziţiilor la căsătorie ale bărbaţilor şi femeilor ;
- diminuarea sau dispariţia rolului părinţilor şi rudelor în căsătorirea tinerilor ;
- scăderea ratei nupţialităţii ;
- afectarea natalităţii de scăderea nupţialităţii.

d) comportamentele familiale :
- creşterea importanţei relaţiilor emoţional-afective dintre parteneri ;
- intensificarea preocupărilor soţilor pentru calitatea vieţii familiale ;
- diversificarea formelor de convieţuire : declinul relativ al familiei nucleare bazate pe căsătorie, extinderea cuplurilor consensuale, extinderea relaţiilor dintre persoane trăind în menajuri diferite, apariţia unor norme sociale care reglementează noile forme de convieţuire, toleranţa socială crescută faţă de noile forme de convieţuire :
- modificarea relaţiilor dintre parteneri : tendinţa de egalizare a poziţiilor de autoritate ale soţilor, „emanciparea" poziţiei femeii, o mai mare acceptare socială a relaţiilor sexuale extraconjugale, scăderea importanţei relaţiilor economice în cadrul familiei, creşterea importanţei comunicării de preocupări, mentalităţi, atitudini şi interese ;
- modificarea diviziunii rolurilor în cadrul familiei : tendinţa de egalizare a diviziunii rolurilor, supraîncărcarea relativă a soţiilor ocupate în activităţi

extrafamiliale, generarea unor noi concepţii cu privire la diviziunea rolurilor, conflicte generate de noua diviziune a rolurilor ;
- modificarea fertilităţii şi a rolului copiilor : scăderea fertilităţii, controlul fecundităţii, unilateralizarea fluxurilor de susţinere (doar de la părinţi la copii), concentrarea preocupărilor familiei pe calitatea descendenţei, diminuarea rolului moştenirii (avere, nume, rang social) ;
- creşterea relativă a instabilităţii familiei nucleare : creşterea divorţialităţii, scăderea ratei recăsătoririlor, o mai mare acceptare individuală şi socială a divorţialităţii, modificarea legislaţiilor divorţului.

Ca rezultantă generală, se poate afirma că aceste modificări au produs :
- la nivel individual : o egalizare a statutului bărbaţilor şi femeilor, o creştere a bunăstării familiei, o creştere a satisfacţiei partenerilor din convieţuirea într-un anumit cuplu şi ca urmare a adoptării unui anumit comportament nupţial şi fertil ;
- la nivel societal : o scădere a ratei nupţialităţii, o scădere a natalităţii şi o creştere a instabilităţii familiei nucleare.

Evoluţia industrială şi urbană din ultimele secole, în cazul unor societăţi, şi din ultimele decenii, în cazul altor societăţi, a impus ca tip principal de familie – sau chiar ca tip unic – **familia nucleară**. O asemenea familie este formată din soţ şi soţie uniţi prin căsătorie legală şi dintr-un anumit număr de copii minori (numărul copiilor variază de la o familie la alta şi de la o societate la alta, dar în majoritatea societăţilor europene el a fost, până acum trei-patru decenii, în medie, mai mare de trei). Familia nucleară îndeplineşte funcţii socio-afective, biologice, economice şi educaţionale. Diviziunea rolurilor în cadrul familiei nucleare se face conform unor modele larg acceptate la nivel social. Aceste modele stabilesc : tipul de contractare a căsătoriei, relaţiile dintre soţ şi soţie şi dintre părinţi şi copii, rolul economic mai important al soţului, puterea decizională mai mare a soţului, îndeplinirea activităţilor menajere de către soţie, răspunderea mai mare a soţiei în socializarea copiilor, rolul mare al familiei ca grup în filtrarea influenţelor exterioare, stabilitatea familiei, atitudini defavorabile faţă de divorţ, celibat, concubinaj şi relaţii sexuale extraconjugale. Familia nucleară îndeplineşte deci funcţii larg acceptate social şi, într-o anumită măsură, instituţionalizate sau reglementate prin norme sociale. Ea este puternic axată pe copii. Modelul familiei nucleare a suferit schimbări importante în multe din dimensiunile sale sau, în cazul multor societăţi importante, a încetat să mai fie singurul model de familie practicat şi acceptat. Schimbările intervenite privesc modalităţile de constituire a familiei, comportamentul sexual, structura şi dimensiunile familiei, diviziunea rolurilor în cadrul familiei, natura funcţiilor familiei, stabilitatea familiei, atitudinile şi concepţiile cu privire la familie.

Schimbările în comportamentul nupţial şi sexual, asociate cu factori economici, sociali şi culturali, au condus, în multe societăţi, la apariţia unor noi tipuri de familie

sau la extinderea unor tipuri care anterior erau marginalizate. Ponderea familiilor nucleare în totalul familiilor a scăzut mult ; în unele ţări s-a ajuns la situaţia în care mai mult de jumătate din populaţia adultă trăieşte în alte forme decât familia nucleară. Schimbările petrecute în modelele familiale sunt de o asemenea amploare, încât termenul „familie" nu mai acoperă decât parţial marea diversitate de situaţii. Dacă prin familie se înţelege un grup uman format din soţ, soţie şi copiii acestora, grup care realizează anumite funcţii reglementate social, atunci familia astfel definită nu mai cuprinde decât o parte a populaţiei din nordul şi vestul Europei. Politicile familiale din unele ţări au fost nevoite să ţină seama de această nouă situaţie. În activitatea ştiinţifică şi în politica unor organisme guvernamentale, termenul „familie" a dobândit o accepţie nouă, mai largă, pentru a putea îngloba şi alte forme de convieţuire decât familia nucleară. Aici intervine nu numai o problemă de ordin terminologic, ci şi una practică : cât de mult poate fi extinsă sfera noţiunii de „familie" ? Dacă noţiunea de „familie" ajunge să denote situaţii foarte diverse, nu apare riscul de a o goli de semnificaţie ? Desigur, analiza familiei trebuie să-şi adapteze terminologia la schimbările obiective care au avut loc, dacă vrea să fie un mijloc solid de diagnosticare a realităţii. Totuşi, adaptările terminologice nu trebuie să eludeze faptul că familia, aşa cum a existat ea şi cum a fost percepută în urmă cu câteva decenii, suferă în prezent modificări profunde.

Într-o măsură mai mică în ţările est-europene şi într-o măsură importantă în ţările vest-europene, **familia prezintă o diversitate de forme şi se combină cu alte forme de convieţuire**, care sunt foarte diferite de familia nucleară sau nu au nimic comun cu familia. Astfel, întâlnim :

- menajuri de o singură persoană, formate dintr-un bărbat singur sau o femeie singură, care au optat pentru celibatul definitiv ;
- menajuri de o singură persoană, formate din persoane divorţate sau văduve care nu s-au recăsătorit ;
  (În aceste două tipuri de menajuri distingem persoane care au relaţii de scurtă sau de lungă durată cu alte persoane de sex opus şi persoane care nu intră în asemenea relaţii.)
- menajuri (familii) formate dintr-un bărbat şi o femeie care coabitează, convieţuiesc în acelaşi menaj, dar nu sunt uniţi prin căsătorie legală şi nu au copii ;
- menajuri nefamiliale, formate din persoane între care nu se stabilesc relaţii sexuale ; acestea pot fi formate numai din bărbaţi, numai din femei, din bărbaţi şi femei ; între membrii unui asemenea menaj pot exista sau nu legături de rudenie ;
- menajuri formate dintr-un singur părinte (mai frecvent mama) şi unul sau mai mulţi copii ; ele pot fi menajuri de persoane necăsătorite, care au copii, sau menajuri de persoane care au fost căsătorite, dar au rămas singure prin divorţ sau prin decesul partenerului ;
- familii nucleare propriu-zise ;

- familii cu trei sau patru generaţii ; acest tip de familie este tot mai rar ; el poate fi întâlnit în zonele sudice ale Europei şi în unele zone rurale din vestul şi estul Europei ; o formă de familie cu trei generaţii, mai des întâlnită şi în mediul urban, este menajul format din soţ, soţie, copiii acestora şi un părinte al unuia dintre soţi (de obicei, mama soţiei).

Din marea diversitate a tipurilor de menajuri/familii nu le-am reţinut decât pe cele mai frecvent întâlnite. Tipurile care se regăsesc în realitate sunt mult mai numeroase, aşa încât, pe bună dreptate, se poate spune că nu există tip teoretic posibil de familie sau de menaj care să nu fi fost deja practicat.

Cele câteva tipuri de menajuri/familii pe care le-am prezentat au avut, în ultimele decenii, o dinamică diferită, iar în prezent deţin o pondere diferită în cadrul aceleiaşi societăţi sau de la o societate la alta. În timp ce ponderea familiei nucleare a scăzut în toate ţările din Europa, a crescut ponderea familiilor de coabitare sau consensuale, ponderea menajurilor nefamiliale (a menajurilor cu una sau mau multe persoane) şi ponderea familiilor nonparentale. Dinamica volumului şi ponderii menajurilor de o persoană are semnificaţii diferite de la o societate la alta. Astfel, în timp ce în societăţile nordice menajul de o persoană constituie, într-o măsură importantă, rezultatul unei opţiuni, în ţările din Europa Centrală şi de Vest creşterea numărului şi ponderii menajurilor de o persoană se datorează intensificării mobilităţii. În aceste ţări, menajul de o persoană reprezintă o situaţie tranzitorie şi ar fi abuziv să fie interpretată ca un tip de menaj atractiv pentru unele categorii de populaţie. Din punctul de vedere al atractivităţii, menajul de o singură persoană nu poate fi comparat cu coabitarea, care este rezultatul unei preferinţe. Datele recensământurilor şi unele cercetări demografice şi sociologice indică faptul că fenomenul coabitării a luat proporţii mari în ţările nordice şi tinde să crească şi în restul Europei. Coabitarea este mai des întâlnită la persoanele sub 30 de ani, dar ea a început să fie practicată într-o măsură mare şi de persoane de peste 30 de ani. Studiile făcute în unele ţări est-europene (Bulgaria, Iugoslavia, Polonia) arată că fenomenul coabitării se întâlneşte şi la populaţia tânără din aceste ţări. Nu este vorba de o substitutire a modelului familiei contractuale cu familia consensuală, ci de o etapă tranzitorie în evoluţia comportamentului nupţial al unor tineri ; coabitarea este o fază premergătoare căsătoriei. Situaţia este deci diferită de cea din ţările nordice, unde coabitarea are o amploare mult mai mare şi o durată mult mai lungă (în cazul unor cupluri, coabitarea substituie în mod definitiv căsătoria).

Schimbările în comportamentul nupţial al populaţiei şi în modelele familiale nu îi privesc doar pe cei implicaţi în relaţiile familiale ; ele prezintă interes pentru societate în întregul ei. Pe măsura dezvoltării economice şi sociale, relaţiile dintre familie şi societate nu şi-au diminuat importanţa ; dimpotrivă, reţeaua acestor relaţii a devenit tot mai densă şi mai complexă. Integrată din ce în ce mai mult în societatea globală, familia este tot mai mult condiţionată de schimbările economice şi sociale şi, la rândul ei, influenţează tot mai mult dinamismul social global. Admiţând ideea că

situaţia familiei este strâns dependentă de situaţia economică, socială, culturală şi politică a unei societăţi, trebuie, în consecinţă, să admitem că situaţia familiei nu va fi nici mai bună, nici mai rea decât situaţia de ansamblu a acelei societăţi. Recunoaşterea dependenţei dintre familie şi societate nu exclude faptul că familia are şi propriul său dinamism, datorat acţiunii unor factori specifici acestui grup social.

Dinamica modelelor familiale şi a comportamentului familial se datorează unor complexe de factori economici, sociali, culturali, ideologici. **Factorii care au generat transformările modelelor familiale** nu sunt identici în toate relaţiile europene, după cum nici schimbările nu sunt aceleaşi, nici ca amploare, nici în conţinut. Există şi tendinţe comune şi unele similarităţi, care se manifestă însă cu precădere la nivelul unor mari zone socioculturale : Europa Centrală şi de Nord, Europa de Vest, Europa de Sud, Europa de Est.

Cercetările efectuate în ţările din Europa, deşi nu au ajuns la rezultate asemănătoare, permit totuşi surprinderea **principalilor factori** care au determinat schimbări în comportamentele nupţiale şi în modelele familiale. Factorii cel mai frecvent puşi în evidenţă sunt :

- diminuarea funcţiilor familiei prin preluarea unora de către societate ;
- creşterea gradului de ocupare a femeilor şi a dorinţei lor de a promova social ;
- mărirea independenţei economice a tinerilor ;
- creşterea veniturilor prin care li s-a asigurat unor persoane posibilitatea de a trăi singure, fapt care a avut drept efect reducerea frecvenţei căsătoriilor pe motive de constrângere economică ;
- sporirea diversităţii politice, culturale şi spirituale ;
- schimbările în moravuri şi creşterea permisivităţii sociale la noile forme de comportament ;
- efecte de contagiune, de împrumut a unor modele comportamentale de la un grup la altul şi chiar de la o societate la alta.

Deşi în unele cercetări s-au pus în legătură schimbările din modelele familiale cu transformările tehnice şi economice, trebuie precizat că relaţiile de dependenţă dintre aceste două categorii de factori nu sunt atât de evidente. Schimbări similare ale modelelor familiale s-au înregistrat în societăţi cu grade diferite de dezvoltare, după cum unele schimbări s-au petrecut mai întâi în societăţile relativ mai puţin dezvoltate şi mai târziu în societăţile cu un nivel mai ridicat de dezvoltare tehnică şi economică.

Cercetările efectuate în unele ţări vest-europene sunt destul de convergente în a susţine că **familia şi-a pierdut mult din caracterul ei de instituţie socială**. Cuplul familial este tot mai mult interesat de satisfacerea propriilor interese şi mai puţin de realizarea funcţiilor pe care societatea le atribuie instituţiei familiale. În tot mai multe societăţi s-a produs o disociere relativă, dar crescândă, între sexualitate şi căsătorie şi între căsătorie şi copii.

Deşi în societăţile europene au acţionat, în ultimele decenii, mulţi factori similari, aceştia nu au produs peste tot aceleaşi efecte asupra comportamentelor nupţiale şi asupra modelelor familiale. Această situaţie arată că, luaţi separat, factorii menţionaţi nu generează automat aceleaşi efecte. Prin acţiunea lor se produce o modificare a modelelor familiale numai dacă ei se asociază în anumite complexe şi numai dacă nu sunt contracaraţi de alţi factori, mai puternici: ataşamentul faţă de normele familiale tradiţionale, rolul colectivităţilor locale şi al instituţiilor sociale în controlul comportamentelor, promovarea valorilor familiei nucleare prin intermediul politicii familiei, sincronizarea factorilor educaţionali în orientarea comportamentelor. În fostele ţări socialiste, acţiunea acestei ultime categorii de factori a fost deosebit de puternică şi a contracarat, deşi nu în totalitate şi nu în toate societăţile, acţiunea factorilor care în alte ţări au condus la transformări profunde în modelele familiale.

Unele transformări ale comportamentelor nupţiale şi ale modelelor familiale sunt ireversibile. Ele sunt rezultatul dinamicii sociale şi economice generale şi ar fi iluzoriu să se încerce revenirea la situaţia anterioară. Imposibilitatea revenirii este argumentată în mod răspicat în numeroase analize ale sociologilor şi demografilor din ţările dezvoltate. Potrivit afirmaţiilor lui A. Toffler, dacă am încerca să restabilim familia nucleară tradiţională, ar trebui să se îngheţe progresul tehnologic, să se blocheze dezvoltarea serviciilor sociale pentru familie, să se împiedice mobilitatea socială (îndeosebi a femeilor), să se oprească tendinţa de descentralizare şi democratizare a societăţii, să se standardizeze normele sociale şi să se intensifice controlul social al respectării lor, să se contracareze tendinţa de creştere a toleranţei şi permisivităţii sociale, activitatea femeilor să fie limitată la gospodărie şi să nu se permită dobândirea independenţei economice de către tineri, pentru a-i menţine dependenţi de părinţi, să se interzică mijloacele de control al fecundităţii, să scadă nivelul de trai al familiilor, să se micşoreze nivelul veniturilor pentru a nu le mai permite persoanelor singure să-şi asigure un nivel de trai acceptabil. Cu alte cuvinte, să se frâneze dezvoltarea economică şi socială. Formularea unor asemenea alternative este, în mod evident, exagerată. A pune problema în aceşti termeni înseamnă a accepta imposibilitatea oricărei politici demografice şi familiale. Dintr-o perspectivă mai optimistă, se poate aprecia că aceste politici pot conduce la rezultate dezirabile din punct de vedere social şi în consens cu interesele indivizilor şi cuplurilor dacă familia nu este considerată doar o unitate de producere a copiilor, ci şi un grup de bunăstare şi fericire, dacă familia nu este văzută doar ca obiect al politicii, ci şi ca element activ în realizarea măsurilor care o privesc, dacă se câştigă adeziunea populaţiei la măsurile luate, dacă se ţine seama de transformările care au avut loc în structura şi funcţiile familiei şi de marea diversitate de comportamente etc.

Schimbările în comportamentele nupţiale şi în modelele familiale au **consecinţe importante asupra relaţiilor dintre familie şi societate, dintre individ şi societate şi asupra posibilităţilor de realizare a funcţiilor familiei**. De cele mai multe ori, consecinţele pozitive se combină cu cele negative şi nu întotdeauna ceea ce este

perceput ca fiind pozitiv pentru individ sau pentru cuplu este pozitiv şi pentru societate. Schimbările petrecute în modelele familiale au permis în unele ţări şi în cazul unor grupuri familiale creşterea gradului de satisfacţie a partenerilor, mărirea independenţei lor unul faţă de celălalt, creşterea inserţiei femeii în activitatea socială şi a posibilităţilor ei de participare la viaţa socială. Pe de altă parte, unele modele noi de familie sau de menaj (cuplurile consensuale nefertile, menajurile de o singură persoană) sărăcesc familia de unele sau de majoritatea funcţiilor ei, în condiţiile în care aceste funcţii nu pot fi realizate decât, sau în principal, de cupluri stabile şi fertile. Se poate afirma că, în prezent, în societăţile europene dezvoltate, familia produce mai mult venit naţional, dar mai puţini copii. Pe termen scurt societatea devine mai bogată, însă pe termen lung, scăderea fertilităţii poate afecta posibilităţile de dezvoltare economică şi socială ale respectivei societăţi. Găsirea unei soluţii de compromis s-a dovedit a fi foarte dificilă în majoritatea societăţilor europene.

Din această schematizare nu se poate trage concluzia că transformările comportamentelor demografice şi familiale au avut consecinţe relativ pozitive doar pentru indivizi şi cupluri şi consecinţe negative doar pentru societate. Consecinţele pozitive şi negative coexistă atât la nivelul cuplurilor, cât şi la nivel societal. Nu se poate spune că o societate este indiferentă dacă membrii săi sunt sau nu satisfăcuţi de modul în care trăiesc. Problema esenţială care se ridică este în ce măsură se poate realiza o convergenţă a intereselor individuale cu cele sociale generale, în ce măsură pot fi disociate consecinţele pozitive de cele negative.

Schimbările în comportamentele nupţiale şi în modelele familiale nu semnifică nicidecum prăbuşirea familiei ca instituţie socială. Indiferent de complexitatea şi profunzimea modificărilor care au avut loc, în toate societăţile europene se manifestă o atitudine favorabilă faţă de familie şi se practică comportamente dezirabile din punct de vedere social.

Glosar

Căsătorie – 1. sancţionarea uniunii conjugale printr-o decizie luată de persoane autorizate (ofiţerul stării civile sau persoanele abilitate să-l înlocuiască pe acesta în situaţii deosebite) şi transcrierea acestei decizii în acte de stare civilă ; 2. (rel.) sancţionarea uniunii conjugale de către un cleric şi transcrierea acestei decizii în acte de stare civilă ţinute de organizaţii religioase.

Familie – 1. (soc.) grup social primar constituit pe baza relaţiilor de căsătorie, consanguinitate şi rudenie, membrii grupului împărtăşind sentimente, aspiraţii şi valori comune şi în grup predominând relaţiile directe, informale, nemediate ; 2. (jur.) grup de persoane între care s-a stabilit un set de drepturi şi obligaţii, reglementat prin norme legale.

Familie extinsă – tip de convieţuire familială caracterizat printr-un număr mare de membri, care reuneşte mai multe nuclee familiale şi mai multe generaţii.

Familie nucleară – familie formată din soţi şi copiii acestora.

Logodnă - angajament ferm luat de viitorii parteneri că se vor căsători, garantat de părinţii viitorilor soţi şi de alte rude sau membri ai comunităţii.

Monogamie - convieţuire în cuplu întemeiată pe relaţiile socio-afective dintre doi parteneri.

Poliandrie - formă de familie în care femeia are mai mulţi soţi, descendenţa fiind stabilită pe linie maternă.

Poligamie - formă de familie în care un bărbat are mai multe soţii, descendenţa fiind stabilită pe linie paternă.

Capitolul 8

Organizarea socială

1. Organizare socială. Structură socială. Sistem social

Diferenţierea acestor trei concepte nu este uşoară şi, de multe ori, ele sunt considerate echivalente. Deşi aceste concepte se interferează, este totuşi posibil să se facă o serie de distincţii între ele.

Structura socială se referă la modul de alcătuire a realităţii sociale, la modul în care elementele sistemului social se ordonează şi se ierarhizează, la relaţiile necesare, esenţiale, ce se stabilesc între aceste elemente. *Structura socială este un ansamblu de relaţii cuprinzând o multitudine de elemente (poziţii sociale, grupuri, pături şi clase sociale, instituţii sociale) ce posedă însuşirile de totalitate, transformare şi autoreglaj*. Structura socială priveşte modul de alcătuire a sistemului social, în timp ce organizarea socială se referă la modul lui de funcţionare. Evident, nu se poate face o separare netă între structura şi organizarea unui sistem social.

Organizarea socială poate fi definită ca un *sistem de roluri şi instituţii sociale, de modele comportamentale, de mijloace de acţiune şi de control social care asigură satisfacerea nevoilor unei colectivităţi, coordonează acţiunile membrilor acesteia, reglementează relaţiile dintre ei şi asigură stabilitatea şi coeziunea colectivului*. Organizarea socială este un ansamblu de mijloace prin care colectivităţile, grupurile şi societăţile îşi menţin echilibrul şi-şi asigură funcţionarea.

Pe lângă această accepţie largă, termenul „organizare" are şi un înţeles mai restrâns, fiind utilizat pentru a desemna un ansamblu de metode folosite în realizarea efectivă a unui scop: modalităţi de acţiune, mijloace de coordonare şi mijloace de control. În acest sens, se vorbeşte despre organizarea muncii, organizarea petrecerii timpului liber etc. De aceste aspecte se ocupă un domeniu special al ştiinţei – teoria organizării –, care foloseşte un demers interdisciplinar (sociologie, psihologie, ştiinţe economice, ergonomie, cibernetică, teoria informaţiei, teoria deciziei). Teoria organizării se ocupă în principal de studierea organizaţiilor formale, care, în societăţile contemporane, tind să înglobeze cea mai mare parte a vieţii sociale.

Din perspectiva sociologică, principalele elemente ale organizării sociale sunt: rolurile şi statusurile sociale, modelele comportamentale, mijloacele de acţiune, instituţiile sociale, organizaţiile sociale şi controlul social.

Instituţiile sociale *sunt sisteme de comportamente şi relaţii ce reglementează viaţa şi activitatea indivizilor.* Aceştia se unesc în grupuri sociale, în asociaţii şi organizaţii. Instituţia este un ansamblu structurat şi funcţional de norme şi valori; organizaţia este o asociere de indivizi. Prin organizaţie se înţelege un grup social cu scop propriu, care urmăreşte realizarea anumitor obiective în mod economic şi coordonat (diviziunea raţională a muncii, utilizarea unor mijloace adecvate, controlul rezultatelor, reducerea unitară). Organizaţia socială este o reţea de relaţii dintre indivizi şi grupuri, bazată pe un sistem de norme şi valori.

2. Instituţii sociale

2.1. *Definirea instituţiilor sociale*

Termenul „instituţie" are mai multe înţelesuri, în limbajul ştiinţific şi în limbajul comun. Prin instituţie se înţelege: a) un grup de persoane angajat în vederea rezolvării unor probleme importante pentru comunitate; b) formele organizatorice folosite pentru soluţionarea unor probleme; c) un ansamblu de mijloace şi procedee folosite de membrii unui grup în vederea satisfacerii unor nevoi; d) rolurile importante pe care le deţin anumiţi membri ai unui grup şi care le permit să acţioneze pentru rezolvarea unor probleme. De exemplu, un minister poate fi considerat instituţie din mai multe puncte de vedere: ca un grup de persoane cu o anumită ierarhie, care se ocupă de rezolvarea unor probleme; ca reprezentând formele organizatorice prin care acţionează respectivul minister; prin prisma mijloacelor folosite (buget, funcţionari, hotărâri, instalaţii tehnice); şi a rolurilor principale deţinute în cadrul grupului (ministru, secretar de stat, director, şef de serviciu, referent etc.).

În mod frecvent, în literatura sociologică, prin instituţie socială se înţelege *un sistem de relaţii sociale organizat pe baza unor valori comune şi în care se utilizează anumite procedee în vederea satisfacerii anumitor nevoi sociale fundamentale ale unei colectivităţi sociale.*

Pentru a-şi satisface necesităţile, oamenii intră în relaţii şi practică anumite comportamente. Dacă aceste comportamente sunt repetate o anumită perioadă de timp, ele ajung să se fixeze în **obiceiuri standardizate**. La un anumit moment, practicile de urmărire a anumitor scopuri sunt codificate şi capătă o expresie legală. Din această clipă, putem vorbi de o instituţionalizare a relaţiilor sociale. Instituţionalizarea constă în dezvoltarea unui sistem de comportamente aşteptate, modelate, predictibile şi acceptate în cadrul unui sistem social. Relaţia dintre un bărbat şi o

femeie se instituţionalizează prin căsătoria civilă. În interiorul acestei instituţii, statusurile şi rolurile celor doi parteneri sunt clar definite, predictibile şi acceptate social.

Rolurile de soţ şi soţie sunt instituţionalizate şi definite, stabilite prin norme sociale sau prin roluri. Dar nu toţi soţii şi nu toate soţiile se comportă la fel. În realizarea rolurilor apar diferenţe datorate personalităţii indivizilor. Un soţ poate fi tandru, poate să împartă cu soţia îndeplinirea anumitor sarcini menajere ; altul poate fi brutal în relaţiile cu soţia sau copiii. Un profesor poate fi binevoitor, tolerant; altul este sever şi autoritar. Un şef încurajează iniţiativele subordonaţilor, altul le reprimă. Există anumite limite între care un rol instituţionalizat poate fi realizat, limite ce nu pot fi depăşite fără ca prin aceasta să fie afectată instituţia. Comportamentul agresiv al unui soţ poate provoca divorţul, comportamentul prea autoritar al unui şef poate genera nemulţumire şi opoziţie la nivelul subordonaţilor. „Chiar preşedinţii şi regii, în aparenţă atât de puternici, sunt de fapt în mare măsură limitaţi în libertatea lor de acţiune. Dacă ei nu acţionează în cadrul aşteptărilor de rol ale instituţiei, în general ei îşi pierd influenţa" (Horton şi Hunt, 1980, p. 179).

Personalitatea indivizilor poate afecta pozitiv sau negativ prestigiul rolului instituţionalizat. „Omul sfinţeşte locul", dar poate să-l şi compromită. Personalităţile indivizilor care realizează anumite roluri instituţionalizate pot isca anumite conflicte între roluri. Un părinte poate dezvolta spiritul de independenţă la copil şi, prin aceasta, el intră în conflict cu celălalt părinte, care urmăreşte obţinerea supunerii din partea copiilor. Un profesor poate dezvolta atitudinea critică a studenţilor şi, astfel, poate intra în conflict cu cei care urmăresc conformarea comportamentului studenţilor la normele sociale acceptate.

2.2. *Elementele instituţiei*

Instituţiile posedă mai multe elemente prin care pot fi definite şi caracterizate. Instituţiile au un anumit **scop**, care este definit pe baza unor nevoi importante comune şi a unor valori comune. În vederea atingerii scopului, instituţiile realizează o serie de funcţii, de activităţi precis stabilite şi reglementate. **Funcţiile** sunt îndeplinite de anumite persoane care trebuie să se conformeze rolurilor instituţionale stabilite. Scopul este atins cu ajutorul unor **mijloace**, al unor procedee şi instalaţii. Aceste mijloace pot fi materiale şi simbolice.

Fiecare instituţie posedă anumite **simboluri**, prin care ele se particularizează şi se impun atenţiei indivizilor. Drapelul naţional, drapelele de luptă ale unităţilor militare, uniformele, emblemele, mărcile de fabrică, imnurile, cântecele sunt simboluri prin care instituţiile sunt reprezentate. Un rol important îl joacă clădirile care, alături de embleme şi alte elemente, pot simboliza o instituţie sau chiar o mare colectivitate (Ateneul Român pentru Bucureşti, Catedrala Notre-Dame pentru Paris, Catedrala Sf. Ştefan pentru Viena, Westminster pentru Londra, Palatul Dogilor pentru Veneţia).

Rolurile realizate de membrii instituţiei sunt exprimate în **coduri de comportament**: constituţii, legi, coduri civile, convenţii, coduri profesionale, regulamente. În societăţile contemporane, codurile de comportament sunt formulate, în cea mai mare parte, în scris. Pe lângă reglementările scrise, există şi reglementări orale, fixate în tradiţia informală. Codurile de comportament reglementează exercitarea rolurilor în cadrul instituţiei şi relaţiile cetăţenilor cu instituţia. Respectarea codurilor de către membrii instituţiei şi de către cetăţeni este marcată prin sancţiuni pozitive (decoraţii, diplome, recompense) şi negative (amenzi, pedepse, proceduri disciplinare).

Instituţiile îşi elaborează şi **sisteme de valori şi norme specifice**, prin care se urmăreşte obţinerea coeziunii membrilor instituţiei şi se justifică raţional scopul instituţiei şi relaţiile acesteia cu celelalte instituţii. În formularea ideologiilor, un rol important revine intelectualilor. În raport cu instituţiile, activitatea intelectualilor este orientată de două forţe: fidelitatea faţă de instituţie şi preocuparea pentru adevăr. Dacă aceste două laturi sunt compatibile, instituţiile beneficiază în mare măsură de activitatea intelectualilor; dacă între ele se produce o separare, instituţiile sunt subminate prin atacuri critice. Există numeroase exemple de intelectuali care au abandonat fidelitatea faţă de instituţie pentru fidelitatea faţă de adevăr (Platon, Galilei, Morus, numeroşi intelectuali critici din perioada actuală).

Prin activităţile pe care le desfăşoară, instituţiile vizează atingerea mai multor **scopuri**: a) satisfacerea unor nevoi sociale dintr-un anumit domeniu (promovarea relaţiilor dorite şi reprimarea celor nedorite); b) asigurarea continuităţii vieţii sociale (Szczepanski, 1972, p. 165). Aceste scopuri sunt urmărite prin realizarea unor funcţii şi cu ajutorul unor mijloace şi procedee. Funcţiile pot fi manifeste (exprimate clar în scopurile şi ideologiile instituţiilor şi derivate din scopuri) şi latente (neintenţionate, produse secundare ale funcţiilor manifeste). Funcţiile manifeste şi latente se pot completa, dar se pot şi opune. Instituţiile culturale care se ocupă de creaţia folclorică contribuie la promovarea acestui gen de creaţie, dar, în acelaşi timp, ele pot conduce la standardizarea ei şi la dispariţia specificităţii locale.

2.3. *Eficienţa instituţiilor sociale*

Măsura eficienţei funcţionării unei instituţii este dată de gradul de realizare a scopului şi obiectivelor sale. **Eficienţa** unei instituţii depinde de modul ei de organizare şi funcţionare şi de relaţiile ei cu celelalte instituţii sociale. O instituţie funcţionează în mod eficient când sunt îndeplinite o serie de condiţii:

a) **Definirea clară a scopului şi obiectivelor**. O instituţie trebuie să corespundă unor nevoi şi probleme reale şi importante. În caz contrar, ea este parazitară şi nu se poate menţine decât prin constrângere. Dacă scopul nu este clar definit, poate să apară şi situaţia de paralelism instituţional, în care mai multe instituţii se ocupă de rezolvarea aceloraşi probleme, dar în mod diferit. În această situaţie, cheltuielile

publice cresc în mod nejustificat, iar instituţiile se pot bloca reciproc în realizarea funcţiilor. Anumite probleme sunt rezolvate de mai multe instituţii, iar altele nu sunt rezolvate de nici una, fiecare considerând că acestea intră în atribuţiile celeilalte. Consecinţele respectivei situaţii sunt suportate de către cetăţeni: imposibilitatea rezolvării unor cerinţe, greutăţi în soluţionarea acestora (durată lungă de soluţionare, comunicări interinstituţionale numeroase şi redundante), derută la nivelul celor care apelează la serviciile instituţiilor.

b) **Organizarea raţională a activităţilor în cadrul instituţiei.** În orice instituţie există o serie de compartimente funcţionale, iar în cadrul compartimentelor, anumite roluri. Prin organizare, trebuie să se stabilească precis sarcinile funcţionale ale fiecărui compartiment şi ale fiecărui rol. În caz contrar, personalul instituţiei nu va şti ce sarcini îi revin şi cum trebuie să le soluţioneze. Instituţia va funcţiona greoi, pentru cele mai mici probleme fiind necesară intervenţia unor persoane din vârful ierarhiei instituţionale.

c) **Depersonalizarea rolurilor instituţionale.** Personalul instituţiei trebuie să activeze în vederea realizării obiectivelor instituţiei, şi nu a unor scopuri personale. Utilizarea rolurilor instituţionale în vederea obţinerii de avantaje personale compromite buna funcţionare şi prestigiul instituţiei. Corupţia funcţionarilor antrenează corupţia cetăţenilor, care sunt nevoiţi să apeleze la mijloace incorecte pentru a-şi putea rezolva problemele.

d) **Acceptarea socială a mijloacelor şi procedeelor folosite de instituţie.** Procedeele utilizate în realizarea funcţiilor instituţionale trebuie să fie în concordanţă cu valorile recunoscute, acceptate şi promovate de societate. Instituţia nu poate atenta la libertatea cetăţenilor sub pretextul îndeplinirii funcţiilor sale.

e) **Recunoaşterea socială a utilităţii instituţiei.** Pentru a funcţiona eficient, instituţiile trebuie să fie acceptate ca utile de către cetăţeni şi să se bucure de prestigiu. În cazul în care nu au reuşit să-şi câştige recunoaşterea socială, ele sunt considerate inutile, servind doar intereselor unor grupuri sociale, sau periculoase pentru cetăţeni. În aceste situaţii, indivizii evită să intre în relaţie cu instituţiile respective. Imaginea publică negativă a acestor instituţii le compromite funcţionarea şi, prin asociere, poate conduce la scăderea prestigiului altor instituţii cu care întreţin legături funcţionale.

f) **Relaţiile dintre instituţii şi autonomia instituţională.** Activităţile instituţiilor se intersectează în cadrul aceluiaşi spaţiu social. Intrând în relaţii unele cu altele, instituţiile se influenţează reciproc în realizarea funcţiilor lor. Familia îşi exercită influenţa asupra instituţiilor economice prin crearea anumitor modele de consum şi asupra instituţiilor politice prin socializarea anumitor valori. Instituţiile economice influenţează instituţiile educative prin structura cererii de forţă de muncă calificată. Instituţiile educative determină relaţiile indivizilor cu instituţiile economice, politice, religioase. Întrucât comportamentul indivizilor este influenţat de instituţii diferite, nici o instituţie nu poate controla în totalitate comportamentul

membrilor săi. Pentru a asigura eficienţa funcţionării instituţiilor este necesar să se producă o alianţă instituţională.

Deşi independente, instituţiile posedă o anumită autonomie funcţională. Gradul ...e autonomie depinde de modul de organizare a societăţii.

Dacă instituţiile urmăresc scopuri diferite, între ele pot apărea conflicte instituţ...ionale. Dacă scopurile şi obiectivele sunt similare, se poate realiza o coordonare ...ntre instituţii, acestea sprijinindu-se reciproc în îndeplinirea funcţiilor lor. Discor...danţe interinstituţionale există în toate societăţile. Mai frecvente sunt discordanţele ...ntre instituţiile religioase şi cele educative şi ştiinţifice şi între familie şi celelalte ...nstituţii socializatoare.

3. Structuri instituţionale

...n fiecare societate există numeroase tipuri de instituţii sociale, care pot fi clasificate ...după mai multe criterii.

3.1. *Instituţii formale şi informale*

O primă clasificare distinge instituţiile formale şi informale. În cazul instituţiilor formale, scopul, obiectivele, procedeele de acţiune, modul de organizare, rolurile sunt precis stabilite şi reglementate prin prescripţii cu caracter juridic. În cazul instituţiilor informale, reglementarea se face pe baza unor norme vagi, iar exercitarea rolurilor este personalizată; reglementarea activităţilor şi rolurilor acţionează atât timp cât durează o anumită activitate.

Distincţia între **instituţii formale şi informale** este destul de imprecisă şi nu e acceptată de unii sociologi. În această clasificare, instituţia este considerată într-o accepţie particulară: fie grup de persoane organizat în vederea soluţionării unor probleme, fie ansamblu de mijloace şi procedee folosite de membrii unui grup în vederea satisfacerii unor nevoi. În primul caz, ceea ce se consideră a fi o instituţie informală este de fapt un grup informal sau o organizaţie informală. În al doilea caz, instituţia informală este un ansamblu de interacţiuni sociale cu un anumit grad de instituţionalizare. Mai frecventă este a doua accepţie. În ambele cazuri, instituţiile informale nu întrunesc toate elementele şi caracteristicile pentru a putea fi considerate instituţii propriu-zise. Clasificarea instituţiilor în formale şi informale trebuie utilizată cu multe rezerve, precizându-se de fiecare dată în ce accepţie este folosit termenul „instituţie".

În unele situaţii, instituţiile informale (în a doua accepţie din cele indicate mai înainte) dublează sau înlocuiesc instituţiile formale. Instituţiile informale apar tot pe

baza unor nevoi sociale importante. Ele îşi elaborează un ansamblu de procedee de acţiune care nu sunt însă stabilite prin norme de comportament. Uneori aceste procedee contravin celor folosite de instituţiile formale. Procedeele informale pot fi clientelismul (prestarea reciprocă a unor servicii), folosirea în interes personal sau de grup (grup de rudenie, grup de clientelă) a rolurilor instituţionale, presiunea exercitată de membrii unei instituţii asupra membrilor altor instituţii, perceperea de către membrii unei instituţii a unor avantaje personale (daruri, mită, servicii), nepotismul. În mod obişnuit, instituţiile informale dublează sau înlocuiesc instituţiile formale când acestea sunt ineficiente. Există şi situaţii în care anumite instituţii nu pot funcţiona, şi atunci activitatea lor este parţial substituită de instituţii informale.

Instituţiile sociale se deosebesc şi după **natura activităţii** lor. După acest criteriu, distingem instituţii economice, politice, educative, culturale, ştiinţifice, religioase.

3.2. *Instituţii economice*

În această categorie sunt cuprinse toate instituţiile care se ocupă de producerea, circulaţia şi desfacerea bunurilor, prestarea de servicii şi organizarea muncii (întreprinderi industriale şi agricole, servicii publice, bănci, cooperative etc.).

Instituţiile economice sunt dependente de diviziunea muncii şi de tipul de proprietate. Relaţia dintre diviziunea muncii, proprietate şi instituţiile sociale a fost analizată în unele lucrări clasice de economie, ştiinţe politice şi juridice.

În concepţia lui Durkheim, **diviziunea muncii** este principala sursă a coeziunii şi solidarităţii sociale. El distinge două tipuri de solidaritate – mecanică şi organică –, asociate cu două tipuri de drept – represiv şi restitutiv. Analizând societăţile moderne, Durkheim pune în evidenţă şi formele anormale ale diviziunii muncii: anomia (rezultată dintr-o specializare extremă a muncii) şi diviziunea forţată a muncii.

Diviziunea muncii şi tipul de proprietate, împreună cu alte criterii (nivelul forţelor productive, relaţiile dintre clase), permit stabilirea tipurilor de societate. Pe baza acestor criterii, Marx a deosebit cinci tipuri principale de societate: societatea primitivă, societatea antică, societatea asiatică, societatea feudală şi societatea capitalistă. Cercetările tipologice ulterioare au completat clasificarea lui Marx prin distingerea unor subtipuri şi prin analiza trecerii de la un tip de societate la altul.

O contribuţie importantă la analiza tipurilor de societate au adus şi sociologii români, prin formularea teoriei orânduirii tributale (în special profesorul Henri H. Stahl). În lucrarea *Teorii şi ipoteze privind sociologia orânduirii tributale*, profesorul H.H. Stahl realizează o analiză istorico-sociologică a orânduirii tributale de pe teritoriile româneşti şi elaborează o nouă teorie asupra succesiunii formaţiunilor sociale pe aceste teritorii.

3.3. *Instituţii politice şi juridice*

Sunt instituţii care se ocupă de cucerirea, menţinerea şi exercitarea puterii. În această categorie intră parlamentele, guvernele, partidele politice, armata, tribunalele, procuratura, poliţia, închisorile. În societăţile contemporane, instituţiile politice şi juridice se întrepătrund atât de mult în exercitarea funcţiilor lor, încât este greu de făcut o demarcaţie netă între ele. Deseori, ele sunt considerate împreună ca instituţii politico-juridice.

Elementul principal al instituţiilor politice este **puterea**. Aceasta este *folosită pentru menţinerea şi consolidarea orânduirii respective, pentru asigurarea funcţionării tuturor instituţiilor sociale, pentru menţinerea coeziunii sociale, pentru controlul comportamentului cetăţenilor şi prevenirea comportamentelor nedorite*. Sistemul instituţiilor politice este determinat de natura societăţii, de clasele sociale existente în societate şi de relaţiile dintre clase. Fiecare societate dispune de mecanisme specifice de formare a instituţiilor politice. În general, pe baza intereselor grupale, se formează partidele politice. Scopul partidelor este cucerirea puterii şi exercitarea funcţiilor guvernamentale. Deşi, în mod obişnuit, un partid reprezintă o anumită clasă socială, nu există o concordanţă deplină între aderenţa la un partid şi apartenenţa la un grup sau la o clasă socială. În unele societăţi, anumite clase sociale dispun de mai multe partide, iar un partid poate fi susţinut de mai multe grupuri sociale sau de indivizi ce aparţin mai multor clase sociale. Partidele care câştigă alegerile formează guvernul. În afară de partidele politice, în societate se constituie şi grupuri de interese şi de presiune care influenţează funcţionarea instituţiilor politice.

Exercitarea puterii politice este un sistem complex de relaţii, acţiuni şi influenţe între cetăţeni, partide, grupuri de interese, grupuri de presiune, instituţii politice şi alte instituţii sociale (economice, culturale, religioase).

Puterea politică poate fi exercitată în moduri diferite. Astfel, există o exercitare unipersonală (dictatură, monarhie absolută) şi una democratică. În funcţie de modul de obţinere a puterii politice şi de exercitare a ei, distingem puterea tradiţionalistă (accesul la putere se face pe baza unei succesiuni stabilite), charismatică (decurge din calităţile excepţionale deţinute de o persoană sau atribuite acesteia de un grup de interese) şi birocratică (funcţionează pe baza unui aparat administrativ organizat raţional). De regulă, aceste forme de conducere nu există în realitate în formă pură, ci combinate în diverse grade.

În exercitarea puterii, instituţiile politice folosesc diverse tehnici: autoritatea magică sau religioasă a suveranului; convingerea cetăţenilor că puterea este exercitată în numele lor; autoritatea rezultată din rezolvarea competentă a problemelor societăţii; socializarea indivizilor conform principiilor ideologice care stau la baza

raportului de forţe existent; recompensarea loialităţii faţă de puterea politică; reprimarea comportamentelor opuse puterii politice.

Instituţiile juridice *asigură elaborarea legislaţiei şi aplicarea legilor*. Ele deţin un rol important în realizarea controlului social în cadrul societăţii. În acest scop, folosesc un sistem de sancţiuni (pedepse şi recompense) stabilit prin prevederile legii. Eficienţa controlului social exercitat de instituţiile juridice depinde de gradul de armonizare a normelor şi sancţiunilor lor cu normele şi sancţiunile impuse de celelalte instituţii sociale. Eficienţa este scăzută dacă normele juridice intră în contradicţie cu normele politice, morale sau culturale.

3.4. *Instituţii culturale educative*

Aceste instituţii *au ca scop menţinerea tradiţiei culturale şi dezvoltarea creaţiei culturale, socializarea indivizilor conform normelor şi valorilor sociale existente în societate*. În această categorie intră grădiniţele de copii, şcolile, institutele de învăţământ superior, aşezămintele culturale, mijloacele de comunicare de masă.

Principalele funcţii ale instituţiilor culturale şi educative sunt:

1. pregătirea indivizilor pentru o anumită ocupaţie; datorită schimbărilor rapide în tehnicile de producţie, este necesar ca această pregătire să se efectueze pe toată durata vieţii şi, la nevoie, să se poată produce o recalificare ocupaţională;
2. menţinerea valorilor culturale prin transmiterea de la o generaţie la alta;
3. dezvoltarea la indivizi a capacităţii de a gândi şi acţiona în mod raţional şi independent;
4. îmbogăţirea existenţei indivizilor în vederea integrării în viaţa socială;
5. intervenţia în formarea personalităţii indivizilor;
6. dezvoltarea atitudinilor cetăţeneşti şi patriotice.

În afară de aceste funcţii declarate, instituţiile culturale şi educative realizează şi o serie de *funcţii latente*:

1. încurajarea şi facilitarea mobilităţii sociale;
2. contracararea acţiunii socializatoare indezirabile a altor instituţii sociale;
3. transmiterea simbolurilor şi valorilor promovate de raporturile de forţă existente.

În cadrul unor societăţi, aceste funcţii latente pot provoca anumite dificultăţi. Încurajarea mobilităţii sociale prin intermediul educaţiei superioare poate antrena dificultăţi la nivelul unor sectoare de activitate sau ocupaţii de a dispune de forţa de muncă necesară. Astfel, în situaţia existenţei unor disparităţi între agricultură şi alte sectoare, instituţiile culturale şi educative pot încuraja mobilitatea socio-profesională dinspre agricultură spre industrie şi servicii într-o asemenea măsură încât agricultura şi colectivităţile rurale ajung să întâmpine mari dificultăţi în asigurarea funcţionării şi menţinerii lor.

3.5. *Instituţii religioase*

Aceste instituţii organizează activitatea cultelor şi relaţiile credincioşilor cu clerul.

Importanţa acestor instituţii este foarte diferită de la o societate la alta. În societăţile cu un nivel ridicat de religiozitate, instituţiile religioase ocupă un rol central în sistemul instituţiilor sociale. În societăţile contemporane dezvoltate, ele au pierdut mult din influenţă.

Principalele elemente ale instituţiilor religioase sunt : doctrinele care se ocupă de relaţiile oamenilor cu lumea divină, ritualurile care simbolizează doctrinele şi normele de comportament ale clerului şi credincioşilor deduse din doctrine.

Pe lângă funcţiile manifeste, instituţiile religioase au şi unele funcţii latente, neintenţionate. Astfel, de pildă, activitatea de creştinare desfăşurată de misionari în colonii a avut mai multe efecte, dintre care unele au contribuit la întărirea, iar altele la subminarea sistemului colonialist. Multe mişcări anticolonialiste din Africa şi alte mişcări sociale au apelat la argumente şi justificări preluate din doctrina creştină.

O funcţie latentă care a generat numeroase discuţii a fost relaţia dintre **instituţiile religioase şi dezvoltarea capitalismului**. Studiile de sociologie istorică au pus în evidenţă faptul că dezvoltarea capitalismului a fost mai timpurie şi mai rapidă în zonele locuite de protestanţi decât în cele locuite de catolici. Etica protestantă nu a încurajat direct dezvoltarea capitalismului, denunţând chiar unele caracteristici ale acestui tip de evoluţie. Totuşi, unele trăsături ale eticii protestante (individualism, viaţă sobră, valorizarea muncii) par să fi favorizat dezvoltarea capitalismului. Posibilitatea acestei relaţii a stat la baza elaborării de către **Max Weber** a lucrării *Etica protestantă şi spiritul capitalist*. În analiza sa, Weber porneşte de la trăsăturile eticii protestante. Protestantul crede că mântuirea sa începe în lumea pământească. Un semn al acestei mântuiri este prosperitatea economică. Dar el nu-şi permite să folosească averea pentru consumul de lux, ci pentru a-şi extinde întreprinderea. Aceasta pretinde folosirea unei munci regulate şi raţionale. Dominarea pasiunilor, raţionalitatea şi calculul au permis, conform tezei lui Weber, dezvoltarea capitalismului.

Prin formularea acestor idei, Weber propunea un alt tip de explicaţie decât cel marxist. El nu respingea explicaţia marxistă, ci o considera chiar necesară. În interpretarea dată marxismului, Weber credea însă că acesta procedează la un reducţionism economic care nu putea fi acceptat ca explicaţie generală. În replică la acest reducţionism economic, el îşi propunea să analizeze rolul elementelor spirituale în dezvoltarea istorică. Prin aceasta nu trebuie să înţelegem că Weber credea că ideile conduc lumea. El arată cum, în anumite situaţii, ideile pot exercita o influenţă puternică. În concepţia sa, etica protestantă nu este cauza capitalismului, ci una dintre cauzele anumitor aspecte ale capitalismului. Weber evită generalizările, aşa încât nu se poate considera că teoria sa ar substitui alte explicaţii ale genezei

capitalismului. Concepţia lui Weber este privită de mulţi sociologi ca o ipoteză plauzibilă. În acelaşi timp, ea a format obiectul a numeroase critici, mai ales din perspectiva teoriei marxiste. O critică amănunţită a concepţiei lui Weber a fost făcută de Amintore Fanfani în lucrarea *Catholicism. Protestantism and Capitalism* (Sheed and Ward Inc., New York, 1955). Cercetările actuale nu au putut stabili, pentru momentul prezent, corelaţii certe între protestantism-catolicism şi comportamentele economice.

Organizarea activităţii religioase este diferită în raport cu doctrinele acceptate. În societăţile contemporane activitatea religioasă este organizată în forme ecleziastice, culte, secte şi denominări. **Organizarea ecleziastică** se întâlneşte în societăţile în care majoritatea populaţiei aparţine aceleiaşi Biserici. În aceste ţări se realizează un acord, formal sau tacit, între instituţiile religioase şi celelalte instituţii sociale. În unele societăţi, instituţiile religioase se constituie în Biserică de stat. Acest tip de organizare este actualmente practicat mai cu seamă în ţările islamice. În unele ţări (Iran, Arabia Saudită), fuziunea dintre instituţiile religioase şi cele politice este atât de puternică, încât nu se poate face o distincţie între ele.

Cultele şi sectele sunt opuse organizării ecleziastice. **Cultele** *sunt organizaţii religioase relativ mici, care se ocupă în principal de practica religioasă a credincioşilor şi se interesează puţin de tipurile de moralitate personală*. În general, ele nu iau poziţie faţă de activitatea celorlalte instituţii sociale şi pretind doar să fie lăsate să activeze liber. **Sectele** sunt de asemenea organizaţii religioase mici, dar care *se ocupă insistent de moralitatea aderenţilor şi de respectarea doctrinelor*. Normele de comportament practicate de secte pot fi diferite de normele sociale generale. În multe cazuri, sectele intră în conflict cu activitatea instituţiilor economice şi politice. Cercetările asupra sectelor au arătat că, dintre toate tipurile de organizaţii religioase, ele influenţează cel mai mult comportamentul indivizilor.

Denominările *sunt forme intermediare între organizarea ecleziastică şi culte*. Ele reunesc grupuri mari de aderenţi, dar nu totalitatea membrilor unei societăţi (catolici şi protestanţi în Germania ; metodişti şi catolici în SUA ; ortodocşi şi musulmani în Iugoslavia ; ortodocşi, catolici, lutherani în România). Denominările sunt în acord cu normele sociale. În plus, ele se diferenţiază prin doctrine, prin atitudinea faţă de divorţ, faţă de avort, faţă de consumul băuturilor alcoolice etc. Activitatea denominărilor este acceptată de către celelalte instituţii sociale. În unele ţări din Europa de Vest, denominările exercită o influenţă puternică asupra unor partide politice, ale căror platforme politice sunt, sub unele aspecte, orientate de doctrinele organizaţiilor religioase.

Instituţiile prezentate până acum sunt principalele instituţii existente în toate societăţile contemporane (desigur, într-o mare diversitate de forme). În afara acestora există şi alte tipuri de instituţii şi relaţii sociale instituţionalizate. Există instituţii filantropice, asociaţii locale temporare, asociaţii pentru orfani, pentru protecţia mediului, pentru protecţia animalelor, instituţii pentru petrecerea timpului liber şi

pentru distracţii, asociaţii temporare pentru sprijinirea unor persoane etc. Acestea se ocupă de rezolvarea unor probleme care nu intră în activităţile instituţiilor sociale principale. De asemenea, în cadrul fiecărei societăţi există şi o serie de interacţiuni sociale, de modele comportamentale instituţionalizate: ceremonialul prilejuit de diverse evenimente din viaţa indivizilor (naştere, aniversare, zile onomastice, căsătorie, deces); modalităţile de adresare către prieteni, rude, superiori; modalităţile de organizare a unor întruniri publice. Aceste interacţiuni şi modele comportamentale nu sunt reglementate în mod formal, ci prin obişnuinţă şi tradiţie. În mod curent, ele sunt numite convenţii sociale. Deşi posedă un anumit grad de instituţionalizare, nu sunt totuşi instituţii sociale propriu-zise; nu întrunesc decât puţine dintre caracteristicile definitorii ale instituţiilor.

Instituţiile sociale constituie un factor principal al asigurării **coeziunii sociale** a grupurilor şi societăţilor şi au un caracter obiectiv şi permanent. Ele asigură durabilitatea, identitatea şi unitatea grupurilor şi colectivităţilor sociale, precum şi a societăţii în întregul său. Din acest motiv, instituţiile sociale trebuie să funcţioneze armonios. În fiecare societate există anumite conflicte interinstituţionale care, uneori, pot afecta stabilitatea societăţii, constituind un factor al schimbării sociale. Conflictele dintre instituţiile culturale, ştiinţifice şi religioase au contribuit la dezvoltarea cunoaşterii. În unele societăţi, conflictele dintre unele elemente ale instituţiilor culturale şi ştiinţifice au condus la formarea unor ideologii şi atitudini favorabile înlocuirii instituţiilor politice existente cu instituţii care reprezentau într-o măsură mai largă interesele membrilor societăţii. Însă conflictele interinstituţionale nu pot depăşi anumite limite fără să ducă la distrugerea unor instituţii sau fără să determine fenomenele de dezorganizare socială. Conflictele sunt evitabile dacă instituţiile funcţionează în mod eficient. De asemenea, instituţiile trebuie să fie suficient de dinamice şi flexibile, adică să integreze toate schimbările principale intervenite în societate şi să se restructureze în raport cu aceste schimbări.

4. Tipuri de organizare socială

După cum am arătat, **organizaţia** este o asociere de indivizi, un grup social cu scop propriu, care acţionează potrivit unui sistem de norme şi valori, în vederea realizării anumitor obiective.

În societăţile contemporane, organizaţiile sociale au cunoscut o puternică expansiune şi diversificare. Pe lângă organizaţiile economice, politice, culturale, educaţionale, religioase, au apărut şi alte tipuri de organizaţii, care tind să acopere întreaga sferă a relaţiilor sociale. Unii sociologi consideră că dezvoltarea în masă a organizaţiilor permite distingerea societăţilor contemporane de cele din secolele trecute. A fost creat şi termenul „societate organizaţională”, pentru a desemna tipul de societate în care organizaţiile acoperă majoritatea domeniilor vieţii sociale.

Organizaţiile sociale se diferenţiază după mărimea lor, după natura activităţilor pe care le desfăşoară, după modul lor de organizare şi funcţionare. Potrivit ultimului criteriu, se deosebesc organizaţii formale şi informale.

4.1. *Organizaţii informale*

Un grup de prieteni, un grup de cunoştinţe care merg într-o excursie sunt organizaţii informale. Aceste organizaţii *acţionează în vederea realizării unor scopuri, dar normele lor de acţiune nu sunt definite printr-un regulament sau o lege*. Ele sunt organizaţii pentru că posedă un scop şi o structură ; pot avea norme, lideri, tabuuri, dar nu au o structură formală, nu au reguli scrise, titluri, ierarhie prestabilită sau rezultată din alegeri formale. De obicei, organizaţiile informale sunt grupuri primare, în timp ce organizaţiile formale sunt grupuri secundare.

4.2. *Organizaţii formale*

Acest tip de organizaţii apare când grupurile sunt prea mari pentru a-şi soluţiona în mod informal problemele. *Organizaţiile formale sunt constituite în mod deliberat, urmăresc realizarea unor scopuri definite şi acţionează potrivit unor norme şi reglementări precis stabilite*. Organizaţiile formale conţin şi elemente informale : grupuri de prieteni, grupuri de interese, lideri informali. Organizaţiile formale sunt strâns legate de instituţii şi adeseori sunt subordonate acestora. Instituţiile economice acţionează prin diverse tipuri de organizaţii economice : fabrici, uzine, ateliere, servicii sociale. Instituţiile educative acţionează prin organizaţii educative : grădiniţe, şcoli generale, şcoli speciale, licee, facultăţi, asociaţii ale părinţilor, asociaţii ale cadrelor didactice. Instituţiile religioase acţionează prin biserici săteşti şi biserici de cartier, mănăstiri, case de predică, şcoli de catehizare, misiuni religioase. Organizaţiile formale îşi desfăşoară activitatea potrivit normelor şi valorilor stabilite de instituţii. Ele posedă o anumită autonomie funcţională, dar sunt puternic conectate cu celelalte elemente ale organizării sociale.

La fel ca instituţiile sociale, organizaţiile formale pot fi clasificate şi în funcţie de natura activităţii lor. Potrivit acestui criteriu, sociologul american Talcott Parsons distinge patru tipuri : organizaţii economic-productive (cele care produc bunuri şi servicii), organizaţii de putere politică (cele care influenţează atribuirea şi folosirea puterii politice : partide politice, grupuri de presiune) ; organizaţii integrative (cele care asigură ordinea şi coeziunea socială) ; organizaţii de menţinere a modelelor (cele care se ocupă cu transmiterea culturii şi modelelor comportamentale de la o generaţie la alta : şcoli, biserici, organizaţii culturale) (Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*, vol. I, The Free Press, 1968, pp. 45-46). La clasificarea lui Parsons pot fi adăugate şi organizaţiile de distracţii şi de petrecere a timpului liber, care au o mare extindere în societăţile contemporane.

4.3. *Asociații voluntare*

Sunt organizații formale în care toți membrii - sau majoritatea lor - activează voluntar și folosesc doar un fragment din timpul lor de activitate. Aceste organizații au și un grup de persoane care lucrează în mod permanent în vederea rezolvării sarcinilor uzuale. Reglementările sunt flexibile, iar deciziile se iau în mod obișnuit prin consens. Elementele informale joacă un rol principal, astfel încât asociațiile voluntare pot fi clasificate între organizațiile informale și cele formale. Asociațiile voluntare permit soluționarea unor probleme cu minimum de birocrație. Ele pot constitui o formă utilă de coeziune socială, mai ales când individul se simte pierdut în cadrul marilor organizații formale din care face parte.

Asociațiile voluntare au proliferat în toate societățile contemporane. Criteriile lor de constituire pot fi date de vârstă (cluburile „seniorilor"), de anumite preferințe (simpatizanții lui Elvis Presley, cluburile rock etc.), de anumite preocupări, hobbyuri, interese (asociația vânătorilor și pescarilor amatori, asociația pentru protecția focilor, a leoparzilor, a balenelor etc.). Unele asociații au reușit să atragă un număr mare de aderenți, au fost recunoscute ca fiind de utilitate publică și s-au transformat în organizații formale propriu-zise. Astfel, mișcarea ecologistă din unele țări din Europa a început prin crearea unor asociații voluntare. Treptat, aceste asociații au captat interesul altor membri ai societății și, în unele țări, s-au transformat în partide politice, care au început să se bucure de o susținere notabilă din partea electoratului. În mod oarecum asemănător au evoluat și asociațiile feministe dintr-o serie de state occidentale.

În unele țări, asociațiile voluntare sunt privite cu suspiciune de instituțiile și organizațiile formale, întrucât urmăresc sau sunt bănuite că ar urmări scopuri diferite decât cele propuse de instituții. Alte țări, mai cu seamă cele germanice (Germania, Austria, Elveția) și nordice (Danemarca, Norvegia, Suedia), sprijină și încurajează activitatea unor asociații voluntare (îndeosebi cele ale persoanelor vârstnice, ale femeilor casnice, cele legate de anumite hobbyuri). În aceste țări, se consideră că unele asociații voluntare pot compensa sau completa activitatea organizațiilor formale și pot constitui un mijloc de prevenire a înstrăinării și marginalizării.

5. Structuri organizaționale

Orice organizație are o **structură**. Aceasta este normativă (un ansamblu de norme, roluri și mijloace de acțiune) și de personal (rețea de statusuri, de roluri și de persoane care realizează în mod efectiv activitățile organizației).

Organizațiile pot fi puternic structurate sau slab structurate. În organizațiile puternic structurate conducerea este centralizată, ierarhiile, procedeele și normele

riguros stabilite, iar grupurile locale şi indivizii au o autonomie redusă. Organizaţiile slab structurate acţionează descentralizat, indivizii şi grupurile au o autonomie mare, rolurile şi normele sunt mai puţin definite şi pot fi ajustate la particularităţile individuale şi locale. Armata este o organizaţie puternic structurată, organizaţiile de cercetare ştiinţifică sunt mai slab structurate. Biserica Romano-Catolică este puternic structurată, Biserica Baptistă este mai slab structurată. Care tip de organizaţie este mai eficient: cel puternic sau cel slab structurat? Nu se poate da un răspuns categoric. Utilizarea unui tip de structură depinde de mărimea grupului şi de tipul activităţii. Ambele tipuri comportă avantaje şi dezavantaje.

5.1. *Structuri formale şi informale*

Organizaţiile posedă şi structuri formale, şi structuri informale. Structurile formale sunt codificate în legi, regulamente. Ele sunt impersonale, prestabilite şi raţionale. Prin intermediul lor se legitimează şi se instituţionalizează autoritatea. Structurile formale pot fi redate sub forma organigramelor, care sunt reprezentări grafice ale elementelor unei organizaţii şi ale legăturilor dintre ele.

În afara relaţiilor prestabilite, în orice organizaţie oamenii intră şi în relaţii directe, orientate de trăirile lor psihice, de atitudinile, valorile şi preferinţele lor. Reţeaua acestor relaţii constituie structura informală. Organizaţiile informale dispun de o structură informală, iar cele formale, de o structură formală. Însă în organizaţiile formale, pe lângă structura formală, prestabilită, se constituie şi structuri informale. Acestea pot fi reprezentate grafic prin sociograme. În cercetarea organizaţiilor formale este importantă compararea organigramei şi sociogramei, pentru a constata gradul lor de suprapunere sau de diferenţiere.

Apariţia structurilor informale în cadrul organizaţiilor formale se datorează faptului că indivizii simt nevoia să-şi exprime, în relaţiile dintre ei, întreaga personalitate (atitudinile, valorile, aspiraţiile). În cazul structurilor formale, indivizii se raportează unii la alţii numai cu o parte a personalităţii lor şi din perspectiva unui singur rol. Relaţiile informale permit o „umanizare" a structurilor formale. Structurile informale se pot suprapune celor formale sau se pot constitui în afara acestora, substituindu-le sau subminându-le. Diferenţierea celor două structuri apare pe baza disocierii autorităţii de influenţă. **Autoritatea** este un drept oficial, prevăzut în structura formală. Autoritatea este capacitatea de a afecta acţiunea altora şi se bazează pe status, iar influenţa, pe stimă. Un rector poate avea o mare autoritate, dar o mică influenţă asupra studenţilor săi. Dacă autoritatea este asociată cu influenţa, structurile organizatorice funcţionează eficient. Dacă între ele se produce o separare, în cadrul organizaţiei apar disfuncţii.

Structurile informale le pot completa pe cele formale. Ele se pot ocupa de satisfacerea unor nevoi de care nu se ocupă structurile formale. În acest caz, ele sunt utile şi de dorit. În alte cazuri, ele se pot ocupa de satisfacerea aceloraşi obiective ca

şi structurile formale, iar apariţia lor este un indicator al existenţei unor deficienţe în funcţionarea structurilor formale, a existenţei unei separări între autoritate şi influenţă.

5.2. *Eficienţa structurilor formale*

Pentru a fi eficiente, structurile organizaţionale formale trebuie să posede o serie de caracteristici, dintre care cele mai importante sunt considerate a fi :

- relativa unitate a structurilor organizatorice ; structurile organizaţionale ale diferitelor întreprinderi sau sectoare de producţie trebuie să fie relativ omogene, pentru a permite comunicarea între ele ;
- flexibilitatea, care se referă la capacitatea structurilor de a se adapta schimbărilor intervenite în tehnicile de producţie şi în alte sectoare ale societăţii ;
- supleţea sau asigurarea unui număr optim de niveluri ierarhice ;
- dimensionarea optimă, stabilirea numărului optim de compartimente funcţionale şi de persoane în cadrul fiecărui compartiment ;
- raţionalitatea – stabilirea precisă a activităţilor ce revin fiecărui sector ;
- eficienţa sistemului informaţional ;
- multidimensionalitatea, care se referă la capacitatea structurilor de a lua în considerare totalitatea aspectelor ce intervin în funcţionarea lor (tehnice, economice, comerciale, sociale, psihologice) ;
- economicitatea, care măsoară costurile funcţionării structurii respective ;
- eficienţa, prin care se indică funcţionarea optimă a caracteristicilor prezentate.

Teoria organizării foloseşte aceste criterii în analiza de diagnoză a structurilor organizaţionale şi în formularea unor propuneri de modificări organizaţionale.

Cercetările privind structurile formale şi informale ale întreprinderilor industriale din ţara noastră au deosebit trei tipuri de situaţii :

a) coincidenţa dintre structura formală şi cea informală (relaţiile informale suprapunându-se peste cele funcţionale) ;
b) necoincidenţa între structura formală şi cea informală fără ca între ele să apară conflicte ;
c) necoincidenţa conflictuală a celor două structuri.

Relaţiile dintre structurile formale şi cele informale sunt determinate de mai mulţi factori :

- raporturile dintre liderii grupului ;
- stilul de conducere (stilul autoritar, care generează frecvent relaţii de necoincidenţă, conflictuală şi neconflictuală, între structuri) ;
- vârsta membrilor grupurilor (relaţiile conflictuale sunt mai des întâlnite în grupurile în care există mari diferenţe de vârstă) ;

- pregătirea profesională (diferenţele mari de pregătire profesională între membrii aceluiaşi grup favorizează deseori relaţii de necoincidenţă conflictuală);
- trăsăturile de personalitate;
- mărimea grupului (subgrupările şi relaţiile de necoincidenţă conflictuală apar mai frecvent în grupurile mari).

5.3. *Birocraţii şi birocratizare*

În analiza organizării formale a societăţii se foloseşte adeseori termenul „birocraţie". Acest termen a fost introdus de Max Weber pentru a desemna *un anumit tip de organizare socială, în care puterea este exercitată de un aparat administrativ raţionalizat*. Pe baza unor analize istorice (Egiptul antic, monarhia romană, Imperiul Bizantin, China, Biserica Catolică din secolul al XIII-lea, societăţile moderne), Weber afirmă că tipul de putere birocratică apare o dată cu economia bănească.

Birocraţie şi organizare socială. Din analiza birocraţiilor existente în diferite epoci istorice, Weber stabileşte un „tip ideal" de birocraţie, care reuneşte în formă abstractă caracteristicile diverselor puteri birocratice. Elementele tipului ideal de birocraţie sunt următoarele:

- existenţa unui sistem de prescripţii acceptat de toţi membrii societăţii;
- urmărirea în mod raţional a scopurilor propuse;
- organizarea ierarhică;
- caracterul impersonal al exercitării funcţiilor;
- specializarea, care constă în atribuirea fiecărei funcţii unui expert;
- deţinerea posturilor în funcţie de competenţă.

În concepţia lui Weber, modelul ideal de birocraţie constă în activitatea eficientă şi raţională a organizaţiilor, în realizarea competentă a sarcinilor de către funcţionari, indiferent de părerile, convingerile şi interesele personale ale acestora. O birocraţie trebuie să funcţioneze ca un mecanism bine construit, în care fiecare element realizează în mod adecvat funcţiile ce-i sunt atribuite. Acest tip de organizare este „ideal" (în accepţia specială pe care Weber o dă acestui termen), şi nu o descriere a unei organizări birocratice reale.

În literatura sociologică, birocraţia este definită ca un „tip de organizare ierarhică, stabilit în mod raţional, pentru a coordona activitatea unui număr mare de persoane prin sarcini administrative de anvergură" (Coser şi Rosenberg, 1969, p. 45).

Termenul „birocraţie" este folosit şi într-un sens mai restrâns, pentru a desemna piramida ierarhică ce conduce în mod raţional activitatea unei organizaţii mari.

Birocratizarea apare în orice organizaţie de dimensiuni mari, din nevoia de eficienţă, de uniformitate şi pentru a preveni corupţia. Dezvoltarea birocraţiei este legată şi de creşterea complexităţii vieţii sociale.

Biropatologia. În principiu, birocraţia trebuie să răspundă în mod uniform, ıţional, competent şi eficient anumitor probleme sociale. Birocraţia ar trebui să fie ı serviciul cetăţenilor. Funcţionarea reală a birocraţiilor a constituit însă obiectul a umeroase critici şi reacţii antibirocratice. Criticile birocraţiilor au fost sintetizate, e către sociologii americani **Selznick** şi **Merton**, în patru direcţii:

1. Crearea unor statusuri care provoacă resentimente şi animozitate. Membrii ›irocraţiilor, deşi se consideră că lucrează în interesul cetăţenilor, sunt puşi uneori n situaţia de a lua decizii neplăcute. Poliţistul care întrerupe o manifestaţie publică, 'uncţionarul care evacuează un chiriaş, funcţionarul de la serviciul de personal care :oncediază un lucrător sunt toţi priviţi cu ostilitate. Funcţionarul poate invoca anumite regulamente, poate face apel la interesul public, dar prin aceasta impresia negativă provocată celor afectaţi nu scade, ci, dimpotrivă, poate provoca furia indivizilor care se cred victime ale birocraţiei. În multe ţări, impresia negativă asupra membrilor unei birocraţii (poliţie, poliţie secretă, tribunale) este larg răspândită în opinia publică. Unii dintre funcţionarii acestor organizaţii au de suferit din cauza statusului lor şi în relaţiile informale, în relaţiile de prietenie, de vecinătate.

2. Rigiditatea realizării sarcinilor. Membrii birocraţiilor trebuie să acţioneze potrivit unor reguli precis stabilite, care nu admit excepţii. Dacă situaţiile reale concordă cu cele prevăzute de birocraţie, aceasta funcţionează în mod eficient. În situaţii neprevăzute, respectarea regulilor birocratice poate să nu mai reprezinte un răspuns adecvat. Cercetările făcute asupra rigidităţii în realizarea sarcinilor au arătat că aceasta este o caracteristică a organizării birocratice, şi nu a birocraţilor. Multe birocraţii sunt conştiente de dezavantajele rigidităţii şi încearcă să acorde mai multă libertate funcţionarilor în îndeplinirea sarcinilor. Dar creşterea libertăţii de acţiune poate implica încurajarea favoritismului şi a corupţiei.

3. Divizarea responsabilităţii. Pentru a garanta aplicarea uniformă a dispoziţiilor şi regulamentelor, de multe ori este necesar să se constituie un dosar asupra unei probleme şi să fie consultaţi diferiţi şefi ierarhici, ceea ce poate îngreuna soluţionarea unor probleme. Această deficienţă birocratică poate fi diminuată prin descentralizarea autorităţii, dar în acest caz poate apărea pericolul favoritismului şi al rezolvării incompetente.

4. Bifurcarea ataşamentului intervine atunci când membrii birocraţiilor acţionează în două direcţii. Ei pot fi împărţiţi între ataşamentul faţă de clienţi şi ataşamentul faţă de regulile birocraţiei. Funcţionarea rigidă a unor birocraţii face ca mijloacele folosite de ele să se transforme în scopuri, situaţie ce poate provoca nemulţumirea cetăţenilor.

O serie dintre aceste disfuncţii ale birocraţiilor au fost sintetizate de Victor Thompson prin termenul **biropatologie** (Thompson, 1961, cap. 8). Biropatologia

afectează cetăţenii, şi nu pe membrii birocraţiei. Alte caracteristici ale birocraţilor pot influenţa şi situaţia membrilor lor, prin generarea de frustrare în raport cu promovarea, prin lipsa de recunoaştere, prin stres, insecuritatea posturilor etc.

Deficienţele birocraţiilor fac ca de multe ori termenul „birocraţie" să aibă în opinia comună un sens peiorativ. În această accepţie, birocraţia nu înseamnă un mod de rezolvare eficientă şi egalitară a unor probleme, ci subordonarea funcţionării organizaţiei fetişizării prescripţiilor, regulamentelor şi hârtiilor. În accepţia peiorativă, birocratizarea înseamnă rezolvarea greoaie a unor probleme, amânarea soluţionării lor sau rezolvarea doar potrivit intereselor organizaţiilor, şi nu ale indivizilor. Birocratizarea este asociată cu dezvoltarea excesivă a unor procedee birocratice: formulare, dosare, informări. Mulţi indivizi consideră aceste procedee nu numai inutile, dar şi periculoase pentru integritatea persoanei lor.

Reacţia împotriva birocraţiei. Aprecierea negativă a unor birocraţii este întemeiată pe existenţa anumitor deficienţe în funcţionarea acestora. Activitatea unor birocraţii poate fi atât de rigid reglementată, încât se ajunge la situaţia absurdă că nu-şi pot realiza scopurile fără să încalce reglementările. Reacţia împotriva birocraţiei poate lua diverse forme: ironia, protestul public, extinderea relaţiilor informale, evitarea birocraţiei (dacă este posibil), creşterea rolului organizaţiilor politice în controlul birocraţiei. În unele situaţii, reacţia poate conduce la accentuarea deficienţelor birocratice. Se creează noi roluri, noi procedee, care pot îngreuna şi mai mult soluţionarea problemelor. Situaţia se poate deteriora, până când birocraţia devine nefuncţională şi ajunge chiar un obstacol social, o organizaţie rigidă care blochează un întreg domeniu al vieţii sociale. În acest caz, pot apărea nemulţumiri sociale grave şi este necesară o reformă radicală a sistemelor birocratice.

6. Schimbări organizaţionale

Organizaţiile nu sunt create o dată pentru totdeauna. Unele se formează, altele dispar, cele existente suferă transformări. Cercetările asupra schimbării produse în organizaţii au evidenţiat faptul că acestea urmează un anumit **ciclu de viaţă**, care **are patru etape: formarea, creşterea, formalismul şi decăderea sau revitalizarea**. Ciclul schimbărilor organizaţionale nu poate fi asociat cu ciclul biologic al indivizilor. Comparaţia e posibilă doar ca metaforă, stabilirea unei paralele fiind lipsită de sens.

Instituţiile **se formează** atunci când indivizii îşi dau seama că nu-şi mai pot satisface interesele prin eforturi proprii sau prin relaţii informale.

În faza de **creştere**, în cadrul organizaţiilor sunt elaborate şi se dezvoltă structurile de rol. Pe măsură ce apar probleme şi situaţii noi, sunt create noi compartimente, noi poziţii sau noi proceduri. Într-o localitate mică, sarcinile administrative pot fi

soluţionate de un primar, un ajutor de primar, un secretar şi un poliţist. Dacă localitatea se măreşte, iar numărul locuitorilor creşte şi activitatea economică se diversifică, aspectele cu care se confruntă administraţia devin mai complicate. Pentru a face faţă noilor probleme, administraţia se extinde, sunt create mai multe posturi de viceprimar ; se constituie secţii cu personal permanent ; se introduc noi proceduri de soluţionare a problemelor.

Formalismul intervine atunci când justificarea organizaţiilor începe să fie făcută mai curând în termeni de tradiţie decât de funcţionalitate. Formalismul porneşte de la părerea că, în măsura în care sunt respectate formele, vor urma în mod necesar şi rezultatele. Formalismul se apropie mult de imaginea peiorativă comună birocraţiei.

Faza de decădere intervine când rigiditatea funcţională face ca organizaţiile să nu-şi realizeze în mod eficient scopurile. Într-o şcoală aflată în această fază, elevii absentează mult şi nu mai învaţă, iar profesorii nu au nici o influenţă şi nu-şi pot exercita autoritatea. Când un guvern se află în faza de decădere, el nu-şi mai poate exercita autoritatea : instituţiile şi cetăţenii nu se mai supun deciziei sale ; hotărârile se succed rapid, dar sunt ignorate ; funcţionarii de la nivelurile medii şi joase devin inactivi şi nu mai sunt interesaţi decât de menţinerea poziţiei lor. Supravieţuirea unei organizaţii aflate în poziţia de decadenţă depinde de ritmul transformărilor sociale. Dacă schimbările sunt lente sau frânate prin diverse mijloace, organizaţiile pot supravieţui în mod indefinit, chiar dacă sunt decadente. Dacă ritmul schimbărilor sociale este accelerat, organizaţiile decadente se prăbuşesc.

Este posibil ca tendinţa spre formalism să fie oprită, iar decăderea evitată. Organizaţiile pot suporta un proces de revitalizare prin care practicile din faza formalistă sunt abandonate şi sunt folosite procedeele din faza de creştere. Revitalizarea organizaţiilor poate fi provocată de apariţia unor noi lideri şi de formularea unor noi politici de justificare a scopurilor organizaţiei. Pericolul formalismului şi decăderii poate fi înlăturat prin diverse strategii : folosirea tehnicilor de organizare ştiinţifică ; solicitarea unor cercetări asupra eficienţei structurii organizaţionale, în urma cărora se fac propuneri ce nu pot fi făcute de membrii organizaţiei ; reorganizările şi schimbările de personal.

Nu toate organizaţiile trec în mod obligatoriu prin aceste faze. Unele acţionează eficient şi se regenerează în permanenţă. Unele nu supravieţuiesc dincolo de faza de formare, iar altele trec rapid de la creştere la formalism şi decadenţă.

Funcţionarea eficientă a organizaţiilor, revitalizarea lor şi evitarea formalismului şi decăderii sunt preocupări importante ale **ştiinţei organizării şi conducerii**.

Sociologia şi psihologia organizării sociale au ca scop :

a) precizarea cerinţelor funcţionale ale sistemului social ;
b) determinarea modalităţilor şi proceselor de realizare a finalităţii activităţii sistemelor şi subsistemelor sociale ;
c) stabilirea proceselor sociale şi psihosociale care au loc în cadrul organizaţiilor (Zamfir, 1977, pp. 20-21).

Sociologia organizării contribuie la cunoaşterea proceselor şi problemelor care se manifestă în interiorul instituţiilor şi organizaţiilor sociale şi la aflarea unor măsuri şi mijloace de creştere a eficienţei organizării sociale, de adecvare a funcţionalităţii organizaţiilor sociale la dinamismul social general.

Studiu de caz

Bureaucracy and Policy in Romania[1]

1. The Emergence of Modern Bureaucracy in Romania

The emergence of modern bureaucracy[2] was a relatively late phenomenon in Romania, as compared to the other European states. Until the middle of the 19th century, the dominant economic and social structure in Romania was of a feudal type. Modern industrial and commercial development started in the second half of the 19th century and gained momentum only in the first half of the 20th century. During the same period the country witnessed an important cultural opening to the civilizations of Western Europe, particularly to France and Germany.

In order to narrow down as quickly as possible the gap which existed between Romania and the developed countries in Europe, the politicians of the second half of the 19th century considered it necessary a large-scale takeover of economic, political and organizational models from Western Europe. The Constitution of the country and many organic laws were patterned after Western European models. The founders of modern Romania insisted very much on the creation of new institutions similar to the ones in Western Europe. This intention triggered off at the time-heated controversies of a cultural, as well as of a political nature, regarding the adequacy of the new institutions to Romania's economic, social, cultural, religious and political realities. Two main positions became visible: one, which supported the takeover of Western models, and another one, which opposed this tendency, considering that Western institutions are 'forms without substance'. In spite of these controversies, the principal modern bureaucratic institutions were set up in the Romanian society, which adjusted themselves gradually to national realities. Their emergence in Romania is therefore the result of a process of transculturation, a process that lasted for almost a century.

1. Studiu reprodus din: Ioan Mihăilescu, *Bureaucracy and Policy in Romania*, Kappa Press, Seul, 1993.
2. The term 'bureaucracy' is used in the sense given by Max Weber in *Gesammelte politische Schriften*, Drei Masken Verlag, München, 1921. Only by an extension of the meaning given by Weber can one speak of a communist bureaucracy. From a strictly formal point of view, the institutions of the communist totalitarianism correspond to the criteria laid down by Weber to define modern bureaucracy. In reality, communist institutions deviated in many aspects from the rationality they had assigned for themselves.

At the beginning of the modern period the functioning of the **bureaucratic institutions**, particularly of the political ones, combined elements of the traditional organization and of the modern rational organization. The main political leaders were either charismatic or owed their popularity to their earlier political merits (participation in the 1848 democratic revolution, the founding of the new national state through the union of the principalities, the obtaining of the country's independence by getting free from the suzerainty of the Ottoman Empire). Real dynasties of politicians came into being, which led the country's major political parties for almost one hundred years. No significant political decision was ever made over this period without the participation of these political family dynasties.

Concomitantly with the charismatic or tradition-based leadership, a modern powerful bureaucratic network was created during the 1860-1940 period. The traditional political leaders or the owners of the big economic organizations initiated and extended financial and political support in the training of the new bureaucrats.

The role of the new bureaucrats in the elaboration and making of the principal political or economic decisions gradually became bigger and bigger, so that in the 1920's and 1930's they represented an important power segment within the Romanian society. Each major political party had a team of experts permanently ready to govern the country : ministers, prefects, and counselors. Even in the cases of more rapid successions of governments, the specialists from institutions ensured the latter's normal functioning. Many politicians of the first half of the 20th century were at the same time outstanding specialists in economics, finances, law, and culture. Many government members of the time ascended from the universities.

At the beginning of the Second World War the rules of modern bureaucracy had come to be codified in most **social institutions**, and, what is more important, they were also observed. Thus, the employment and promotion of civil servants on grounds of competence had become widespread practice. The functions of the bureaucracies were clearly defined and a depersonalized exercise of institutional roles was generally ensured. At the end of the 1930's the bureaucratic institutions of Romania reached in their functioning the efficiency and rationality parameters that characterized the similar institutions in Western Europe. In the third and fourth decades of the 20th century a clear separation occurred between bureaucrats and politicians, between bureaucracy and policy. The attempts made in this period by certain ephemeral political groups (corporatist, fascist) to organize the bureaucratic system in Romania according to their ideological principles failed.

The efficiency of the functioning of bureaucracies was nevertheless different in terms of social milieux. In towns, particularly in the big ones, the bureaucratic institutions operated efficiently and were positively perceived by their clientele. In the rural areas, the functioning of these institutions pointed to shortcomings in the organization and establishment of contacts with the clientele. The rural communities, which had long remained oriented towards the traditional values, were reticent about

the new bureaucracies, perceiving them as something exterior, opposed to local interests. This perception was historically motivated, since local communities had been dominated for a long time by the global society and subjected to financial, economic or military constraints. During the first half of the 20th century the positive perception of the modern bureaucratic institutions started extending to the rural areas too, without however generalizing.

2. Bureaucracy in the Communist Period

The normal evolution of the bureaucratic institutions was stopped by the political upheavals, which took place in Romania at the end of the Second World War. The establishment of the communist regime, which went against the national will and interests, also meant the suppression of most bureaucratic institutions, which were considered detrimental to the 'people's interests'.

The communist period is characterized by a **fusion of the bureaucrats and the politicians**. Neither at the level of officials (individuals), nor at the institutional level can one distinguish bureaucracy from policy and the bureaucrat from the politician. The President of the country, the Prime Minister and the main ministers were at the same time members of the political bureau, whereas all ministers, prefects and managers of nationally important organizations were members of the Communist Party's central committee. The obtaining of a high-ranking post in bureaucracy was conditioned by the holding of an important position in the political hierarchy.

Given these conditions, the analysis of the relationship between policy and bureaucracy in the communist period is bound to take into consideration a single system : that of the communist political bureaucracy. The separation of the two terms of the relationship, which is obvious in Western democracies, cannot be applied to the communist period. From the viewpoint of the theories of bureaucracy, the analysis of the situation in the communist or former communist countries can generate terminological confusions. To insist nonetheless on the delimitation between bureaucracy and policy only to meet the conceptual and methodological requirements demanded by sociological and political economy theories would amount to a distorted presentation of the realities pertaining to communist societies. What can be analyzed during this period is the weight of bureaucratic and political arguments in the determination of the attitudinal and behavioral patterns of the same individual (the politician bureaucrat or the bureaucrat politician).

Using the criteria established by Max Weber, **communist political bureaucracy can be defined by** :

- a low degree of specialization or the nonobservance of specializations even when they are formally established ;
- a hierarchical authority structure of an autocratic type ;

- rights of giving commands that are not clearly defined or their unlimitedness with high-ranking officials ;
- the recruitment of officials according to irrational criteria ; the identification of merit and competence with political loyalty ;
- the consideration by officials of institutional roles as a political career means ;
- the combination of the fixed remuneration with the grant of illegal privileges proportional to hierarchical rank ;
- the filling of institutional positions on the basis of secret political decisions and not of the officials' free decision ;
- the confusion of organizational resources with personal resources ; there is absolute confusion at the top of the communist bureaucratic hierarchy ;
- the lack of precision in the definition of the roles and functions within the organization ; role interplay ;
- collective responsibility for the decisions and acts of the organizations ;
- an imposed system of discipline ;
- the confusion of public interest with the interests of the communist party.

The completion and description in detail of these defining characteristics of the communist bureaucracy are made with reference to the bureau pathology of institutions in the totalitarian period. The analysis of the communist bureaucracy can reveal contradictory aspects. The latter do not result from a lack of precision of the analysis, but they are intrinsic to the communist realities. Time consistency and logical sequence are not characteristic of the communist regime ; what the communist propaganda was after was the plausibility of the moment.

At its beginnings, the communist political power had **no legitimacy** in the Romanian society. Tradition could not be invoked because there was no tradition in this respect. Competence could not invoke either because it did not exist. The only means of legitimizing, openly used, was to resort to symbols such as : 'people's will', 'national interest', 'course of history', and 'national and social freedom'. The use of these symbols convinced only an interested and beneficiary minority. At the level of the majority of the population, the effects were null, because the symbols used ran counter to the values accepted at the social level. The only means whereby the communist power imposed itself were force, physical and psychic terror. Holding the monopoly of the force, the communist political power did not even question the legitimacy of using it. To the communist totalitarian power the use of force was legitimate only through the fact that it could be exerted.

During its last years of existence, the communist regime met with ever-greater difficulties of legitimizing itself. Confronted with this situation, the communist propaganda resorted to **all possible methods of imposing legitimacy** :

- **invocation of the tradition** : the communist party was presented as the continuator of the millennial traditions of the Romanian people, and the leader of the

party was placed above all national heroes; the communist propaganda proceeded to a systematic falsification of history;

- **permanent resort to traditional symbols and the invention of new symbols**: the communist party and its leader were the guarantee of the people's welfare, of national sovereignty, of territorial integrity and peace;
- **resort to the support of science**: any political decision, any economic programme was presented as having a solid scientific substantiation; by using this technique, the communist propaganda brought to the fore the role of the bureaucrats; rationalization was a mere ritual because the bureaucrats had reduced powers; politicians in fact dictated the alleged scientific conclusions presented by them; in the post-totalitarian period many researchers were rebuked for having complied with the communist regime, for having accepted to offer a pretended scientific argumentation to antidemocratic decisions;
- **resort to charismatic procedures**: the presentation of the communist party leader as the greatest personality in the Romanian history, endowed with exceptional qualities, loved by the whole people; the attraction of personalities with genuine charismatic features (poets, actors, singers) to join in the propaganda favorable to the communist party leader.

The results of the communist propaganda were inversely proportional to the sustained efforts. In the 1980's, in the Romanian society, the lack of legitimacy of the totalitarian regime became more and more evident. During this period the conflict between bureaucrats and politicians or between the bureaucratic and political components merged into the personality of the bureaucrat politician. At the lower and middle levels of institutional hierarchies pressure started to be put on imposing bureaucratic arguments, but this pressure was strongly repressed at the top of the political hierarchy.

At the end of the Second World War the Romanian society was in an extremely difficult situation: an economy almost 50% destroyed by the war, the country occupied by the Soviet troops, the access to Western capital and technology prohibited by the 'Iron Curtain'. These difficulties were increased by the ones deliberately brought about by the communist power: the destruction of the political, economic, financial, cultural and religious institutions; the removal of the former bureaucrats (specialists of real abilities) from any decision-making activity, no matter how insignificant it was, the replacement of competence by political loyalty, the annihilation of critical thinking.

The old rational bureaucracies were replaced by **totalitarian political bureaucracies**, patterned after Soviet models. This fact marked a total breach in the evolution of Romanian institutions, with disastrous consequences for the entire society. The new institutions had as an 'efficiency' criterion the extent to which they implemented the decisions of the communist party. Most officials of the new bureaucracies did not

have any competence in the exercise of institutional roles. Most often than not they were recruited from among the persons who did not have proper training for the role they exercised or they lacked any qualification. In the absence of appropriate role training, the officials of the new communist bureaucracies could not be but incompetent.

The totalitarian communist party brought under control all the institutions of the society. The latter became mere annexes to the political power and lost their autonomy and specificity. The communist party assumed the role of organizing and governing the entire society. It elaborated the strategies of economic and social development, organized territorial instituticns and communities, acted with a view to disseminating the communist ideology and repressing contrary ideologies, selected, trained and promoted institutional officials on political loyalty grounds, controlled the activity of all social institutions and organizations. The political bureaucracy was the only one which could take decisions not only in the political sphere, but also in the economic, financial, cultural, educational and even religious domains.

As far as the organization and functioning of bureaucracies were concerned, the communist party claimed it ensured: the unity of organizational structures, the flexibility of structures (the provision of an optimum number of hierarchical levels), an optimum distribution (the establishment of the optimum number of functional compartments and of employees inside each compartment), the flexibility of institutional structures (the insurance of the capacity for adjustment to the changes which occurred in the technical, economic and information fields), the rationality of the functioning of institutions (the exact determination of the roles pertaining to each compartment and to each official), multidimensionality (the provision of bureaucratic structures with the capacity to take into account the totality of aspects arising in their functioning), the efficiency of functioning (maximization of activities and minimization of costs).

The communist party claimed it ensured the cohesion in the functioning of the bureaucracies, but it achieved this by **annulling institutional specificity**, by imposing the preeminence of the political values over the value systems of all institutions, by socializing the members of the society in comparison with the values convenient to the power structure or by forced resocialization of those who would not submit.

With the intention of controlling the entire society as thoroughly as possible, the communist party continuously restricted the area of decision-making competencies. Gradually the whole decision-making power was in the hands of a reduced number of persons – the central committee of the Communist Party – and then of even fewer – the permanent political bureau of the central committee – to become in the end the monopoly of a single person. This person established the preconditions, the framework of any decision down to the lowest hierarchical level, which rendered the alleged autonomy of decision-makers within the bureaucracies practically null.

The all-embracing communist political bureaucracy was confronted with the difficult problems involving the organization of the ministries, of the public administration,

of enterprises, of the army, of justice, culture, science, national education, public health etc. No matter how much political loyalty the officials would demonstrate, they also had to possess a minimum of competence in order not to completely destroy the economy and the society. But neither in such cases did the communist party resort to the old specialists, with very few insignificant exceptions. It did not trust the specialists trained in the state university institutions either, since the former manifested either their opposition to or at least reticence about the new political structure. Besides, intellectuals were considered by the communist regime as a potentially dangerous socio-professional group.

The communist party built up its own system of selecting and training the personnel of the bureaucracies. This system, spread in all former socialist countries in the form of 'party academies', selected the future officials from among the social categories that presented the highest guarantee of loyalty (unskilled or poorly skilled workers, co-operative peasants who had not owned land in the pre-communist period, minor officials). The persons selected by the communist party with the help of the secret police enjoyed a para-university training and were then declared specialists in various domains (economists, jurists, diplomats etc.). Their training was ranked according to the level the future 'specialist' had been assigned to work at: chairmen of agricultural co-operatives; directors of enterprises; ambassadors; ministers. The organization of the system was similar to the one of the castes; if a director of an enterprise was to become a minister, he had to attend a new training stage at the 'party academy', as the 'science' reserved to a minister was not accessible to an ordinary director.

The way in which the leaders of the bureaucracies exercised their roles cannot be generalized. Although incompetence was usually directly proportional to the hierarchical rank, there were competent bureaucrats nevertheless. This was due to the fact that in the 1970's-1980's graduates of state university institutions had access to managerial posts. Thanks to them, an institution could function in spite of the many deficiencies and could meet social needs even if only at the survival limit.

The bureaucracies of the communist period were characterized by **a pathological state** beginning with the very moment of their emergence. This state affected not only the newly created institutions, but also the old institutions reorganized according to the communist logic. The bureau pathology[3] of the institutions during the communist period acquired several dimensions:

- **Lack of precision in the definition of the scope and objectives of the institutions.** The communist party continuously created new institutions with the declared purpose of solving specific social problems, but these institutions did not clearly delimited from the existing ones. This fact caused confusion at the level of the

3. The term 'bureaupathology' is used in the meaning given by Victor A. Thompson in *Modern Organizations*, Alfred A. Knopf, Inc., New York, 1961.

clientele of the institutions, which no longer knew what institution to apply to for the solution of their problems.

- **Institutional parallelism**. Several institutions were empowered to deal with the same problem. Besides the confusion and the dissatisfaction of the clientele, the consequences of this fact were the following: numerous and redundant interinstitutional communications; big time consumption, even for minor problems; high costs for the functioning of the bureaucracies; mutual obstruction of the institutions in discharging their functions.
- **The diminution to disappearance of the autonomy of the bureaucracies**. Irrespective of the profile of their functions, all institutions were subordinated to the communist party. This was a public recognition of the fact that each institution was aimed at implementing the policy of the communist party in a given field: industry, agriculture, education, culture, and sport. From an organizational point of view, the lack of autonomy could also be inferred from the fact that the communist political leaders held all governing competencies. The domination of the institutions by the communist political bureaucracy had become so widespread that even institutions which were very far from, or opposed to, the communist ideology, such as the religious organizations, had come under the control of the communist party.
- **Lack of clearness in establishing the roles within bureaucracies**, which led to a decrease in the responsibilities assumed by officials, to the refusal to perform certain tasks, to the permanent solicitation of the persons at the top of the institutional hierarchy to solve problems, which could have been approached in a standardized manner. This dysfunction also resulted from the policy of full employment of the work force. New jobs were created even when they were not justified by the rational and efficient organization of the institutions.
- **Normative and legislative instability**. Incapable of organizing the economy and the society efficiently, the communist power considered that the panacea to the ever more numerous dysfunctional ties lay in the adoption of new laws and institutional regulations. The new laws were short-lived, sometimes they lasted less than one year and they were very often in contradiction with one another. The juridical and political memory of the communist power was very short: the arguments in support of a bill or of a bureaucratic restructuring were used several years or months after to state the opposite. These situations created confusion among jurists, brought about a subjective interpretation of the laws (depending on circumstances, a particular case could be interpreted according to one law or another for the same offence, a person could be acquitted, while another, convicted), favoritism in the treatment of the clientele, and massive phenomena of law nonobservance.
- **Irrational interinstitutional mobility of the bureaucrats**. The appointment of an official in an important post depended exclusively on the decisions of the top political hierarchy. By a simple decision, a prefect would become a minister, an

ambassador, manager of an enterprise; the minister of industry would become the minister of agriculture, and a political activist, the director of a publishing house. This mobility of the bureaucrats had the undeclared aim of making them as dependent on, and obliged as possible to the top political power. In certain cases the bureaucrats who had not proved sufficient loyalty were demoted for a period of time as a sign of penitence. They were later recovered, but at that moment they were more docile and grateful to the communist party (the syntagm which in fact signified the communist dictator).

- **The personalized exercise of institutional roles and the use of these roles** by **officials to obtain personal favors**. The corruption of civil servants had become in the communist period a dominant characteristic in the running of several institutions. The corruption of the officials entailed the corruption of the clientele, who were obliged to resort to dishonest means in order to be able to solve their problems. The society had come to accept this situation as a fatality, and the 'gift' presented by the client to the official had become almost a social norm.
- **The reduced social acceptance or no acceptance of the means and methods used by the communist bureaucracies**. Such reactions resulted from the fact that the methods used by bureaucracies were in disagreement with the social values and norms recognized, accepted and promoted by society. The effective use of means and methods different from, or contrary to, the ones established by formal organizational regulations.
- **The limitation of the rights and freedoms of individuals and communities** on pretext of efficient functioning of the bureaucracies; the sacrificing of the individual as against the public interest. In the relations between bureaucracies and individuals, justice was considered to be always on the side of the former.
- **The failure to recognize the social utility of bureaucracies**. Since most institutions were imposed by force after the Soviet model, they were not recognized by citizens as being useful and did not enjoy any prestige. Some bureaucracies were perceived as serving only restricted groups of interests or as being dangerous for ordinary individuals and for communities. Under such circumstances the individuals refused or avoided entering into contact with the respective bureaucracies.
- **The use of irrational advancement criteria in the bureaucratic hierarchy**: the proletarian origin of the official, the absence of any family connections with persons who had held top or middle social positions in the pre-communist period, absolute loyalty to the communist party, readiness to break off family and friendship relations in the 'interest' of the party. In addition to these publicly demanded criteria, there were other criteria too, which could not be declared, but which were frequently used: kindred relations with the political leaders (the higher the relationship, the bigger the candidates' chances of advancing in the institutional hierarchy), clientelism (the creation of clans of interests or the rendering of mutual services between the clans of interests), buying one's access to institu-

tional positions (a phenomenon characteristic of tourism, commerce, public administration). The persons upgraded as a result of such socially unacceptable methods did not enjoy any prestige : they could inspire fear, but no respect among their colleagues and clients.

- **The dissociation of authority and prestige within bureaucracies**. The top positions in the bureaucratic hierarchy were associated with disproportionate authority, even if the latter limited itself to the application of some outside decisions coming from the top positions of communist totalitarianism. Since the filling of institutional posts, which carried great authority, was most often made with complete disregard for competence-based criteria, the holders of such posts did not enjoy the prestige normally associated with top hierarchical positions. In the interaction rituals with the heads of bureaucratic hierarchies, ordinary officials or clients only feigned respect.
- **The multiplication of the institutional statuses**, which caused resentments and animosity. The officials employed in the institutions considered useless or dangerous were marginalized or avoided. The persons who worked for the political police and the communist party officials, although benefitted from the privileges granted by the totalitarian regime, enjoyed low social prestige. Public resentments came not only from the part of a minority of individuals or groups, and they were not restricted to given institutional statuses, but also from the part of the majority of the population and regarded the institutions as such. The negative perception of certain officials occurred not only at moments when they exercised their institutional roles, but it encompassed the whole gamut of roles they performed.
- **High rigidity in performing institutional tasks**. On the pretence of limiting or eliminating corruption among the officials, the communist state restricted very much their freedom of action and decision. The result was not the elimination of corruption, but, on the contrary, its increase as well as the rise in difficulties faced by clients in the solution of their problems. The officials' rigidity had become so high in the 1980's that many institutions had reached a state of partial or total impasse. The situation had reached the point when only breaking institutional rules could solve certain problems. This infringement was however conditioned by the gaining of personal advantages by the respective official. Although at certain periods of time the communist party would admit the existence of institutional rigidity and dysfunctions, the solution of the latter was not followed through a rational reorganization of bureaucracies, but through the creation of new bureaucracies, which duplicated the ones which existed and increased the blockage. Rigidity and blockage were ascribed to the incompetence and corruption of certain officials and they were not perceived as being intrinsic to communist bureaucracies.
- **The bifurcation of the institutional officials' attachment**. Within bureaucracies not only corrupt but also honest officials were employed, who were aware of the fact that the bureaucracies did not serve the individuals and communities, as

publicly claimed. Many of the honest officials could understand the difficulties of the clientele and tried to defend their interests. But at the same time they had to show allegiance to the bureaucracy, which ensured them their social standing and means of subsistence. This was the phenomena of splitting, of bifurcating their attachment both to clients and to bureaucracy. Psychiatric research has pointed out that the bifurcation of the attachment had a negative impact on the behaviour and psychic stability of numerous officials.

- **The ritualization of the individuals' interaction with bureaucracies**. In order to be able to enter into relations with bureaucracies, the individuals had to comply with certain behavioral and language patterns. At the end of the 1970's this ritualization had acquired such anomalous forms that various address formulas in institutions were imposed by political decisions. Most citizens were hostile to institutional rituals, but they were nevertheless constrained to comply with them when they wanted their problems to be solved.
- **The use of bureaucracies as domination means and not as modalities of solving social needs**. Thus the institutions which did not fulfill an important political role or which were reticent or even hostile to the communist power (as was the case of higher education, cultural and research institutions) were disadvantaged by administrative or financial means, while the institutions the political power was dependent on (army, political police) were favored through various privileges. After 1985 the top communist party leadership considered that the country's political situation was so sure that the role of the army and of the police was no longer so important and, consequently, a restriction of the privileges of the previously favored institutions took place. From the viewpoint of social logic such an attitude could have meant a return to the principles of bureaucratic rationality, but the consequence, otherwise foreseeable, was the reduced support that the previously favored institutions were willing to give to the communist power. This also explains the relative ease with which the communist regime collapsed in Romania.

3. Bureaucracy and Policy in the Post-Totalitarian Period

The **bureau pathology** of the institutions in the communist period gradually paved the way for the political upheavals of December 1989. The resentments accumulated for 45 years were violently unleashed in the big cities of the country. The principal bureaucracies aimed by revolutionaries were the national political institutions. In a matter of hours the communist political institutions were abolished; power was taken over by a committee of national salvation.

The army came out of the 1989 December events with an increased reputation as, after it had initially participated in the repression of the revolution, later joined in its

support. Besides, the army was a traditional institution, which was able to turn to its own advantage the prestige it had acquired in the course of history.

A main target of the revolution was the political police, who was undoubtedly the institution that had given rise to the strongest resentments. Imposed by the Soviet occupiers, this institution violently repressed the internal opposition to communism and made a great number of victims. Although there are no reliable statistics, the number of persons killed in the communist period was estimated to be over 100,000, while the number of people imprisoned or deported amounted to about one million (at the beginning of the communist period Romania had a population of 17.5 million inhabitants, while at the end the figure was around 23 million). Accused of having made an attempt on the Romanian people's life and integrity, the secret police was dissolved as an institution. Later, some of the former officials of the political police (their exact number was not disclosed) were taken on the staff of the Romanian Intelligence Service, which made this new institution take over a good deal of the negative reputation of the old institution.

The police (including the road traffic police) was completely disoriented for several months. Accused of having been the supporters of the totalitarian communist regime, the policemen experienced real role shocks. The population no longer respected the authority of the police ; on the other hand, the subordinates refused to obey the orders of their commanders if they considered that these orders could endanger individuals or groups. The activity of the police was practically paralyzed for several weeks. The fact that a small number of offences were committed during this period is due to the revolutionary enthusiasm, which seized even the delinquents.

The state of humiliation the police and the secret police lived through called for the reaction of these institutions. Although it has not been actually proved yet, the public opinion is convinced that the two institutions revenged themselves for this humiliation by instigating and organizing political countercoups (such as the miners' arrivals in the capital, the 1990 June repression of the anticommunist movements in the University Square in Bucharest, the repression of the street protests in September 1991). On the occasion of such events the new secret police did not make itself conspicuous ; in exchange, the police troops and the guard and order-keeping units acted brutally or facilitated the miners' brutality. Through these actions the police reasserted itself in the social perception as an institution capable of exerting force. It regained its authority but it has not acquired prestige. The police continue to be an institution perceived in a highly contradictory manner at the social level.

The **new political bureaucracies** proved to be cohesive only for a brief period of time. After the first two weeks, major dissensions began to appear in the national political bodies between the anticommunist group and the group accused of perpetuating the communist structures and practices. The political spectrum quickly diversified ; the traditional political parties were recreated and numerous new parties

were founded.[4] Under the pressure of the latter, the National Committee of the National Salvation Front, which also discharged the function of parliament, had to reorganize itself.

The period from December 1989 until May 1990 was a period of political and bureaucratic provisional state. The new political structures brought as an argument of their legitimacy the fact that they carried out the revolution for the overthrow of the totalitarian communist regime. It was an insufficient and questionable legitimacy. For this reason the political power refrained from taking important decisions. The constitution was *de facto* suspended and many laws considered totalitarian in content or infringing the rights and freedoms of individuals and communities were abrogated. The new provisional government claimed increased legitimacy since it stressed the fact that it was formed on competence-based criteria.

During the above-mentioned period the central political institutions exercised to a great extent the functions of the communist state, since a renunciation of the old functions was considered to jeopardize the stability of the society. An objective explanation of the partial perpetuation of the old bureaucratic structures lay in the absence of legal regulations. The very short time (from 22 December 1989 to 20 May 1990) and, particularly, the reduced legitimacy of the new national political bodies did not allow for the adoption of new organic laws whereby the old communist bureaucracies could be restructured. To this is added another explanation frequently invoked by the political groups in opposition: the attempts of the old communist leaders, who had penetrated post-totalitarian political bodies too,[5] of maintaining in a 'humanized' form part of the communist principles and structures.

The elections of 20 May 1990 (although highly contested by the anticommunist political groups) conferred legality to the national political bodies (the parliament, the government, the central and local administration). But they did not however succeed in conferring them sufficient legitimacy. The social movements and the brutal repression of some of them are an argument in support of this assertion. Many persons who had come from the intermediary levels of the communist hierarchy were elected to the two houses of the parliament. This fact gave birth to the assertion that the parliament was not capable of detaching itself from communism.

---

4. In July 1992 around 250 political parties and groups were officially recorded. The minimum requirements for setting up a political party (minimum 251 members), although they seemed to be rapidly rebuilt, were used by the supporters of the old communist structures as a means of dispersing the political life and of avoiding the creation of strong opposition parties. The law on the September 1992 general elections stipulates a minimum threshold of 3% for a political party to enter the parliament. Given the effects of this law and of the elections, the Romanian political spectrum will be restricted to a number of 10-15 parties.
5. The President of the Republic, the president of the Senate and the speaker of the House of Deputies of the May 1990 – September 1992 period had been all of them high officials in the communist political hierarchy, even if, during the last part of the totalitarian regime, they had been partially marginalized.

The government brought as arguments in favor of its legitimacy both the result of the elections and the fact that it was made up of the most valuable specialists in the country. The latter argument was partially valid: some ministers or secretaries of state had previously proved that they were good specialists in their field, but none had had any government experience or training in a 'shadow cabinet'. Many of the mistakes committed by the government can be also explained by the lack of experience on the part of its members.

The creation of the principal national political institutions – the parliament and the government – was achieved by various bureaucratic means. The formation of the government complied to a greater extent with the rational principles of modern bureaucracies, while that of the parliament was more in keeping with certain methods of communist bureaucracy (political clientelism, loyalty to the top political hierarchy, aggressiveness in the repression of opponents). The government proved to be more decisive in Romania's economic and political reorganization, compared with the parliament, which applied the strategy of slow changes.

The differences in political strategy between the parliament and the country's presidency on the one hand, and the government on the other, increased and led to tensions in the relations between these institutions in the spring and summer of 1991. Taking advantage of the economic dissatisfactions of the miners who arrived (or were probably called) once more in Bucharest, the president of the country brought about the resignation of the government with the assistance of his supporters in the parliament. Many political leaders and analysts considered this a *coup d'état* whereby the conservative group (of communist or neocommunist orientation) tried to remove the reforming group from the political scene. A few months later this rift became official through the division of the majority party (the National Salvation Front) into three independent and even rival political groups.

The new government formed in October 1991 was conceived to meet two criteria: to be a government of 'technicians' and not of politicians, and also to include representatives of political parties in opposition. In the end, a compromise between these two criteria was achieved. The role of the new government was to manage the economy in keeping with strictly economic criteria and to prepare the new elections.

In the post-totalitarian period the **separation between bureaucracy and policy**, between bureaucrats and politicians, became more and more obvious, although the confusion of two terms from the communist period continues to exist at the level of many institutions. This separation began after the May 1990 elections. The then government was publicly presented as a government of technocrats, although the main posts: ministers, secretaries of state, undersecretaries of state (about 270 high officials), were filled according to political criteria. There are no scientific studies devoted to the behavior and attitudes of the new political elite. On the basis of case studies we can state that the intensity of the bureaucratic orientations was inversely proportional to the rank held in the institutional hierarchy and that the share of the bureaucratic orientations increased at the level of the power elite on the whole. The

separation of bureaucracy and policy grew bigger when the third government of the post-totalitarian period was formed (October 1991). This tendency became evident at the level of all social institutions. But the separation gave rise to the first open conflicts between bureaucrats and politicians, both at the inter-individual and at the inter-institutional levels.[6]

The October 1991 – September 1992 period is characterized by an attempt at changing the principles underlying the organization and functioning of bureaucracies : the introduction of rationality and efficiency in the running of enterprises by withdrawing state subsidies, the introduction of the partial convertibility of the national currency, the facilitation of profitable investments, the financial-fiscal organization of the society etc. These measures were accompanied by important social costs : the closing of certain unprofitable enterprises, the increase in unemployment, the lowering of the living standard of various social disadvantaged groups. Paradoxically, these costs did not cause large-scale social unrests, which could in turn lead to conflicting situations. Although the new government took much more unpopular measures than the previous one, the population affected by these measures did not display its dissatisfaction as it had done before. The paradox can be explained by the fact that the new government convinced a large part of the society that it is competent and well intentioned and that the adopted decisions (although unpleasant) were the only ones possible.

The restructuring of bureaucracies who followed the overthrow of the totalitarian communist regime affected, in varying degrees, all the institutions of the society. In most enterprises, the old leadership was contested and replaced. The heads of the local administrations (prefects, mayors) were replaced as a result of small local 'revolutions'. The same situation occurred in higher education, cultural, health and juridical institutions. The replacement of the old institutional leaders was a relatively easy task, because no institution could defend them any more : the organizations pertaining to the communist party ceased their activity, the police was in a state of confusion, the political police, disorganized, while the army had sided with the revolution.

The antibureaucratic reactions, which encompassed almost the entire Romanian society, were mainly directed against bureaucrats and less against the structures and principles of the old communist bureaucracies or which were subordinated to the latter. In this respect there were and still are big differences between institutions and regions of the country.

6. In this respect the relations between bureaucrats and politicians in Romania exhibit similarities with Western countries. By way of comparison we used the indicators mentioned in Joel D. Aberbach, Robert D. Putnam and Bert A. Rockman, *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1981, and Joel D. Aberbach, Hans-Ulrich Derlieu, Renate Mayntz and Bert A. Rockman, „American and German federal executives – technocratic and political attitudes", *International Social Science Journal*, 123, February 1990.

The typically communist institutions were abolished either by decisions taken by the new political power or spontaneously. In the case of the other institutions, the opinion prevailed that the responsibility for the disasters of the communist period was borne by bureaucrats; by certain incompetent officials who had been either corrupt or had served as mere instruments of the communist power, and not by the bureaucratic structures. Certain institutions (some of them without corresponding to real social needs) survived because there were persons inside them who knew to direct the dissatisfactions of the revolutionaries against officials compromised by the collaboration with the communist regime, and thus to occult the perception of the structural and functional deficiencies or even of the inutility of given bureaucracies.

The most radical bureaucratic reform took place in **universities**, in cultural and research institutions. The success of the reform in such situations is due to the presence of several favorable factors. First, the existence of a sufficiently big number of specialists (their training is equivalent to international standards), capable of ensuring the rational and efficient management of bureaucracies and who knew, either directly or theoretically only, the Western alternatives of institutional organization. In the case of other institutions, the replacement of the old leaders, appointed by the communist power, recorded many failures because of the absence of potential competent leaders. Second, intellectuals, who make up the principal anticommunist group, represent the greatest share of the employees working in the mentioned institutions. Third, these institutions were the most affected ones by the communist regime and they accumulated the strongest resentments in time.

In universities, research and cultural institutions, the reform began with the *de facto* elimination of the normatives and principles of organization of communist origin and organization regulations characteristic of such institutions have been adopted. But the latter are at variance with laws that have not been abrogated yet. The big universities, for example, have operated during the 1991-1992 period on the basis of the university autonomy principle, although the new Law on education has not been adopted, and the old law, still in force, totally subordinates universities to the Ministry of Education. The big universities of Romania played a significant role in the launching of the 1989 December revolution and in the anticommunist protests which followed, but also in the democratization of bureaucracies and in their reorganization on the principles of modern rationality. For this reason the universities have earned high prestige at the national level and they play a prominent political role.

The reactions against communist bureaucracies were highly diverse at the level of local communities, too. In certain country areas, the communist production structures (the agricultural production co-operatives) were abolished and a spontaneous reprivatization of agriculture occurred. In other regions, where the local rural nomenklatura was strong, the old production structures were preserved, although they prove to be inefficient. Many rural communities were divided: on the one hand, the grouping of the old owners who were expropriated from their lands by the

communist power ; on the other hand, the grouping represented by the privileged of the communist regime and by a relatively important number of agricultural engineers and technicians, veterinary surgeons, accountants and clerical staff, who lose their jobs if the agricultural co-operatives are dissolved. The disputes between the two groupings have acquired dramatic forms in various areas of the country.

The abandonment of the communist bureaucratic structures proves to be a long-term and complicated process. There are several factors to explain this situation : the absence of important capitals which would allow for the reprivatization of the big enterprises, the incomplete character of the legislative framework, the deliberate delays on the part of certain political institutions, the acute economic crisis, the high inflation rate. It is difficult to establish to what extent the economic crisis and inflation are the causes and to what extent they are the consequences of the maintenance of several communist bureaucratic structures. Communist power led the Romanian society to a long-term economic crisis, which became, in turn, an obstacle in carrying out the economic, political and social restructuring.

The restructuring of the bureaucratic system in Romania has been only partially achieved. The institutions of the society operate according to different, even contradictory, principles. The structures and principles of communist bureaucracy coexist with the opposite forms of modern rational bureaucracies. Many of the bureau pathological aspects from the totalitarian period are preserved, since they did not depend only on the officials as such, but they were intrinsic to communist bureaucracies. Important forces are perceived within the Romanian society (small entrepreneurs, university institutions, research centers, private banks, agricultural farmers) who acts in favor of the rationalization of bureaucracies.

Glosar

Autoritate – capacitate de a afecta acţiunea altora, bazată pe status, influenţă sau pe stimă.

Birocraţie – termen introdus de Max Weber pentru a desemna un anumit tip de organizare socială în care puterea este exercitată de un aparat administrativ raţionalizat.

Cult – organizaţie religioasă relativ mică ce se ocupă în principal de practica religioasă a credincioşilor şi se interesează puţin de tipurile de moralitate personală.

Instituţie socială – sistem de comportamente şi relaţii care reglementează viaţa şi activitatea indivizilor ; sistem de relaţii sociale organizat pe baza unor valori comune şi în care se utilizează anumite procedee în vederea satisfacerii anumitor nevoi sociale fundamentale ale unei colectivităţi.

Instituţii culturale – instituţii având ca scop menţinerea tradiţiei culturale şi dezvoltarea creaţiei culturale, socializarea indivizilor conform normelor şi valorilor sociale existente în societate.

Instituţii economice – instituţii care se ocupă de producerea, circulaţia şi desfacerea bunurilor, prestarea de servicii şi organizarea muncii.

Instituţii juridice – instituţii care asigură controlul social prin aplicarea legilor şi folosirea unui sistem de sancţiuni stabilit prin prevederile legii.

Instituţii politice – instituţii care se ocupă de cucerirea, menţinerea şi exercitarea puterii.

Instituţii religioase – instituţii care organizează activitatea cultelor şi relaţiile credincioşilor cu clerul.

Organizare ecleziastică – tip de organizare religioasă ce se întâlneşte în societăţile în care majoritatea populaţiei aparţine aceleiaşi Biserici.

Organizare socială – sistem de roluri şi instituţii sociale, de modele comportamentale, mijloace de acţiune şi control social care asigură satisfacerea nevoilor unei colectivităţi, coordonează acţiunile membrilor acesteia, reglementează relaţiile dintre ei şi asigură stabilitatea şi coeziunea colectivului.

Organizaţie – grup social cu scop care urmăreşte realizarea anumitor obiective în mod economic şi coordonat (diviziunea raţională a muncii, utilizarea unor mijloace adecvate, controlul rezultatelor, reducerea unitară); reţea de relaţii dintre indivizi şi grupuri, fundamentată pe un sistem de norme şi valori.

Organizaţii formale – organizaţii constituite în mod deliberat, care urmăresc realizarea unor scopuri definite şi acţionează potrivit unor norme şi reglementări precis stabilite.

Organizaţii voluntare – organizaţii formale în care toţi membrii sau majoritatea lor activează voluntar şi folosesc doar un fragment din timpul lor de activitate.

Putere politică – ansamblu de procedee şi instituţii folosit pentru menţinerea şi consolidarea unei orânduiri sociale, pentru asigurarea funcţionării tuturor instituţiilor sociale, pentru păstrarea coeziunii sociale, pentru controlul comportamentului cetăţenilor şi prevenirea comportamentelor nedorite.

Sectă – organizaţie religioasă mică ce se ocupă insistent de moralitatea aderenţilor şi respectarea doctrinelor.

Structură socială – ansamblu de relaţii cuprinzând o multitudine de elemente (poziţii sociale, grupuri, pături şi clase sociale, instituţii sociale) ce posedă însuşirile de totalitate, transformare şi autoreglaj.

Capitolul 9

Procesele sociale

1. Definirea proceselor sociale

În cadrul fiecărei societăţi se petrec numeroase fapte şi fenomene sociale. Unele sunt trecătoare, au o mică importanţă sau se petrec independent unele de altele. În alte situaţii, faptele şi fenomenele sociale se înlănţuie între ele, dând naştere unor ansambluri relativ stabile – procesele sociale. Prin **proces social** *înţelegem un ansamblu de fapte şi fenomene sociale cu o anumită direcţie de desfăşurare.*

Pentru ca faptele şi fenomenele sociale să se înlănţuie în procese sociale, este necesar ca ele să fie *relativ omogene* şi între ele să existe *relaţii de dependenţă cauzală* sau *relaţii structural-funcţionale*. Numărul mare de fapte şi fenomene de acelaşi fel nu e suficient pentru declanşarea unui proces social. De exemplu, naşterile şi decesele există în număr mare în fiecare colectivitate şi societate. Ele pot fi şi sunt relativ omogene. Ponderea lor în populaţia totală (natalitate, mortalitate) poate fi constantă lungi perioade de timp. Ele se înscriu într-o mişcare demografică naturală, care poate avea anumite tendinţe. Totuşi, deşi se petrec în societate şi sunt determinate social, aceste evenimente demografice nu constituie procese sociale propriu-zise, întrucât între ele nu există legături de dependenţă cauzală sau structural-funcţionale. Naşterile şi decesele sunt fenomene biosociale. Dacă le privim ca fenomene sociale, putem stabili că ele sunt influenţate sau determinate de o serie de factori sociali. Acţiunea corelată a acestor factori generează un anumit nivel şi o anumită tendinţă a fenomenelor de natalitate şi mortalitate. Astfel, natalitatea poate înregistra o tendinţă de scădere, pusă în evidenţă cu ajutorul indicilor şi indicatorilor demografici. În această situaţie, putem vorbi de un proces de scădere a natalităţii. Cu alte cuvinte, natalitatea şi mortalitatea pot fi analizate la nivel macrosocial ca procese sociale atunci când sunt puse în corelaţie cu alte fapte şi fenomene sociale; naşterile şi decesele sunt însă numai fenomene asemănătoare şi cu apariţie masivă, şi nu constituie prin ele însele procese sociale.

Procesele sociale au un fir conducător, o direcţie de desfăşurare ; ele se înscriu într-o anumită *tendinţă* de schimbare, de transformare a societăţii. Procesele sociale au o *durată lungă* şi sunt legate de devenirea socială, exprimă dinamismul social.

Nu tot ce se petrece în societate poate fi redus la procese sociale. Rezervăm denumirea de proces social pentru *seriile de fenomene şi fapte sociale care privesc personalitatea indivizilor, grupurilor şi colectivităţilor, care schimbă modul de organizare a grupurilor şi colectivităţilor în care produc modificări în relaţiile dintre elementele sistemelor şi subsistemelor sociale*.

Procesele sociale se întrepătrund şi se influenţează reciproc. Conturarea unui proces social, „decuparea" lui din întregul social, se face pe cale logică şi în funcţie de o anumită teorie. Aceasta nu înseamnă că procesele sociale sunt ideale. Ele se petrec în realitate, au o existenţă şi o dinamică reale. Desigur, nu sunt vizibile ca atare. La o primă observare a realităţii, constatăm doar o mulţime de fapte, de evenimente. Abia în urma unui efort teoretic se poate stabili dacă acestea sunt legate între ele şi dacă din acţiunea lor concomitentă şi de lungă durată rezultă o tendinţă, adică se poate afirma existenţa unui proces social.

Procesele sociale sunt diferite ca nivel de complexitate. Unele au o complexitate mai mică, fiind compuse din fapte şi fenomene sociale relativ omogene, altele au o mare complexitate ; unele au loc doar în cadrul unor colectivităţi sau regiuni, altele cuprind întreaga societate.

În urma acestor caracterizări, putem da o definiţie mai cuprinzătoare : **procesele sociale sunt ansambluri durabile de fapte şi fenomene sociale, relativ omogene, unite prin dependenţe cauzale sau structural funcţionale, cu o anumită direcţie de desfăşurare**. Din însăşi definiţia proceselor sociale rezultă că analiza lor ne permite să cunoaştem mai bine ce se întâmplă într-un anumit grup, o anumită colectivitate sau societate, ce anume se schimbă în structura şi funcţionalitatea lor, cum au loc transformările, care sunt complexele cauzale care determină o anumită schimbare. Analiza sociologică a proceselor sociale oferă acţiunii sociale o fundamentare ştiinţifică.

2. Tipologia proceselor sociale

Sociologul german Leopold von Wiese considera că procesele sociale sunt fundamente ale construirii socialului. În concepţia sa (de orientare social-psihologică), sociologia este de fapt studiul relaţiilor şi proceselor sociale. El a realizat o clasificare foarte amănunţită a diverselor procese sociale, distingând mai multe zeci de tipuri simple. Ca nivel de cuprindere, clasificarea sa este una dintre cele mai complete din câte au fost făcute până în prezent. Această situaţie se datorează şi faptului că direcţia iniţiată de sociologul german nu a avut continuatori, întrucât reducţionismul său sociologic (reducerea întregii vieţi sociale la procese sociale) nu a fost acceptat.

Cercetarea sociologică occidentală s-a orientat mai mult către studierea structurii şi funcţionalităţii societăţii şi mult mai puţin către studierea proceselor sociale. Leopold von Wiese reducea diversitatea proceselor sociale la două tipuri complexe : procese de asociere, care îi leagă pe oameni între ei (acestea sunt procese de apropiere, de adaptare, de egalare şi de unire), şi procese disjunctive, care îi separă pe oameni (acestea sunt procese de competiţie, de opoziţie şi de conflict).

Procesele sociale pot fi **clasificate în funcţie de mai multe criterii** : structura, funcţionalitatea, sfera de cuprindere, domeniul în care se desfăşoară şi tendinţa lor.

După structură deosebim :

Procese intrapersonale, care sunt, în acelaşi timp, procese sociale şi psihice. Ele se manifestă în socializarea indivizilor, în formarea personalităţilor, în adaptarea la noi condiţii de viaţă.

Procese interindividuale - apar datorită interacţiunii indivizilor şi pot fi de adaptare, de colaborare, de prietenie, de duşmănie şi de conflict. Asemenea procese acţionează, de exemplu, în constituirea şi convieţuirea cuplurilor familiale. În momentul constituirii familiei, fiecare individ vine cu o anumită personalitate, rezultată din procesul de socializare pe care l-a parcurs anterior. Formarea şi menţinerea microgrupului familial pretinde un proces de ajustare reciprocă a personalităţii celor doi soţi.

Procese intragrupale sau procese care au loc între indivizi în cadrul grupurilor. În acest caz, relaţia se stabileşte între individ şi grupul considerat ca întreg, ca totalitate. Procesele respective apar ca un şir de conduite, de atitudini, de acţiuni. Procesele intragrupale pot fi de subordonare, de identificare, de aspiraţie spre dominare, de opoziţie, de revoltă, de separare. Procesele intragrupale şi cele interindividuale prezintă un interes teoretic şi practic deosebit. Studiul acestor procese a generat mai multe şcoli în sociologia şi psihologia socială (şcoala sociometrică, psihologia dinamică, şcoala relaţiilor umane etc.) şi a permis punerea la punct a numeroase tehnici de intervenţie. Rezultatele acestor studii sunt frecvent utilizate în măsurile de organizare şi reorganizare a grupurilor, în ameliorarea relaţiilor dintre membrii grupului.

Procese intergrupale sau procese care au loc între grupuri (microgrupuri, instituţii, clase sociale, societăţi), considerate ca entităţi. Aceste procese sunt alcătuite dintr-o serie de fapte, de relaţii care se stabilesc între două grupuri, de pildă între două clase sociale. Procesele intergrupale pot fi de colaborare, de coexistenţă paşnică, de toleranţă, de aversiune, de concurenţă, de conflict, de duşmănie, de luptă. Natura proceselor intergrupale determină gradul de coeziune a colectivităţilor şi societăţilor. Procesele intergrupale sunt orientate de scopurile şi interesele grupurilor, de modurile lor de angrenare şi funcţionare.

După funcţionalitatea lor, deosebim :

Procese integrative şi dezintegrative. Procesele integrative asigură funcţionarea grupurilor şi societăţilor ca sisteme unitare ; ele intervin în socializarea indivizilor,

în constituirea şi menţinerea grupurilor, în păstrarea echilibrului dintre grupurile sociale. Prin intermediul acestor procese, se asigură omogenitatea, coeziunea şi stabilitatea grupurilor. Procesele dezintegrative constau în slăbirea coeziunii grupurilor, în separarea acestora în părţi ce urmăresc obiective opuse şi adoptă comportamente divergente.

Procese de organizare, dezorganizare şi reorganizare socială. Procesele de organizare asigură consolidarea structurilor şi funcţiilor unui sistem, integrarea optimă a statusurilor şi rolurilor sociale, a modelelor comportamentale, mijloacelor de acţiune, instuţiilor şi organizaţiilor sociale şi a controlului social. Dezorganizarea este procesul invers, de dezarticulare a structurilor, de disfuncţionalitate, de deviere de la normele sociale. Procesele de reorganizare constau în schimbarea structurilor şi funcţiilor sistemelor sociale, în modificarea reţelelor de statusuri, roluri, modele comportamentale, mijloace de acţiune, instituţii şi organizaţii sociale. Procesele de reorganizare asigură depăşirea stărilor de dezintegrare şi dezarticulare sau optimizarea structural-funcţională a sistemelor.

Tot din perspectiva **funcţionalităţii** lor, procesele sociale pot fi *integrative* (socializare, acomodare, asimilare, integrare), *de colaborare*, *competitive* (concurenţă, conflict) şi *anomice*. Aceste procese specifice au funcţionalităţi diferite ; unele sunt procese de integrare, organizare şi reorganizare socială (procesele integrative şi de colaborare) ; altele sunt procese cu o finalitate predominant dezintegrativă şi de dezorganizare (procesele anomice), iar altele au o funcţionalitate ambivalentă (procesele competitive), putând contribui la organizarea şi reorganizarea socială, atunci când sunt subordonate proceselor integrative, sau la dezintegrarea şi dezorganizarea socială, când depăşesc în intensitate procesele integrative.

Procesele integrative (procese de adaptare, acomodare şi asimilare) se manifestă când indivizii sunt puşi în situaţii noi şi sunt nevoiţi să-şi modifice atitudinile şi comportamentele astfel încât să poată participa la viaţa socială în noua situaţie. Nu numai indivizii, ci şi grupurile pot fi implicate în procese de adaptare. În cadrul acestor procese are loc o interacţiune între individ şi grupul în care acesta a intrat. Individul îşi modifică comportamentul conform cerinţelor grupului. Anumite schimbări pot să apară şi la nivelul modelelor comportamentale ale grupului, dar, în mod obişnuit, acestea sunt mai puţin importante decât modificările pe care le suportă comportamentul individului. Procesul de adaptare are loc treptat, transformările producându-se în mai multe etape. Mai întâi are loc o definire a situaţiei, prin care individul îşi confruntă vechile modele de comportament cu noua situaţie. În urma acestei confruntări, el poate să-şi păstreze vechile modele de comportament, situaţie în care vorbim de o lipsă de adaptare. Confruntarea cu noua situaţie poate duce şi la modificarea vechilor modele de comportament. Schimbarea poate avea forme şi intensităţi diferite. Ea se poate limita doar la reorientarea psihologică (indivizii învaţă noi modele de comportament, dar nu le recunosc ca fiindu-le proprii) sau la o atitudine de toleranţă (indivizii recunosc diversitatea modelelor de comportament,

acceptă existenţa altor comportamente, dar îşi menţin propriile modele şi nu internalizează unele noi). Dacă schimbările în vechile comportamente sunt mai numeroase şi mai importante, adaptarea poate lua forma acomodării (indivizii îşi fac concesii reciproce, se practică şi unele comportamente vechi şi se internalizează şi altele noi) sau a asimilării (indivizii renunţă complet la vechile comportamente şi le însuşesc pe cele noi).

Procesele de adaptare prezintă o mare importanţă practică, mai ales în societăţile cu mobilitate socio-profesională ridicată. Adaptarea asigură eficienţa activităţii indivizilor. Lipsa de adaptare poate genera fenomene sociale negative: la nivel individual – dezorientare, traumatizare psihică, devianţă, iar la nivel de grup – dezorganizare, dificultăţi în realizarea sarcinilor. Procesele de adaptare oferă mijloace de acţiune asupra cauzelor devianţei şi asupra factorilor de reintegrare socială. Ele garantează conformarea indivizilor la interesele şi scopurile grupurilor şi societăţii. Procesele de adaptare intervin în toate etapele socializării: adaptarea copilului la activitatea şcolară, adaptarea tinerilor la activitatea universitară, adaptarea absolvenţilor şcolilor la activitatea productivă, adaptarea lucrătorilor agricoli la activitatea industrială şi din servicii, adaptarea tuturor lucrătorilor la noile tehnologii, adaptarea ruralilor la condiţiile vieţii urbane, adaptarea tinerilor la viaţa de familie etc.

Procesele de colaborare decurg din diviziunea socială a muncii. Colaborarea constă în îndeplinirea în comun a unor sarcini în vederea realizării unui scop. Ea permite menţinerea funcţionării societăţii şi apare în toate domeniile vieţii sociale. Din acest motiv, unii sociologi consideră colaborarea ca fiind procesul social fundamental. Colaborarea presupune: cunoaşterea reciprocă a partenerilor (a indivizilor şi grupurilor care se găsesc în situaţia de colaborare), comunicarea între ei, identificarea cu un scop comun. La nivel interindividual sau microsocial, relaţiile de colaborare dintre indivizi sunt directe sau puţin mediate; la nivel macrosocial, procesele de colaborare implică relaţii indirecte, informale. Procesele de colaborare pot fi spontane sau organizate, planificate şi controlate prin norme sociale sau de către anumite instituţii sociale.

Procesele competitive (concurenţa şi conflictul). Concurenţa apare în situaţiile în care intervin deosebiri de interese între indivizi sau grupuri şi când fiecare încearcă să obţină un rezultat prin limitarea posibilităţilor partenerului. În anumite situaţii, concurenţa poate constitui un factor al dezvoltării sociale. Concurenţa poate lua o formă neantagonistă (acţiunea este orientată spre dobândirea de prestigiu) sau una antagonistă (satisfacerea propriilor interese se face prin limitarea posibilităţilor partenerilor şi prin defavorizarea celorlalţi indivizi sau a celorlalte grupuri). Accentuarea concurenţei antagoniste poate duce la conflict, situaţie ce intervine când există o deosebire de interese şi când un partener încearcă să-şi realizeze interesele prin eliminarea adversarului. Procesele de conflict apar atunci când indivizii sau grupurile, intrând în contact şi percepându-şi reciproc interesele sau crezând că le-au perceput, consideră că realizarea intereselor unora va prejudicia interesele celorlalţi. Conflictele pot fi constructive, distructive sau concomitent constructive şi

distructive (se elimină un grup social care frânează procesul de dezvoltare şi se afirmă noi grupuri, care reprezintă mai bine interesele generale). Conflictele sunt de mai multe feluri: sociale (intergrupale şi de clasă), economice, culturale, valorice. Conflictele se pot desfăşura la nivelul unor colectivităţi, al societăţii sau între societăţi. Analiza antagonismelor şi conflictelor de clasă ocupă un loc important în sociologia contemporană.

Procesele anomice sunt procese de dezintegrare şi dezorganizare socială, care se manifestă prin disoluţia instituţiilor sociale, slăbirea mecanismelor formale şi informale de control social, absenţa unor criterii riguroase de apreciere valorică, fluctuaţia normelor morale, toleranţa faţă de conduite şi comportamente supuse reprimării formale şi informale în colectivităţile organizate, accentuarea tensiunilor sociale, adâncirea divergenţelor de interese şi creşterea insatisfacţiei din cauza nerealizării intereselor (Szczepanski, 1972, pp. 396-397). Procesele de dezorganizare socială se compun dintr-o diversitate de fapte şi fenomene: creşterea delincvenţei de toate tipurile, corupţia, venalitatea şi mituirea funcţionarilor, nepotismul, executarea necorespunzătoare sau neexecutarea sarcinilor de serviciu, eludarea sau încălcarea legilor, multiplicarea fenomenelor de alcoolism şi narcomanie, generalizarea sentimentului de insecuritate, slăbirea relaţiilor şi contactelor între grupuri, înmulţirea comportamentelor sexuale supuse reprimării formale şi informale în colectivităţile organizate, mărirea numărului bolilor nervoase şi psihice, al sinuciderilor etc. Procesele de dezorganizare nu cuprind întotdeauna toate aceste fenomene. E posibil ca dezorganizarea socială să se manifeste şi printr-un număr restrâns de fapte şi fenomene anomice, dar care au consecinţe importante asupra întregii vieţi sociale.

Dezorganizarea socială poate fi generată de numeroşi factori: calamităţile naturale, care împiedică funcţionarea normală a instituţiilor sociale şi a mijloacelor de comunicare, provoacă panică şi dezordine; conflictele sociale puternice, care zdruncină orânduirea stabilită; schimbările radicale în relaţiile politice, care conduc la perioade de dezorganizare temporară; schimbările radicale în tehnicile de producţie, transport şi comunicaţie, care determină apariţia unor noi nevoi şi interese, a unor noi grupuri şi forţe sociale, a unor tensiuni şi conflicte sociale; migrările masive de populaţie datorate disparităţilor intersectoriale puternice sau persecuţiilor politice, etnice, religioase; scăderea volumelor demografice ale unor colectivităţi sub limita capacităţii de reproducere biologică şi socială; creşterea volumului şi densităţii demografice peste limitele care asigură menţinerea echilibrului ecologic şi social; şocurile culturale puternice între grupuri care se orientează după valori şi norme diferite; inadecvarea modelelor de socializare la condiţiile concrete în care îşi desfăşoară viaţa indivizii; penuria de mijloace de subzistenţă, care provoacă fenomene de insatisfacţie, corupţie, venalitate, delincvenţă, violenţă; divergenţa de interese şi aspiraţii între grupurile sociale; impunerea unor modalităţi de organizare şi acţiune socială care contravin intereselor unor categorii sociale importante; ruptura sistemelor de conducere de membrii grupurilor şi colectivităţilor care

provoacă fenomene de nesupunere, de eludare a reglementărilor, de neexecutare a deciziilor, de delăsare sau de revoltă; folosirea instituţiilor sociale ca mijloace de exploatare şi dominare, şi nu ca modalităţi de rezolvare a nevoilor sociale etc.

Fenomenele de dezorganizare socială devin **probleme sociale** atunci când evoluează într-un mod îngrijorător, sunt conştientizate de către membrii colectivităţilor şi constituie obiectul preocupărilor acestora. Problemele sociale pot fi clasificate după mai multe criterii: probleme care rezultă din ciclul vieţii indivizilor (problema tineretului, a tinerelor mame, a celibatarilor, a bătrânilor, a persoanelor handicapate); probleme care provin din comportamentul deviant (infracţiuni, delincvenţă juvenilă etc.); probleme generate de organizarea colectivităţilor şi instituţiilor sociale (problema şomajului, sărăciei, problema locuinţelor, problema minorităţilor etnice etc.); probleme care rezultă din relaţiile internaţionale (problema păcii şi războiului, problema inegalităţilor dintre state, problema accesului la inovaţiile ştiinţifice şi tehnice etc.). Apariţia problemelor sociale constituie semnalul unei posibile dezorganizări sociale şi, de aceea, colectivităţile sunt preocupate de identificarea lor, de stabilirea cauzelor care le-au provocat şi de găsirea unor mijloace de rezolvare. **Acţiunile desfăşurate de colectivităţi în vederea soluţionării problemelor sociale** pot fi grupate în două categorii:

a) acţiuni de reorganizare socială (înfăptuirea de reforme, înfiinţarea de instituţii speciale, schimbări organizaţionale); şi
b) acţiuni de inginerie socială prin care se urmăresc scopuri limitate, îndeosebi de înlăturare a urmărilor fenomenelor de dezorganizare socială, fără a se recurge la reforme (Stahl, 1976).

Aceste două tipuri de acţiune sunt folosite în prezent în toate societăţile dezvoltate. Sociologia are un rol important în identificarea problemelor sociale, în explicarea lor cauzală şi în stabilirea unor mijloace eficiente de intervenţie în vederea prevenirii fenomenelor de dezorganizare socială.

După domeniul vieţii sociale în care se desfăşoară, deosebim mai multe tipuri de procese: inovare tehnică, modernizare economică, modernizare politică, industrializare, urbanizare, mobilitate socio-profesională, schimbare culturală, pauperizare, laicizare etc.

Procesele sociale pot fi clasificate şi **după sfera în care se desfăşoară**. Unele se fac simţite doar la nivelul unor grupuri sau colectivităţi (procese microsociale); altele acţionează la nivelul unor clase şi categorii sociale sau la nivelul întregii societăţi (procese macrosociale); altele pot fi procese globale (termenul „global" fiind folosit aici în sensul de mondial).

Procesele sociale se diferenţiază şi **după tendinţa lor, după consecinţele pe care le produc** asupra structurii şi funcţionării sistemelor şi subsistemelor sociale. Unele procese asigură menţinerea organizării şi funcţionalităţii sociale, sunt stabile şi se repetă în aceeaşi formă lungi perioade de timp. Altele generează modificări ale organizării sociale şi ale relaţiilor sociale.

Dacă procesele nu afectează natura, modul de organizare şi de funcţionare a unui sistem sau subsistem social, avem de-a face cu **procese de reproducere socială**. Aceste procese se întâlnesc mai ales în colectivităţile şi societăţile relativ autarhice şi în grupurile sociale relativ închise. În unele regiuni ale lumii, societăţi întregi au rămas aproape neschimbate timp de sute de ani. În anumite limite de variaţie şi de timp, toate societăţile pot fi caracterizate prin procese de reproducere socială.

Dacă procesele sociale conduc la modificarea structurii, a funcţionalităţii sistemului social sau la modificarea unor elemente ale acestuia, avem de-a face cu **procese de dinamică socială (de schimbare socială)**. Analiza acestor procese constituie un domeniu principal al cercetărilor sociologice şi formează obiectul sociologiei dinamicii sociale.

Evoluţia unor domenii sau subsisteme sociale se caracterizează prin **procese cumulative**, procese de schimbare şi creştere cantitativă, continuă pe lungi perioade de timp.

Procesele de reproducere, de dinamică socială şi cele cumulative pot fi şi concomitente. Chiar şi în situaţiile în care societăţile suportă numeroase schimbări, în anumite segmente sociale acţionează procese de reproducere. În acest fel se asigură menţinerea identităţii societăţii respective şi dezvoltarea ei.

Dintre diversele tipuri de procese sociale, vom analiza mai pe larg procesele de dinamică socială, întrucât acestea prezintă un interes teoretic şi practic deosebit. Marile teorii sociologice s-au preocupat mai ales de procesele de dinamică, întrucât acestea produc modificările cele mai vizibile în viaţa grupurilor, comunităţilor şi societăţilor. Analiza sociologică a proceselor de dinamică socială permite cunoaşterea factorilor, mecanismelor, agenţilor sociali, direcţiilor şi consecinţelor schimbării şi dezvoltării sociale şi oferă mijloace de intervenţie ştiinţifică în viaţa socială.

3. Procese de dinamică socială

3.1. *Precizări conceptuale şi domenii de analiză*

Conceptele cel mai frecvent folosite în analiza proceselor de dinamică socială sunt schimbarea socială, dezvoltarea socială şi regresul social.

Prin schimbare socială se desemnează procesele care produc modificări ale structurii şi funcţionalităţii unui sistem sau subsistem social. Dacă schimbările sociale duc la îmbogăţirea structurală şi funcţională, sistemul suportă un **proces de dezvoltare** ; dacă generează o diminuare a complexităţii structurale şi o sărăcire a funcţionalităţii, sistemul suportă un **proces de regresie**.

Să luăm pentru exemplificarea acestor procese situaţia unei colectivităţi rurale.

Sub influenţa unor factori interni şi a unor factori macrosociali, se petrec diverse fenomene : se introduc noi tehnici de producţie agricolă, apar noi instituţii sociale,

noi tipuri de locuinţă, se manifestă noi tipuri de comportament, se conturează aspiraţii şi valori noi, au loc plecări şi veniri de populaţie, creşte nivelul de pregătire şcolară, structura socio-profesională locală se diversifică etc. Din acţiunea corelată a acestor factori rezultă un proces de schimbare a structurii şi funcţionalităţii colectivităţii rurale. Aspectele vieţii sociale rurale sunt afectate în mod diferit de transformări: unele se schimbă profund, altele mai puţin, iar altele rămân relativ neschimbate. Dacă schimbările ar fi radicale în toate aspectele vieţii sociale locale, atunci colectivitatea şi-ar altera identitatea şi s-ar transforma, de exemplu, într-o localitate urbană. Schimbările intervenite în colectivitatea rurală se înscriu într-o anumită tendinţă. Dacă ele conduc la creşterea eficienţei activităţii economice, uşurarea muncii, ameliorarea cadrului natural, îmbunătăţirea condiţiilor de locuit, reducerea disparităţilor locale, atenuarea tensiunilor şi conflictelor locale, ameliorarea stării de sănătate a populaţiei etc., spunem că respectiva colectivitate a parcurs un proces de dezvoltare. Se constată că aceste schimbări contribuie la îmbogăţirea structural-funcţională a colectivităţii. Desigur, se pot manifesta şi fenomene de sărăcire funcţională (dispariţia credinţelor, micşorarea sau pierderea capacităţii locale de creaţie culturală, dispariţia unor relaţii sociale informale, diminuarea controlului social local), dar tendinţa dominantă este cea de dezvoltare. În anumite situaţii, schimbările care au loc afectează echilibrul colectivităţii locale: migraţiile prea puternice pot influenţa capacitatea de reproducere biologică a colectivităţilor; apar dezechilibre ecologice. Dacă aceste fenomene iau amploare, spunem că respectiva colectivitate a intrat într-un proces de regresiune, de dezorganizare. Procesele de regresiune a colectivităţilor rurale s-au manifestat şi se manifestă în toate societăţile dezvoltate. Studiile de sociologie rurală din ţara noastră şi din alte ţări, precum şi studiile comparative transculturale conţin numeroase analize ale acestor procese (Durand-Drouhin, Mihăilescu şi Szwengrub, 1982-1985; Mendras şi Mihăilescu, 1982).

Încă de la apariţia sa, sociologia a fost preocupată de analiza dinamicii sociale, de cunoaşterea mecanismelor schimbărilor şi dezvoltării, de identificarea factorilor care determină schimbarea şi dezvoltarea socială, de stabilirea legilor proceselor de schimbare şi dezvoltare. În teoriile dinamicii sociale întâlnim o mare diversitate de sfere de analiză, de concepţii, metode şi explicaţii. Deşi **problemele dinamicii sociale** sunt numeroase, ele pot fi totuşi sintetizate în câteva domenii principale:

- Ce se schimbă, ce se dezvoltă? Care sunt sectoarele vieţii sociale în care se produc modificări? (Această problemă indică nivelul şi sfera de analiză: nivel macrosocial, nivel mediu, nivel microsocial.)
- Cum au loc schimbarea şi dezvoltarea? Există o direcţie determinată? Schimbarea se produce prin salturi sau are loc în mod continuu?
- Ce factori, ce cauze, ce condiţii permit să se explice schimbarea şi dezvoltarea? Ce determinism acţionează în viaţa socială?
- Care sunt mecanismele schimbării sociale? Care sunt etapele proceselor de schimbare?

- Care sunt agenţii schimbării sociale? Care este rolul grupurilor, claselor sociale, rolul personalităţilor, rolul elitelor şi grupurilor de presiune?
- Schimbarea şi dezvoltarea pot fi prevăzute şi planificate?

La această listă pot fi adăugate şi alte aspecte: care este relaţia dintre dinamica internă şi cea externă, dintre cea manifestă şi cea latentă, dintre dinamica naturală şi cea deliberată, dintre dinamica urmărită, căutată, şi cea efectivă?

Problemele fundamentale ale dinamicii sociale au primit răspunsuri diferite în cadrul diverselor teorii sociologice.

3.2. *Teorii ale dinamicii sociale*

Teoriile dinamicii sociale au fost mult timp dominate de interpretările filosofiei istoriei şi de teoriile evoluţioniste. Primele teorii moderne ale schimbării sociale se prezentau ca imagini foarte generale ale originilor societăţii, ale marilor etape prin care a trecut umanitatea şi ale destinului societăţilor. Sub influenţa evoluţionismului au luat o mare amploare analizele în termeni de dezvoltare socială şi evoluţie socială. Lăsând la o parte contribuţiile mai vechi, vom prezenta câteva teorii care au marcat profund studiul dinamicii sociale: teoriile lui Comte, Spencer, Marx, Hobhouse, Durkheim, precum şi teoriile funcţionaliste şi neofuncţionaliste, care se confruntă în sociologia contemporană.

Dinamica socială a lui Auguste Comte. În concepţia lui A. Comte, sociologia se divide în două mari părţi:

a) *statica socială*, care se referă la studiul legilor organizării umane, îndeosebi de studiul instituţiilor; şi
b) *dinamica socială*, care este concepută ca o ştiinţă a legilor progresului.

Comte s-a ocupat în principal de dinamica socială. Teoria sa, influenţată de Saint-Simon şi Condorcet, explică dezvoltarea socială ca pe un rezultat al dezvoltării intelectului uman. Legea evoluţiei intelectuale este considerată legea fundamentală a întregii dinamici sociale şi ştiinţifice. Pe această bază, Comte a formulat legea celor trei stadii: societatea a progresat de la stadiul teologic (în care apariţia fenomenelor era explicată prin cauze finale, prin voinţa zeilor) la cel metafizic (când explicaţia era făcută prin abstracţii şi entităţi metafizice) şi apoi la stadiul pozitiv, reprezentat de ştiinţa modernă, care combină raţionamentul şi observaţia. Progresul intelectual este asociat cu progresul moral, în special prin predominarea altruismului asupra egoismului.

Teoria lui Comte porneşte de la unele presupoziţii nedovedite: influenţa dezvoltării intelectuale asupra moralităţii şi mai ales determinarea tipului de structură socială de către nivelul cunoaşterii. Legile evoluţiei nu pot fi susţinute cu probe precise şi cu studii concrete.

Evoluţionismul lui Herbert Spencer. Analizele lui Spencer asupra evoluţiei sociale derivă din teoria evoluţiei cosmice, care ar consta într-o mişcare de la o omogenitate simplă şi indefinită la o eterogenitate complexă şi definită. Evoluţia este dată de o succesiune de stări de echilibru de forţe în divergenţă, care se dizolvă pentru a regăsi un punct de armonie. Oricât de instabile ar fi structurile sociale, ele reuşesc – prin procese de adaptare – să realizeze un anumit echilibru cu mediul înconjurător. Prin acţiunea omului asupra mediului (luptă pentru spaţiu vital, modificarea mediului) se produce o creştere în volum şi în densitate a „agregatului social". Din această acţiune rezultă o adâncire a diviziunii muncii. Societăţile, asemenea organismelor vii, evoluează după principiul diferenţierii funcţiilor şi creşterii în volum. Pe măsură ce societăţile cresc, dreptul represiv este înlocuit cu dreptul contractual. Pentru a explica cum creşterea complexităţii societăţilor şi diferenţierea funcţională este compatibilă cu integrarea globală, Spencer foloseşte, prin analogie, legea evoluţiei biologice. Schema dezvoltării embriologice şi a evoluţiei speciilor este utilizată pentru a explica diferenţierea şi integrarea la nivel social.

Teoria lui Spencer, bazată pe analogii organiciste şi pe ideea dezvoltării uniliniare (deşi mai nuanţată decât la Comte), a făcut obiectul a numeroase critici îndreptăţite. Teoria sa, respinsă deseori în întregime datorită limitelor organiciste, conţine însă şi idei valoroase, care se regăsesc, fără a li se mai preciza sursa, în multe teorii actuale ale dezvoltării (unele teorii ale creşterii economice, teoriile trecerii, teoriile entropiei). Concepţia lui Herbert Spencer a influenţat puternic majoritatea analizelor de dinamică socială din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Teoria marxistă a dinamicii sociale porneşte de la concepţia rolului determinant al modului de producţie şi, totodată, de la o viziune revoluţionară asupra dinamicii sociale, bazată pe teoria claselor şi a luptei de clasă.

Dezvoltarea este explicată prin dinamismul forţelor productive şi prin interrelaţiile care se stabilesc în cadrul fiecărei societăţi între forţele productive şi relaţiile de producţie, care sunt, în fond, relaţii între grupuri sociale (clase sociale). Societatea, aşa cum există ea la un moment dat, este considerată atât ca un sistem integrat, cât şi ca sistem contradictoriu al conflictelor şi luptei de clasă. Teoria marxistă a fost elaborată pornind de la cazul unor societăţi concret istorice, şi nu prin consideraţii de filosofie a istoriei. Terenul principal de analiză este societatea capitalistă şi, într-o anumită măsură, societatea feudală, care, în Europa Occidentală, a premers capitalismului. În teoria dinamicii societăţii capitaliste, Marx oferă:

a) o analiză a principalelor forţe ale dinamicii sociale;
b) o explicaţie a mecanismului de menţinere temporară a sistemului capitalist prin concentrarea capitalului, reproducerea forţei de muncă şi a relaţiilor de producţie capitaliste, consolidarea suprastructurilor;
c) o teorie dialectică a mecanismelor luptelor sociale, bazată pe decalajul dintre forţele productive şi relaţiile de producţie;

d) o teorie dialectică a revoluţiei, care arată că procesele de concentrare şi centralizare a capitalului sunt însoţite de adâncirea contradicţiilor dintre caracterul tot mai social al producţiei şi însuşirea privat capitalistă a plusprodusului ; aceste contradicţii conduc la accentuarea antagonismelor de clasă şi la pregătirea revoluţiei socialiste, prin care se provoacă o transformare radicală a societăţii, se statornicesc noi relaţii de producţie şi noi relaţii sociale, un nou sistem de putere şi un nou raport de forţe, în care rolul conducător este deţinut de clasa muncitoare în alianţă cu celelalte clase şi categorii de producători.

Transformată în ideologie, teoria marxistă a dinamicii sociale a devenit referinţa ştiinţifică legitimatoare a forţării istoriei într-un sens unic. Simplificările şi vulgarizările teoriei marxiste au provocat pierderea prestigiului ei în lumea ştiinţifică din numeroase ţări.

Teoria lui L.T. Hobhouse. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX are loc o trecere tot mai evidentă de la filosofia istoriei şi de la speculaţii privind lupta pentru existenţă, la teorii dinamice bazate pe fapte empirice şi pe datele oferite de antropologie şi istorie. În această tentativă se înscrie şi teoria lui Hobhouse. Concepţia sa asupra evoluţiei sociale a fost influenţată de Comte şi Spencer. De la primul a preluat ideea că dezvoltarea intelectului uman este factorul principal în dezvoltarea societăţii, dar nu a acceptat concluziile pozitivismului. De la al doilea a împrumutat noţiunile de evoluţie socială şi de dezvoltare şi criteriile de definire a dezvoltării (creşterea în volum şi complexitate şi diferenţierea internă).

Hobhouse distinge cinci etape în evoluţia intelectuală a umanităţii:

1. începuturile gândirii articulate în societăţile preliterate;
2. protoştiinţa din Orient;
3. stadiul reflecţiei din Orient;
4. stadiul gândirii sistematice şi critice din Grecia; şi
5. dezvoltarea gândirii ştiinţifice moderne, începând cu secolul al XVI-lea.

Teoria lui Hobhouse este puternic influenţată de evoluţionism şi orientată de realizarea unui scop final de natură etică: binele raţional.

Teoria lui Émile Durkheim. În explicarea dinamicii sociale, Durkheim pune accentul pe mediul social intern, considerat cauză a proceselor sociale. În concepţia sa, mediul social este compus din trei paliere:

1. substratul (geografie, populaţie, obiecte materiale);
2. instituţiile formalizate (limbaj, sistem financiar, sistem juridic, sistem politic etc.);
3. reprezentările constituite sau libere.

Durkheim distinge o dinamică proprie fiecărui palier şi o dinamică între paliere. Un rol important în teoria sa revine analizei diviziunii muncii, coeziunii sociale şi

formelor de solidaritate (organică şi mecanică). Formulând pricipiile dinamismului social imanent, el stabileşte cauzele faptelor sociale în faptele sociale antecedente, şi nu în stările conştiinţei individuale. Determinismul social imanent se deosebeşte profund de majoritatea teoriilor anterioare care explicau schimbările sociale prin acţiunea unor factori extrasociali. Concepţia sa a exercitat o puternică influenţă asupra teoriilor funcţionaliste.

Funcţionalismul şi neofuncţionalismul. Variantele mai vechi ale funcţionalismului nu au oferit un cadru adecvat explicării dinamicii sociale. Aceste versiuni au insistat asupra echilibrului sistemelor sociale şi, în consecinţă, asupra staticităţii societăţii. Variantele mai recente ale funcţionalismului (Parsons, Merton, Moore, Smelser) au abandonat modelul echilibrului static, ceea ce a permis explicarea unor schimbări sociale. Totuşi, în concepţia acestora asupra sistemului, structurii şi funcţionalităţii societăţii predomină ideile consensului, echilibrului, integrării funcţionale a subsistemelor sociale, a negării caracterului structural al contradicţiilor şi conflictelor sociale şi a necesităţii revoluţiei sociale.

T. Parsons consideră că nu este posibilă o teorie generală a dinamicii sociale şi insistă asupra schimbărilor din societăţile moderne, îndeosebi asupra schimbărilor instituţionale. El apreciază că evoluţia socială a trecut prin trei etape: primitivă, intermediară şi modernă. Schimbarea nu mai este explicată prin intermediul unui factor unic şi principal. Totuşi, el nu reuşeşte să explice schimbările de structură, revoluţiile, transformările datorate modernizării.

O contribuţie importantă la analiza dinamică în cadrul funcţionalismului a adus sociologul american **Robert A. Nisbet**, care se ocupă de studiul procesului de dezvoltare. În concepţia sa, dezvoltarea este schimbarea care decurge direct din structura şi natura lucrurilor. Dezvoltarea are o serie de caracteristici principale:

a) este imanentă (e datorată factorilor interni ai sistemelor sociale; factorii externi au un rol secundar);
b) este continuă (progresivă şi fără rupturi brutale);
c) este uniformă (aceleaşi cauze şi mecanisme de schimbare acţionează în sisteme similare sau identice);
d) se produce prin diferenţiere; şi
e) are temporalitate.

Concepţia lui Nisbet, deşi inspirată din dialectica marxistă, acordă o importanţă mai mică conflictelor şi discontinuităţii sociale.

Din analiza principalelor teorii ale dinamicii sociale se pot degaja câteva **asertiuni majore**:

- Evoluţia umană nu este angajată într-un sens unic. Nu toate societăţile repetă modelul societăţii care este cea mai dezvoltată la un moment dat.

- Istoria nu cunoaşte un sens obligatoriu
- Nu există un factor unic şi universal predominant care să explice schimbările. Există o diversitate de factori care determină dinamica socială.
- Distincţia dintre static şi dinamic nu se poate susţine în mod rigid.
- Transformarea structurilor se datorează unor factori interni, principali, şi unor factori externi, mediaţi de mediul intern.
- Procesele de schimbare cunosc momente de continuitate şi discontinuitate.
- Transformarea unui sistem se produce în mod diferenţiat: anumite elemente se schimbă mai repede şi mai profund, altele – mai lent şi mai puţin.
- Tendinţa de integrare în cadrul sistemelor este însoţită de tensiuni şi conflicte care provoacă mutaţii sociale (Riviére, 1978, pp. 71-73).

3.3. *Factorii şi mecanismele schimbării şi dezvoltării sociale*

Schimbarea şi dezvoltarea socială sunt procese sociale complexe care cuprind numeroase subprocese de natură materială, spaţială, demografică, psihosocială, socio-structurală. În literatura sociologică, schimbarea şi dezvoltarea socială au fost explicate prin acţiunea mai multor factori. Sociologul englez Morris Ginsberg, care a întreprins o analiză sistematică a teoriilor schimbării şi dezvoltării sociale, clasează factorii invocaţi de aceste teorii în opt categorii:

- aspiraţiile conştiente şi deciziile indivizilor;
- actele individuale influenţate de schimbarea condiţiilor;
- schimbările structurale şi relaţiile structurale;
- influenţele externe;
- indivizii remarcabili şi grupurile remarcabile de indivizi;
- convergenţa unor elemente ce provin din surse diferite;
- evenimentele întâmplătoare;
- apariţia unor scopuri comune (Ginsberg, 1968).

Din această clasificare se poate constata că unele teorii ale dinamicii sociale oferă explicaţii unifactoriale; altele sunt mai complexe şi includ mai mulţi factori explicativi.

Factorii care determină dinamica socială pot fi clasaţi după mai multe criterii:

a) *după natura lor*: factori naturali, biologici, demografici, tehnici, economici, psihosociali, sociali;
b) *după sursa de provenienţă*: factori interni şi factori externi sistemelor care se schimbă;
c) *după forma lor de existenţă*: factori obiectivi şi subiectivi;
d) *în raport cu organizarea sistemelor care se schimbă*: factori structurali şi funcţionali.

Factorii schimbării şi dezvoltării sociale sunt determinaţi de natura socială şi cea culturală şi mai puţin de natura biologică, geografică, psihosocială. Reliefarea caracterului determinant al factorilor sociali nu înseamnă negarea influenţelor exercitate de factorii extrasociali. În anumite condiţii, schimbările naturale, modificările demografice, localizarea colectivităţilor şi societăţilor, sistemele de valori şi atitudini din cadrul societăţilor şi colectivităţilor pot influenţa, favoriza sau frâna schimbările sociale.

Schimbările în mediul fizic (secete prelungite, scăderea fertilităţii solului, rarefierea mijloacelor de subzistenţă, eroziunile, cutremurele de pământ, schimbările de climă) pot provoca transformări sociale importante (dezorganizare socială, migraţii masive, conflicte sociale, reorganizare socială). Ele au afectat mai mult viaţa socială din societăţile arhaice. Societăţile moderne sunt mai puţin expuse şi, în plus, ele dispun de mijloace pentru a interveni în aceste schimbări, pentru a le atenua efectele sau pentru a le preveni, dacă este posibil. Influenţa mediului fizic asupra vieţii sociale este puternică în cazul migraţiilor, când grupuri mari de oameni se stabilesc în locuri în care condiţiile naturale sunt diferite de cele de unde au plecat.

Schimbările în mişcarea naturală şi migratorie a populaţiei, deşi sunt ele însele fenomene demo-sociale, pot determina la rândul lor modificări în viaţa socială şi în cultura unei societăţi.

Schimbările sociale sunt determinate şi de **localizarea unei colectivităţi** sau **societăţi**. Societăţile şi colectivităţile aflate la răscrucea unor căi de comunicaţie, cele care întreţin schimburi intense cu alte societăţi sau colectivităţi cunosc un ritm de schimbare mai rapid. În societăţile şi colectivităţile izolate modificările sunt mai lente, unele dintre acestea nedispunând de mijloace necesare pentru a realiza schimbări.

Dinamica socială este influenţată şi de **sistemul de atitudini şi valori** din cadrul fiecărei societăţi: societăţile puternic ataşate de tradiţii, cultul strămoşilor, al bătrânilor sunt mai puţin receptive la schimbare. În unele societăţi insulare din Pacific s-a constatat chiar absenţa din limbaj a cuvintelor care desemnează schimbarea socială. În societăţile în care există atitudini critice faţă de trecut şi de prezent, există o mare deschidere spre schimbare. Desigur, în fiecare societate există atitudini favorabile schimbării şi atitudini favorabile conservării structurilor şi relaţiilor sociale. În cadrul aceleiaşi societăţi, atitudinile faţă de schimbare pot fi diferite, în funcţie de domeniul supus transformării. Poziţia claselor sociale este hotărâtoare în dinamica schimbărilor sociale.

Dintre toţi factorii care determină procesele de schimbare şi dezvoltare socială, cei mai importanţi sunt: inovaţiile ştiinţifice, tehnice şi sociale şi mişcările sociale.

3.4. *Rolul inovaţiilor ştiinţifice, tehnice şi sociale*

Analizele sociologice şi antropologice au arătat că generarea schimbării sociale datorită inovaţiilor tehnice, ştiinţifice şi sociale are loc după următorul mecanism : producerea inovaţiilor, difuziunea inovaţiilor, acceptarea sau refuzul inovaţiilor, folosirea socială a inovaţiilor acceptate, apariţia efectelor sociale ale inovaţiilor şi realizarea schimbării sociale.

Producerea inovaţiilor. Fiecare societate a produs în decursul existenţei sale sau a asimilat de la alte societăţi numeroase elemente noi : descoperiri, invenţii, inovaţii. Accepţiile date acestor termeni sunt foarte diferite, neexistând un consens asupra semnificaţiilor lor.

Descoperirea este perceperea umană a unui nou aspect al realităţii care exista deja, dar nu era cunoscut. Metaforic vorbind, descoperirea este dezvăluirea, revelarea a ceva ce era ascuns, acoperit, ignorat. Au fost descoperite circulaţia sângelui, legea gravitaţiei, alcătuirea sistemului solar, structura atomului etc. Descoperirile adaugă elemente noi culturii ; ele devin factori ai schimbării sociale din momentul în care sunt utilizate în acţiunea umană.

Invenţia *este realizarea a ceva nou, adăugarea unor elemente noi la obiectele şi cunoştinţele preexistente*. Invenţia porneşte de la descoperiri pe care le combină şi recombină în vederea atingerii unui scop, a împlinirii unei intenţii. Ceea ce apare nou în cazul invenţiei este ideea de combinare şi utilizare care nu exista înainte. În invenţie se combină aspectele cognitive şi cele pragmatice, noutatea constând în realizarea în forma operaţională (procedee, metode, paradigme) sau substanţială (obiecte, dispozitive) a unei posibilităţi instrumentale şi funcţionale inedite.

Inovaţia este producerea a ceva nou care este acceptat, implementat şi obiectivat în activitate, produse, relaţii, organizare. Inovaţia porneşte de la descoperiri şi invenţii, dar presupune aplicarea acestora, valorificarea lor socială, în vederea rezolvării unor nevoi şi interese sociale.

Inovaţiile pot fi clasificate în inovaţii materiale (automobilul, telegraful, avionul, computerul) şi inovaţii sociale (alfabetul, constituţiile, partidele politice, organizaţiile cu scop). Unele inovaţii au la bază descoperiri şi invenţii făcute de indivizi remarcabili (becul electric, fonograful, telegraful, vaccinul) sau de grupuri de indivizi special constituite (navele cosmice, computerul, bomba atomică) ; altele sunt rezultatul unor descoperiri şi invenţii difuze la care au contribuit societăţi întregi (agricultura, meşteşugurile, creşterea animalelor, habitatul, arta). Unele inovaţii au ca fundament descoperiri şi invenţii făcute într-o anumită zonă geografică şi difuzate în alte societăţi, unde suferă procese de asimilare, perfecţionare, transformare ; altele au loc datorită unor invenţii şi descoperiri făcute independent unele de altele, concomitent sau la intervale mari de timp (roata, agricultura, oraşele, scrierea, arta, religia, filosofia). Unele inovaţii generează tipuri de produse, modele de acţiune şi

forme de organizare socială cu o durată foarte lungă sau permanentizate (agricultura, creşterea animalelor, habitatul, scrierea, tiparul) ; alteori, durata de existenţă a acestora este scurtă, ele fiind abandonate sau substituite de alte inovaţii, pe măsura evoluţiei schimbărilor tehnice şi sociale (galerele au fost înlocuite cu navele cu pânze, iar acestea, cu navele cu propulsie mecanică şi nucleară ; cetăţile şi fortificaţiile au fost abandonate pe măsură ce s-au dezvoltat artileria şi aviaţia ; vasalitatea ca formă de organizare a societăţii feudale a fost eliminată de capitalism). În fiecare caz, inovaţia este un proces continuu, care se bazează pe un lung şir de invenţii şi descoperiri precedente. Noutatea adusă de o invenţie se poate referi la formă, la modul de utilizare sau la principiul de organizare. Inovaţiile care sunt noi sub toate aceste aspecte sunt foarte rare.

Multe inovaţii răspund provocărilor cu care se confruntă societăţile umane. Dar nu toate sunt răspunsuri la o necesitate urgentă. Unele dintre ele pot să existe în afara necesităţilor imediate şi să nu fie folosite mult timp ; multe apar în mod neaşteptat.

Studiile de antropologie şi sociologie au arătat că **trei tipuri de situaţii favorizează inovaţia socială** :

a) situaţiile de competiţie şi rivalitatea ;
b) conjuncturile sociale de contestare a puterii şi de opoziţie la grupul dominant ;
c) situaţiile de criză şi de insecuritate, care impun recurgerea la mijloace raţionale, revoluţionare sau iluzorii pentru a rezolva problemele sociale (Barnett, 1953).

Difuziunea inovaţiilor. Grupurile şi societăţile, chiar şi cele mai inventive, au produs doar o parte din inovaţiile care formează cultura lor materială şi spirituală. O dată apărută, inovaţia se difuzează de la un grup la altul, de la o societate la alta. Studiind originile culturii americane, Ralph Linton arată că principalele elemente ale acestei culturi au fost împrumutate de la alte societăţi, după ce au fost folosite şi modificate în Europa. Americanul contemporan se îmbracă cu haine din bumbac originar din India sau cu haine din lână de oi domesticite în Orientul Apropiat ; se spală în cada de baie care este o invenţie europeană ; se încalţă cu mocasini care provin de la amerindienii din câmpiile Americii de Est ; foloseşte pijamaua provenită din India şi săpunul inventat de vechii galezi ; are haine ce sunt derivate din îmbrăcămintea nomazilor din stepele asiatice şi sunt colorate cu procedee elaborate de croaţi ; geamurile casei sale sunt făcute din sticlă inventată în Egipt ; când pleacă la serviciu, îşi ia umbrela inventată în Asia de Sud-Est ; la micul dejun, bea cafea originară din Abisinia ; fumează tabac cultivat în Brazilia sub formă de ţigarete provenite din Mexic sau din Antile prin Spania, sau pipă inventată de amerindienii din Virginia ; citeşte un ziar imprimat cu caractere inventate de vechii semiţi pe un material fabricat mai întâi în China cu un procedeu german ; şi dacă este un cetăţean conservator, americanul se roagă unei divinităţi ebraice într-un limbaj indo-european. Acesta este americanul sută la sută (Linton, 1936, pp. 326-327).

Procesul de difuziune a inovaţiilor şi schimbărilor este bilateral. Intrând în contact, două societăţi preiau una de la alta anumite elemente culturale. Difuziunea este însă selectivă : anumite elemente culturale sunt preluate, altele nu. Prin difuziune, inovaţiile suferă modificări în principiu, în formă, în funcţiune sau în utilizare. Fiind un proces complex, difuziunea inovaţiilor este greu de prevăzut şi controlat. Ea este greu de stăpânit chiar şi atunci când este făcută în mod deliberat, cum se întâmplă actualmente cu transferul de tehnologii spre ţările în curs de dezvoltare.

Analiza proceselor de difuziune a fost realizată în principal de către antropologie, în cadrul căreia s-au constituit şi anumite şcoli difuzioniste (şcoala germană şi austriacă : L. Frobenius, F. Graebner, W. Schmidt, C. Wissler ; şcoala anglo-saxonă : W.H. Rivers, F. Boas, E. Smith, A.L. Kroeber). Cercetările acestor şcoli, deşi folosesc pe larg datele lingvisticii, istoriei şi arheologiei, exagerează rolul fenomenelor de împrumut şi al centrelor de inovaţie originare şi subestimează capacităţile inovatoare ale societăţilor locale.

Tot antropologilor li se datorează analiza proceselor de aculturaţie. Primele elaborări teoretice ale acestor procese au fost făcute în cadrul şcolilor difuzioniste. Prin **aculturaţie** se înţelege *un ansamblu de fenomene care rezultă din contactul continuu şi direct între grupuri de indivizi şi culturi diferite, cu schimbări corespunzătoare în modelele culturale originale ale unuia din cele două grupuri* (definiţie dată de R. Redfield, R. Linton şi M.J. Herskowits). Aculturaţia vizează modificările produse prin contactul dintre culturi diferite, modul în care se difuzează şi sunt asimilate anumite elemente culturale.

Mult timp, procesele de aculturaţie au fost studiate pornind de la cazul contactului dintre societăţile colonizatoare şi cele colonizate. În acest fel, noţiunea a ajuns să desemneze relaţiile dintre o cultură dominantă şi una dominată. Ulterior, cercetările au pus în evidenţă reciprocitatea implicată în procesele de aculturaţie : nu există o cultură numai donatoare şi una numai primitoare ; între două culturi care intră în contact au loc împrumuturi reciproce.

Acceptarea şi refuzul inovaţiilor. Nu toate inovaţiile sunt acceptate. Unele sunt refuzate complet, altele sunt acceptate parţial, iar altele sunt preluate în întregime. Acceptarea inovaţiilor depinde de mai mulţi factori :

- gradul de diferenţiere dintre cultura existentă şi inovaţia propusă ; cu cât diferenţele sunt mai mari, cu atât inovaţia se acceptă mai greu ;
- valorile şi normele existente în cadrul societăţii ; unele inovaţii nu sunt acceptate pentru că intră în contradicţie cu normele şi valorile acceptate şi promovate de anumite grupuri ;
- compatibilitatea cu modelele socioculturale existente ; anumite inovaţii sunt respinse întrucât sunt incompatibile cu modelele culturale valabile ; în situaţia de incompatibilitate, inovaţia poate fi complet respinsă sau acceptată parţial ; conflictele care apar din acceptare sunt soluţionate prin raţionalizare sau prin compartimentarea rolurilor ; inovaţiile care pot fi aditive la o cultură sunt mai uşor acceptate decât inovaţiile substitutive ale unor modele culturale existente ;

- capacitatea de demonstrare a utilităţii ; inovaţiile al căror folos poate fi demonstrat rapid şi ieftin sunt mai uşor acceptate decât inovaţiile care pretind costuri mari şi perioade lungi pentru a-şi demonstra utilitatea ;
- agenţii schimbării şi inovării ; multe inovaţii sunt respinse nu prin ele însele, ci din cauza celor care le propun ; cu cât agenţii schimbării cunosc mai bine cultura respectivă, au atât au mai multe şanse să-şi impună inovaţia ; unii agenţi ai schimbării sunt persoane nonconformiste care intră în mod deliberat în opoziţie cu modelele culturale existente ; dacă societatea sau anumite forţe din societate se opun schimbărilor propuse, ei pot fi sancţionaţi pentru atitudinea lor nonconformistă.

Producerea schimbărilor sociale sub impactul inovaţiilor. Inovaţiile produc numeroase consecinţe. Unele dintre ele sunt anticipate şi dorite ; altele nu pot fi prevăzute şi uneori sunt indezirabile. Consecinţele inovaţiilor fac obiectul unei imense literaturi şi a numeroase dispute. Sociologul american Ogburn distinge trei forme de efecte sociale ale inovaţiilor :

1) *Dispersia sau efectele multiple ale unei singure inovaţii.* Acest efect poate fi ilustrat cu exemplul automobilului sau radioului. Apariţia automobilului a condus la crearea unei industrii, a unor ocupaţii şi locuri de muncă, a mărit mobilitatea teritorială a populaţiei, a contribuit la extinderea oraşelor, la modificarea modului de petrecere a timpului liber etc.
2) *Succesiunea sau efectele sociale ale unei singure inovaţii.* Ogburn ia ca exemplu inventarea daracului pentru bumbac. Această invenţie a simplificat prelucrarea bumbacului şi a făcut-o mai profitabilă ; a încurajat extinderea culturilor de bumbac, ceea ce a pretins mai multă forţă de muncă şi extinderea sclavajului ; creşterea sclavajului şi dependenţa Sudului american de exportul de bumbac a încurajat Războiul Civil, care a stimulat dezvoltarea industriilor de mare capacitate, a monopolurilor ; acestea, la rândul lor, au favorizat apariţia sindicatelor.
3) *Convergenţa sau reunirea mai multor influenţe ale unor inovaţii diferite.* De pildă, prelungirea duratei de viaţă rezultă din convergenţa mai multor inovaţii tehnice şi sociale : descoperirile din domeniul biologiei, perfecţionarea mijloacelor de diagnosticare şi de tratament ; inovaţiile farmaceutice ; uşurarea condiţiilor de muncă datorită inventării unor noi tehnici de producţie ; ameliorarea calităţii alimentaţiei datorită unor noi tehnici folosite în producţia agricolă şi alimentară şi unor produse alimentare cu valoare nutritivă ridicată ; organizarea de servicii sociale de ocrotire a sănătăţii şi a unor instituţii sociale destinate rezolvării problemelor persoanelor vârstnice etc.

Inovaţiile îşi combină efectele, dând naştere unor lanţuri de consecinţe. Unele dintre acestea permit o mai bună organizare socială sau o reorganizare a societăţii şi constituie momente ale dezvoltării sociale. Alte consecinţe – constatate, de cele mai multe ori, după ce inovaţia a fost introdusă – sunt apreciate ca nedorite şi afectează condiţiile de viaţă.

În analiza schimbărilor sociale produse de inovaţiile ştiinţifice, tehnice şi sociale poate fi folosită următoarea matrice:

	1	2	3	4	5
Producerea inovaţiilor	+	+	+	+	+
Difuzarea inovaţiilor	-	+	+	+	+
Acceptarea inovaţiilor	-	-	+	+	+
Utilizarea socială a inovaţiilor	-	-	-	+	+
Producerea efectelor (schimbarea socială)	-	-	-	-	+

În situaţia 1 sunt realizate anumite descoperiri şi invenţii, dar, din diverse motive (ezoterism, păstrarea secretului tehnic, păstrarea secretului militar), nu are loc o difuzare a acestora.

În situaţia 2, descoperirile şi invenţiile sunt difuzate, dar nu sunt acceptate. De exemplu, automatizarea şi robotizarea proceselor de producţie au o difuzare mondială, dar, în unele ţări în curs de dezvoltare, nu sunt acceptate, întrucât sunt inovaţii exigente în capital şi reduc necesarul de forţă de muncă. Multe ţări în curs de dezvoltare nu dispun de capitaluri suficiente şi au deja dificultăţi cu subutilizarea forţei de muncă existente. Se consideră că introducerea acestor inovaţii le-ar agrava problemele economice şi sociale.

În situaţia 3 are loc o acceptare a descoperirilor şi invenţiilor difuzate, dar acestea nu sunt utilizate (lipsesc condiţiile necesare utilizării lor, aplicarea este amânată). De exemplu, calculatorul electronic este o invenţie larg difuzată şi acceptată. El nu a fost însă introdus pe scară largă în multe ţări, întrucât acestea nu dispun de o industrie producătoare de calculatoare şi nici de rezervele financiare necesare unor importuri masive.

În situaţia 4, invenţiile şi descoperirile sunt aplicate, dar nu generează efecte şi schimbări sociale. Aceasta poate fi o situaţie de moment: producerea efectelor sociale este mai lentă decât în alte condiţii. Sunt însă şi cazuri de absenţă definitivă a efectelor, deoarece inovaţia nu întruneşte condiţiile necesare pentru a determina schimbări sociale. Se poate ca ea să fi fost împrumutată dintr-o societate cu trăsături structural-funcţionale foarte diferite de ale celei în care se introduce. De exemplu, unele tehnologii moderne transferate din ţările dezvoltate în ţările în curs de dezvoltare nu au condus la schimbări economice şi sociale importante (sau nu au provocat schimbările dorite) întrucât nu au fost combinate cu alţi factori necesari (forţă de muncă înalt calificată, capitaluri mari, cercetare ştiinţifică avansată, pieţe interne importante, acces la pieţele internaţionale, preţuri convenabile etc.).

În situaţia 5, mecanismul inovării şi schimbării sociale este complet: invenţiile şi descoperirile sunt difuzate, acceptate, utilizate pe scară largă şi produc schimbări sociale.

3.5. *Mişcările sociale*

Schimbarea şi dezvoltarea socială sunt determinate nu numai de inovaţiile ştiinţifice, tehnice şi sociale, ci şi de mişcările sociale. Acestea apar atunci când grupuri mari de oameni acţionează deliberat şi împreună, orientându-se după aceleaşi valori şi ideologii şi folosind aceleaşi metode, în vederea realizării unor scopuri comune sau similare. Mişcările sociale sunt procese ample care conduc la crearea unor noi sisteme de valori, a unor noi forme de relaţii sociale, a unor instituţii şi, în cele din urmă, a unor societăţi. Ele acţionează în direcţia statornicirii unei noi stări de lucruri, a unor noi forme de organizare şi de satisfacere a grupurilor şi colectivităţilor (sau împotriva acestora). Mişcările sociale pot promova anumite schimbări, dar pot şi să se opună schimbărilor produse de anumite forţe sociale.

Sociologia a fost preocupată, încă de la începuturile ei, de stabilirea cauzelor şi condiţiilor care determină sau favorizează mişcările sociale şi de analiza mecanismelor acestora.

Factorii determinanţi ai mişcărilor sociale sunt, în mod frecvent, clasificaţi în două categorii:

- *factorii obiectivi*: perimarea istorică a unor moduri de producţie şi a unor forme de organizare socială; contradicţiile sociale (agravarea contrastelor dintre principalele clase sociale, adâncirea opoziţiei de interese); blocajele structurale care împiedică unele categorii sociale să-şi satisfacă nevoile şi interesele; dezorganizarea socială datorată unor factori interni sau externi; crizele economice, politice şi culturale; deteriorarea condiţiilor de viaţă.
- *factorii subiectivi*: nemulţumirile sociale care apar din privarea relativă şi din perceperea injustiţiei; accentuarea sentimentelor de frustrare, confuzie, nelinişte, nesiguranţă; difuzarea şi acceptarea unor noi valori sociale; contactele sociale dintre indivizii nemulţumiţi; elaborarea şi difuzarea unor ideologii care justifică şi direcţionează mişcările sociale; apariţia unor personalităţi şi grupuri care urmăresc, în mod deliberat, schimbarea socială.

Rolul esenţial în determinarea mişcărilor sociale este deţinut de factorii obiectivi. Acţiunea lor se combină însă cu cea a factorilor subiectivi. Factorii obiectivi fac ca un număr relativ mare de oameni să nu-şi mai poată satisface interesele şi nevoile economice, politice sau culturale. Această situaţie provoacă stări de frustrare şi nemulţumire, care se extind la un număr mare de oameni. Starea de lucruri existentă ajunge să fie percepută ca insuportabilă. Se caută identificarea celor vinovaţi de neajunsurile existente şi se urmăreşte introducerea unei noi stări de lucruri.

Mişcările sociale pot fi clasificate după mai multe criterii:

a) *după sensul lor*: mişcări care urmăresc producerea unei schimbări şi mişcări de rezistenţă;

b) *după profunzimea schimbărilor urmărite*: mişcări protestatare, mişcări reformatoare, mişcări revoluţionare;
c) *după posibilităţile de realizare a obiectivelor*: mişcări cu obiective realizabile şi mişcări utopice.

Cele trei criterii utilizate se pot combina între ele, permiţând o caracterizare mai detaliată a tipurilor.

Mişcările protestatare, reformatoare şi revoluţionare sunt mişcări care vizează producerea unor schimbări şi au obiective realizabile. Mişcările utopice urmăresc şi ele producerea unor schimbări, dar au obiective nerealizabile. Mişcările de rezistenţă se opun schimbărilor, dar au obiective realizabile. În raport cu influenţa exercitată asupra dinamicii sociale, aceste tipuri de mişcări pot fi ordonate astfel: mişcări utopice, mişcări de rezistenţă, mişcări protestatare, mişcări reformatoare şi mişcări revoluţionare.

Mişcările utopice propun un contramodel ideal la organizarea socială existentă. Unele modele utopice sunt creaţia unor intelectuali şi reunesc în jurul lor un mic grup de indivizi care încearcă să transpună în realitate idealurile utopice. Mişcările utopice au avut o răspândire mai mare în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Actualmente, aceste mişcări iau forma grupurilor de *hippies*, a unor comune şi a unor secte religioase. Mişcările utopice nu reuşesc să se impună ca modele de organizare a unei întregi societăţi. Ele eşuează atât din cauza contradicţiilor interne, inconsistenţei modelelor propuse, impractibilităţii idealurilor lor, cât şi în urma conflictelor puternice cu societăţile existente.

Mişcările de rezistenţă. Spre deosebire de mişcările care propun sau impun schimbări sociale, mişcările de rezistenţă se opun schimbărilor sau încearcă să elimine modificările intervenite. Mişcările de rezistenţă se manifestă în diverse forme:

- rezistenţa la introducerea unor schimbări sau rezistenţa faţă de o schimbare deja introdusă; de exemplu, în timpul primei revoluţii industriale, în Anglia s-a manifestat o mişcare de rezistenţă faţă de folosirea utilajelor mecanice în industria textilă; după introducerea acestor utilaje, a apărut mişcarea luddistă de rezistenţă, care urmărea să elimine schimbările intervenite prin distrugerea utilajelor considerate responsabile pentru creşterea şomajului;
- rezistenţa faţă de o schimbare care este în consens cu dezvoltarea socială şi rezistenţa faţă de o schimbare care conduce la regres social sau la dezorganizare socială; în primul caz, mişcarea îşi recrutează aderenţii dintre elementele cele mai conservatoare ale societăţii (rezistenţa organizată în sudul Statelor Unite, sub forma Ku Klux Klan-ului, împotriva emancipării economice şi politice a negrilor; rezistenţa faţă de emanciparea femeii din unele ţări islamice); în al doilea caz, mişcările de rezistenţă se manifestă împotriva unor schimbări care restrâng drepturile economice, politice sau de altă natură ale unor categorii sociale sau ale unor întregi societăţi (rezistenţa faţă de guvernele fasciste din perioada interbelică

şi din timpul celui de-al doilea război mondial ; rezistenţa populaţiei franceze faţă de ocupaţia hitleristă) ;

- rezistenţa unor grupuri minoritare sau majoritare, a unor grupuri dominante sau dominate : rezistenţa unor grupuri minoritare privilegiate împotriva schimbărilor democratice cerute de majoritatea defavorizată ; rezistenţa muncitorilor, ţăranilor, intelectualilor dintr-o ţară faţă de politica antidemocratică a unor guverne totalitare etc.

În toate aceste tipuri de mişcări, rezistenţa are la bază deosebirea de interese dintre grupuri şi se manifestă atunci când schimbările sociale afectează interesele unui grup.

Mişcările protestatare apar tot pe un fond de nemulţumire faţă de starea de lucruri existentă. Prin ele se exprimă o poziţie, o atitudine, un refuz faţă de ceea ce este acceptat sau instituţionalizat într-o societate. Mişcările protestatare pot fi întâlnite în multe domenii : moral, estetic, filosofic, religios şi politic. Ele apar în jurul unor personalităţi marcante şi constau în declararea formală şi publică a opoziţiei, ostilităţii, refuzului în raport cu o anumită stare de lucruri. Mişcările protestatare acţionează după un sistem propriu de valori, dar care nu este impus celorlalţi. Aceste mişcări nu urmăresc programatic reforme importante, nici revoluţii. Prin aceste mişcări nu este afectată natura orânduirii respective. Ele pot însă acţiona asupra conduitelor, valorilor, ideologiilor, afectând în principal relaţia dintre individ şi colectivitate.

O mişcare situată între protest şi revoluţie şi care s-a afirmat în anii '60-'70 este Noua Stângă. Această mişcare, ce porneşte de la contestarea ordinii stabilite, s-a făcut simţită mai cu seamă în Anglia, Germania, Statele Unite ale Americii, Franţa. Ea se înscrie mai curând în mişcările protestatare decât în cele revoluţionare, întrucât este preocupată mai mult de critica orânduirii capitaliste decât de înfăptuirea unui program de înlocuire a acesteia.

Mişcările reformatoare apar şi ele pe o stare de nemulţumire faţă de situaţia existentă, manifestându-se atunci când grupurile aflate în această situaţie pot acţiona fără a suporta consecinţele represiunii, când au posibilitatea să se exprime liber şi când acţiunea lor nu vizează aspectele esenţiale ale orânduirii existente. Mişcările reformatoare fiinţează în cadrul orânduirii sociale stabile, urmărind realizarea schimbărilor dorite pe cale legislativă sau prin modificări în sistemul instituţional. Actualmente, în ţările dezvoltate au loc numeroase mişcări reformatoare : mişcări de reformă a justiţiei, mişcări feministe, mişcări ecologiste, mişcări antinucleare, mişcări vizând liberalizarea relaţiilor sexuale etc.

Mişcările reformatoare trec prin mai multe etape : apariţia stării de nemulţumire ; conştientizarea situaţiei şi discutarea ei ; constituirea unor grupuri formale cu scop, în care se discută rezolvarea problemelor ; formularea ideologiei mişcării şi instituţionalizarea ei ; folosirea organismelor create pentru rezolvarea situaţiilor definite în

etapele anterioare ; birocratizarea mişcării şi, posibil, închistarea sau dispariţia ei (Szczepanski, 1972, pp. 424-426).

Mişcările revoluţionare. Revoluţiile sunt schimbări structurale radicale ale sistemului social, fiind determinate de adâncirea contradicţiilor structurale şi funcţionale din întreaga societate. Mişcările revoluţionare îşi propun schimbarea ordinii existente şi, în consecinţă, sunt supuse represiunii din partea forţelor care apără această ordine. Ele sunt orientate de ideologii clar formulate şi sunt puternic instituţionalizate (organizaţii, partide, publicaţii, statute etc.). În cadrul acestor mişcări, un rol important îl deţine revoluţia politică. Mişcările revoluţionare sunt deopotrivă distructive şi constructive : distrug vechile relaţii sociale, fostul aparat de stat, înlătură anumite valori şi norme sociale şi instituie noi sisteme de valori şi conduite, noi tipuri de relaţii sociale, noi forme de organizare socială, înfiinţează instituţii sociale şi promovează o nouă cultură. Revoluţia este un proces de schimbare şi dezvoltare socială de lungă durată, ritmul şi intensitatea transformărilor fiind diferite de la un subsistem social la altul.

Studiu de caz I
Reforma învăţământului superior din România

Sistemul învăţământului superior din România traversează în prezent un proces de restructurări semnificative. Acest proces a fost făcut posibil de schimbările politice de la sfârşitul anului 1989. Se poate constata că învăţământul superior românesc s-a manifestat, în perioada ultimilor ani, ca unul dintre cele mai dinamice sectoare sociale, care şi-a exprimat în mod neechivoc intenţia şi voinţa de a proceda la o reformă radicală în toate componentele vieţii universitare.

Ca şi celelalte instituţii sociale din România, universităţile au fost puternic afectate în perioada dictaturii comuniste. Structurile de studii şi manageriale au fost profund marcate de birocratism şi conservatorism. Prin mijloace directe sau indirecte, universităţile au fost marginalizate şi s-a încercat transformarea lor în simple unităţi producătoare de forţă de muncă sau de relee de socializare conform normelor societăţii comuniste. În mod nedeclarat, dar vizibil, intelectualii universitari erau priviţi cu suspiciune, dacă nu erau consideraţi chiar periculoşi. Universalismul şi spiritul critic – valori fundamentale ale universităţii – erau în contradicţie totală cu dogmatismul şi naţionalismul comunist.

Disfuncţiile structurale ale învăţământului superior din România nu au provenit din interiorul sistemului universitar, ci au fost induse în mod intenţionat de birocraţia politică. Sentimentul de frustrare trăit de profesori şi studenţi a fost mai accentuat decât cel resimţit de alte categorii sociale. Din acest motiv, şi dorinţa unor schimbări radicale a fost mai clar şi chiar mai brutal exprimată în mediile universitare decât în alte medii socio-profesionale.

Reformarea învăţământului superior, începută din primele luni ale anului 1990, a fost declanşată în principal de către marile universităţi ale ţării. În cele mai multe cazuri, instituţiile naţionale de coordonare au sancţionat situaţii care se produseseră deja în fapt. Dinamica reală a structurilor a fost şi continuă să fie încă mai rapidă decât modificările de natură legislativă şi normativă. Eforturile de reformă inţiate de instituţiile naţionale (Parlament, Guvern, Ministerul Educaţiei Naţionale) au fost orientate, la începutul anilor '90, în principal spre corectarea erorilor grave comise în perioada comunistă. Începând cu anul 1993, s-a manifestat şi la nivelul principalelor instituţii politice intenţia unei reforme şi a unei restructurări radicale ale învăţământului superior. Noua strategie nu mai priveşte reparaţiile sectoriale, ci este gândită, ca o concepţie coerentă, pe termen mediu şi lung şi vizează toate componentele sistemului de învăţământ superior. Elaborarea acestei concepţii este urmărită concomitent de organisme şi organizaţii naţionale şi internaţionale şi, în mod evident, reprezintă un proces de durată. Reforma este urmărită la nivel legislativ, instituţional şi psihosocial. Trebuie să remarcăm că sancţionarea legislativă sau normativă a rămas în urma dinamicii reale a instituţiilor de învăţământ superior.

1. Dinamica structurilor naţionale

1.1. *Tipuri de studiu*

Începând cu mijlocul anilor '70, învăţământul superior din România a intrat într-o perioadă de stagnare în ceea ce priveşte numărul studenţilor şi profesorilor. Sistemul de *numerus clausus* era sever controlat de organismele politice şi administrative centrale. Pe fondul unei atitudini antiintelectualiste manifestate la vârful birocraţiei politice, învăţământul superior şi cercetarea ştiinţifică erau considerate sectoare de importanţă redusă, acceptul punându-se pe formarea unei utopice clase muncitoare intelectuale. Investiţiile în învăţământul superior au fost drastic reduse, iar în cazul universităţilor tradiţionale fondurile bugetare alocate nu permiteau decât acoperirea cheltuielilor curente. Cu toate aceste măsuri restrictive, presiunea pentru intrarea în învăţământul superior a crescut continuu, ajungându-se, în cazul unor profiluri (drept, arte plastice), la o concurenţă aberantă: 50-60 candidaţi pe un loc la examenele de admitere. România a fost, de fapt, în perioada anilor '80, una dintre ţările cu cele mai mici rate de înrolare în învăţământul superior, situaţie care a generat o stare de insatisfacţie şi a determinat extinderea explozivă a reţelei de învăţământ superior în anii 1990-1999.

În raport cu tipul de studii, perioada regimului comunist se caracterizează printr-o creştere continuă a ponderii studenţilor înrolaţi la cursurile serale şi o scădere corelativă a ponderii studenţilor înrolaţi la cursurile de zi şi fără frecvenţă. Această dinamică a avut cel puţin două cauze. Una de ordin financiar: degradarea continuă a situaţiei economice a ţării a antrenat reducerea cheltuielilor publice în toate

sectoarele, inclusiv a celor pentru învăţământul superior. Costurile unitare pe student sunt mult mai mici pentru tipul de învăţământ seral în comparaţie cu cel de zi. A doua cauză a fost de ordin ideologic: definindu-se ca reprezentant al clasei muncitoare, partidul comunist a încurajat accesul tinerilor muncitori în învăţământul superior. În mod nedeclarat, se urmărea câştigarea fidelităţii şi recunoştinţei unor categorii de tineri care aveau posibilităţi mai reduse de a urma un curriculum universitar obişnuit.

Această politică a avut consecinţe negative multiple. În primul rând, a scăzut calitatea pregătirii universitare. Studenţii de la cursurile serale au posibilităţi de pregătire mult mai mici faţă de studenţii de la cursurile de zi. Toţi studenţii de la cursurile serale erau obligaţi să facă dovada că desfăşoară o activitate în sectorul public. Timpul de studiu în cursul semestrelor era minim; pregătirea era concentrată aproape exclusiv în perioada examenelor. Studiile de buget de timp făcute pe eşantioane reprezentative de studenţi, în perioada 1985-1988, au pus în evidenţă faptul că studenţii de la cursurile de zi aveau un timp de studiu de cinci ori mai mare decât studenţii de la cursurile serale. În aceste condiţii, profesorii erau determinaţi prin mijloace administrative sau politice să manifeste o mare indulgenţă faţă de pregătirea precară a studenţilor de la cursurile serale. Situaţia era percepută ca inechitabilă, întrucât diploma de studii conferea aceleaşi drepturi tuturor absolvenţilor, fie că proveneau de la cursurile de zi, fie de la cele serale.

În al doilea rând, această dinamică indusă prin mijloace politice şi administrative conducea la anumite inegalităţi în ceea ce priveşte şansele de acces în învăţământul superior. Instituţiile de învăţământ superior erau amplasate în marile oraşe şi nu puteau fi frecventate decât de locuitorii din oraş sau din zonele limitrofe. Tinerii din zonele îndepărtate de centrele universitare şi mai ales cei din zonele rurale aveau deci şanse mult mai mici de acces în învăţământul superior.

Prestigiul scăzut al studiilor serale a determinat la începutul anilor '90 o reacţie negativă puternică faţă de acest tip de studii. Ca urmare, ponderea studenţilor de la cursurile de zi a crescut şi a scăzut mult ponderea studenţilor de la cursurile serale. Extinderea reţelei universitare în teritoriu a facilitat accesul la studiile de zi al unor studenţi din localităţi îndepărtate de centrele universitare.

De fapt, tipul de studii fără frecvenţă este în curs de reformare radicală prin formarea unui nou sistem de învăţământ la distanţă, bazat pe descentralizarea marilor universităţi şi constituirea unor filiale locale. Se poate estima că acest nou sistem se va extinde pe măsură ce comunităţile locale vor participa mai mult (financiar şi logistic) la susţinerea învăţământului superior şi a cercetării ştiinţifice. Pentru moment, bugetele comunităţilor locale sunt limitate şi permit acoperirea parţială doar a unor cheltuieli pentru învăţământul preuniversitar. Extinderea sistemului de învăţământ la distanţă depinde de implementarea legilor referitoare la autonomia administrativă a comunităţilor locale şi de modificările legislative privind bugetele locale.

1.2. *Domenii de studiu*

În perioada comunistă, învăţământul superior a fost divizat în mai multe unităţi autonome specializate. Doar câteva mari universităţi (Bucureşti, Cluj şi Iaşi) au continuat să aibă o structură mai complexă. Celelalte instituţii de învăţământ superior erau specializate într-un singur domeniu sau într-un număr foarte mic de domenii (agronomie, ştiinţe economice, construcţii, muzică, sport). Această formă de organizare a fost în principal una de inspiraţie sovietică. Exista aici şi o anumită motivaţie de ordin politic : evitarea concentrării unui număr mare de studenţi într-o singură instituţie şi, prin aceasta, evitarea unor eventuale tulburări politice.

Din motive similare cu cele prezentate anterior, s-a urmărit şi **diminuarea permanentă a ponderii studenţilor din domeniul ştiinţelor şi umanităţilor** şi extinderea ponderii studenţilor din domeniile tehnice. Cercetarea fundamentală şi ştiinţele sociale şi umane aveau un rol foarte scăzut în strategiile politice comuniste. Elementul principal al dezvoltării era considerat factorul tehnic, în latura sa aplicativă. Din ambiţia utopică de a realiza străpungeri economice şi tehnologice în toate domeniile, birocraţia politică comunistă a supradimensionat anumite ramuri economice şi, corelativ, anumite domenii de studii superioare. În domeniul metalurgiei, chimiei, mecanicii, s-au constituit facultăţi şi departamente exagerat de mari. La sfârşitul anilor '80, ponderea învăţământului politehnic în totalul învăţământului superior a ajuns la aproape 65% ; în schimb, studiile în domeniul ştiinţelor umane şi sociale, în domeniul medical şi artistic au fost permanent îngrădite, ajungându-se aproape la dispariţia unor domenii (sociologie, psihologie, ecologie).

Erorile în structurarea studiilor universitare pe domenii au devenit evidente încă din anul 1990. Restrângerea activităţilor în unele sectoare economice a amplificat şomajul specialiştilor cu studii superioare. Cel mai puternic afectate au fost profesiile din sfera metalurgiei, siderurgiei, chimiei, mecanicii.

Sub impactul schimbărilor la nivelul pieţei forţei de muncă şi ca urmare a relansării universităţilor tradiţionale, ponderea studenţilor înrolaţi la studii tehnice a început să scadă ; în schimb, a crescut ponderea studiilor în domeniul ştiinţelor şi umanităţilor. Creşterea numărului de studenţi în domeniul ştiinţelor sociale şi umane a provenit din mărirea numărului de studenţi înrolaţi în facultăţile existente şi din apariţia unor noi domenii de studiu (asistenţă socială, managementul afacerilor, ştiinţe politice, ştiinţele comunicării, jurnalism). S-a extins, de asemenea, învăţământul superior confesional.

Instituţiile de învăţământ superior au devenit mult mai sensibile la informaţiile primite din partea industriilor şi, în general, din partea pieţei forţei de muncă. A crescut, de altfel, şi gradul de informare a viitorilor studenţi cu privire la şansele diverselor cariere profesionale. Deficite mari de forţă de muncă se înregistrează în domeniul profesiilor juridice, economice, administrative, de asistenţă socială, la

nivelul traducătorilor şi interpreţilor, al specialiştilor în tehnologii informatice, al profesorilor pentru învăţământul preuniversitar. Analiza concursurilor de admitere oferă informaţii interesante cu privire la perceperea de către public (tineri candidaţi şi părinţi) a situaţiei generale a pieţei forţei de muncă.

Indicatorul presiunii la admitere reprezintă un argument suficient de puternic pentru accentuarea ritmului restructurării domeniilor de studii superioare. Unele universităţi au şi procedat la o reevaluare a profilului de studii şi au extins sau au înfiinţat domenii cu un grad mai mare de solicitare. Alte universităţi, în special unele institute politehnice, se adaptează mult mai greu; gradul lor ridicat de specializare nu le permite o diversificare semnificativă.

Restructurarea domeniilor de studiu se confruntă cu o serie de obstacole şi poate avea şi implicaţii negative. Conectarea doar la cerinţele de moment ale situaţiei economice şi ale pieţei forţei de muncă poate conduce la compromiterea iremediabilă a unor domenii de studiu. În condiţiile tranziţiei la economia de piaţă, carierele în cercetarea fundamentală sunt mai puţin atractive (salarii relativ modeste, notorietate redusă în primii ani de activitate). Totuşi, cercetarea rămâne un factor esenţial al dezvoltării pe termen mediu şi lung. Orientarea doar după cerinţele imediate ale mediului economic poate conduce la dispariţia unor domenii de cercetare fundamentală într-un timp foarte scurt, iar refacerea lor poate dura foarte mult. Este necesar deci ca reforma structurilor învăţământului superior să aibă în vedere măsuri de protecţie a unor domenii de studiu şi cercetare, vitale pentru situaţia viitoare a ştiinţei şi economiei româneşti.

În al doilea rând, confruntate cu o reducere rapidă a numărului de studenţi de la unele facultăţi şi constrânse să-şi modifice structura studiilor, unele universităţi se pot lansa în domenii pentru care nu deţin resursele necesare: profesori calificaţi, infrastructură de studii adecvată, biblioteci specializate, experienţă de curriculum. **Există deci pericolul scăderii, prin improvizaţie, a calităţii pregătirii universitare**. Acest semnal este evident din partea unora dintre fostele politehnici care şi-au schimbat denumirea în universităţi pentru a putea avea cadrul formal pentru înfiinţarea de noi facultăţi.

În al treilea rând, supradimensionarea domeniilor tehnice din perioada trecută a condus la formarea unui corp profesoral numeros, care, prin restructurarea domeniilor de studiu, se vede ameninţat în menţinerea locurilor de muncă. Acest fapt va reprezenta o frână puternică în procesul unei restructurări rapide, întrucât prin politicile sociale naţionale se încearcă evitarea unui şomaj intelectual de proporţii. Reorientarea spre alte activităţi este un proces dificil, care poate genera pierderi de potenţial intelectual. Pe de o parte, există un număr important de specialişti de înaltă calificare. Reorientarea lor spre alte domenii ar produce pierderi ştiinţifice importante în domeniile în care au activat până acum. Pe de altă parte, recalificarea lor ar fi şi foarte dificilă, întrucât vârsta medie a personalului din învăţământul superior tehnic este ridicată, iar disponibilităţile de recalificare scad o dată cu creşterea vârstei şi a vechimii în profesie. O soluţie parţială o reprezintă dezvoltarea cercetării ştiinţifice

în institutele de învăţământ superior tehnic şi creşterea ponderii cercetării în totalul timpului de muncă al profesorului. Un argument în favoarea acestei soluţii îl constituie şi faptul că institutele tehnice au dobândit în ultimele două decenii o infrastructură tehnică importantă.

Restructurarea domeniilor de studiu se poate confrunta şi se confruntă deja cu anumite obstacole de natură psihosocială. Institutele tehnice au avut timp de câteva decenii o situaţie relativ privilegiată : număr mare de studenţi şi profesori, investiţii importante, alocaţii financiare mai mari. În noile condiţii, unele dintre ele sunt nevoite să se plaseze pe poziţii mai modeste. Acest fapt poate genera reacţii de prestigiu şi blocaje din partea unor domenii care nu vor să accepte pierderea poziţiilor privilegiate. Dacă aceste reacţii sunt sprijinite şi prin lobby politic, ele pot conduce la menţinerea artificială a supradimensionărilor anterioare.

Există aici şi **germenii unui conflict latent între instituţiile de învăţământ superior**. Posibilităţile de extindere a unor noi domenii de studiu în cadrul universităţilor comprehensive sunt limitate în primul rând de spaţiile de studiu. Pe termen scurt, sunt puţin probabile investiţii importante de capital în construirea unor clădiri. Există deci o competiţie pentru spaţiile de învăţământ între universităţile comprehensive şi cele tehnice. Primele văd în declinul studiilor tehnice o posibilitate de a-şi extinde spaţiile de învăţământ şi facilităţile sociale pentru studenţi. Universităţile tehnice nu sunt însă dispuse să cedeze din infrastructura pe care o administrează. În aşteptarea noilor reglementări legale privind regimul proprietăţii publice, fiecare categorie de universităţi încearcă să-şi maximizeze partea de infrastructură pe care o administrează. În absenţa unei medieri imparţiale, se pot declanşa conflicte de interese puternice între diversele categorii de universităţi.

Indiferent de soluţiile de temporizare sau de protecţie socială, un fapt este evident : instituţiile de învăţământ superior sunt constrânse să se conecteze la cerinţele industriilor şi ale pieţei forţei de muncă. Izolarea şi urmărirea doar a propriei raţionalităţi pot reduce la minimum şansele de supravieţuire a unor domenii.

Ca urmare a unor decizii intenţionate luate la nivelul instituţiilor de învăţământ superior şi sub impactul schimbărilor în raportul cerere-ofertă pe piaţa forţei de muncă, structura pe domenii de studii a învăţământului superior din România tinde să devină similară cu cea din ţările din Europa de Vest.

1.3. *Dimensiunile universităţilor*

Fragmentarea învăţământului superior din România în unităţi specializate autonome face ca dimensiunile medii ale universităţilor să fie relativ mici comparativ cu universităţile din ţările dezvoltate.

Deşi unele universităţi se află în competiţie în ceea ce priveşte mărimea (raportată la numărul de studenţi şi profesori), creşterea dimensiunilor este o problemă complicată.

mai ales în condiţiile extinderii autonomiei universitare. Managementul unei instituţii de învăţământ superior devine tot mai complicat şi pretinde calificări speciale, inclusiv capacitatea de a menţine o balanţă corectă între raţionalitatea pur academică şi cea financiară. Pe măsura creşterii dimensiunilor, gestionarea unei universităţi se apropie tot mai mult de cea a unei companii, iar la nivelurile de vârf ale conducerii universităţilor începe să prevaleze raţionalitatea de tip economico-financiar. Prevenirea unor consecinţe negative ale acestei tendinţe asupra funcţionalităţii academice ar putea fi asigurată prin limitarea dimensiunilor departamentelor (facultăţilor) şi, eventual, multiplicarea diviziunilor funcţionale orizontale.

Creşterea rapidă a dimensiunilor unor universităţi a generat unele dificultăţi de ordin administrativ. Personalul tehnic administrativ al universităţilor s-a mărit într-un ritm mult mai lent comparativ cu numărul de studenţi şi profesori. De asemenea, mobilitatea personalului academic şi administrativ s-a accentuat. Obligaţiile compartimentelor administrative s-au diversificat şi multiplicat. Reglementările privind gestionarea financiară şi contabilă, regimul plăţilor şi investiţiilor se succed într-un ritm rapid. Toate acestea au provocat fie o supraîncărcare cu muncă a unor compartimente funcţionale (personal, contabil, aprovizionare), fie dificultăţi de adaptare la noile condiţii ale vechilor funcţionari. Între compartimentele funcţionale şi cele academice apar disensiuni, personalul didactic fiind nemulţumit de ritmul prea lent în care i se soluţionează solicitările. Atribuţiile personalului administrativ aveau în perioada de dinaintea anului 1990 un mare grad de standardizare şi repetitivitate. În prezent, personalului administrativ i se cere mai multă creativitate şi iniţiativă.

Creşterea dimensiunilor universităţilor şi sporirea complexităţii administrării pretind recalificarea personalului administrativ şi chiar formarea unor administratori specializaţi în domeniul învăţământului superior. De asemenea, este necesară schimbarea tehnicilor administrative şi mai ales computerizarea administraţiei. Marile universităţi din România au deja realizări semnificative în acest domeniu, deşi la nivelul unor compartimente administrative se manifestă reticenţe, de teamă că ar urma o reducere a locurilor de muncă sau din cauza blocajelor psihice de adaptare la noile tehnici de muncă.

1.4. *Structura teritorială a sistemului de învăţământ superior*

Începând cu anul 1990, structura teritorială a învăţământului superior din România s-a diversificat. Anterior, majoritatea instituţiilor de învăţământ superior erau concentrate în câteva centre mari : Bucureşti, Cluj, Iaşi, Timişoara. În prezent, există instituţii de învăţământ superior în peste 30 de localităţi. Au fost reînfiinţate universităţile care funcţionaseră în anii '60-'70 şi care au fost desfiinţate la sfârşitul anilor '70 şi începutul anilor '80. Argumentele în aceste situaţii au fost de două tipuri : nevoile locale şi repararea erorilor comise de vechiul regim. Au fost însă

înființate instituții de învățământ superior și în localități care nu aveau nici o tradiție academică. În acest ultim caz, rapiditatea cu care s-au creat universitățile a antrenat scăderea standardelor academice cerute și practicate de marile universități : prezența unui personal academic calificat suficient de numeros, existența unei infrastructuri minime de pornire (biblioteci, laboratoare, echipament didactic și de cercetare, campusuri). În aceste condiții, marile universități pretind protejarea numelui de universitate și instituirea unor criterii naționale de evaluare și acreditare. Controlul național al calității învățământului superior poate să apară ca o cerință contradictorie în condițiile extinderii autonomiei universitare. El este însă un mijloc de frânare sau de stopare a proliferării facile a instituțiilor de învățământ superior.

Extinderea teritorială a unităților de învățământ superior a condus la atenuarea puternicelor disparități regionale ce s-au manifestat în anii '80. Marile orașe continuă să concentreze cea mai mare parte a activităților universitare. În București, de exemplu, funcționează circa 40% din potențialul universitar al țării (raportat la numărul de profesori și studenți). Din acest motiv, regiunea istorică Muntenia oferă cele mai mari posibilități de acces local în învățământul superior. Densitatea cea mai scăzută a instituțiilor de învățământ superior este în regiunea istorică Moldova; la fel, și posibilitățile locale de acces în învățământul superior sunt cele mai scăzute în această regiune.

Pe termen scurt, posibilitățile de extindere în teritoriu a rețelei instituțiilor de învățământ superior sunt foarte reduse. Singura posibilitate care să corespundă standardelor academice normale o reprezintă extinderea noului sistem de învățământ la distanță, prin înființarea unor filiale locale ale marilor universități. Aceste filiale ar urma să fie susținute de către marile universități, cel puțin la nivelul programelor de studii, al personalului academic calificat, al potențialului de cercetare și al bazelor de documentare. Această soluție ar putea beneficia și de oportunitățile oferite de computerizarea rețelei academice naționale (interconectarea instituțiilor de învățământ superior). Ea ar contribui și la reducerea dificultăților infrastructurale cu care se confruntă marile universități (mai ales în ceea ce privește asigurarea serviciilor sociale pentru studenți). Practicarea unei asemenea soluții este condiționată și de reforma curriculumului, de diversificarea programelor, formelor și tipurilor de studii.

1.5. *Statutul juridic al instituțiilor de învățământ superior*

Din punctul de vedere al statutului juridic, în perioada comunistă nu a existat decât un singur tip de instituții de învățământ superior – cel public. Începând cu anul 1990, au luat ființă primele universități particulare. La sfârșitul anilor 1990, universitățile particulare au înrolat circa o treime din totalul studenților din România.

Apariția acestui tip de universități s-a făcut în condițiile în care nu au existat reglementări legale privind învățământul privat. Universitățile particulare nu au fost

recunoscute de către Ministerul Educaţiei Naţionale şi nici de vreo altă instituţie naţională competentă în problemele politicii educaţiei. Acest fapt a atras după sine nerecunoaşterea legală a diplomelor şi certificatelor de studii emise de către acestea. Abia după implementarea Legii privind acreditarea şi recunoaşterea diplomelor, situaţia juridică a instituţiilor particulare de învăţământ superior s-a clarificat.

Domeniile de studii oferite de universităţile private sunt în majoritatea cazurilor similare cu cele acordate de universităţile publice. Unele universităţi private au promovat şi domenii noi, care nu există în universităţile publice. Programele de studii ale universităţilor private nu diferă substanţial de cele de la universităţile publice. Situaţia se explică prin faptul că ele sunt elaborate în mod obişnuit de aceiaşi profesori (profesorii de la universităţile publice predau şi la cele private), precum şi prin urmărirea intenţionată a unei pregătiri similare cu cea de la universităţile publice, în vederea facilitării recunoaşterii diplomelor.

Universităţile private îşi generează resursele de finanţare în principal sau exclusiv din taxele plătite de către studenţi. Există deci o diferenţă importantă între studenţii de la universităţile publice, care beneficiază de şcolarizare gratuită sau primesc burse, şi studenţii plătitori de taxe de la universităţile private. Ambele formule sunt reconsiderate prin propunerile de reformă a învăţământului superior ce vizează găsirea unei soluţii de echilibru între gratuitatea completă (inclusiv acordarea unui număr mare de burse) şi plata unor taxe mari. Plata de taxe din cadrul universităţilor private a incitat universităţile publice să se gândească la diversificarea surselor de finanţare şi la identificarea unor noi posibilităţi de creştere a autofinanţării.

2. Dinamica structurilor curriculumului

În perioada comunistă, curriculumul din universităţile româneşti era puţin diversificat. Exista o formă scurtă de învăţământ superior pentru domeniile tehnice (subingineri) şi pentru domeniile pedagogice (pregătirea de profesori pentru învăţământul preuniversitar). Durata studiilor era de patru ani pentru domeniile ştiinţifice, umaniste, economice şi de cinci ani pentru domeniile inginereşti. Durata studiilor pentru învăţământul seral era cu un an mai mare decât pentru învăţământul la cursuri de zi.

Programele de studii pe institute, facultăţi, secţii erau foarte specializate, mobilitatea orizontală a studenţilor (între domenii de studii) era extrem de scăzută şi acceptată numai ca excepţie. Specializarea studenţilor începea încă din primii ani de studii şi era foarte accentuată. Certificatele şi diplomele de studii menţionau specializările înguste şi limitau şansele de carieră profesională. Diminuarea locurilor de muncă într-un anumit sector de activitate provoca dificultăţi mari în găsirea unui loc de muncă pentru cei care erau specializaţi doar în domeniul respectiv.

Începând din anul 1990, dar mai evident din anul 1993, s-a procedat la o restructurare a curriculumului. Această restructurare are mai multe dimensiuni:

a) Multietajarea studiilor, concepută pe următoarele niveluri:

- studii de scurtă durată (2-3 ani), finalizate cu certificate de studii; în unele domenii, acestea sunt organizate de sine stătător, nefiind corelate cu studii de lungă durată în domeniul respectiv; este cazul unor domenii în care se pregătesc tehnicieni cu o calificare superioară, dar care nu necesită o pregătire academică de lungă durată (biblioteconomie, secretariat, tehnică informatică etc.); în alte domenii, pregătirea de scurtă durată este numai o etapă a unei pregătiri de durată lungă; în aceste cazuri, studiile pot fi oprite după doi ani (absolvenţii primesc un certificat de studii care le permite practicarea anumitor profesii) sau pot fi continuate;
- studii de lungă durată (durata totală este de 4-5 ani); există aici două variante: prima, în care studiile sunt organizate unitar, pe o perioadă de 4-5 ani, nefiind corelate cu studii de scurtă durată în domeniul respectiv; a doua variantă, în care primii 2-3 ani sunt destinaţi studiilor de scurtă durată, plus 2-3 ani pentru studii de specializare; absolvenţii primesc o diplomă şi pot practica majoritatea profesiilor ce pretind studii superioare;
- studii aprofundate (1-2 ani); absolvenţii primesc diplomă de master şi au posibilitatea de a lucra în domeniile care cer o pregătire superioară de înalt nivel şi specializată; acest nivel poate fi organizat ca o etapă a curriculumului pentru anumite domenii restrânse (în care sunt acceptaţi doar deţinătorii unei diplome de studii de lungă durată în domeniul respectiv) sau prin intermediul unor centre de studii aprofundate, cu caracter multidisciplinar, la care sunt acceptaţi deţinătorii unor diplome din diverse domenii (de exemplu, la programele de master în ecotehnice sunt acceptaţi biologi, ingineri, geografi, sociologi, economişti);
- studii de doctorat cu o durată de 4-6 ani, din care primii doi ani într-un sistem de pregătire generală; în noua structură, doctoratul este conceput ca o parte a studiilor universitare şi ca o etapă de trecere spre activităţile de cercetare.

Trecerea de la un nivel la altul se face cu condiţia obţinerii certificatului de studii (diplomei) de la nivelul imediat inferior şi în urma unor concursuri. Structura pe niveluri este piramidală: de exemplu, numai 40-50% dintre deţinătorii diplomei de licenţă sunt admişi la studiile de master şi numai 20-25% dintre cei cu diplomă de master sunt admişi la studiile de doctorat. Raporturile cantitative dintre niveluri sunt stabilite de instituţiile de învăţământ superior şi pot fi variabile de la un domeniu de studiu la altul, precum şi în timp. Aceste raporturi se referă la partea studiilor universitare finanţată din bugetul public.

b) Flexibilitatea carierelor academice

Din acest punct de vedere, se urmăreşte creşterea mobilităţii orizontale a studenţilor între diverse domenii de studii, evitarea eşecurilor rezultate din neadaptarea unor studenţi la cerinţele curriculumului dintr-un anumit domeniu sau din obligativitatea continuării studiilor într-un domeniu pentru care studentul nu are aptitudini.

Scopul principal al restructurării este constituirea de „punţi" între diversele domenii de studii şi oferirea posibilităţii ca studenţii să contribuie la construirea propriilor cariere academice.

c) Multidimensionarea pregătirii (extinderea profilurilor pluridisciplinare)

Dificultăţile de găsire a unui loc de muncă de către specialiştii cu pregătire foarte îngustă au crescut în perioada de tranziţie spre economia de piaţă. Semnalele care vin dinspre piaţa forţei de muncă sunt concludente: noile locuri de muncă, oferite mai ales de către sectorul privat, pretind calificări mai largi (în mai multe domenii), precum şi un minimum de calificare în utilizarea echipamentelor electronice. Restructurarea programelor de studii trebuie să ia în considerare noile cerinţe ale pieţei forţei de muncă. Departamentele sau facultăţile care nu răspund acestor solicitări îşi asumă responsabilitatea de a fi generatoare de şomeri. Specializările înguste şi profunde, asigurate prin parcurgerea nivelurilor de master şi doctorat, ar urma să fie destinate în principal activităţilor din învăţământul superior şi din cercetarea ştiinţifică.

d) Conectarea structurii curriculumului cu dinamica activităţilor industriale şi sociale

Învăţământul superior are propria sa dinamică şi propria sa raţionalitate. Aceste dimensiuni nu pot fi însă exagerate, ajungându-se până la desconsiderarea cerinţelor mediilor industriale, comerciale, sociale, culturale. Concepţia potrivit căreia universităţile ştiu cel mai bine în ce trebuie să constea pregătirea unui specialist, iar viitorii utilizatori nu au decât să accepte ceea ce le oferă universităţile, putea funcţiona într-o anumită măsură în regimul comunist, dar ea poate fi catastrofală pentru universităţile care o practică în condiţiile economiei de piaţă. Dacă universităţile nu se dezinteresează de şansele de activitate profesională ale absolvenţilor lor, atunci ele vor fi nevoite să-şi adapteze programele la solicitările viitorilor utilizatori, atât din sectorul public, cât şi din cel privat. Această adaptare constituie şi o posibilitate de generare de noi surse de finanţare. Este evident că învăţământul superior nu mai poate fi susţinut numai din bugetul public. Atragerea unor surse de finanţare dinspre companiile publice sau private sau din alte domenii este posibilă doar dacă universităţile îşi diversifică curriculumul şi organizează şi alte forme de pregătire, cum ar fi cursurile de recalificare a unor lucrători sau programele speciale de pregătire, solicitate de anumiţi utilizatori.

e) Extinderea autonomiei universitare în stabilirea curriculumului

În perioada comunistă, programele de studii erau stabilite la nivel naţional şi erau aplicate *ad litteram* în toate universităţile din ţară. Începând cu anul 1990, universităţile au pretins autonomie în elaborarea programelor de studii, ceea ce a generat mari diferenţe între programele din acelaşi domeniu de studiu oferite de diverse universităţi. În prezent, s-a ajuns la un compromis între o mare diversitate de

programe şi un program naţional: anumite componente ale curriculumului sunt obligatorii pentru toate universităţile care organizează studii într-un anumit domeniu, iar alte componente sunt alese în mod independent de fiecare universitate. Raportul dintre partea comună şi cea variabilă tinde să se modifice în favoarea părţii variabile, pe măsura consolidării autonomiei universitare şi pe măsură ce şi universităţile nou-create vor dobândi mai multă experienţă şi calificare în conceperea programelor de studii.

Cerinţa de asigurare a unei anumite omogenităţi a programelor de studii este argumentată prin caracterul naţional al diplomelor şi certificatelor de studii acordate de diverse universităţi. O diversificare mare a programelor de studii poate conduce la o ierarhizare, mai întâi informală, a facultăţilor şi universităţilor şi poate antrena chiar limitarea recunoaşterii naţionale a diplomelor şi certificatelor.

Restructurarea curriculumului în direcţiile prezentate anterior poate avea implicaţii pozitive. Ea asigură o reducere relativă a costurilor publice pentru învăţământul superior; permite o mai puternică integrare a învăţământului superior în ansamblul sistemului social; evită supraeducaţia (mai ales în domenii în care calificarea se poate obţine prin studii de scurtă durată); creşte gradul de internaţionalizare a învăţământului superior din România (facilitează mobilitatea studenţilor şi profesorilor şi creşte şansele de recunoaştere internaţională a diplomelor); contribuie la reducerea pierderilor în învăţământ (abandon, întreruperi de studii); permite o mai mare ajustare a carierei academice a studenţilor în raport cu aptitudinile lor şi, în general, conferă o mai mare flexibilitate şi adaptabilitate sistemului de învăţământ superior.

Restructurarea curriculumului se confruntă cu unele obstacole, manifestate la două niveluri. Mai întâi la nivelul unor departamente mai tradiţionaliste, care se comportă reticent sau chiar ostil faţă de tentativele de reformă a învăţământului superior. În unele cazuri, motivele sunt de ordin politic; dar, în mod obişnuit, ele provin din absenţa disponibilităţilor psihosociale de adaptare a unor profesori la noile schimbări politice şi sociale. În al doilea rând, unele obstacole provin din partea instituţiilor naţionale coordonatoare ale învăţământului superior, care argumentează necesitatea menţinerii unui control central al dinamicii structurilor universitare. Există în această privinţă deosebiri notabile între instituţiile de învăţământ superior. De regulă, marile universităţi acţionează mai consistent în direcţia restructurării, în timp ce universităţile mici, create recent, se comportă mult mai conservator.

Studiu de caz II
Principalele direcţii ale reformei sistemului de cercetare şi dezvoltare în România[1]

1. Caracteristici ale sistemului de cercetare şi dezvoltare în perioada comunistă

În perioada comunistă, sistemul cercetării ştiinţifice din România a acumulat disfuncţionalităţi şi blocaje importante:

- Ambiţia nerealistă a conducerii politice de dezvoltare economică autarhică s-a concretizat şi în structurarea instituţională a sistemului de cercetare şi într-o izolare tot mai accentuată de contextele ştiinţifice din alte ţări.
- Subdimensionarea sau chiar neglijarea completă în unele domenii a cercetării fundamentale. Majoritatea resurselor umane şi financiare au fost orientate spre cercetarea aplicativă sau spre cea cu aplicare imediată în producţie. Această politică a condus la adâncirea disparităţilor dintre România şi celelalte ţări europene în ceea ce priveşte posibilităţile de inovare ştiinţifică şi tehnologică.
- Tratarea discriminatorie a unor domenii de cercetare ştiinţifică; preferinţe excesive acordate cercetării pentru industria grea şi neglijarea unor domenii moderne de cercetare aplicativă.
- Limitarea drastică a cercetării ştiinţifice în instituţiile de învăţământ superior, fapt ce a condus la distorsionarea misiunii acestor instituţii. Separarea artificială a învăţământului superior de cercetarea ştiinţifică.
- Structura piramidală a sistemului de cercetare ştiinţifică, cu mecanisme de control politic rigid asupra conţinutului cercetării şi asupra personalului de cercetare. Statutul social al cercetătorului din România era mult mai precar decât în celelalte ţări din subregiune; angajarea şi promovarea personalului de cercetare erau strict controlate politic şi, în multe situaţii, erau realizate pe criterii extraştiinţifice.
- Organizarea cercetării ştiinţifice în unităţi de mari dimensiuni, greu de condus şi de organizat, puternic afectate de patologia birocratică.
- Puţinătatea fondurilor alocate cercetării ştiinţifice şi structura distorsionată a cheltuielilor de cercetare. Din acest fapt decurgea imposibilitatea modernizării echipamentelor, a utilizării unor consumabile scumpe necesare unor programe moderne de cercetare şi menţinerea unui nivel scăzut al salariilor.
- Dispersarea resurselor modeste pentru cercetare într-un număr mare de teme şi probleme, greu sau imposibil de soluţionat în condiţiile izolării de realizările ştiinţifice mondiale şi în absenţa unei infrastructuri de cercetare adecvată.

---

1. Acest studiu este un rezumat actualizat al unui raport prezentat în Adunarea Parlamentară Europeană în luna iunie 1996.

- Neglijarea formării noilor generaţii de cercetători: necorelarea programelor universitare cu necesităţile în resurse umane ale institutelor de cercetare; blocarea intenţionată a intrării tinerilor cercetători în sistem; forme depăşite de specializare postgraduală; accesul întâmplător şi sporadic la sursele de informare ştiinţifică din ţările puternic dezvoltate.
- Divergenţele crescânde între cercetarea ştiinţifică şi industrii. Deşi, în principiu, cercetarea ştiinţifică era puternic orientată spre producţie, în realitate, institutele de cercetare produceau o mare cantitate de cercetare nesolicitată, nenecesară sau imposibil de aplicat. Treptat, rupturile şi conflictele dintre cercetare şi industrie s-au adâncit, generându-se o atitudine de suspiciune sau chiar de ostilitate faţă de cercetarea ştiinţifică. În mod paradoxal, în ciuda insistenţelor de integrare a cercetării ştiinţifice cu producţia s-a produs o izolare tot mai accentuată a acestora, cu efecte negative asupra ambelor domenii.
- Existenţa unui sistem ineficient de evaluare a rezultatelor cercetării şi a valorificării rezultatelor cercetării. Acest fapt a iscat numeroase nemulţumiri din partea industriilor, care au început să devină tot mai reticente în ceea ce priveşte oportunitatea plăţii taxelor pentru cercetare ce le erau impuse.
- Datorită calităţii resurselor umane şi competenţelor manageriale, România a reuşit să obţină unele performanţe notabile în unele sectoare de cercetare (utilaj petrolier, instalaţii petrochimice, construcţii de nave şi tractoare, unele tipuri de maşini, unelte şi în asimilarea în producţie a unor produse relativ complexe: autoturisme, autocamioane, calculatoare, avioane, elicoptere etc.). Programele de cercetare din domeniile strategice, cum ar fi informatica, microelectronica, biotehnologiile, ştiinţa materialelor, sunt însă mult rămase în urmă sau abia au demarat (Simionescu *et al.*, 1994).

2. Caracteristici ale sistemului de cercetare şi dezvoltare în perioada de tranziţie

2.1. *Schimbări în organizarea cercetării ştiinţifice*

În perioada de după 1990, sistemul de cercetare şi dezvoltare (C&D) din România a fost supus unor transformări rapide, care nu au produs însă o reformă radicală. Moştenirea perioadei comuniste continuă să reprezinte un obstacol important atât din punct de vedere instituţional, cât şi din punct de vedere economic, politic şi psihosocial.

Principale modificări au constat în:

- reorganizarea administrativă a sistemului C&D: dezmembrarea vechii structuri piramidale; reorganizarea Academiei Române; revitalizarea cercetării ştiinţifice în învăţământul superior;

- schimbarea parţială a cadrului legislativ care reglementează organizarea cercetării ştiinţifice ; din punct de vedere legislativ, domeniul este reglementat doar provizoriu ; mai multe proiecte de lege privind cercetarea ştiinţifică nu au fost finalizate sau discutate de Parlament ; chiar şi în condiţiile unor reglementări parţiale sau provizorii, se poate constata o creştere importantă a autonomiei institutelor de cercetare ;
- demararea unui proces de privatizare în domeniul cercetării ştiinţifice, îndeosebi cea aplicativă, proces cu efecte foarte controversate ;
- introducerea parţială a unor mecanisme competitive în alocarea fondurilor pentru cercetare şi a unor proceduri de auditare.

Sistemul C&D din România cuprinde în prezent trei sectoare importante : unităţile de cercetare finanţate de Ministerul Cercetării şi Tehnologiei, institutele de cercetare ale Academiei Române şi institutele de cercetare din cadrul învăţământului superior. Unele institute de cercetare au statut de societăţi comerciale, iar altele au un statut ambiguu (funcţionează ca societăţi comerciale şi beneficiază şi de o finanţare parţială din bugetul public). Deşi s-a ameliorat în perioada 1993-1999, comunicarea dintre componentele sistemului C&D continuă să fie limitată şi sporadică (Gaillard, 1993).

Problemele cu care se confruntă cele trei sectoare ale C&D prezintă unele aspecte comune, dar şi diferenţe, mai ales în ceea ce priveşte posibilităţile de reformă şi rezultatele deja obţinute în procesul reformei.

Academia Română şi instituţiile de învăţământ superior sunt orientate în principal spre cercetarea fundamentală, în timp ce institutele finanţate prin Ministerul Cercetării şi Tehnologiei sunt orientate mai ales spre cercetarea aplicativă. Separarea instituţională a tipurilor de cercetare este discutabilă şi mai curând retorică decât efectivă. Pretenţiile de monopolizare a unui tip de cercetare de către una dintre cele trei componente ale sistemului C&D ocultează de multe ori lipsa unor progrese evidente în domeniul cercetării fundamentale. Un număr mare de cercetători lucrează în domeniul cercetărilor fundamentale, însă resursele disponibile (volumul resurselor financiare şi, în unele sectoare, calitatea resurselor umane) sunt mult reduse comparativ cu misiunile ambiţioase. Concentrarea eforturilor cercetării fundamentale doar spre anumite domenii şi susţinerea centrelor de excelenţă reprezintă măsuri cu costuri instituţionale şi sociale importante, pe care puţine instituţii sunt dispuse să şi le asume.

Cele trei componente ale sistemului C&D sunt într-o relativă competiţie (pentru fonduri sau pentru monopolizarea unor tipuri sau domenii de cercetare) ; tentativele de recentralizare a sistemului coexistă cu practicile de autonomie sectorială sau instituţională. Sectorul cercetării universitare s-a manifestat cel mai dinamic, atât în ceea ce priveşte numărul cercetătorilor şi valoarea contractelor de cercetare, cât şi în privinţa mecanismelor de organizare şi finanţare a cercetării.

Schimbările produse în ultimii cinci ani nu au eliminat decât parţial vechile dificultăţi şi disfuncţionalităţi. Sistemul C&D din România continuă să prezinte numeroase puncte şi situaţii critice.

2.2. *Scăderea cererii sociale de cercetare ştiinţifică*

Acest fapt se explică prin mai mulţi factori. Declinul producţiei industriale a generat o criză în lanţ, cu efecte şi asupra cererii de cercetare. Pe termen scurt, o creştere rapidă a cererii de cercetare ştiinţifică internă este puţin probabilă. Dificultăţile financiare ale întreprinderilor industriale de stat şi ritmul lent al investiţiilor străine reprezintă obstacole importante în calea unei reforme radicale a sistemului C&D, reformă care ar fi absolut necesară pentru accelerarea tranziţiei la economia de piaţă. Aparent, avem de-a face cu un cerc vicios : sistemul C&D nu se poate reforma fără sprijinul industriilor, iar industriile nu se pot reorganiza în logica economiei de piaţă fără contribuţia cercetării ştiinţifice.

În al doilea rând, relativa liberalizare economică a permis importul de brevete şi licenţe, de tehnologii de producţie din ţările avansate şi a diminuat interesul pentru cercetarea aplicativă internă, relativ depăşită în multe domenii.

În al treilea rând, s-a produs şi o penalizare de către industrii a cercetărilor nesolicitate sau nenecesare din perioada anterioară. Acest fapt a fost pus în evidenţă şi prin refuzul unor companii industriale de a plăti taxa specială pentru cercetarea ştiinţifică, agravându-se astfel dificultăţile financiare ale unităţilor de cercetare finanţate public.

2.3. *Separarea cercetării ştiinţifice de potenţialii beneficiari*

În ciuda unor eforturi evidente de reconectare a cercetării cu industriile, unităţile de cercetare continuă să acţioneze relativ izolat faţă de posibilii beneficiari. Ele inventează bunuri şi procese pe care le direcţionează spre beneficiari probabili. Principala legătură o reprezintă contractele de cercetare încheiate cu Ministerul Cercetării şi Tehnologiei. Riscul ca rezultatele cercetării să nu fie utilizate este foarte mare (Davis, 1993). Se estimează că doar 30% dintre temele de cercetare finanţate răspund în mod real necesităţilor utilizatorilor (Sandu, 1993). În această situaţie, companiile preocupate de inovarea tehnologică preferă să se adreseze direct unităţilor de cercetare.

Separarea cercetării de producţie este în detrimentul ambelor părţi : în absenţa inovării de procese şi produse, industriile continuă să fie necompetitive sau puţin competitive, iar în absenţa cererii din partea industriilor şi a finanţării corespunzătoare, cercetarea îşi diminuează serios şansele de supravieţuire. Blocajul canalelor de transfer tehnologic sau, în unele domenii, inexistenţa acestor canale reprezintă una dintre principalele disfuncţionalităţi ale organizării, finanţării şi managementului sistemului C&D din România.

2.4. *Finanțarea precară a cercetării științifice*

În România, ponderea cheltuielilor pentru cercetare în PIB reprezintă 1/3 din ponderea medie a acestor cheltuieli în țările dezvoltate. Ponderea alocațiilor pentru cercetare în bugetul de stat este mai mică de 0,5%.

Principala sursă de finanțare rămâne bugetul public. Eforturile de diversificare a surselor de finanțare sunt insuficiente și neconvergente (Simionescu *et al.*, 1994). Sectorul industrial privat este insuficient dezvoltat pentru a reprezenta o sursă importantă de finanțare. Aprecierea privind rolul sectorului privat în generarea de cerere și fonduri de cercetare trebuie privită cu multă prudență, datorită absenței informațiilor și statisticilor în acest domeniu. Unele studii de caz au pus în evidență o cerere incipientă de cercetare pe care sectorul privat o adresează unităților de cercetare românești (Gaillard, 1993).

Majoritatea fondurilor pentru cercetare sunt orientate spre cercetarea aplicativă și dezvoltarea experimentală. Această structură este defavorabilă cercetării științifice fundamentale, mai ales dacă se ia în considerare faptul că denumirea de cercetare aplicativă este în unele situații folosită abuziv pentru a masca unități de microproducție ce utilizează fondurile publice pentru cercetare fără a produce cercetare.

Cu excepția cercetării științifice universitare, nu s-a generalizat alocarea competitivă a fondurilor. În totalul fondurilor pentru cercetare alocate institutelor finanțate de Ministerul Cercetării și Tehnologiei și institutelor Academiei Române, ponderea fondurilor discreționare este relativ scăzută. Majoritatea cheltuielilor sunt destinate plății salariilor și cheltuielilor de întreținere. Situația cea mai dramatică din acest punct de vedere o au institutele care aparțin Academiei Române; în perioada 1990-1999, ponderea cheltuielilor pentru dezvoltare ale acestor institute a fost de 5-10% (în domeniul științelor sociale și umane, ponderea este și mai mică). În condițiile în care fondurile alocate institutelor de cercetare permit, în primul rând, supraviețuirea acestora ca instituții, posibilitățile extinderii alocărilor competitive sunt foarte reduse. Această situație este imputabilă nu numai insuficienței fondurilor alocate cercetării, ci și eficienței scăzute a utilizării fondurilor existente și practicării unor politici în care criteriul protecției sociale a salariaților (cercetătorilor) primează în raport cu criteriile competiției și eficienței. Principala critică ce poate fi adusă acestui sistem este că se finanțează mai curând cercetătorii decât cercetările acestora.

Institutele de cercetare care funcționează în regim de societăți comerciale se confruntă cu dificultăți financiare serioase, întrucât posibilitățile lor de autofinanțare sunt foarte limitate (Katz, 1993; Naum *et al.*, 1993). Analiza situației acestei categorii de unități de cercetare indică faptul că privatizarea a fost prematură și insuficient pregătită, că un principiu corect a fost aplicat într-un moment greșit (World Bank, 1994).

2.5. *Infrastructura de cercetare*

Infrastructura de cercetare este insuficientă, depăşită sau inutilizabilă. Ponderea investiţiilor în echipamente noi a scăzut rapid după 1989. Se continuă, de altfel, o tendinţă mai veche, care a început să se manifeste de la mijlocul anilor '70, o dată cu deteriorarea situaţiei economice generale a ţării. Printre primele sectoare afectate de criza economică de durată s-au numărat învăţământul superior şi cercetarea ştiinţifică. Absenţa investiţiilor în infrastructura de cercetare a contribuit la adâncirea decalajelor dintre România şi ţările dezvoltate.

În prezent, există doar „insule" de excepţie, institute de cercetare care dispun de o dotare relativ modernă, comparabilă cu cea existentă în ţările dezvoltate şi care sunt capabile, din punctul de vedere al dotărilor, să realizeze cercetare de vârf. Domeniile competitive din acest punct de vedere sunt microbiologia, aeronautica, telecomunicaţiile, cercetarea tehnologică pentru mijloacele de transport (automobile, autocamioane, locomotive), unele sectoare de agrotehnologii, cercetarea în domeniul construcţiilor civile, unele domenii ale cercetării medicale şi farmaceutice, fizica atomică, chimia compuşilor anorganici, petrochimia.

Infrastructura de cercetare existentă este folosită sub capacităţi, mai ales din cauza slabei cooperări orizontale dintre unităţile de cercetare. După perioada comunistă a apărut o reacţie anticolectivistă manifestată şi prin dorinţa de folosire exclusivă a echipamentelor. Principiul utilizatorilor multipli este relativ greu acceptat.

Cercetarea ştiinţifică din România a obţinut unele realizări notabile în domenii mai puţin exigente în ceea ce priveşte infrastrutura de cercetare (lingvistică, sociologie, filosofie, antropologie, matematică, istorie). Aceste realizări au fost posibile datorită unei calităţi deosebite a resurselor umane. În unele dintre aceste domenii s-au constituit şcoli ştiinţifice de prestigiu internaţional. Dar nici aici nu se mai poate conta doar pe calitatea resurselor umane, întrucât şi cercetarea în domeniul umanităţilor şi ştiinţelor sociale devine tot mai dependentă de o infrastructură de cercetare modernă.

2.6. *Disfuncţionalităţi în structura şi managementul resurselor umane*

La începutul anilor '90, în activitatea C&D din România era ocupată circa 1,5% din populaţia activă, pondere superioară faţă de unele ţări dezvoltate. În anii 1990-1995, numărul persoanelor active în sistemul de C&D a scăzut cu peste 40%. Tendinţa de scădere a continuat rapid şi în perioada de după 1995. Situaţia resurselor umane este foarte diferită de la un sector la altul : în cercetarea universitară, numărul cercetătorilor a crescut şi continuă să crească ; în institutele Academiei Române el s-a mărit la începutul perioadei, iar în prezent este stagnant ; în institutele finanţate de Ministerul Cercetării şi Tehnologiei numărul cercetătorilor a scăzut continuu. Aceste tendinţe au produs ajustări normale în structura de personal distorsionată din

perioada comunistă (supradimensionarea domeniilor inginereşti şi îndeosebi a cercetării aplicative pentru industria grea).

Cea mai mare parte a potenţialului uman de cercetare continuă să fie folosită în domeniul ştiinţelor inginereşti şi în cel al tehnologiei, deşi cererea de cercetare în aceste domenii a scăzut mult în ultimii cinci ani. Deşi, ca volum total, resursele umane sunt suficiente pentru menţinerea şi dezvoltarea sistemului C&D, intervin importante disfuncţionalităţi structurale : ponderea relativ scăzută a personalului cu pregătire superioară (circa 35% în anul 1994) ; tendinţa de îmbătrânire a forţei de muncă din activităţile de cercetare (această tendinţă se accentuează din cauza numărului scăzut al intrărilor de tineri şi faptului că plecările din sistem sunt în principal generate de tineri). Excepţie de la această tendinţă face cercetarea din învăţământul superior, unde majoritatea celor intraţi în sistem sunt tineri şi majoritatea celor plecaţi sunt persoane de vârstă postactivă.

Nu există un sistem de evaluare a calităţii resurselor umane de cercetare. Indicatorii de comparaţie folosiţi la nivel internaţional arată, de exemplu, că producţia ştiinţifică pe cercetător (măsurată prin publicaţii, participări la reuniuni ştiinţifice internaţionale etc.) este de circa două ori mai scăzută în România faţă de alte ţări din Europa Centrală şi de Est. Tentativele de evaluare a cercetătorilor din institutele Academiei sau din unele institute finanţate de Ministerul Cercetării şi Tehnologiei nu au fost finalizate sau nu au condus la rezultate relevante, deşi se recunoaşte faptul că slabele performanţe obţinute vreme îndelungată de circa 1/3 din cercetători nu ar justifica menţinerea lor în sistem.

Calitatea resurselor umane de cercetare la intrarea în sistem (la absolvirea unei universităţi sau la obţinerea titlului de doctor) este comparabilă cu cea a tinerilor din ţările dezvoltate. Dificultăţile intervin în modul de utilizare a acestor potenţialităţi. Atracţia tinerilor spre activităţile de cercetare ştiinţifică s-a diminuat atât din cauza nivelului scăzut al veniturilor, cât şi a deficienţelor de descoperire, selecţie, formare şi promovare a talentelor.

2.7. *Disfuncţionalităţi legislative*

Incoerenţa legislativă a reglementărilor referitoare la activităţile C&D, provenită din coexistenţa unor reglementări noi, tranzitorii, şi a unor reglementări vechi instituite din perspectiva statului comunist, reprezintă principalul blocaj legislativ al programelor de reformă (Zaman, 1993). Divergenţa dintre noile contexte în care se realizează activitatea de cercetare ştiinţifică şi vechile reglementări administrative şi financiare provoacă derută şi generează inconsecvenţă în aplicarea unor măsuri de reformă. În acelaşi timp, trebuie recunoscut faptul că blocajele legislative ale programelor de reformă nu sunt atât de puternice cum se pretinde ; deseori, ele sunt invocate drept scuze pentru a acoperi ezitările unităţilor de cercetare de a se implica în programe radicale de reformă.

3. Principalele direcţii ale reformei sistemului C&D

Reforma sistemului C&D este mai complexă şi mai dificilă decât cea din alte domenii de activitate. Cea mai mare parte a sistemului de cercetare este puternic corelată cu activităţile economice, iar o reformă substanţială în cercetarea aplicativă nu poate avea loc în absenţa unor progrese importante în reformele sectoarelor economice.

Analizele întreprinse sub auspiciile Băncii Mondiale au condus la concluzia că reforma sistemului C&D din România trebuie să parcurgă mai multe etape intercorelate (World Bank, 1994). În primul rând, este necesară o reorganizare a actualului sistem, care să conducă la reducerea dimensiunilor şi costurilor sectorului de cercetare public. Cele mai multe unităţi de cercetare aplicativă ar trebui privatizate, transferate spre industrii sau desfiinţate. În al doilea rând, se impun măsuri de sprijinire a firmelor mici şi mijlocii prin asistenţa pentru modernizarea tehnologică, facilităţi fiscale etc. În al treilea rând, e necesară o reformă radicală a actualului sistem de finanţare. Este evident că folosirea majorităţii fondurilor de cercetare pentru finanţarea unor unităţi publice de cercetare aplicativă poate afecta în mod dramatic întregul sistem C&D. În al patrulea rând, se simte nevoia unei reconectări a cercetării cu utilizatorii şi a reconceperii întregului sistem de transfer tehnologic.

3.1. *Reorganizarea sistemului C&D*

Luând în considerare resursele publice disponibile pentru finanţarea cercetării în prezent şi faptul că nu se pot anticipa creşteri substanţiale pe termen scurt şi mediu, rezultă că actuala reţea a unităţilor publice de cercetare nu poate fi adecvat finanţată. Această reţea este supradimensionată, atât în raport cu resursele financiare, cât şi cu rezultatele pe care le au unităţile care o compun. În aceste condiţii, se impune o redimensionare a întregii reţele, prin reducerea numărului de institute şi de cercetători care au ca sursă unică sau principală de finanţare bugetul public.

Această redimensionare se poate realiza în primul rând prin mecanismele de auditare a unităţilor de cercetare. Ministerul Cercetării şi Tehnologiei a început, cu sprijinul Uniunii Europene, un larg proces de auditare a unităţilor pe care le finanţează. Academia Română realizează cu efort propriu un proces similar. Rezultatele obţinute în urma acestor auditări nu au condus însă la măsuri practice importante.

Privatizarea reprezintă o a doua posibilitate de raţionalizare a sistemului. Transformarea unor unităţi de cercetare în societăţi comerciale indică faptul că o asemenea cale este fezabilă. Este adevărat că şansele de privatizare sunt puternic diferenţiate, iar capitalurile disponibile în acest scop sunt foarte modeste.

În ceea ce priveşte Academia Română, se impune reconsiderarea actualului ei rol dual de instituţie de consacrare ştiinţifică şi de administrator al unei reţele relativ largi de institute de cercetare. Pretenţia Academiei de a fi principala agenţie de

finanţare a cercetării fundamentale vine în contradicţie cu statutul ei de administrator al unui număr mare de institute de cercetare. O soluţie posibilă ar fi menţinerea de către Academia Română doar a rolului de instituţie de consacrare şi de agenţie de finanţare a cercetării fundamentale realizată în institute din afara ei. O asemenea soluţie tinde să fie practicată de majoritatea ţărilor din centrul şi estul Europei care au avut un sistem similar de organizare a academiilor de ştiinţe (OECD, 1994).

Redezvoltarea cercetării fundamentale în instituţiile de învăţământ superior reprezintă un element-cheie al restructurării sistemului C&D (Eisemon, Sheehan, Mihăilescu şi Davis, 1994). Prin aceasta, universităţile şi-ar redobândi misiunea lor normală de unităţi de învăţământ şi de cercetare şi ar putea fi utilizat un potenţial important de resurse (umane, echipamente de cercetare, surse de documentare, comunicări internaţionale etc.).

3.2. *Schimbarea sistemului de finanţare*

Aceasta se poate realiza prin diversificarea resurselor, introducerea sau extinderea mecanismelor competitive de alocare a fondurilor, creşterea eficienţei utilizării resurselor şi mărirea responsabilităţii financiare a unităţilor de cercetare.

Finanţarea cercetării se impune a fi diferenţiată în acord cu profilul unităţilor de cercetare : unităţi de cercetare aplicativă, unităţi de cercetare fundamentală aparţinând instituţiilor de învăţământ superior sau Academiei Române (Duma, 1993). Este recomandabilă o combinare a diverselor tipuri de finanţare : de bază, prin granturi competitive, strategică. Ponderea acestor tipuri de finanţare ar trebui să varieze în raport cu profilul unităţii de cercetare : în cazul unităţilor de cercetare aplicativă, predominantă ar trebui să fie finanţarea prin contracte directe cu industriile ; în cazul unităţilor de cercetare fundamentală, bugetul public ar urma să asigure o finanţare de bază şi, gradual, să crească ponderea finanţării competitive. Prin intermediul unor programe strategice, ar urma să se asigure finanţarea unor domenii puţin sau deloc corelate cu cererea pieţii sau a unor domenii afectate de conjuncturile economice defavorabile, dar care sunt necesare pentru menţinerea şi dezvoltarea sistemului social. Treptat, la nivelul tuturor componentelor sistemului C&D, ar urma să crească ponderea finanţării private (corelat şi cu procesul de redemarare a creşterii economice).

În cazul Academiei Române, o sursă principală de finanţare o poate reprezenta recuperarea fostului patrimoniu, confiscat în perioada comunistă. Acest patrimoniu ar putea fi generator de venituri care să fie folosite pentru finanţarea unor programe de cercetare fundamentală sau a unor programe strategice.

Progrese notabile s-au înregistrat în reforma sistemului de finanţare a cercetării universitare. În anul 1994 a fost constituit Consiliul Naţional al Cercetării ştiinţifice Universitare, care organizează competiţii pe proiecte. Noul sistem nu este doar un simplu mecanism de alocare competitivă a unor fonduri ; el a produs şi o serie de schimbări culturale la nivelul mentalităţilor şi atitudinilor cercetătorilor şi managerilor

unităţilor de cercetare. Experienţa Consiliului Naţional al Cercetării Universitare probează faptul că introducerea mecanismelor de finanţare competitivă este posibilă şi benefică.

Diversificarea resurselor de finanţare a cercetării ştiinţifice este o condiţie esenţială a supravieţuirii şi dezvoltării sistemului C&D (Mihăilescu, Vlăsceanu şi Zamfir, 1994). Studiile întreprinse în acest domeniu au pus în evidenţă o gamă relativ largă de surse de finanţare (Simionescu *et al.*, 1994):

a) bugetul de stat, care continuă să fie principala sursă de finanţare;
b) fondul special de cercetare constituit printr-o taxă specială de 1% aplicată tuturor companiilor comerciale (acest fond a fost foarte controversat încă de la constituire şi se colecta foarte greu; companiile plătitoare au refuzat adesea să plătească taxa de 1% pe motiv că nu-i pot controla utilizarea şi nu beneficiază de sumele respective; începând cu anul financiar 1995 fondul special a fost suprimat, întreaga finanţare rămânând pe seama bugetului de stat);
c) fonduri proprii ale companiilor comerciale (îndeosebi prin contractarea directă de către acestea a unor teme de cercetare şi prin cofinanţarea unor proiecte de cercetare); redresarea economică din anul 1994 a condus la o uşoară creştere a cererii de cercetare, mai ales prin intermediul contractării directe a unor teme; acest fapt pune în evidenţă existenţa unor disponibilităţi de finanţare din această sursă, dar care continuă să fie relativ modestă până când nu se va produce o redresare economică semnificativă;
d) fonduri alocate de Fondul Proprietăţii de Stat (pentru moment, aceasta este o sursă neimportantă, mai ales în condiţiile în care Fondul Proprietăţii de Stat administrează întreprinderi puţin rentabile sau nerentabile, care sunt, în multe cazuri, subvenţionate de la bugetul de stat);
e) fonduri din taxe de roialitate şi din sponsorizări;
f) fonduri provenind din bugetele comunităţilor locale (pe termen scurt şi mediu, este puţin probabil să se genereze o finanţare masivă din aceste surse);
g) fonduri obţinute din finanţare externă prin participare la competiţiile internaţionale; în anumite domenii (biologie, medicină, resurse alimentare, ştiinţe sociale), finanţarea externă este şi în prezent semnificativă (Şerbănescu *et al.*, 1993); în alte domenii, ea va continua să aibă un rol neglijabil pe termen scurt şi mediu, atât datorită intensificării competiţiei internaţionale, cât şi datorită competitivităţii reduse a unităţilor de cercetare din România în unele domenii de cercetare.

Experienţa României din perioada 1990-1999 în domeniul finanţării cercetării arată că diversificarea surselor de finanţare prin mijloace fiscale (taxe, impozite, fonduri speciale) nu reprezintă o soluţie de durată.

Extinderea competitivităţii şi a ponderii finanţării private vor avea două consecinţe importante. Pe de o parte, ameliorarea situaţiei financiare a unor unităţi de cercetare şi, corelat, creşterea capacităţii acestora de a realiza cercetare de performanţă. Pe de

altă parte, noul sistem de finanţare va eroda capacitatea de supravieţuire a unor unităţi de cercetare insuficient de performante sau competitive. Un efect social previzibil al noului sistem de finanţare va fi creşterea şomajului în sistemul C&D.

Luând în considerare dinamica previzibilă a fondurilor publice alocate pentru cercetarea ştiinţifică, se poate anticipa uşor că dificultăţile în finanţare vor continua pe termen scurt şi mediu. În aceste condiţii, o soluţie posibilă ar fi orientarea unei părţi importante a fondurilor pentru cercetare spre un număr redus de *centre de excelenţă* capabile să realizeze performanţe în mod competitiv. Distribuirea fondurilor de cercetare la un număr mare de unităţi, pe motive mai curând de echilibru social şi regional decât de merit ştiinţific, este ineficientă, iar pe termen lung afectează competitivitatea întregului sistem.

3.3. *Reabilitarea infrastructurii de cercetare*

Rezultatele cercetării fundamentale şi aplicative sunt, în mod evident, dependente şi de calitatea resurselor materiale utilizate. În majoritatea unităţilor de cercetare, echipamentele folosite sunt depăşite sau neutilizabile din lipsă de consumabile. În absenţa unei modernizări de proporţii a echipamentului existent, nu se pot sconta performanţe remarcabile chiar dacă resursele umane ar fi de cea mai bună calitate. Reabilitarea infrastructurii de cercetare se poate realiza doar prin importuri masive de echipamente. Pentru aceasta sunt importante fondurile obţinute din exterior (credite rambursabile, granturi, donaţii, alte forme de asistenţă tehnică).

3.4. *Reconectarea cercetării aplicative cu utilizatorii finali. Reorganizarea transferului tehnologic*

Transferul tehnologic şi valorificarea rezultatelor cercetării continuă să reprezinte probleme extrem de dificile. Ministerul Cercetării şi Tehnologiei consideră că o soluţie ar fi constituirea unei Agenţii Naţionale de Transfer Tehnologic şi a unei reţele de centre regionale specializate în valorificarea rezultatelor cercetării (Simionescu *et al.*, 1994). În paralel, ar urma să se folosească măsuri financiare şi fiscale prin care să se stimuleze industriile să utilizeze rezultatele cercetării ştiinţifice (taxelor şi impozitelor, acordarea de împrumuturi cu dobânzi scăzute, reducerea sau scutirea de taxe vamale pentru importurile destinate promovării de tehnologii şi produse noi). Soluţiile propuse până în prezent vizează mai ales folosirea unor mecanisme ale statutului în asigurarea transferului tehnologic şi mai puţin producerea unor reorientări profunde a atitudinilor utilizatorilor finali.

Reconectarea cercetării aplicative cu utilizatorii finali se poate realiza pe mai multe căi :

a) dezvoltarea de către companiile productive a unor sectoare de cercetare care să răspundă direct nevoilor acestor companii ; în aceste unităţi de cercetare ar putea

fi atraşi cercetătorii competenţi care vor fi disponibilizaţi prin restructurarea cercetării aplicative finanţate din bugetul public;

b) participarea utilizatorilor finali la luarea deciziilor de alocare a fondurilor de cercetare; în prezent, participarea utilizatorilor finali la luarea deciziilor este mai curând simbolică şi de decor decât efectivă; dacă nu se produce o schimbare radicală în acest domeniu, unităţile de cercetare vor continua să inoveze produse şi procese nesolicitate şi nevandabile;
c) dezvoltarea unei pieţe a inovaţiilor de produse şi de proces; practicarea de către unităţile de cercetare a unei strategii active de comercializare a inovaţiilor lor, în locul atitudinii pasive din prezent care constă în aşteptarea unui posibil utilizator şi cumpărător;
d) creşterea mobilităţii persoanelor cu înaltă calificare între institutele de cercetare, universităţi şi industrii (Ionescu-Siseşti, 1994).

3.5. *Reorganizarea utilizării resurselor umane*

Obiectivele principale ale reformei în domeniul resurselor umane sunt: creşterea eficienţei utilizării resurselor umane existente; evitarea şi limitarea pierderilor de resurse prin migrarea spre alte sectoare de activitate; atragerea de noi resurse competente; reechilibrarea structurii personalului pe domenii de activitate şi pe tipuri de cercetare; stimularea creativităţii (Simionescu *et al.*, 1994).

Aceste obiective ar putea fi realizate prin următoarele măsuri:

a) introducerea unor mecanisme de evaluare a cercetătorilor;
b) reorientarea personalului de cercetare spre domenii deficitare şi reducerea personalului din domeniile supradimensionate;
c) stabilirea unor noi proceduri de selecţie, formare şi recalificare a personalului de cercetare;
d) reglementarea regimului şi protecţiei proprietăţii intelectuale;
e) dezvoltarea cooperării cu universităţile în formarea şi recalificarea personalului de cercetare;
f) stimularea mobilităţii interinstituţionale şi intersectoriale; stimularea mobilităţii internaţionale;
g) stimularea cercetătorilor de performanţă; tratamentul egalitar aplicat cercetătorilor inhibă creativitatea şi favorizează emigraţiile; formarea unităţilor de cercetare de excelenţă şi stimularea cercetătorilor de excelenţă reprezintă singura modalitate de păstrare în sistem a potenţialului uman valoros.

Reforma în domeniul resurselor umane va avea, fără îndoială, consecinţe individuale neplăcute. Categoriile cele mai afectate vor fi cele din domeniul cercetării aplicative tehnologice şi agricole, mai ales persoanele în vârstă de peste 50 de ani. Pe termen scurt şi mediu este probabilă apariţia unui şomaj important, îndeosebi în

domeniile în care posibilităţile de reconversie profesională sunt reduse fie datorită unor blocaje sectoriale (redresarea economică lentă a unor sectoare industriale), fie datorită unor indisponiblităţi individuale (vârstă înaintată, nivel de calificare redus, calificare depăşită).

Raţionalizarea utilizării resurselor umane din sistemul C&D constituie o măsură urgentă prin care să se asigure flexibilizarea sistemului şi creşterea eficienţei.

3.6. *Intensificarea comunicării ştiinţifice internaţionale*

Căile de realizare a acestui obiectiv sunt uşor identificabile:

a) programe de formare profesională sau recalificare în mari centre de învăţământ şi cercetare din ţările dezvoltate;
b) programe comune de cercetare; participarea la programele de cercetare regionale, paneuropene sau internaţionale;
c) importul de carte ştiinţifică şi de reviste ştiinţifice;
d) conectarea unităţilor de învăţământ superior şi de cercetare la reţele electronice ştiinţifice internaţionale; acest proces a început încă din 1990 şi, în cele mai multe cazuri, s-a realizat doar pe baza resurselor proprii ale unităţilor interesate; un progres important în această privinţă pretinde însă fonduri importante, de care unităţile de cercetare nu dispun; apelul la resurse externe este imperativ.

În activitatea de intensificare a cooperării ştiinţifice internaţionale, comunitatea ştiinţifică din România ar putea beneficia în mod semnificativ de legăturile cu cercetătorii români expatriaţi: acces la informaţii şi la fonduri, integrarea în programe colaborative, facilitarea transferului de tehnologie, invitaţii la manifestări ştiinţifice internaţionale etc. (Gaillard, 1993).

3.7. *Schimbarea managementului sistemului C&D*

Crearea unui sistem modern de management al sistemului C&D bazat pe o reţea de organisme (consilii de cercetare) autonome şi semiautonome care să asigure programarea strategică şi echilibrarea diferitelor interese constituie principala soluţie în acest domeniu (Ionescu-Siseşti, 1994).

În 1993, s-a elaborat un proiect de reorganizare a managementului sistemului C&D (Simionescu *et al.*, 1994). Acest proiect prevedea mai multe componente:

a) la nivelul comunităţii ştiinţifice:
   - Colegiul Naţional Consultativ pentru Cercetare ştiinţifică şi Dezvoltare Tehnologică, cu atribuţii în elaborarea strategiei C&D la nivel naţional, corelarea interdisciplinară şi intersectorială a programelor de cercetare;
   - Consiliile Cercetării, cu competenţe în elaborarea programelor şi subprogramelor pe domenii; aceste consilii au doar un rol consultativ;

- Academia Română, în calitate de coordonator principal al cercetării fundamentale, şi academiile specializate, care au competenţe similare cu ale consiliilor cercetării ;
- Fondul Român pentru ştiinţă, care are rolul de agenţie de granturi.

b) la nivel executiv :
- Consiliul pentru Ştiinţă şi Tehnologie (organism interministerial care avizează Guvernul în domeniul politicii ştiinţei) ;
- Ministerul Cercetării şi Tehnologiei, ca principal coordonator de programe de cercetare şi principal organism de finanţare a cercetării ;
- Ministerul Educaţiei Naţionale, cu competenţe în organizarea şi finanţarea cercetării universitare ;
- Ministerul Finanţelor şi alte ministere interesate în activitatea C&D ;
- Fondul Proprietăţii de Stat, ca una dintre principalele agenţii de finanţare a cercetării aplicative ;
- Agenţia de transfer tehnologic şi valorificare, coordonată de Ministerul Cercetării şi Tehnologiei, cu atribuţii în valorificarea cercetării.

Această propunere de reorganizare a managementului sistemului C&D a rămas doar în faza de intenţie, întrucât a constituit obiectul a numeroase controverse între cele trei componente principale ale sistemului C&D. Rezerva majoră, manifestată îndeosebi de către subsistemul cercetării universitare, a fost aceea că formula managerială propusă menţine o puternică centralizare administrativă, cu un rol decisiv al Ministerului Cercetării şi Tehnologiei (statutul consultativ al diverselor organisme nu garantează o descentralizare a organizării şi deciziei). Criticile aduse au menţionat, de asemenea, că noua formulă de management nu permite o ameliorare substanţială a participării utilizatorilor finali la luarea deciziilor şi nu garantează alocarea competitivă a fondurilor de cercetare. Reorganizarea managementului sistemului C&D din România rămâne o problemă deschisă.

Eliminarea monopolului statal în organizarea, finanţarea, conducerea şi controlul sistemului de cercetare continuă să fie un obiectiv doar parţial realizat. Dar tendinţele de autonomie manifestate în primul rând de cercetarea universitară şi de Academia Română indică faptul că un asemenea monopol nu mai este posibil de realizat.

Restructurarea sistemului C&D trebuie să fie însoţită şi de reorganizări instituţionale, de creşterea autonomiei unităţilor de cercetare şi de ameliorarea managementului lor. Formarea managerilor reprezintă un aspect important al reformei sistemului, cu efecte considerabile asupra celorlalte componente ale reformei.

Referinţe bibliografice

Crişan, I. ; Parauşanu, V., *The Management of Research in Romania*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Davis, C., *Institutional Frameworks for Autonomy. Effectiveness and Accountability in the Romanian National System of Innovation*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Duma, M., *The Financing of Technological Research*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Eisemon, T.O. ; Sheehan, J. ; Mihăilescu, I. ; Davis, C.H., *Higher Education Reform in Romania*, 1994.

Gaillard, J., *Romanian Scientists : A Survey*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Government Of Romania, *The Governing Program. Strategy for Economic and Social Reform*, Public Information Department, Bucureşti, 1993.

Ionescu-Siseşti, Ileana, *Restructuring Science in the Public Sector ; A Case-Study of Reform of the National Research System in Romania*, The George Washington University, Washington, 1994.

Katz, M., *Some Issues Regarding the Financing of Research in Romanian Institutions*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Mihăilescu, Ioan ; Vlăsceanu, Lazăr ; Zamfir, Cătălin, *Higher Education Reform in Romania. A Study*, Metropol, Bucureşti, 1994.

Naum, N. ; Lucan, P. ; Duma, M., *Financial Implications of the Establishment and Development of Private Sector Research in Romania*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

O.E.C.D., *Science and Technology Policy Outlook : Part IV. Developments outside the OECD Area*, O.E.C.D., Paris, 1994.

Radu, I. ; Radu, H. ; Florin, P. ; Gheorghe, S., *The Number, Structure and Characteristics of Human Resources in Scientific Research*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Sadlak, Jan, „Legacy and Change : Higher Education and Restoration of Academic Work in Romania", *Technology in Society*, 15 (1), 1993, pp. 75-100.

Sandu, S., *Financing Research and Development in Romania*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Sheehan, J., *The Funding of Research and Research Institutes in Romania. Some Observations*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

Simionescu, Nicolae ; Sandu, Steliana ; Toia, Adrian ; Zaman, Gheorghe, *Main Directions for Reform of Scientific Research and Development Activities of Romania*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1994.

Şerbănescu, V. ; Sbîrna, M. ; Ţibuleac, D., *External Financing of Research and Development*, Working Party on Higher Education, Research and Technology, Bucureşti, 1993.

World Bank, *Reforming Romania's National System*, Washington, 1994.

Zaman, G., *Reforming Legal Framework in Romania According to Transition to Market Economy Needs*, Report of the International Symposium : Science and Technology Legislation for Europe in Transition. The Role of Governments and Parliaments, Veneţia, UNESCO, Regional Office for Science and Technology for Europe, 1993, pp. 193-206.

Glosar

Aculturaţie - ansamblu de fenomene care rezultă din contactul continuu şi direct între grupuri de indivizi şi culturi diferite, cu schimbări corespunzătoare în modelele culturale originale ale unuia din cele două grupuri.

Concurenţă - relaţie ce apare în situaţiile în care intervin deosebiri de interese între indivizi sau grupuri şi când fiecare încearcă să obţină un rezultat prin limitarea posibilităţilor partenerului.

Conflict - relaţie ce apare când există o deosebire de interese şi când un partener încearcă să-şi realizeze interesele prin eliminarea adversarului.

Descoperire - percepere umană a unui nou aspect al realităţii care exista deja, dar care nu era cunoscut ; dezvăluire, revelare a ceea ce era ascuns, acoperit, ignorat.

Inovaţie - producere a ceva nou, care este acceptat, implementat şi obiectivat în activitate, produse, relaţii, organizare.

Invenţie - realizare a ceva nou, adăugare a unor elemente noi la obiectele şi cunoştinţele preexistente.

Mişcări de rezistenţă - mişcări care se opun schimbărilor sau încearcă să elimine schimbările intervenite.

Mişcări revoluţionare - schimbări structurale, radicale, ale unui sistem social.

Mişcări sociale - procese ample care conduc la crearea unor noi sisteme de valori, a unor noi forme de relaţii sociale, a unor instituţii şi, în cele din urmă, a unor societăţi.

Mişcări utopice - mişcări care propun un contramodel ideal la organizarea socială existentă.

Probleme sociale - fenomene sociale care evoluează într-un mod îngrijorător, sunt conştientizate de către membrii colectivităţilor şi constituie obiectul preocupărilor acestora.

Proces de dezvoltare - proces care duce la îmbogăţirea structurală şi funcţională a unui sistem social.

Proces de regresie - proces care duce la o diminuare a complexităţii structurale şi o sărăcire a funcţionalităţii unui sistem social.

Procese anomice - procese de dezintegrare şi dezorganizare socială care se manifestă prin disoluţia instituţiilor sociale, slăbirea mecanismelor formale şi informale de control social, absenţa unor criterii riguroase de apreciere valorică, fluctuaţia normelor morale, toleranţa faţă de conduite şi comportamente supuse reprimării formale şi informale în colectivităţile organizate, accentuarea tensiunilor sociale, adâncirea divergenţelor de interese şi creşterea insatisfacţiei datorită nerealizării intereselor.

Procese de dinamică socială (de schimbare socială) - procese sociale care conduc la modificarea structurii, a funcţionalităţii sistemului social sau la modificarea unor elemente ale acestuia.

Procese de integrare - procese care se manifestă atunci când indivizii sunt puşi în situaţii noi şi sunt nevoiţi să-şi modifice atitudinile şi comportamentele astfel încât să poată participa la viaţa socială din noua conjunctură.

Proces social - ansamblu durabil de fapte şi fenomene sociale relativ omogene, unite prin dependenţe cauzale sau structural funcţionale, cu o anumită direcţie de desfăşurare.

Procese de reproducere socială - procese care nu afectează natura, modul de organizare şi de funcţionare a unui sistem sau subsistem social.

Procese dezintegrative – procese care constau în slăbirea coeziunii grupurilor, în separarea acestora în părţi ce urmăresc obiective opuse şi adoptă comportamente divergente.

Procese integrative – procese care asigură funcţionarea grupurilor şi societăţilor ca sisteme unitare ; procese care intervin în socializarea indivizilor, în constituirea şi menţinerea grupurilor, în păstrarea echilibrului dintre grupurile sociale.

Capitolul 10

Comunitățile teritoriale

1. Comunitățile umane teritoriale

Viața socială se desfășoară în cadrul unor comunități umane teritoriale. Prin comunitate teritorială *se înțelege un grup de oameni care trăiesc în cadrul unei anumite diviziuni sociale a muncii, într-o anumită arie geografică, având o anumită cultură comună și un sistem social de organizare a activităților și fiind conștienți de apartenența la comunitatea respectivă*. Comunitatea teritorială este nucleul principal a ceea ce numim spațiu social în care se relaționează locul de muncă, locul de rezidență și traseul dintre ele într-o anumită unitate. Rolul principal revine locului de muncă. Mobilitatea locurilor de muncă a determinat mobilitatea rezidențială, iar sedentarizarea acestora, sedentarizarea rezidențială.

În stabilirea coeziunii comunităților umane teritoriale, un rol important revine locuirii într-un teritoriu comun și legăturilor, comune sau asemănătoare, cu acest teritoriu. Caracteristicile teritoriului condiționează desfășurarea proceselor de obținere a mijloacelor de satisfacere a nevoilor individuale și sociale, influențează modalitățile de organizare a grupurilor umane, relațiile sociale locale și comportamentele individuale și de grup. Influența teritoriului asupra grupurilor umane provoacă o serie de procese adaptative, de răspuns la solicitările mediului, denumite procese ecologice. Asemenea procese sunt: distribuția spațială a populației și instituțiilor în raport cu trăsăturile teritoriului; concentrarea, centralizarea-descentralizarea habitatului; specializarea funcțională a unor comunități sau a unor părți ale unei comunități; mobilitatea teritorială a populației; configurarea unor structuri social-spațiale.

Comunitățile umane teritoriale prezintă o mare varietate de **structuri social-spațiale**, care s-au remodelat în decursul istoriei sau au rămas neschimbate lungi perioade de timp. Varietatea acestor structuri este considerabilă și când privim societatea la un anumit moment istoric. În România există sate de munte împrăștiate în mai multe cătune mici, sate concentrate, sate aliniate (care se întind de o parte și

de alta a unei ape pe o distanță de mai mulți kilometri), sate cu structură geometrică, construite după un plan (sate rezultate din procesele de colonizare rurală sau de sistematizare a teritoriului), orașe predominant industriale, orașe predominant turistice, orașe mari multifuncționale etc. Structura spațială a comunităților rurale este și în prezent determinată de vechile forme de proprietate: vechile sate libere sunt, în general, mai dispersate decât vechile sate aservite (în acestea din urmă, țăranii dispunând de mici suprafețe de pământ și fiind concentrați într-un spațiu mai mic, puteau fi mai ușor mobilizați la muncile de pe moșiile boierilor).

În cazul marilor comunități, există o specializare funcțională a zonelor și cartierelor: zone industriale, zone rezidențiale, zone de agrement, zone comerciale, zone administrative. Această specializare funcțională este într-o măsură importantă influențată de caracteristicile teritoriului.

Organizarea și funcționarea comunităților teritoriale nu sunt condiționate doar de procesele ecologice. Rolul acestor procese tinde să scadă pe măsura intensificării proceselor de industrializare și urbanizare. Totuși, procesele ecologice sunt definitorii pentru comunitățile umane teritoriale și ele nu acționează atât de puternic asupra altor tipuri de grupuri.

În mod tradițional, comunitățile umane se împart în rurale și urbane. Distincția nu este însă pe deplin acceptată de sociologi. În primul rând, împărțirea în urban (comunități mari, cu o complexitate funcțională crescută) și rural (comunități mici, cu o complexitate funcțională redusă) nu acoperă întreaga diversitate de tipuri de comunități. În al doilea rând, în condițiile societăților contemporane dezvoltate, întrepătrunderea dintre diversele tipuri de comunități și procesele de omogenizare și mobilitate socială nu mai permit stabilirea unor criterii disjunctive foarte riguroase. Totuși, distincția dintre rural și urban este fondată de criterii obiective.

Există un număr foarte mare de **definiții date comunităților rurale și urbane**. Marea diversitate a punctelor de vedere se datorează atât abordărilor disciplinare diferite, cât și, mai ales, marii varietăți a formelor de comunități rurale și urbane. Definițiile date comunităților umane teritoriale pot fi grupate în câteva clase de definiții, în raport cu perspectiva din care au fost elaborate. Astfel, pot fi deosebite:

- **definiții sociologice**: cantitative sau calitative, monofactoriale sau plurifactoriale, cu un nivel ridicat sau cu un nivel mediu de generalizare; definițiile sociologice pot fi clasificate și după modul în care sunt considerate relațiile dintre comunitățile rurale și cele urbane: definiții specifice celor două forme de comunități prin tratarea lor separată; definiții pe bază de tratare dihotomică prin considerarea opozițiilor, a deosebirilor dintre comunitățile rurale și cele urbane; definiții prin considerarea unitară a celor două tipuri de comunități (mai frecvent fiind folosit modelul continuumului rural-urban);
- **definiții statistico-administrative**; organizarea administrativă din România operează cu patru tipuri de comunități teritoriale: municipiul, orașul, comuna suburbană, comuna rurală (având satul ca subdiviziune);

- **definiţii de tip istorico-genetic**, care consideră comunităţile teritoriale în funcţie de devenirea lor social-istorică.

În paragrafele următoare vor fi ilustrate toate aceste clase de definiţii, acordându-se o atenţie mai mare definiţiilor sociologice, calitative, plurifactoriale de tip istorico-genetic.

2. Comunităţile rurale

Comunităţile rurale sunt de o mare diversitate şi nu pot fi reduse la un fenomen social omogen. Deşi sunt păstrătoare ale unor forme de organizare şi ale unor elemente de civilizaţie străvechi, comunităţile rurale nu sunt pasive şi imuabile. Ele s-au transformat în permanenţă de-a lungul timpului datorită propriului lor dinamism şi sub acţiunea unor factori extralocali. Analiza istorică a diferitelor civilizaţii scoate în evidenţă o multitudine de forme de comunităţi rurale de care analiza sociologică trebuie să ţină seama în definirea acestui tip de comunitate umană teritorială.

Şcolile sociologice şi antropologice europene definesc comunităţile rurale mai ales ca un ansamblu istoric (economic sau instituţional), în timp ce şcoala sociologică americană pune accentul pe interacţiunea socială şi pe afectivitate.

După Ischupow, comunitatea rurală este un ansamblu de gospodării care posedă un teritoriu şi sunt legate prin relaţii a căror natură face ca ansamblul să fie competent pentru a interveni, după norme precise, în activitatea economică şi în drepturile juridice ale fiecărei gospodării.

După H. Lefébvre, comunitatea rurală constă într-un grup social care organizează, cu ajutorul unor modalităţi istorice determinate, un ansamblu de familii fixate pe un teritoriu.

Pentru R. Redfield, comunitatea rurală se defineşte prin faptul că este un tot uman (*human whole*) - cu alte cuvinte, nici unul dintre membrii săi nu există, nu îndeplineşte un rol sau o funcţie şi nu are statut în afara ei.

Pentru Arensberg, comunităţile rurale sunt unităţi structurate de organizare socială şi de transmisie culturală şi socială.

Definiţiile cu un nivel foarte ridicat de generalizare sunt puternic controversate, criticii lor punându-le sub semnul întrebării nu numai utilitatea teoretică şi metodologică, dar şi validitatea (unii critici afirmă că este imposibil să se formuleze în mod ştiinţific o definiţie generală care să caracterizeze comunităţile rurale din toate timpurile şi din toate spaţiile sociale).

Pentru a depăşi limitele şi impasurile acestei categorii de definiţii, în analiza sociologică au fost realizate clasificări tipologice ale comunităţilor rurale, definirea făcându-se la nivelul fiecărui tip în parte. Clasificările tipologice sunt făcute pe baza mai multor variabile calitative.

În cercetările sociologice şi antropologice occidentale sunt frecvent utilizate criteriile definitorii ale comunităţilor rurale propuse de **R. Redfield** (Redfield, 1955 şi 1956) :

a) identitate : „este vizibil unde începe şi unde se sfârşeşte comunitatea" ;
b) dimensiuni mici : comunităţile rurale pot fi formate din câteva gospodării, câteva zeci sau câteva sute de gospodării ; foarte rar depăşesc un număr de peste o mie de gospodării ;
c) omogenitate : „activităţile şi atitudinile sunt asemănătoare pentru toate persoanele de un anumit sex şi o anumită vârstă" ; această caracteristică nu semnifică totuşi absenţa oricărei diviziuni sociale a muncii în cadrul comunităţii ;
d) autonomie : satul „satisface singur toate sau majoritatea nevoilor locuitorilor săi" ; autonomia trebuie înţeleasă în mod relativ ; ea nu semnifică autarhia absolută a comunităţilor rurale ; chiar şi comunităţile cele mai izolate întreţin anumite raporturi cu exteriorul.

Aplicând aceste criterii de analiză unor societăţi diferite, Redfield ajunge la distincţia dintre *folk society* şi *civilization*, prin care se întâlneşte cu preocupările sociologilor mai vechi : Maine (societăţi bazate pe status şi societăţi bazate pe contract), F. Tőnnies (comunitate şi societate), É. Durkheim (solidaritate organică şi solidaritate mecanică).

În mod schematic, R. Redfield distinge trei tipuri de comunităţi rurale : sălbatice, ţărăneşti şi agricole. Fiecare tip este definit prin anumite trăsături caracteristice.

Caracteristici	Sălbatic	Ţăran	Agricultor
Autonomia colectivităţilor locale	completă	relativă	nulă
Autosubzistenţă	completă	dublată de producţia pentru prelevare	nulă
Atribuirea sarcinilor în funcţie de	rudenie, sex şi vârstă	grup	tehnologie şi piaţă
Intercunoaştere	da	da	nu
Refuzul străinilor	da	ambivalent	nu
Medierea cu exteriorul	nu	da	nu

Din punct de vedere istoric, comunităţile sălbatice sunt comunităţile primitive, caracteristice organizării economico-sociale anterioare feudalismului ; comunităţile ţărăneşti au ca prototip principal comunităţile rurale caracteristice sistemului de producţie feudal (în forma sa occidentală) ; comunităţile agricole sau agriculturale sunt caracteristice societăţii capitaliste.

Sălbaticul trăieşte într-o comunitate mică, ruptă de lumea exterioară, cu care nu întreţine decât raporturi de război şi de troc ; consumă ceea ce produce ; nu există o specializare a sarcinilor ; toţi membrii colectivităţii se cunosc între ei ; poziţia

fiecăruia şi sarcinile care îi revin sunt definite prin apartenenţa la grupul de sex, vârstă şi rudenie. **Agricultorul** trăieşte într-o societate de masă; colectivităţile locale au o slabă autonomie; producţia agricolă este comandată de piaţă.

Prin contrast cu comunităţile primitive şi cele recente de agricultori, tipul ideal de **societate ţărănească (comunitate rurală)** se defineşte prin următoarele cinci trăsături:

1. autonomie relativă a colectivităţilor ţărăneşti faţă de societatea înglobatoare care le domină sau le influenţează, dar tolerează originalitatea lor;
2. importanţa structurală a grupului domestic în organizarea vieţii economice şi a vieţii sociale a colectivităţii;
3. un sistem economic de autarhie relativă, care nu distinge consumul de producţie şi care întreţine relaţii cu societatea înglobantă;
4. o colectivitate locală caracterizată prin raporturi interne de intercunoaştere şi raporturi slabe cu colectivităţile din jur;
5. funcţia decisivă a notabilităţilor, care au rolul medierii între colectivitatea ţărănească şi societatea globală.

Dezvoltând tipul ideal de societate ţărănească propus de Redfield, Henri Mendras consideră că cele cinci trăsături par să se regăsească în marile civilizaţii care s-au edificat pe o formă sau alta de agricultură şi că ele ar putea fi utilizate într-o analiză comparativă a ţărănimii. În concepţia sa, societăţile ţărăneşti din toate timpurile şi din toate locurile deţin trăsături şi mecanisme comune care ne-ar îndreptăţi să vorbim de un „model" ţărănesc de economie, de societate şi de civilizaţie. Lucrarea sa, *Sociétés paysannes*, care utilizează date adunate de istorici, geografi, etnologi, antropologi, constituie una dintre tentativele sistematice de elaborare a unei teorii generale a ţărănimii (Mendras, 1976).

Analiza trăsăturilor specifice ale comunităţilor rurale poate fi făcută şi pe baza altor clasificări tipologice decât cea prezentată de Redfield. Astfel, din perspectiva sociologiei marxiste, au fost făcute clasificări tipologice ale comunităţilor rurale în raport cu modurile de producţie. Baza teoretică a acestor clasificări o constituie dependenţa formelor de comunităţi umane teritoriale de caracteristicile modurilor de producţie; fiecare mod de producţie generează anumite forme de comunităţi teritoriale.

Pornind de la cele trei tipuri de bază descrise de Redfield şi introducând dimensiunea istorico-genetică, poate fi făcută următoarea **clasificare tipologică**:

a) comunităţi primitive;
b) comunităţi ţărăneşti:
   - comunităţi ţărăneşti tributale de tip devălmaş (caracteristice modului de producţie tributal care a existat şi în România) şi de tip asiatic (caracteristice modului de producţie asiatic);
   - comunităţi ţărăneşti familiale de tip greco-roman, comunităţi caracteristice modului de producţie sclavagist şi modului de producţie feudal occidental;

- comunități țărănești artizanale, prin care se face trecerea spre comunitățile agriculturale ;
  (Aceste forme de comunități se pot combina în modalități diferite, dând naștere unor tipuri mixte.)

c) comunitățile agriculturale, caracteristice societăților industrializate.

Această clasificare nu epuizează nici ea marea diversitate a tipurilor de comunități rurale ; scopul ei este doar să pună în evidență principalele tipuri configurate de dinamica modurilor de producție și să permită o definire specifică a acestor tipuri.

Modelul comunității primitive a fost conturat de Marx, Engels și Morgan. De asemenea, el a fost analizat de Durkheim, Malinowski și de alți sociologi și antropologi. Comunitatea primitivă a fost utilizată în unele analize drept arhetip de comunitate și a servit multor autori drept model de definire generică a comunității rurale. Deși există divergențe mari între istorici, antropologi și sociologi cu privire la comunitatea primitivă, aceasta se poate descrie prin câteva trăsături principale : proprietatea colectivă a bunurilor ; organizare socială fondată pe relații de rudenie (clanul) ; un sistem de putere și de ierarhie socială simple ; o slabă diviziune socială a muncii ; o mare autarhie, manifestată mai ales prin simbioza în cadrul comunității, a agriculturii și artizanatului ; absența formelor de organizare socială centralizată exterioară comunității, adică autonomia aproape totală a comunităților, unele în raport cu altele și relații între comunități stabilite pe baza schimburilor (îndeosebi schimbul de femei și trocul).

Comunitățile primitive erau, în faza lor inițială, nomade, nefiind deci legate de un teritoriu precis delimitat. Unele comunități și-au păstrat caracterul nomad vreme îndelungată, în timp ce altele s-au sedentarizat, creând legături strânse cu un anumit spațiu, cum a fost situația comunităților primitive de pe teritoriul României. Sedentarizarea a constituit o etapă superioară în evoluția comunităților.

Tipul de comunitate rurală devălmașă, caracteristic modului de producție tributal din țara noastră, a fost analizat îndeosebi de către profesorului **Henri H. Stahl** (*Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, 3 vol., Editura Academiei, București, 1958-1965 ; *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1980). Caracteristicile definitorii ale acestui tip sunt :

- stăpânirea colectivă a unui teritoriu ;
- întreaga activitate a comunității este organizată și controlată de obște ; aceasta avea următoarele drepturi și îndatoriri : amestec în organizarea proceselor de producție ; intervenție în viața publică și privată a satului, în crearea și aplicarea obiceiului pământului ; amestec în reglementarea relațiilor intercomunitare ; drept de monopol sau măcar de supraveghere a relațiilor comerciale cu exteriorul ; drept de preempțiune împotriva vânzărilor funciare ; îndatoriri și drepturi în privința relațiilor cu statul ; drept de a reprezenta comunitatea ;

- comunităţile ţărăneşti sunt supuse unei exploatări de tip tributal (confiscarea de plusvaloare rezultată din procesele de producţie în care exploatatorii nu au nici un amestec) ;
- importanţa mare a legăturilor de rudenie ;
- diviziunea socială a muncii bazată pe vârstă şi sex ;
- comunitatea rurală constituie un izolat demografic ;
- o cultură proprie de caracter folcloric ;
- comunităţile rurale întreţin legături unele cu altele în cadrul unor veritabile societăţi ţărăneşti regionale.

În cazul **modului de producţie asiatic**, comunităţile autonome sunt supuse unei puteri centrale şi sunt confruntate cu existenţa oraşelor. Unele prerogative esenţiale ale comunităţii primitive sunt distruse : comunitatea nu mai este proprietară în mod colectiv a bunurilor sale (ci posedă numai un anumit uzufruct) ; depinde de o autoritate exterioară ei şi, cu toate că organizarea internă de formă clanică şi tribală persistă, funcţionarea comunităţii este profund modificată ; ierarhia socială e amplificată, iar diviziunea muncii sociale, accentuată. Omul se defineşte încă prin apartenenţa la o comunitate şi nu există decât în funcţie de ea, dar ansamblul social capătă o altă semnificaţie, în măsura în care este deposedat de o parte a produselor activităţii sale şi de o parte importantă a autonomiei sale.

În **modul antic greco-roman** coexistă proprietatea privată şi proprietatea comună. Proprietarii privaţi sunt organizaţi într-o comunitate militară în oraş. Apartenenţa comunitară rămâne fundamentală, căci numai ea permite aproprierea privată a pământului şi folosirea proprietăţii comune. Există o importantă ierarhie socială, care merge de la patrician, posesor de latifundii, până la sclav. Diviziunea muncii, îndeosebi cea dintre sat şi oraş, este puternică ; se adânceşte separarea dintre agricultor şi meşteşugar şi creşte importanţa raporturilor de piaţă. Comunitatea rurală antică ia naştere din proprietatea privată, dominaţia oraşelor şi o puternică stratificare socială. Din modelul primitiv, ea păstrează importanţa consanguinităţii şi a relaţiilor de rudenie, adică a legitimităţii sociale conferite de apartenenţa la gintă.

În **modul de producţie feudal**, proprietatea aparţine unei ierarhii de seniori, care stabilesc cu inferiorii lor o serie de raporturi personale de dominare şi exploatare. Feudalismul se caracterizează, cel puţin la început, prin reducerea rolului puterii centrale (până la dispariţie) şi prin creşterea rolului lumii rurale. Fundamentul societăţii feudale este în primul rând rural. Pământul şi producţia agricolă se află în centrul raporturilor economice. Comunitatea ţărănească există în faţa seniorului şi se manifestă printr-un ansamblu de drepturi comune ale ţăranilor şi printr-o serie de obligaţii colective.

Din analiza comparativă a diverselor forme de comunităţi rurale ţărăneşti pot fi stabilite unele **trăsături comune** : rolul mare al proceselor ecologice ; volumul demografic mic al comunităţii ; densitatea spaţială redusă ; contactele sociale predominant personale ; omogenitatea ocupaţională a membrilor comunităţii ; coeziunea

socială ridicată ; diferenţierea socială redusă ; mobilitatea socială redusă ; unitatea familiei şi activităţilor economice în cadrul gospodăriei ţărăneşti ; organizarea socială simplă ; predominanţa gospodăriei ţărăneşti în cadrul organizării sociale ; rolul mare al relaţiilor de rudenie şi vecinătate ; relaţiile economice cu teritoriul asociate cu legături psihice cu pământul ; cultura locală specifică ; ideologia de tip comunitar ; relaţiile restrânse cu societatea înglobatoare.

Comunitatea rurală agriculturală se caracterizează prin : dominarea comunităţii rurale de către societatea globală ; producţia orientată în principal către piaţă ; coexistenţa unor forme de proprietate diferite ; specializarea puternică a rolurilor ; atribuirea sarcinilor în funcţie de tehnologie şi piaţă ; stratificarea şi diferenţierea socială ; integrarea puternică a comunităţilor rurale în societatea înglobatoare ; diminuarea relaţiilor de intercunoaştere şi creşterea relaţiilor formalizate ; instituţionalizarea ; mărirea importanţei producţiei pentru societate ; creşterea ponderii instituţiilor economice în viaţa socială locală ; diminuarea rolului tradiţiei.

Clasificarea tipologică făcută din **perspectivă istorico-genetică** scoate în evidenţă diversitatea tipurilor de comunităţi rurale şi puternicul lor dinamism. Caracteristicile vechilor comunităţi ţărăneşti nu mai sunt definitorii pentru actualele comunităţi rurale. Acestea din urmă au trecut prin mari procese de schimbare socială, care le-au modificat caracteristicile. Integrate tot mai mult în societatea globală, comunităţile rurale şi-au diminuat autonomia economică, demografică, socială şi culturală. Integrarea în economia naţională a redus mult importanţa autosubzistenţei. Schimbările în diviziunea socială a muncii au condus la creşterea specializării şi la diversificarea structurii sociale locale. Comunităţile rurale locale şi societăţile rurale regionale nu mai sunt limite ale raporturilor sociale ale populaţiei rurale. Relaţiile sociale locale sunt tot mai mult orientate de modelele de interacţiune elaborate de societatea globală. Modul de viaţă al sătenilor este tot mai mult influenţat de normele şi valorile sociale generale.

Schimbările intervenite în comunităţile rurale au generat în ultimele două decenii numeroase cercetări şi dezbateri cu privire la **viitorul acestor comunităţi în societăţile industrializate**. Punctele de vedere ar putea fi rezumate în trei categorii :

1. *punctul de vedere paseist*, de orientare ecologistă, care susţine redezvoltarea comunităţilor ţărăneşti tradiţionale, pe cât posibil beneficiind de condiţiile oferite de tehnica modernă ; au fost formulate modele ale comunităţii rurale bazate pe reconsiderarea rolului agriculturii şi al lumii rurale în cadrul societăţilor industrializate ;
2. *punctul de vedere care susţine dispariţia comunităţilor rurale*, unele nemaisupravieţuind ca entităţi teritoriale, iar altele transformându-se în oraşe ; această orientare îşi are originile în ideologiile creşterii cantitative nelimitate şi se bazează pe ideea superiorităţii oraşului şi a declinului inevitabil al comunităţii rurale ca formă de viaţă socială ; acest punct de vedere a fost prezent, în mod direct sau indirect, în politicile sociale promovate în anii 1950-1960, atât în ţările capitaliste,

cât şi în fostele ţări socialiste din Europa de Est ; ideile promovate de acest curent sunt respinse în numeroase analize recente, atât în studiile sociologice, cât şi în măsurile de politică socială şi de politici regionale ;

3. *punctul de vedere care susţine posibilitatea menţinerii comunităţilor rurale* ca formă de locuire şi de viaţă socială, dar într-o formă diferită, în multe privinţe, de cea a comunităţilor rurale tradiţionale ţărăneşti ; se pledează pentru o dezvoltare diferenţiată a comunităţilor rurale după modele care iau în considerare specificitatea acestora ; este un punct de vedere larg acceptat, în multe ţări el orientând şi politicile de dezvoltare rurală.

3. Comunităţile urbane

Definirea termenului *comunitate urbană*, *oraş*, este la fel de dificilă ca şi cea a termenului *comunitate rurală*. Se pot însă distinge câteva caracteristici definitorii : volumul demografic relativ mare ; preponderenţa activităţilor industriale ; existenţa unei diviziuni sociale a muncii în numeroase ocupaţii specializate ; organizarea socială bazată pe diviziunea ocupaţională şi pe structura socială ; reglementarea instituţională, formală a relaţiilor sociale ; importanţa scăzută a relaţiilor de rudenie ; relaţii de intercunoaştere reduse ; raţionalizarea vieţii sociale.

Dezvoltarea urbană are trăsături specifice în cadrul fiecărei societăţi sau regiuni, astfel încât este dificilă conturarea unei teorii generale a urbanizării. În unele societăţi, fenomenul urban este foarte vechi, în altele a fost declanşat relativ recent. În societăţile europene şi unele societăţi din America şi Asia, urbanizarea a însoţit industrializarea. În unele societăţi în curs de dezvoltare, urbanizarea depăşeşte ritmul industrializării sau se realizează chiar în absenţa acesteia, ceea ce generează probleme sociale (Toynbee, 1979).

Structurile spaţiale ale oraşelor şi funcţiile lor s-au modificat în decursul timpului. Acestea ne apar ca fiind diferite şi atunci când comparăm între ele oraşele din societăţile contemporane. Oraşele din perioadele antică şi medievală erau, în majoritatea lor, oraşe-cetăţi, relativ mici în comparaţie cu oraşele actuale. Au existat însă şi în Antichitate oraşe mari (Roma, Alexandria, Constantinopole etc.), dar abia după revoluţia industrială de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XIX-lea începe dezvoltarea puternică a marilor oraşe şi creşterea influenţei lor asupra întregii societăţi.

Cercetările făcute asupra marilor oraşe au pus în evidenţă trei forme principale de amplasare în spaţiu – trei sisteme de structuri spaţiale :

a) **sistemul concentric**, definit de şcoala ecologică de la Chicago, pe baza cercetării marilor oraşe americane ; structura spaţială a acestui sistem prezintă cinci zone circulare, concentrice ; prima zonă, din centru, concentrează instituţiile administrative, comerciale, spaţiile de cale ferată, hotelurile, redacţiile ziarelor,

teatrele, cinematografele etc. ; a două zonă, de tranziţie, este locuită de populaţia săracă, de emigranţi ; magazinele, locurile de distracţie de aici sunt ieftine şi de slabă calitate ; este locul infracţiunilor şi prostituţiei ; a treia zonă, cea rezidenţială, a unei populaţii muncitoreşti, puţin avută, dar stabilă ; a patra zonă cuprinde locuinţele clasei mijlocii şi ale clasei bogate – este zona vilelor şi apartamentelor luxoase ; în sfârşit, la graniţele administrative ale oraşului se întinde cea de-a cincea zonă, locuită de o populaţie legată de oraş prin munca salariată sau de cea legată de serviciile oraşului ; acest sistem este rezultatul dezvoltării şi economiei capitaliste, al preţului terenului şi locuinţelor, al concurenţei şi discriminărilor sociale ; el a caracterizat oraşele americane din primele două decenii ale secolului XX ; dezvoltarea de masă a mijloacelor de transport personale, diminuarea unor separaţii sociale, schimbările în localizarea industriilor, introducerea unei dezvoltări urbane planificate (urbanistica) au dezarticulat acest sistem concentric ;

b) **sistemul spaţial pe cartiere specializate** – oraşele nu se mai dezvoltă pe zone concentrice, ci pe cartiere specializate industrial, administrativ, comercial, rezidenţial, de petrecere a timpului liber etc. ;

c) **sistemul spaţial pe cartiere multifuncţionale** – noile cartiere care apar au funcţiuni multiple : sunt zone de locuit, dar dispun şi de unităţi de producţie, de instituţii şcolare, de servicii de sănătate, culturale, comerciale ; de oraş le leagă interesele administrative şi utilizarea marilor instituţii (de învăţământ superior, ministere, mari teatre etc.) ; avem de-a face, în acest caz, cu un sistem policentric ; dezvoltarea oraşelor de acest tip are loc în mod planificat.

Pentru prima perioadă a dezvoltării marilor oraşe din ţările industrializate, caracteristice au fost concentrarea populaţiei şi creşterea densităţii spaţiale. În prezent, se constată fenomenul invers, de plecare spre periferia oraşelor în căutarea unei locuinţe pentru o singură familie şi a unor condiţii mai bune de mediu. Unele instituţii părăsesc şi ele centrele oraşelor şi se amplasează la periferie (mari zone comerciale, campusuri universitare, spitale şi sanatorii). Oraşele se extind mult, înglobând noi zone şi comunităţi rurale pe care le întâlnesc în cale. Se constituie astfel mari aglomerări urbane, uneori de peste zece milioane de persoane ; apare oraşul uriaş – megalopolisul.

Relaţiile oraşului cu zonele rurale diferă de la o societate la alta. La începuturile dezvoltării urbane, oraşul era dependent de zonele rurale şi nu domina societatea în întregul ei. Abia în societăţile industriale moderne urbanismul devine un mod de viaţă dominant.

Cercetările făcute în marile oraşe arată că modul de viaţă urban are o serie de **trăsături care influenţează relaţiile sociale şi personalitatea umană**. Viaţa urbană este mult mai tensionată decât cea din comunităţile rurale. Orăşenii sunt mai grăbiţi ; folosirea timpului este cronometrată şi depinde mai puţin de individ. Numărul mare de locuitori, eterogenitatea ocupaţională şi culturală conduc la anonimat.

În relaţiile dintre ei, orăşenii acţionează doar cu un fragment din întregul lor set de roluri. Relaţiile sociale sunt predominant funcţionale, impersonale. Deşi aflaţi în proximitate spaţială, orăşenii sunt distanţaţi social şi psihic unii de alţii. Relaţiile de vecinătate sunt mult mai reduse decât în mediul rural. Viaţa urbană este mult mai strict reglementată decât cea rurală. Mecanismele informale ale controlului social slăbesc şi îşi diminuează eficienţa.

Caracteristicile vieţii urbane sunt contradictorii. Pe de o parte, oraşele sunt locuri de concentrare a marilor instituţii politice, ştiinţifice, culturale, sunt centre puternice de activitate ştiinţifică, tehnică, culturală, sunt locuri de stimulare a creaţiei ştiinţifice, culturale, artistice, spaţii de inovare politică. Pe de altă parte, comparativ cu zonele rurale, oraşele prezintă rate mai ridicate de comportamente deviante, de divorţialitate, sinucideri, criminalitate. Fenomenele de dezorganizare socială au aici o frecvenţă şi o amploare mai mari. În cercetările făcute în numeroase societăţi, s-a constatat că viaţa urbană produce o tensiune emoţională mai ridicată şi un sentiment de insecuritate crescut. S-a observat că bolile psihice sunt mai frecvente în oraşe decât în mediul rural, deşi nu s-a stabilit precis dacă oraşul provoacă aceste boli sau anumite persoane predispuse la boli psihice sunt atrase de oraşe, sau dacă diferenţa dintre urban şi rural, sub acest aspect, nu apare din faptul că oraşul dispune de mai multe mijloace de diagnosticare a bolilor psihice. Fragmentarea rolurilor ce apare în mediul urban provoacă conflicte de rol şi dificultăţi de stabilitate a personalităţii.

Sociologii explică aceste caracteristici în termenii situaţiei sociale şi ai afilierilor de grup ale orăşenilor, dar şi în termenii culturii oraşelor. Unii autori, cum este Lewis Mumford (*Culture of Cities*, 1938), insistă în analiza oraşelor pe caracteristicile patologice ale acestora, oferind o imagine pesimistă : izolarea individului, fragmentarea contactelor sociale şi a personalităţii sale, creşterea plictiselii, frustrarea şi sensul inutilităţii. Principalele trăsături ale vieţii urbane au fost descrise într-un mod mai complet şi mai nuanţat de L. Wirth, în studiul său *Urbanismul ca mod de viaţă*.

4. Dihotomia rural-urban şi continuumul rural-urban

În literatura sociologică şi antropologică, dihotomia rural-urban este operată pe baza mai multor criterii. Un model (devenit clasic) de asemenea dihotomie oferă **R. Frankenberg** (în volumul *Communities in Britain*, Penguin Books, Harmondsworth, 1966).

Rural	Urban
A. Comunitate. Societăţile rurale au o bază comunitară	A. Asociaţie. Societăţile urbane au o natură asociativă
B. Relaţii pe bază de roluri multiple	B. Relaţii pe bază de roluri fragmentate
C. Populaţie puţin numeroasă	C. Populaţie numeroasă

Rural	Urban
D. Conflicte intrarol	D. Conflicte interroluri
E. Economie simplă	E. Economie diversă
F. Slabă diviziune a muncii	F. Specializare şi diferenţiere extreme
G. Solidaritate mecanică	G. Solidaritate organică
H. Complexitate. Viaţă guvernată de legături interindividuale	H. Complicaţie
I. Statusuri prescrise	I. Statusuri dobândite
J. Societate de status	J. Societate contractuală
K. Statusuri totale	K. Statusuri parţiale
L. Educaţie dependentă de status	L. Status dependent de educaţie
M. Acceptare ridicată a rolurilor	M. Distanţare fără rol
N. Textură relaţională densă	N. Textură relaţională slabă
O. Putere bazată pe valori locale	O. Putere bazată pe valori cosmopolite
P. Textură de roluri de slabă densitate	P. Textură de roluri de mare densitate
Q. Clasele sociale – o diviziune printre altele	Q. Clasele sociale – diviziune dominantă
R. Funcţii latente	R. Funcţii manifeste
S. Relaţii de conjuncţie şi disjuncţie	S. Grupuri de segregare şi conflict
T. Organizare pe baza unanimităţii	T. Organizare pe baza sistemului de vot
U. Conflict şi răscoală	U. Clivaje şi revoluţie
V. Viaţă socială orientată regional	V. Viaţă socială centrată pe ocupaţie
W. Integrare	W. Alienare şi înstrăinare
X. Acceptarea normelor şi conflictelor prin consens	X. Absenţa normelor, înstrăinare de norme sau anomie
Y. Redundanţă socială mare	Y. Redundanţă socială scăzută

Pornind de la modelul lui Frankenberg şi de la construcţiile tipologice formulate de **H.H. Stahl**, **R. Redfield** şi **H. Mendras**, se poate elabora un model dihotomic cu un număr mai mic de variabile şi, în consecinţă, cu un nivel mai ridicat de operaţionalitate în analiza comunităţilor umane teritoriale:

Criterii	Rural	Urban
Volumul populaţiei	redus	mare
Densitatea populaţiei	redusă	mare
Ocupaţiile	predominant agricole	predominant industriale şi în servicii
Diviziunea activităţilor	familială, gospodărie	tehnologie şi piaţă
Autosubzistenţa	relativă	nulă
Autonomia	relativă	nulă
Reglementarea activităţilor	impusă de condiţiile naturale	impusă de tehnologie, formală

Criterii	Rural	Urban
Relaţiile sociale locale	primare, informale, de rudenie	funcţionale, formale, impersonale
Intercunoaşterea	puternică	slabă
Comportamentele	omogene, dominate de tradiţie	eterogene
Cultura	omogenă, locală	eterogenă, globală
Raporturile cu societatea globală	reduse	multiple

Criteriile definitorii prezentate în aceste două modele permit construirea unor **tipuri ideale de „rural" şi „urban"**. Tipurile ideale încearcă să generalizeze marea diversitate de situaţii – dar generalizând prea mult şi deseori în mod speculativ, şi nu pe baza unor cercetări concrete, ele riscă să nu corespundă nici unei situaţii reale. Diversitatea obiectivă a comunităţilor teritoriale umane nu poate fi redusă la două tipuri, chiar dacă acestea sunt considerate puncte de referinţă ale unui continuum rural-urban. Tipurile ideale au o valoare redusă pentru cercetarea aplicativă, dacă nu sunt însoţite de tipologii ale comunităţilor teritoriale dintr-o anumită societate şi dintr-o anumită epocă istorică. Numai tipologiile elaborate pe baza studierii unor societăţi concret istorice permit caracterizarea schimbărilor intervenite în comunităţile umane teritoriale.

Unii sociologi consideră că dihotomia rural-urban nu este un instrument suficient de analitic pentru a cuprinde marea societate a tipurilor de comunităţi teritoriale. În locul analizei dihotomice, a fost propus modelul continuumului rural-urban : comunităţile teritoriale ar putea fi ordonate de-a lungul unei linii ce are la un capăt micul sat izolat şi la celălalt capăt megalopolisul. Între aceşti doi poli există un număr mare de comunităţi, diferite prin dimensiuni, densitate, profil ocupaţional, funcţii etc. Un model al continuumului rural-urban a fost elaborat de sociologii vest-germani, care folosesc drept criteriu de clasificare structura socio-economică determinată cu ajutorul ponderii sectoarelor economice. Pe baza tehnicii triunghiului structural, s-au stabilit patru tipuri principale de comunităţi teritoriale :

1. comunităţi predominant agricole (sectorul primar deţine peste 50%) ;
2. comunităţi predominant industriale (sectorul secundar deţine peste 50%) ;
3. comunităţi predominant de servicii (sectorul terţiar deţine peste 50%) ;
4. comunităţi mixte (nici un sector nu depăşeşte 50%).

Fiecare din aceste patru tipuri cuprinde patru subtipuri, rezultând 16 tipuri teoretice posibile. Întrucât nu toate se regăsesc în realitate, schema tipologică a fost redusă la 8 tipuri principale :

1. comunităţi agricole (sectorul primar deţine peste 50%) ;
2. comunităţi rurale mixte (sectorul primar deţine 25-50%) ;

3. comunităţi urbanizate (sectorul primar deţine 10-25%):
   a) comunităţi industrializate (sectorul terţiar deţine mai puţin de 30%);
   b) comunităţi echilibrate (sectorul terţiar deţine 30-50%);
   c) comunităţi slab industrializate (sectorul terţiar deţine mai mult de 50%);
4. Comunităţi urbane (sectorul primar deţine mai puţin de 10%):
   a) comunităţi industriale (sectorul terţiar deţine mai puţin de 30%);
   b) comunităţi industriale centralizate (sectorul terţiar deţine 30-50%);
   c) comunităţi metropolitane (sectorul terţiar deţine peste 50%).

În prezent, ideea unui model cu trei variante de comunităţi (rurale, urbane, mixte) este tot mai larg acceptată.

5. Reţelele de comunităţi teritoriale

Comunităţile rurale şi urbane nu sunt izolate unele de altele, ci se interrelaţionează, fomând reţele de comunităţi teritoriale. Fie că în decursul istoriei comunităţile rurale au fost dominate de cele urbane, fie că cele rurale le-au dominat pe cele urbane, fie că între ele au existat relaţii de opoziţie sau de cooperare funcţională, comunităţile teritoriale nu s-au putut ignora, ci s-au influenţat unele pe altele.

Reţeaua de comunităţi teritoriale are un pronunţat caracter istoric. Fiecare organizare socială a configurat o anumită reţea de comunităţi, care s-a transformat o dată cu schimbarea sistemului social. Faptul că unele dintre comunităţi şi-au păstrat localizarea din neolitic până în prezent nu anulează caracterul istoric dinamic al reţelelor de comunităţi.

Societăţile asiatice erau formate dintr-o reţea de comunităţi rurale, singurele productive, dar dominate, şi comunităţi urbane neproductive, care aveau exclusiv funcţii militare şi administrative. **Societăţile antice de tip greco-roman** erau formate din comunităţi rurale, productive, şi comunităţi urbane, cu funcţii dominant politice, comerciale, administrative şi militare. Unele oraşe antice ajung la mari dimensiuni, exercitând şi funcţia de centre culturale importante. Treptat, ele îşi accentuează caracterul parazitar, opoziţia cu lumea rurală devenind tot mai puternică. **Societăţile medievale de tip occidental** sunt formate din reţele de comunităţi în care domină cele rurale. Comunităţile urbane, cel puţin la începutul feudalismului, au un rol redus în viaţa societăţii. Treptat, unele încep să se impună drept centre politice, militare, comerciale sau religioase.

Dezvoltarea economică de tip capitalist a imprimat un puternic dinamism oraşelor şi a condus la restructurarea reţelelor de comunităţi. Apar oraşe noi şi se dezvoltă cele vechi. Unele oraşe devin centre industriale, altele – centre comerciale, politice, culturale. Oraşul este principalul teren de expansiune a burgheziei şi forma de comunitate teritorială prin care aceasta se opune feudalităţii, legată de lumea

rurală. Dezvoltarea oraşelor a fost însoţită de declinul relativ al comunităţii ţărăneşti. Oraşele golesc satele de ţărani, pe care îi transformă în muncitori ; producţia agricolă devine tot mai dependentă de marea producţie capitalistă. Comunităţile rurale îşi pierd treptat autonomia şi se transformă sub influenţa comunităţilor industrial-urbane. Declinul unor comunităţi rurale este atât de puternic, încât dispar complet. Comunităţile rurale se diversifică : unele, mai izolate de influenţa industrial-urbană, îşi păstrează o parte din trăsăturile tradiţionale ; altele se specializează în producţie pentru piaţă sau intră direct sub influenţa marilor oraşe şi se transformă în localităţi--dormitor, în locuri de amplasare a unor industrii, în localităţi turistice. Fenomenul migraţiilor rural-urban, care a fost masiv în întreaga perioadă de dezvoltare a capitalismului, a scăzut în ultimele două decenii, în unele ţări manifestându-se fenomene inverse – de întoarcere la sate. Fostele spaţii rurale preluate de orăşeni se deosebesc însă radical de vechile comunităţi ţărăneşti. Reţeaua de comunităţi teritoriale din ţările dezvoltate (de exemplu, cele din Europa de Vest) este formată din oraşe gigantice, conurbaţii (formaţii urbane rezultate din contopirea mai multor oraşe în expansiune), oraşe de dimensiuni diferite, comunităţi rurale agriculturale, comunităţi mixte agricultural-ţărăneşti, comunităţi rural-urbane de tip dormitor, comunităţi rurale turistice, „sate de vacanţă" (alcătuite din rezidenţele secundare ale orăşenilor şi locuite doar anumite perioade din an. Dubla rezidenţă reprezintă în ţările dezvoltate un factor care influenţează puternic structura reţelei de aşezări etc.

În România, ca şi în alte ţări, reţeaua de comunităţi teritoriale s-a transformat în permanenţă de-a lungul istoriei. Dacă ne referim la perioadele istorice vechi, vom constata că cea mai mare parte a populaţiei ţării trăia în comunităţi rurale (şi acestea diferite unele de altele, în raport cu gradul de menţinere a **sistemului devălmaş** originar). Unele centre urbane s-au constituit încă din Antichitate. În Evul Mediu s-au format micile oraşe (târgurile), care aveau un evident caracter parazitar, trăind pe seama comunităţilor rurale. Funcţia lor era în principal una fiscală sau comercială. Din cauza asupririi străine sau din cauza fiscului, ţăranii căutau să se izoleze ; se retrăgeau prin locuri ascunse, greu accesibile, şi întemeiau mici sate, uneori doar din câteva gospodării. Această reţea de mici comunităţi rurale, împrăştiată pe mari întinderi, a fost determinată nu numai de fuga din calea exploatării, ci şi, în principal, de tipul de producţie agricol-pastoral : distanţarea gospodăriilor sau pâlcurilor de gospodării se realiza în scopul apropierii locului de rezidenţă de locul de muncă (terenurile din jurul gospodăriei erau dimensionate astfel încât să permită activitatea agricolă a familiei şi păşunatul). Reţeaua vechilor comunităţi ţărăneşti cuprindea mai multe forme : sate libere şi sate aservite ; sate răsfirate, împrăştiate, adunate (concentrate) sau aliniate (de-a lungul drumurilor sau apelor) ; sate cu un trup de moşie şi sate cu două trupuri de moşie (unul „din deal", „de sus" – care cuprindea zona pădurilor, fâneţelor şi păşunilor –, şi unul „din vale", „de jos" – care cuprindea zona de culturi agricole, de iazuri). Toponimia unor localităţi mai păstrează şi astăzi

acest sistem de organizare socială şi economică. Existau, de asemenea, sate care foloseau sistemul de transhumanţă şi sate care nu îl foloseau.

Oraşele cresc în importanţă în perioada secolelor XVI-XVIII, când dobândesc funcţii noi : administrative, militare, meşteşugăreşti, comerciale. Dar ele continuă să fie tot o formă secundară de comunitate umană. Abia o dată cu dezvoltarea industrială începe şi expansiunea puternică a oraşelor. Reţeaua de comunităţi teritoriale se restructurează datorită noilor condiţii de producţie şi noii distribuţii spaţiale a locurilor de muncă. În prezent, reţeaua de comunităţi din România cuprinde : oraşe mari, multifuncţionale, oraşe medii şi mici, predominant industriale, agricole sau turistice ; comunităţi rural-urbane din zonele preorăşeneşti ; comunităţi rurale din zona periurbană (comunităţi rurale cu unele caracteristici urbane, dependente funcţional de comunităţile urbane) ; comunităţi rurale cu profil exclusiv agricol sau cu profil ocupaţional mixt, de diverse volume demografice, cu diverse structuri demografice şi cu variate structuri spaţiale.

Diferenţele dintre comunităţile rurale şi cele urbane sunt actualmente tot mai puţin evidente, mai ales în ţările puternic dezvoltate. Distincţia dintre rural şi urban se reduce tot mai mult la criterii ocupaţionale şi mai puţin la criterii de organizare socială şi de relaţii sociale. Apropierea celor două tipuri de comunităţi este rezultatul unor procese economice, sociale şi culturale. Ea se realizează pe cale economică prin industrializarea societăţii şi modernizarea comunităţilor rurale, prin intermediul schimburilor dintre rural şi urban, prin creşterea mobilităţii teritoriale şi profesionale a populaţiei, prin intermediul mijloacelor de comunicare în masă, prin schimbarea formei activităţilor de producţie în mediul rural, prin deschiderea tot mai puternică a mediului rural spre societatea globală, prin restructurările reţelei de aşezări etc. Principalele procese care determină apropierea caracteristicilor celor două tipuri de comunităţi umane teritoriale sunt cele de modernizare, urbanizare şi mobilitate socială.

6. Procesele de modernizare şi urbanizare

6.1. *Aspecte teoretice şi metodologice*

În literatura sociologică şi, mai ales, în politica socială, conceptul de modernizare este folosit împreună cu cel de dezvoltare. Deşi accepţiile date celor doi termeni sunt diferite de la o şcoală sociologică la alta sau de la un autor la altul, ele au în comun faptul că atât modernizarea, cât şi dezvoltarea desemnează procese de schimbare şi transformare. Deosebirile între punctele de vedere exprimate apar cu privire la domeniul în care au loc transformările şi schimbările, nivelul la care acestea se petrec, amploarea şi rolul lor. Diversitatea accepţiilor conferite proceselor de modernizare şi dezvoltare poate fi redusă la următoarele situaţii :

a) Modernizarea şi dezvoltarea desemnează procese sociale actuale de acelaşi tip; conceptele sunt cvasisinonime, iar preferinţa pentru unul dintre ele este mai curând de ordin lingvistic decât teoretic.
b) Modernizarea şi dezvoltarea desemnează procese sociale actuale diferite ca amploare şi semnificaţie: modernizarea ar fi simpla schimbare/transformare a caracteristicilor unui subsistem social, luându-se ca model alt subsistem social considerat mai evoluat, iar dezvoltarea ar fi procesul de schimbare/transformare socială care conduce la îmbogăţirea structurii şi funcţiilor unui subsistem social. Modernizarea ar apărea mai curând ca mijloc, în timp ce dezvoltarea ar fi un proces orientat în mod evident spre ameliorarea stării unui subsistem social, spre progresul social. Formularea unei asemenea distincţii implică unele aspecte teoretice ce se cer clarificate: pot avea loc procese de modernizare fără dezvoltare? Modernizarea constituie doar una dintre căile dezvoltării, cale specifică subsistemelor relativ mai puţin dezvoltate şi mai puţin dinamice?
c) Modernizarea şi dezvoltarea desemnează procese sociale actuale care au loc la paliere diferite ale sistemului social: modernizarea ar indica procesele de schimbare ce se petrec la nivelul bazei tehnico-materiale (al infrastructurii sistemului social), iar dezvoltarea ar privi procesele de schimbare care au loc la toate nivelurile (palierele) sistemului social; dezvoltarea ar fi un proces mult mai amplu, atât prin formele, cât şi prin consecinţele sale teritoriale.
d) Modernizarea şi dezvoltarea se referă la procese de schimbare şi transformare socială care au avut loc în epoci istorice diferite. Modernizarea ar desemna procesele mai vechi de schimbare şi transformare tehnică, economică, socială, culturală şi politică, în timp ce sistemele (subsistemele) sociale urmează în prezent un proces postmodern de schimbare – un proces de dezvoltare.
e) Modernizarea şi dezvoltarea desemnează procese de schimbare şi transformare socială care au loc în subsisteme sociale cu niveluri diferite de complexitate şi dinamism. Modernizarea ar caracteriza schimbările din subsistemele mai puţin evoluate, cu posibilităţi reduse de autodinamism şi care se restructurează sub impactul unor subsisteme mai evoluate. Dezvoltarea ar privi procesele de schimbare şi transformare care au loc în cadrul subsistemelor cu o complexitate mai mare, capabile de autodinamism şi care îşi configurează modelele de evoluţie pe baza propriei lor dinamici. Particularizând, dezvoltarea ar caracteriza transformările care se petrec în cadrul industriei, ştiinţei şi tehnologiei, în timp ce pentru agricultură şi mediul rural ar fi mai adecvată folosirea conceptelor de modernizare, întrucât aceste sectoare sunt relativ mai puţin evoluate, o autonomie relativ mai scăzută, posibilităţi mai reduse de autotransformare şi urmează modelele configurate în alte subsisteme sociale. La nivel internaţional, modernizarea ar caracteriza societăţile mai puţin evoluate din punct de vedere tehnologic şi economic, în timp ce dezvoltarea ar caracteriza societăţile evoluate. În această concepţie, relaţia dintre modernizare şi dezvoltare este pusă în termenii aculturaţiei.

f) Modernizarea şi dezvoltarea ar desemna procese sociale similare, diferite ca intensitate. Modernizarea ar fi dezvoltarea de vârf sau punctul cel mai înalt al dezvoltării.

Sintetizând punctele de vedere exprimate în cercetările sociologice româneşti, putem defini procesul de modernizare ca fiind ansamblul schimbărilor şi transformărilor ce au loc la nivelul unui sistem sau subsistem social, prin care se realizează o racordare a caracteristicilor structurale şi funcţionale ale acestuia la nivelul atins de alt sistem sau subsistem social.

6.2. *Dimensiunile modernizării*

Procesul de modernizare are mai multe **dimensiuni**:

a) **Modernizarea tehnico-economică**, referitoare la introducerea de noi mijloace de muncă, noi tehnologii etc. Mecanizarea complexă, robotizarea, cibernetizarea, tehnologiile bazate pe microeleoctronică sunt elemente ale modernizării tehnico-materiale şi economice. Consecinţele acestei modernizări sunt creşterea producţiei, a productivităţii muncii, a eficienţei economice, uşurarea muncii, mărirea gradului de precizie în executarea unor lucrări. Pe termen lung, modernizarea tehnico-economică duce la schimbări (modernizări) în structura ocupaţională, în relaţiile sociale, în comportamente şi mentalităţi.
b) **Modernizarea structurii şi utilizării forţei de muncă**, ce se realizează prin creşterea nivelului de şcolarizare a populaţiei active, apariţia unor noi profesii, formarea profesională permanentă a lucrătorilor, mărirea ponderii celor cu pregătire profesională tehnică medie şi superioară. Consecinţele modernizării se pot constata la nivelul rezultatelor economice, al condiţiilor de muncă, mobilităţii sociale, comportamentelor culturale şi politice ale lucrătorilor.
c) **Modernizarea diviziunii sociale a muncii**, care constă în creşterea diferenţierii ocupaţionale şi a specializării rolurilor exercitate în cadrul societăţii.
d) **Modernizarea formelor de organizare şi de conducere** la nivelul unităţilor de producţie, al comunităţilor teritoriale, economiei naţionale şi al întregii societăţi.
e) **Modernizarea ecologică**, referitoare la îmbunătăţirea condiţiilor de locuit, sistematizarea reţelelor de comunicaţii teritoriale, dezvoltarea infrastructurii edilitare, ameliorarea calităţii mediului înconjurător. Într-o accepţie mai veche şi discutabilă, modernizarea ecologică se măsura prin gradul de urbanizare a unei societăţi.
f) **Modernizarea politică**, privitoare la diviziunea puterii între grupuri sociale tot mai largi, la democratizarea formelor de organizare şi conducere a societăţii şi a comunităţilor umane teritoriale.
g) **Modernizarea de ansamblu a societăţii**, referitoare la transformările cantitative şi calitative care au loc la toate nivelurile şi în toate componentele sistemului social.

Urbanizarea este un proces social global prin care se produce o transformare a structurilor sociale şi profesionale, o restructurare a formelor de existenţă socială rurală şi a vechilor forme de existenţă urbană după modele noi.

Din punct de vedere sociologic, urbanizarea se poate caracteriza pe scurt prin:

- concentrarea oamenilor şi a habitatului în spaţii limitate şi de mare densitate, alături de spaţii de slabă densitate;
- concentrarea factorilor de producţie, îndeosebi a industriei, a dotărilor şi serviciilor;
- concentrarea relaţiilor şi a schimburilor, care conduc la o organizare complexă, diferenţiată şi dinamică a vieţii sociale;
- diferenţierea activităţilor, grupurilor, relaţiilor şi spaţiilor;
- creşterea mobilităţii sociale, a diversităţii socio-profesionale şi a specializării;
- multiplicarea posibilităţilor de alegere a relaţiilor, infomaţiilor şi valorilor;
- creşterea autonomiei individuale şi a dependenţei colective;
- mărirea determinărilor sociale ale modului de viaţă şi reducerea determinărilor naturale (ecologice).

Procesul de urbanizare se realizează pe mai multe direcţii:

a) prin dezvoltarea oraşelor existente, ca urmare a amplasării unor noi obiective industriale şi a extinderii reţelelor de servicii;
b) prin transformarea unor localităţi rurale cu posibilităţi de dezvoltare în oraşe, ca urmare a amplasării unor obiective industriale în mediul rural, a lărgirii diviziunii activităţilor, a creşterii demografice şi a extinderii unui nou mod de viaţă;
c) prin urbanizarea difuză – pătrunderea unor caracteristici urbane în toate tipurile de colectivităţi, fără ca acestea să se transforme în oraşe.

Cercetarea sociologică s-a ocupat pe larg de a doua şi a treia dintre direcţiile urbanizării: dezvoltarea caracteristicilor urbane în zonele rurale. Înţeleasă în acest fel, urbanizarea poate fi definită prin apelul la următoarele criterii: difuzarea activităţilor industriale în mediul rural, creşterea diversităţii ocupaţionale şi sociale a populaţiei rurale, diversificarea diviziunii sociale a muncii, amplificarea mobilităţii teritoriale şi profesionale a populaţiei rurale, trecerea populaţiei rurale spre ocupaţii neagricole exercitate în cadrul colectivităţii sau în afara ei; reducerea autosubzistenţei şi autonomiei colectivităţilor rurale; difuziunea în mediul rural a unor comportamente şi atitudini de tip urban; creşterea densităţii spaţiale a populaţiei; diminuarea rolului tradiţiilor şi obiceiurilor în reglementarea vieţii sociale locale.

6.3. *Modernizare – urbanizare*

Unii sociologi consideră că formula „urbanizarea ruralului" nu ar fi adecvată, din următoarele considerente:

- formula urbană este asociată cu dezvoltarea de tip industrial, este bazată pe concentrarea producţiei, locurilor de muncă şi, implicit, a locurilor de rezidenţă; comunitatea rurală continuă să fie asociată cu activitatea agricolă, care, deşi a înregistrat un puternic proces de industrializare, este o activitate întemeiată pe dispersia locurilor de muncă pe întregul teritoriu agricol (aglomerarea rezidenţială de tip urban ar fi incompatibilă cu tipul de activitate agricol);
- comunitatea rurală este strâns legată de natură; urbanizarea ruralului ar diminua legăturile comunităţii cu natura;
- urbanizarea ruralului ar însemna o sărăcire a formelor habitaţionale; diversitatea comunităţilor teritoriale s-ar reduce la o singură formulă – oraşul;
- urbanizarea ruralului se fundamentează pe idealizarea oraşelor şi considerarea comunităţilor rurale ca fiind depăşite istoric, lipsite de dinamism şi deci fără viitor;
- urbanizarea ruralului ar restrânge bogăţia şi varietatea vieţii culturale.

Procesul de dezvoltare adecvat ruralului ar fi cel de modernizare, şi nu de urbanizare. Condiţiile superioare de viaţă (dezvoltare edilitară, dotări casnice, confort) nu sunt intrinseci urbanului, deşi în cadrul acestuia au fost folosite mai întâi şi sunt mai extinse. Comunităţile rurale se pot dezvolta (moderniza) păstrându-şi specificul sociocultural.

O asemenea luare de poziţie atrage atenţia asupra consecinţelor nedorite sau chiar negative care pot să decurgă din transpunerea exagerată a modelelor urbane în comunităţile rurale şi din ignorarea trăsăturilor specifice ale ruralului ca mod de activitate şi mod de viaţă. Eşecul parţial sau total al unor acţiuni de sistematizare rurală, făcute după scheme urbane străine comunităţilor predominant agricole, scoate în evidenţă deficienţele serioase ale strategiei de urbanizare a ruralului şi impune conturarea, pe baze ştiinţifice, a unor modele specifice, adecvate şi nedisfuncţionale de dezvoltare a comunităţilor rurale.

Modernizarea şi urbanizarea sunt procese sociale corelate, ce acţionează concomitent asupra comunităţilor rurale şi urbane. Desigur, în condiţiile în care oraşele erau puţin dezvoltate, cum a fost şi situaţia ţării noastre, la mijlocul acestui secol, putem vorbi de un puternic proces de modernizare şi urbanizare a oraşelor.

La nivelul comunităţilor rurale, modernizarea şi urbanizarea se produc prin acţiunea unor factori interni (restructurarea tehnicilor de producţie, schimbarea formelor de organizare a producţiei, modificarea structurii ocupaţionale, diversificarea serviciilor sociale, creşterea nivelului de instrucţie) şi sociali globali (integrarea comunităţilor rurale în diviziunea economică şi socială din societate, mobilitatea

socială, intensificarea schimburilor sociale şi culturale, acţiunea mijloacelor de comunicare de masă etc.).

Un rol important în modernizarea şi urbanizarea comunităţilor umane teritoriale îl are **industrializarea**. Procesul de industrializare se realizează în mediul rural prin extinderea tehnicilor industriale în producţia agricolă şi prin implantarea unor obiective industriale. Industrializarea agriculturii prin mecanizare, automatizare, chimizare, creşterea rolului cercetării ştiinţifice au numeroase consecinţe teritoriale: creşterea producţiei, eliberarea de forţă de muncă, ameliorarea condiţiilor de muncă, îmbunătăţirea nivelului de trai. La aceste efecte pozitive se adaugă unele efecte secundare, neintenţionate, negative: perturbarea ciclurilor bio-geochimice, modificarea structurii solului, contaminări bacteriologice, consumuri mari de resurse neregenerabile. Aceste efecte sunt datorate în mare parte modului în care sunt folosite mijloacele industriale. Ca reacţie împotriva industrializării agriculturii, a apărut ideea de agricultură biologică sau ecologică, prin care se încearcă eliminarea sau cel puţin diminuarea unor efecte negative ale industrializării şi protecţia mediului înconjurător. Se insistă ca agricultura şi mediul rural să fie integrate în politici mai cuprinzătoare de dezvoltare durabilă.

Implantarea unor întreprinderi industriale în mediul rural modifică peisajul rural şi organizarea socială a comunităţii în care se face implantarea, creează noi nevoi sociale (nevoia de locuinţe, de servicii publice, de dotări edilitare), contribuie la creşterea demografică a comunităţii, generează noi modele de comportament şi noi valori sociale. Implantarea industriilor în comunităţile rurale antrenează un ansamblu de transformări demografice, administrative, culturale şi psihice care dau naştere unui proces de modernizare şi urbanizare.

Ca urmare a proceselor de urbanizare şi industrializare, populaţia urbană a crescut în toate ţările, atât ca volum, cât şi ca pondere în populaţia totală, în unele ţări ajungând să cuprindă cea mai mare parte a populaţiei.

Procesele de urbanizare considerate prin indicatorul ponderii populaţiei urbane în populaţia totală nu sunt ireversibile. Pot exista perioade în dezvoltarea economică şi socială a unei ţări în care, datorită unor dificultăţi economice, fluxurile migraţionale se inversează. Dacă în mod obişnuit aceste fluxuri erau predominant de la comunităţile rurale spre cele urbane, ele pot avea, temporar, şi direcţia opusă. Acest fenomen s-a întâmplat şi în România în anii 1990, când, datorită declinului unor activităţi industriale, o parte a populaţiei urbane (mai ales cea de urbanizare recentă) a revenit în mediul rural unde a găsit condiţii de supravieţuire. Acest fenomen de dezurbanizare este alimentat şi de pensionarii care nu mai pot face faţă costurilor tot mai ridicate ale vieţii urbane şi preferă să se mute în localităţi rurale, care le oferă condiţii de trai mai avantajoase.

Studiu de caz I
Structuri agricole şi comunităţi rurale în România

Într-o mai mare măsură decât alte ţări est-europene, în ultimii 50 de ani, România a fost terenul experimentării unor structuri agricole foarte diverse. De menţionat că, în majoritatea situaţiilor, noile structuri agricole nu au fost rezultatul dinamicii interne a lumii agricole şi rurale, ci au fost de cele mai multe ori induse din exterior, prin decizii macropolitice contrare intereselor şi opţiunilor locuitorilor rurali. Implicaţiile acestor „experimentări" structurale sunt cu atât mai dramatice cu cât în România agricultura a deţinut şi continuă să deţină o pondere importantă în ansamblul activităţilor economice, iar populaţia rurală reprezintă şi astăzi o parte semnificativă din populaţia totală a ţării. Mai mult decât în alte ţări europene, agricultura şi mediul rural sunt puternic corelate în România, majoritatea sătenilor fiind ocupaţi în agricultură şi aproape toţi agricultorii trăind în mediul rural.

Predominanţa ruralului asupra ansamblului social – din punct de vedere statistic şi cultural – a imprimat trăsături specifice întregii societăţi româneşti şi a generat şi un anumit tip de comportamente culturale şi politice. Înrădăcinarea puternică în rural explică multe din actualele caracteristici ale societăţii româneşti. Spre deosebire de majoritatea societăţilor europene, amprenta rurală va continua şi în viitor să determine dinamica societăţii româneşti.

1. Structurile agricole din perioada precomunistă

În primele patru decenii ale acestui secol, în România coexistau un număr mare de mici exploatări, familii fără pământ şi mari exploatări de tip capitalist şi precapitalist. În această perioadă s-a declanşat un proces de modernizare a agriculturii care a condus la creşterea producţiilor agricole, România devenind unul dintre principalii producători şi exportatori europeni de produse agro-alimentare. Se ajunsese la situaţia în care anumite ţări vest-europene depindeau în proporţie de 20-25% de importurile de cereale şi alte produse agricole din România.

Agricultura a generat o parte semnificativă a capitalurilor utilizate pentru dezvoltarea activităţilor nonagricole. Potenţialul agricol şi rezervele însemnate de anumite materii prime au determinat în mare măsură şi situaţia României în cel de-al doilea război mondial, precum şi statutul ţării în confruntările geopolitice care au urmat.

Deşi procesele de modernizare din primele patru decenii ale secolului XX au fost importante, agricultura românească prezenta în continuare deficienţe structurale (considerate din perspectiva unei agriculturi productiviste), iar în mediul rural existau puternice disparităţi (tabelul 10.1).

Tabelul 10.1. Exploatări agricole pe clase de mărime (1930)

Clase de mărime în hectare de suprafaţă agricolă totală	Exploatări agricole %	Suprafaţă agricolă %
0-5	74,95	25,82
5-10	17,10	20,04
10-20	5,50	11,95
20-50	1,70	7,77
50-100	0,37	4,53
100-200	0,17	3,95
200-300	0,13	6,66
Peste 300	0,08	17,08
Total	100,00	100,00

Sursa: Recensământul agricol din anul 1930, Institutul de Statistică, Bucureşti, 1930.

În această situaţie, **reforma agrară** a fost considerată o precondiţie necesară pentru dezvoltarea agriculturii şi pentru o nouă evoluţie rurală. Legiferată în martie 1945, ea a avut ca scop creşterea dimensiunilor exploatărilor agricole mai mici de 5 hectare, crearea de noi exploatări agricole pentru ţăranii fără pământ, înfiinţarea de unităţi agricole de stat în jurul oraşelor pentru aprovizionarea pieţelor urbane, rezervarea anumitor terenuri agricole în vederea construirii de ferme experimentale şi şcoli agricole. Prin reforma agrară au fost expropriate fără despăgubiri (confiscate) 1.468.000 hectare şi ulterior încă 500.000 hectare. Din aceste terenuri, circa 1.100.000 hectare au fost repartizate la 918.000 ţărani, restul fiind utilizate pentru crearea de ferme de stat şi în alte scopuri. Cu toate că parcelele acordate ţăranilor erau relativ mici, în jur de 1 hectar, reforma a permis consolidarea micii proprietăţi ţărăneşti. Au fost create peste 400.000 de noi exploatări agricole şi alte 500.000 şi-au mărit suprafeţele (tabelul 10.2). Numărul total al exploatărilor agricole a crescut, în timp ce numărul ţăranilor fără pământ a scăzut. Dezvoltarea cea mai puternică atât ca număr, cât şi ca pondere în agricultura naţională au înregistrat-o exploatările de 1-5 hectare. Reforma a condus la consolidarea poziţiei economice şi sociale a ţăranilor şi la ameliorarea condiţiilor lor de viaţă.

Cu toate acestea, reforma agrară nu a soluţionat decât parţial dificultăţile structurale din agricultura românească. Exploatările au rămas de mici dimensiuni în raport cu exigenţele tehnice şi economice ale unei dezvoltări moderne şi cu noile condiţii de competitivitate de pe pieţele internaţionale de produse agro-alimentare. Tehnicile de producţie fiind în continuare cele tradiţionale, veniturile erau relativ modeste, ceea ce nu permitea achiziţionarea de noi tehnici, care erau costisitoare. Productivitatea muncii era scăzută, iar forţa de muncă era utilizată incomplet. Cu toate că reforma agrară a permis o anumită diminuare a disparităţilor intersectoriale, diferenţele de venituri între mediul rural şi cel urban erau încă puternice.

Tabelul 10.2. Exploatări agricole pe clase de mărime (1948)

Clase de mărime în hectare de suprafaţă agricolă totală	Exploatări agricole	
	Număr (mii)	Pondere (%)
0-0,5	232	7,6
0,5-1,0	295	9,6
1,0-3,0	1.103	36,0
3,0-5,0	704	22,9
5,0-10,0	546	17,8
10,0-20,0	150	4,9
20,0-30,0	32	1,0
Peste 30	5	0,2
Total	3.067	100,0

Sursa: *Recensământul agricol din 1948*, Direcţia Centrală de Statistică, Bucureşti, 1948.

Dificultăţile structurale ale agriculturii româneşti au fost folosite de propaganda comunistă pentru a justifica schimbarea radicală a structurilor de proprietate şi a formelor de punere în valoare.

2. Structurile agricole în perioada comunistă

Procesul de urbanizare şi industrializare declanşat în perioada comunistă necesita cantităţi tot mai mari de produse agro-alimentare pentru populaţia urbană şi industrială, de materii prime pentru industriile agro-alimentare, de resurse financiare şi umane care să asigure creşterea industrială. Din perspectiva statului comunist, structurile agricole existente nu permiteau o extindere rapidă a schimburilor sectoriale, o puternică dezvoltare a sectoarelor neagricole şi o utilizare eficientă a tuturor resurselor societăţii. În realitate, ideea nedeclarată ca atare de aparatul politic-statal comunist era aceea că menţinerea proprietăţii private în agricultură nu permitea controlul total al statului asupra unui sector economic şi social extrem de important. La aceasta se mai adăuga şi reticenţa, dacă nu chiar ostilitatea partidului comunist faţă de ţărani, consideraţi de Marx şi Lenin ca o clasă nesigură ce trebuia să fie controlată îndeaproape de proletariatul industrial.

Restructurarea comunistă a agriculturii, schimbarea structurilor de proprietate şi reorganizarea unităţilor de producţie prin colectivizarea agriculturii, formarea şi dezvoltarea marilor întreprinderi agricole de stat din perioada 1949-1962 au avut obiective de ordin economic, politic şi social.

1. Soluţionarea radicală, conform modelului sovietic, a problemei agrare. Scopurile declarate erau creşterea producţiei agricole, modernizarea tehnicilor de producţie, ameliorarea condiţiilor de muncă din agricultură, creşterea nivelului de viaţă din mediul rural.

2. Dezvoltarea funcţiilor agriculturii : intensificarea participării agriculturii la dezvoltarea industrială şi urbană a ţării prin creşterea livrărilor de produse agro-alimentare ; mărirea transferurilor intersectoriale de forţă de muncă ; asigurarea de resurse de investiţii ; intensificarea participării agriculturii la schimburile internaţionale. Scopul real era acela de a aservi agricultura obiectivelor de dezvoltare industrială. Capitalurile necesare dezvoltării industriale erau foarte puţine ; potenţialul industrial al ţării, relativ redus comparativ cu alte ţări, fusese în bună parte distrus în perioada războiului, fie ca urmare a desfăşurării ostilităţilor, fie ca urmare a capturilor fără temei făcute de trupele sovietice de ocupaţie. Accesul la capitalurile internaţionale nu era posibil : Cortina de Fier izola România de zonele deţinătoare de capitaluri, iar ţările devenite comuniste nu dispuneau nici ele de capitaluri. În aceste condiţii, singura sursă pentru capitalul industrial o reprezenta prelevarea resurselor create în agricultură. Un timp, aceasta s-a făcut prin măsuri forţate, de tip poliţienesc (confiscarea de produse, constrângerea ţăranilor să încheie contracte de livrare în condiţii dezavantajoase) sau prin utilizarea unor mijloace paraeconomice (menţinerea intenţionată a preţurilor produselor agricole la niveluri foarte scăzute, livrarea de către stat a produselor industriale la preţuri disproporţionat de mari în raport cu preţurile produselor agricole). Transferul de capitaluri din agricultură spre ramuri neagricole nu s-a făcut numai în limitele plusvalorii din agricultură, ci a afectat chiar şi posibilităţile de reproducţie, fapt ce a provocat o decădere relativă a acestui sector.

România fusese obligată prin tratatele de pace cu Uniunea Sovietică la plata unor mari despăgubiri de război. Una dintre sursele principale pentru plata acestor despăgubiri o reprezentau tot produsele agro-alimentare. Mijloacele indirecte de prelevare a capitalurilor din agricultură s-au dovedit a fi greoaie şi costisitoare. Pentru statul comunist, acest lucru se putea realiza mult mai uşor prin controlul direct al proprietăţilor agricole.

3. Al treilea obiectiv era de natură predominant politică şi ideologică : integrarea agriculturii în sistemul socialist unitar ; generalizarea relaţiilor de producţie socialiste în agricultură, transformarea conştiinţei sociale a ţăranilor şi consolidarea alianţei politice dintre ţărani şi muncitori.

Atitudinea lumii rurale faţă de restructurările impuse de statul comunist a fost, în general, una de rezistenţă. Ţăranii percepeau noile structuri de proprietate şi producţie ca fiind în contrasens cu tradiţiile româneşti şi opuse intereselor lor. După informaţiile pe care le deţinem, România este singura ţară din sfera dominaţiei sovietice în care s-a manifestat o rezistenţă puternică şi de lungă durată a ţărănimii împotriva introducerii modelelor socialiste. Această rezistenţă a luat inclusiv forma luptei armatei de gherilă, la ea participând mii de ţărani, care s-au retras în munţi şi s-au organizat în grupuri înarmate. Reprimarea gherilei ţărăneşti din România a durat circa 15 ani şi a provocat un număr foarte mare de victime (după unele surse, numărul victimelor colectivizării a fost de circa 250.000-300.000, din care câteva

zeci de mii sunt victimele masacrelor făcute de formaţiunile armatei şi poliţiei secrete). Rezistenţa ţărănimii române faţă de colectivizare constituie un capitol de istorie socială şi politică încă insuficient elaborat, care abia a început să fie scris.

Tabelul 10.3. Structuri de proprietate în agricultură (1950-1989)

Tipuri de proprietate	Ponderea în suprafaţa agricolă utilizată				
	1950	1955	1960	1970	1989
Unităţi agricole de stat	21,6	25,5	29,4	30,1	30,1
Cooperative agricole de producţie	2,0	6,4	31,5	60,5	60,5
Exploatări agricole familiale	76,4	8,1	39,1	9,4	9,4
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Sursa: *Anuarul statistic al României*, Direcţia Centrală de Statistică, Bucureşti.

Politica de transformare a structurilor agricole a traversat mai multe etape şi a recurs la o diversitate de forme de integrare orizontală şi verticală, până s-a ajuns la sistemul de la sfârşitul anilor '80. Acest sistem cuprindea: întreprinderi agricole de stat, staţiuni de mecanizare a agriculturii, cooperative agricole de producţie şi exploatări agricole familiale (tabelul 10.3).

Întreprinderile agricole de stat şi cooperativele agricole de producţie au fost supuse unui puternic proces de integrare orizontală şi verticală, iar în anii 1970-1980 au crescut investiţiile în sectorul agricol socialist, în scopul evitării prăbuşirii sale. În paralel, exploatările agricole familiale au fost supuse unor noi limitări. Cu toate acestea, rezultatele politicilor agricole comuniste au fost catastrofale. Deşi persecutate şi lipsite de mijloace tehnice, exploatările agricole familiale produceau de 10 ori mai mult raportat la suprafaţa agricolă pe care o deţineau comparativ cu exploatările agricole de stat şi cooperatiste. Randamentele pe suprafaţa agricolă utilizată din exploatările agricole familiale erau de 9 ori mai mari faţă de cele din exploatările de stat şi de 11 ori mai mari faţă de cele din cooperativele agricole de producţie.

Cooperativizarea agriculturii a provocat un adevărat exod rural. Peste cinci milioane de locuitori rurali şi-au părăsit satele şi au migrat spre oraşe în căutarea unui loc de muncă. Exodul rural a provocat fenomene puternice de îmbătrânire a populaţiei rurale şi de îmbătrânire şi feminizare a populaţiei agricole active. În unele zone ale ţării au fost atinse limitele minime ale posibilităţilor de reproducere biologică locală, unele sate fiind ameninţate cu dispariţia în decursul unei generaţii.

În deceniul al optulea s-a declanşat şi un aberant proces de „sistematizare" a localităţilor rurale. Scopul declarat era ameliorarea condiţiilor de viaţă din mediul rural şi modernizarea infrastructurii edilitare locale. Scopul nedeclarat era limitarea sau anularea posibilităţilor de autoaprovizionare a familiilor rurale şi constrângerea acestora de a lucra numai în unităţile agricole de tip socialist. Căderea regimului comunist a stopat procesul de „sistematizare" care, în câteva cazuri, a condus la dispariţia unor sate.

În România, cooperativizarea agriculturii s-a făcut practic prin confiscarea pământurilor ţăranilor, fapt ce explică ostilitatea ţăranilor faţă de această formă de organizare a producţiei, care nu a reuşit să se facă acceptată nici în localităţile în care a funcţionat timp de 40 de ani.

3. Restructurările din perioada posttotalitară

Refuzul structurilor agricole de tip comunist a devenit evident imediat după căderea regimului comunist. Destructurarea sistemului agriculturii socialiste a început fără întârziere şi în mod masiv.

Schimbările au avut loc pe două paliere: unul – al schimbărilor spontane, necontrolate, şi al doilea – al modificărilor legislative şi normative.

În primul caz, comunităţile locale au procedat din proprie iniţiativă la dizolvarea cooperativelor agricole de producţie şi la redistribuirea pământului foştilor proprietari. Din diverse motive (inclusiv de ordin electoral), puterea politică a acceptat aceste destructurări spontane sau cel puţin nu le-a opus o rezistenţă fermă, ritmul şi amploarea lor fiind foarte diferite de la o zonă la alta.

În al doilea caz, destructurările şi restructurările s-au produs prin intermediul unor măsuri legislative sau, cel puţin, s-a procedat la o legiferare a schimbărilor care avuseseră loc în mod spontan. Prima măsură legislativă adoptată la sfârşitul anului 1989 a avut ca obiectiv repararea unor erori grave comise în timpul colectivizării comuniste. Măsurile adoptate priveau extinderea drepturilor de proprietate sau administrare directă ale familiilor de agricultori. În timpul regimului comunist, agricultorii aveau dreptul de a exploata direct circa 0,3 hectare de teren agricol. Prin legiferările de la sfârşitul anului 1989, drepturile de exploatare directă au fost extinse la un hectar sau mai mult, în raport cu gradul de fertilitate al terenului. Nu se urmărea dezafectarea cooperativelor de producţie. Dimpotrivă, s-a încercat argumentarea că modul de punere în valoare de tip cooperatist nu e caracteristic societăţilor comuniste; dimpotrivă, el este practicat şi în unele societăţi vest-europene. Această propagandă nu a fost însă suficient de persuasivă. Cooperativele agricole de tip socialist au discreditat toate formele de cooperare în producţia agricolă. Schimbările la nivelul comunităţilor locale au fost mult mai rapide şi mai importante decât estimau principalele instituţii politice ale ţării.

Sub presiunea schimbărilor deja produse şi pentru a marca un nou punct de rupere cu vechile structuri şi practici comuniste, Parlamentul României a adoptat *Legea fondului funciar* (Legea nr. 18/1991), care prevede că terenurile de orice fel, indiferent de deţinători şi de titlul în baza căruia sunt deţinute, formează fondul funciar al României. Terenurile pot face obiectul drepturilor de proprietate privată (având ca titulari persoane fizice sau juridice) sau pot aparţine domeniului public. Terenurile incluse în categoria domeniului public pot fi de interes naţional sau local, proprietarul fiind după caz statul sau comunităţile locale. Legea prevede

reconstituirea, cel puţin parţială, a drepturilor de proprietate. Astfel, terenurile cooperativelor agricole de producţie situate în intravilanul comunităţilor reintră în proprietatea foştilor proprietari sau a moştenitorilor acestora.

Legea nu prevedea o reconstituire integrală a vechilor titluri de proprietate. Suprafaţa agricolă maximă ce putea fi deţinută în proprietate a fost limitată la 10 hectare echivalent teren arabil, indiferent de mărimea proprietăţii la data constituirii cooperativei agricole. Parlamentul a avansat mai multe argumente în direcţia nereconstituirii integrale a fostelor proprietăţi funciare. Mai întâi, un motiv de ordin politic : evitarea, cel puţin pentru perioada următorilor cinci ani, a unor clivaje importante în agricultură şi mediul rural. Argumentul este cel puţin discutabil din perspectiva principiilor constituţionale care garantează proprietatea privată. În al doilea rând, suprafeţele deţinute de cooperativele agricole de producţie în momentul desfiinţării lor sunt mai mici decât suma proprietăţilor aduse de ţărani la intrarea în cooperativă : unele terenuri s-au degradat, pe altele s-au făcut investiţii industriale sau au fost amenajate ca zone de locuit. Retrocedarea completă a fostelor proprietăţi nu mai este posibilă în majoritatea cazurilor. În al treilea rând, timp de mai multe decenii, în cooperativele agricole au lucrat şi ţărani fără pământ. Privarea acestora de orice posibilitate de a deţine sau exploata direct o suprafaţă de pământ a fost considerată o măsură antisocială, ce putea avea drept efecte creşterea şomajului şi a pauperităţii în agricultură şi în mediul rural. Prin Legea fondului funciar s-a încercat realizarea unui echilibru între principiile de drept şi raţiunile de ordin politic şi social.

Reconstituirea proprietăţilor a fost făcută numai la cerere, de către o comisie locală. Persoanele îndreptăţite au primit titlurile de proprietate. Legea stabileşte condiţiile de folosire a terenurilor revenite în proprietate, condiţiile de protecţie a mediului şi condiţiile în care pot fi înstrăinate terenurile. Nerespectarea acestor condiţii atrage după sine pierderea dreptului de exercitare a titlului de proprietate şi obligaţia de a înstrăina terenurile. Pe motive de ordin social şi economic, legea include prevederi de limitare a concentrării proprietăţii agricole (suprafaţa maximă ce poate fi deţinută de o familie este de 100 hectare echivalent teren agricol), precum şi măsuri de fragmentare, de parcelare a terenurilor deţinute de un proprietar (sunt încurajate comasările de terenuri prin schimburile efectuate între proprietari sau ca urmare a unor lucrări de amenajare a teritoriului).

Restructurarea agriculturii româneşti în perioada posttotalitară se face în condiţii foarte diferite de la o regiune la alta şi chiar de la o comunitate la alta. Pot fi identificate câteva **tipuri de situaţii** :

1. *Zone cu un potenţial important de terenuri agricole şi cu o densitate demografică scăzută.* Aici reconstituirea proprietăţilor s-a făcut fără dificultăţi. În aceste zone, înainte de colectivizare au existat proprietăţi de dimensiuni mari. Întrucât Legea fondului funciar din 1991 limitează mărimea proprietăţii ce poate fi deţinută de o familie, nu toate suprafeţele agricole au fost retrocedate foştilor proprietari. Au rezultat suprafeţe mari ce au rămas în rezervă, la dispoziţia comisiilor locale.

În anii 1991 şi 1992, majoritatea terenurilor din rezerva locală nu au fost puse în valoare sau nu au fost decât parţial valorificate, situaţia s-a perpetuat până la sfârşitul anilor '90. Familiile şi-au concentrat întreaga activitate asupra terenurilor aflate în proprietate şi nu şi-au manifestat disponibilitatea de a lucra terenurile din rezervă. În anii 1991-1992, la nivelul agriculturii naţionale s-au înregistrat importante pierderi ca urmare a nevalorificării unor importante suprafeţe de pământ. Situaţia s-a ameliorat parţial după anul 1993, dar persistă totuşi fenomenul de subtilizare a terenurilor neretrocedate.

În aceste zone s-a încercat organizarea unor asociaţii ale producătorilor agricoli particulari. Rezultatele sunt însă foarte modeste. La nivelul întregii ţări nu pot fi identificate mai mult de 10-20 asociaţii agricole rentabile. Reacţia negativă faţă de orice formă de cooperare în producţia agricolă continuă să fie foarte puternică.

2. *Zone cu potenţial important de terenuri agricole şi cu mare densitate demografică şi zone cu potenţial redus de terenuri agricole şi cu densitate demografică scăzută*. În aceste zone disoluţia cooperativelor agricole de producţie s-a făcut fără mari dificultăţi. Solicitările de pământ ale agricultorilor au fost acoperite de resursele existente la nivel local. Nu s-au manifestat nici nemulţumiri semnificative şi nu au rezultat nici rezerve de terenuri care să rămână nelucrate.

3. *Zone cu un potenţial redus de terenuri agricole şi cu o densitate demografică mare*. În aceste zone a existat un deficit de terenuri în raport cu cererea locală. Acesta a rezultat fie dintr-o creştere demografică puternică (rată ridicată a natalităţii şi presiuni mari ale urmaşilor asupra moştenirii), fie din rata scăzută a emigraţiilor şi rata mare a imigraţiilor, fie din schimbarea destinaţiei unor terenuri (scoatere din utilizarea agricolă, înstrăinări, degradări), fie din combinarea acestor factori. Solicitările locale de punere în proprietate nu au putut fi satisfăcute decât parţial, ceea ce a provocat numeroase nemulţumiri sau chiar conflicte locale puternice.

Ponderea celor trei categorii de zone în totalul agriculturii naţionale este aproximativ egală. Se manifestă însă tendinţa ca ponderea zonelor cu deficit de terenuri agricole (raportat la solicitările locale) să crească, datorită schimbării fluxurilor migratorii. Din pricina crizei resimţite de multe ramuri neagricole (în special sectoarele industrial şi de construcţii), a scăzut numărul locurilor de muncă oferite populaţiei rurale. Ca şi în alte situaţii de criză şi de mărire a şomajului industrial, se accentuează presiunile în sectorul agricol. Mulţi lucrători din sectoarele neagricole îşi caută refugiul în activităţile agricole, care, cel puţin, le asigură autoaprovizionarea. În România, acest fenomen este cu atât mai puternic cu cât mulţi lucrători din sectoarele neagricole continuau să fie legaţi de mediul rural. La sfârşitul anilor '80, circa o treime din totalul familiilor rurale combina activităţile agricole cu cele neagricole : unii membri ai familiei lucrau în agricultură, alţii în sectoare neagricole sau aceeaşi persoană lucra o parte din timp în agricultură şi o parte în sectoare neagricole.

O relansare masivă a activităţilor industriale este puţin probabilă pe termen scurt. Noile locuri de muncă oferite în sectorul privat pretind calificări la care forţa de muncă din mediul rural corespunde într-o mică măsură. Şansele economice oferite de agro-turism (deşi importante pentru ansamblul economiei naţionale) sunt concentrate doar în anumite zone ale ţării. Posibilităţile de activitate şi de supravieţuire ale majorităţii sătenilor vor continua să fie dependente, cel puţin pe termen scurt, de activităţile agricole.

Ritmul refacerii proprietăţii private în agricultură este foarte inegal de la o zonă la alta. În toate localităţile din ţară au fost reconstituite toate sau majoritatea drepturilor de proprietate, dar titlurile de proprietate nu s-au acordat integral sau au fost acordate în proporţii foarte diferite. Ritmul inegal se explică atât prin dificultăţile locale (mai ales în zonele cu deficit de terenuri agricole sau în care terenurile agricole au fost supuse mai multor înstrăinări), cât şi datorită rezistenţei pe care o opune fosta „nomenklatură" rurală la dezafectarea cooperativelor agricole. Această mică „nomenklatură" rurală, formată din preşedinţi de cooperative, contabili, ingineri agronomi, medici veterinari, îşi pierde privilegiile relative avute anterior ca urmare a desfiinţării cooperativelor agricole de producţie. Din perspectiva intereselor ei directe, este de înţeles că se încearcă menţinerea unor structuri vechi. În această acţiune, „nomemklatura" rurală locală este sprijinită şi de birocraţia administraţiei agricole de la nivelul judeţelor. Alegerile locale şi generale din ultimii ani scot în mod indirect în evidenţă forţa „nomenklaturii" rurale, cât şi persistenţa fostelor structuri de proprietate şi de punere în valoare. Votul masiv de stânga din unele zone rurale este un indicator în acest sens. De regulă, orientarea spre stânga a electoratului rural se manifestă în zonele mai sărace, în zonele în care au existat mari latifundii în perioada precomunistă şi în zonele în care proprietatea agricolă ţărănească nu a avut o tradiţie îndelungată. Aparent surprinzător, unii factori istorici ce păreau estompaţi de trecerea timpului continuă să explice anumite comportamente şi atitudini actuale. În ultimii ani, s-a înregistrat însă o orientare a „nomenklaturii" rurale spre alte activităţi, astfel încât presiunea asupra menţinerii vechilor structuri de punere în valoare în agricultură au scăzut. În unele zone devine clară şi o reorientare a electoratului rural spre grupările politice de centru sau de centru-dreapta.

Nu este posibilă încă decât o estimare provizorie a **consecinţelor schimbărilor structurilor de proprietate şi a modurilor de punere în valoare în agricultura românească**. O primă consecinţă evidentă constă în creşterea gradului de auto-aprovizionare a familiilor rurale şi o îmbunătăţire a nivelului de trai din mediul rural. Din punct de vedere social, rezultatele sunt acceptabile pentru majoritatea agricultorilor şi a altor locuitori rurali ce depind de activitatea din agricultură.

La nivel naţional, a scăzut ponderea produselor agro-alimentare vehiculate prin unităţile specializate ale statului şi, implicit, s-a redus controlul statului (cel puţin controlul centralizat al statului) asupra producerii şi comercializării produselor agro-alimentare. Organismele centrale ale statului îşi exprimă nemulţumirea faţă de această situaţie, invocând dificultăţile sau imposibilitatea constituirii rezervelor

agro-alimentare pentru situaţiile de necesitate. O consecinţă corelativă constă în pierderea monopolului statului asupra exportului şi importului de produse agro-alimentare. Una dintre primele decizii luate după căderea regimului comunist a fost interzicerea exporturilor de produse agro-alimentare. Această măsură a avut un impact foarte mare, deoarece în anii '80 populaţia din România ajunsese să fie înfometată ca urmare a unui export agro-alimentar aberant. Totuşi, produsele agro-alimentare constituie una dintre posibilităţile majore de pătrundere a României pe pieţele internaţionale. Exporturile din această categorie sunt relativ competitive: calitate bună, conformitate cu standardele sanitare şi ecologice internaţionale, costuri de producţie mici rezultate mai ales din costurile relativ scăzute ale forţei de muncă. De asemenea, potenţialul agricol intern poate genera excedente importante pentru export. Pierderea monopolului exportului de produse agro-alimentare de către stat a atras o importantă diminuare a veniturilor în monedă convertibilă.

Evidenţa statistică a producţiei agricole şi a modului de utilizare a acestei producţii este o operaţie foarte dificilă, atât datorită organizării defectuoase sau neorganizării evidenţelor statistice primare, cât şi datorită reticenţelor sau ostilităţii manifestate de agricultori faţă de orice formă de evidenţă statistică. Regimul comunist a folosit statistica agricolă fie pentru a deforma realităţile, fie pentru a exploata agricultorii. Atitudinea negativă a agricultorilor faţă de statistică şi faţă de evidenţele contabile are o întemeiere în experienţa tristă pe care aceştia au trăit-o timp de 40 de ani. Este deci dificil de prezentat o dinamică precisă a producţiilor agricole. Studiile de caz au pus însă în evidenţă o creştere puternică a cantităţii totale a producţiei obţinute în exploatările private, o creştere a calităţii şi o creştere absolută a cantităţilor comercializate în afara exploatărilor. Indirect, acest fapt poate fi constatat şi din mărirea gradului de aprovizionare a pieţelor urbane private (cele în care producătorii îşi vând produsele direct la consumatori). De remarcat că preţurile practicate pe aceste pieţe sunt relativ mai mici decât cele de pe pieţele controlate de stat. De asemenea, preţurile la produsele agro-alimentare practicate de producătorii privaţi au crescut într-un ritm mai lent decât preţurile la produsele industriale. În perioada 1990-1993, creşterea medie a preţurilor a fost de 30 de ori la produsele industriale şi numai de 10 ori la produsele agricole de pe piaţa privată. Având în vedere faptul că piaţa privată urbană deţine o mare pondere în totalul aprovizionării şi consumului populaţiei urbane, rezultă că agricultura privată a avut un rol de temporizare a inflaţiei şi a influenţat benefic nivelul de trai din mediul urban.

O altă consecinţă importantă constă în faptul că agricultura privată este unul dintre puţinele sectoare din economia românească în care au început să funcţioneze în mod real mecanismele economiei de piaţă. Dinamica preţurilor produselor agro--alimentare este proba cea mai concludentă a acestei afirmaţii.

Aceste rezultate notabile au fost obţinute în condiţiile în care exploatările agricole familiale sunt nevoite să apeleze aproape exclusiv la propriile resurse. Inflaţia fiind foarte puternică, creditele se obţin dificil sau se oferă în condiţii descurajatoare (rata medie anuală la creditele bancare este de 65%). Deşi băncile agricole au fost

autorizate să ofere credite în condiţii relativ avantajoase (cu o rată a dobânzii de numai 15%), majoritatea agricultorilor nu au acces la aceste credite fie datorită puţinătăţii acestora, fie datorită unor practici incorecte în acordarea de credite preferenţiale. Dotarea exploatărilor familiale cu echipament modern este foarte redusă, operaţiile manuale continuând să aibă o mare pondere. Utilizarea staţiunilor de maşini agricole (cu capital majoritar de stat) este puţin răspândită, din cauza preţurilor foarte ridicate pe care acestea le practică: executarea doar a câtorva lucrări mecanice de bază poate depăşi 50% din preţul total al recoltei. În multe zone din ţară, unităţile de mecanizare a agriculturii sunt percepute ca mijloace de constrângere a agricultorilor privaţi de a se asocia din nou în forme de producţie cooperatiste. Studiile de caz arată că în zonele din jurul marilor oraşe a început să crească numărul exploatărilor familiale care se modernizează. Sunt, de asemenea, vizibile semnele unei concentrări private a pământului, deşi măsurile legislative încearcă să împiedice acest proces.

Rotaţia rapidă a capitalurilor în agricultură şi libertatea mai mare de acţiune din acest sector atrag investiţiile de capital provenite din alte sectoare. Acest fapt oferă posibilităţi suplimentare de modernizare a producţiei şi transformării produselor agricole. A crescut numărul şi volumul de afaceri ale întreprinderilor particulare care se ocupă cu transformarea produselor agricole şi cu comercializarea urbană prin unităţi proprii. Calitatea prelucrării, ambalării, depozitării şi prezentării este mult mai ridicată decât cea de la nivelul unităţilor de stat. Concurenţa dintre sectorul privat şi cel de stat se va accentua şi, dacă tendinţele prezente se vor menţine, aceasta se va face în defavoarea sectorului de stat. Utilizarea unor mijloace extraeconomice de protejare a sectorului de stat nu este eficientă şi are tot mai puţini susţinători. Nici monopolul aproape exclusiv al statului asupra principalelor spaţii comerciale urbane nu va mai putea fi un factor suficient de important în protejarea comerţului de stat de produse agro-alimentare. Din punct de vedere politic şi economic, agricultura privată probează posibilitatea eficienţei reprivatizării economiei. Desigur, ceea ce este posibil în agricultură nu poate fi extins ca fiind la fel de valabil şi pentru coloşii industriali.

Studiu de caz II
Mediul rural din România și integrarea europeană

1. Declinul mediului rural

1.1. *Cauze ale declinului mediului rural*

Declinul mediului rural se datorează acțiunii unor factori din interiorul și din exteriorul comunităților rurale, a unor factori de lungă durată și a unora care au intervenit relativ recent. Acțiunea lor se combină în forme foarte diferite la nivelul comunităților rurale, ceea ce face ca și situația acestor comunități să fie foarte diferită de la o zonă la alta și chiar de la o localitate la alta. Din multitudinea acestor factori i-am reținut pe cei mai răspândiți și pe cei cu influența cea mai mare.

1.1.1. *Declinul demografic*

Este un proces general, care acționează atât în mediul rural, cât și în mediul urban și care se manifestă în majoritatea țărilor dezvoltate. Deși România este o țară cu un nivel economic scăzut, ea face totuși parte din categoria țărilor dezvoltate în privința comportamentelor demografice și familiale. Unele țări capitaliste dezvoltate în care declinul demografic a intervenit în urmă cu câteva decenii au reușit, temporar, să mențină relativ constante volumele demografice totale prin primirea masivă de imigranți. Mulți ani, această politică a fost convenabilă din mai multe puncte de vedere: demografic (se compensau deficitele de spor natural); economic (se compensau deficitele de forță de muncă, mai ales în sectoarele cu munci necalificate, slab calificate sau considerate penibile; se susțineau perioadele de expansiune economică în care era nevoie de forță de muncă suplimentară, ce putea fi ușor disponibilizată în perioadele de stagnare sau de recesiune economică, fără a se provoca problemele legate de un număr mare de șomeri); politic (nelimitarea imigrațiilor era în concordanță cu declarațiile politice sau reglementările naționale ori comunitare privind libera circulație a persoanelor). Numărul imigranților a crescut însă foarte rapid în unele țări, fapt ce a generat o serie de probleme sociale de mare complexitate, care au luat prin surprindere multe segmente sociale din țările respective, deși ele fuseseră anticipate de demografi și sociologi. Politicile bazate pe imigrații masive au început să fie privite cu scepticism sau chiar respinse de unele formațiuni politice. **Imigrațiile masive** au provocat șocuri culturale și tensiuni intracomunitare. Sentimentele de xenofobie au început să se extindă în toate categoriile sociale. Această stare de fapt a fost valorificată de unele formațiuni politice de dreapta, care au formulat politici antiimigraționiste evidente. În unele țări s-a ajuns

la adevărate fracturi sociale în raport cu politica faţă de imigraţii. Admiţând ideea că unele sentimente xenofobe provocate de imigraţii au fost, în parte, manipulate sau exagerate de către formaţiuni politice extremiste, rămâne totuşi problema numărului relativ mare de alegători care în Italia, Austria, Franţa, Olanda au votat pentru aceste formaţiuni.

România nu poate să-şi rezolve deficitele demografice pe seama imigraţiilor. Dimpotrivă, ea este o ţară cu o emigraţie masivă, care pierde anual resurse importante pentru dezvoltarea internă. În general, pleacă populaţie tânără cu un nivel superior de calificare.

În mediul rural, în mod tradiţional, natalitatea era mult mai ridicată decât în mediul urban. Numărul mediu de copii pe familie era aproape dublu faţă de familiile urbane. În a doua jumătate a secolului XX, mai mult de jumătate din creşterea demografică urbană a fost asigurată pe baza venirilor din mediul rural. În unele sate, migraţiile au fost atât de puternice, încât au afectat capacitatea de supravieţuire a comunităţii. Comunităţile rurale au cunoscut evidente **fenomene de „îmbătrânire"**, de creştere rapidă a ponderii populaţiei vârstnice. În consecinţă, rata natalităţii a început să scadă în multe colectivităţi rurale. După 1990, România a cunoscut un proces masiv de ruralizare, de revenire la sate a celor care migraseră anterior spre industriile urbane. Declinul sau prăbuşirea unor sectoare industriale a dus la creşterea accelerată a şomajului. Retrocedarea unor terenuri agricole a oferit celor aflaţi în această situaţie posibilitatea supravieţuirii prin subzistenţă. Cei reveniţi în sate preluaseră deja din perioada activităţii lor urbane unele modele demografice, pe care le-au reprodus în comunitatea în care au revenit (număr mic de copii). A doua categorie importantă care s-a mutat de la oraş la sat este formată din pensionari. Aceştia nu mai contează din punctul de vedere al natalităţii. Perioada fertilă a femeilor este în aproape toate cazurile încheiată. A treia categorie de noi locuitori rurali este reprezentată de familiile cu statut economic ridicat sau, cel puţin, peste medie, care şi-au construit locuinţe secundare sau chiar reşedinţe principale în localităţile rurale din zonele periurbane ale marilor oraşe. Aceşti locuitori rurali sunt, în general, rupţi de comunităţile rurale în care s-au instalat şi nu participă la viaţa socială locală. Din perspectivă demografică, nici această categorie de noi locuitori rurali nu contează. Natalitatea lor este, în general, scăzută, iar copiii lor nu intră în sistemul de învăţământ local. Aşa cum România nu-şi poate compensa deficitele demografice pe baza imigraţiilor, nici comunităţile rurale nu pot conta pe acest factor.

Scăderea demografică din sate a fost atât de puternică, încât s-a diminuat dramatic sau a dispărut complet populaţia de vârstă şcolară. În unele sate nu mai există elevi, iar şcolile sunt părăsite. În alte sate, numărul foarte mic de elevi pune probleme serioase în ceea ce priveşte rentabilitatea menţinerii unei şcoli. La această situaţie s-au găsit răspunsuri diferite: transportul cu mijloace oferite de inspectoratele şcolare sau de administraţia locală (elevii din satele fără şcoli sunt deplasaţi zilnic spre localităţile cele mai apropiate care dispun de şcolile necesare – o soluţie care,

deocamdată, este puţin practicată) ; deplasarea zilnică a copiilor pe jos (în perioadele cu intemperii, frecventarea şcolii încetează de regulă) ; neşcolarizarea copiilor (în condiţii de sărăcie, aceasta este soluţia cea mai ieftină, cel puţin pentru moment ; ulterior, analfabetismul devine foarte costisitor). O redresare demografică a mediului rural e puţin probabilă pe termen scurt şi mediu. Este necesar să se găsească soluţii în condiţiile unui declin demografic de lungă durată.

1.1.2. *Sărăcia*

În mod obişnuit, sărăcia este asociată cu **subeducaţia** sau cu analfabetismul. Aparent, acest factor nu ar trebui să aibă o influenţă atât de mare în condiţiile în care învăţământul general este gratuit. Este adevărat că statul, prin bugetele naţionale sau locale, acoperă o parte importantă a cheltuielilor instituţionale de şcolarizare. În unele sate, chiar şi aceste cheltuieli sunt efectuate cu greu. Într-o comunitate cu populaţie săracă, şi bugetul local este sărac. Multe primării nu dispun de sumele necesare pentru acoperirea cheltuielilor de menţinere a şcolii ; nici nu se mai pune problema unor lucrări importante de reparaţii sau de investiţii noi în clădiri sau echipamente şcolare.

Pe lângă costurile instituţionale, şcolarizarea implică şi o serie de costuri familiale. Sunt comunităţi în care familiile nu dispun de resursele necesare suportării acestor cheltuieli. Gospodăriile agricole sunt, în bună parte, centrate pe autosubzistenţă. Produsele obţinute din exploatarea pământului sau din creşterea animalelor sunt folosite în principal pentru autoconsum (din acest punct de vedere, starea de sărăcie extremă este mai puţin prezentă în mediul rural comparativ cu unele categorii foarte sărace de populaţie urbană). Chiar atunci când există excedente în producţia agricolă, acestea se valorifică greu (preţuri neatractive, sisteme de achiziţii deficitare, nesiguranţa în ceea ce priveşte posibilităţile de desfacere a produselor agricole etc.). Această conjunctură face ca veniturile băneşti ale multor familii rurale să fie foarte reduse şi insuficiente chiar pentru acoperirea nevoilor vitale ale familiei sau pentru plata taxelor şi impozitelor. Şcolarizarea copiilor este astfel sacrificată.

Influenţa sărăciei devine şi mai vizibilă o dată cu intrarea copiilor în învăţământul liceal. În ultimele trei decenii, pregătirea pentru intrarea în liceu, parcurgerea liceului, examenul de bacalaureat şi pregătirea pentru admiterea la facultate au fost pervertite de apariţia unui sistem paralel de învăţământ : meditaţiile. După 1990, o dată cu creşterea posibilităţilor de acces în licee şi în învăţământul superior, era de aşteptat ca sistemul meditaţiilor să se restrângă. Dimpotrivă, el s-a amplificat şi mai mult şi a devenit şi mai vizibil (este practicat în mod deschis, fără reticenţele din perioada comunistă). Sistemul meditaţiilor s-a dezvoltat din cauza unor deficienţe ale sistemului de învăţământ şi ca urmare a unor acţiuni concertate ale multor profesori. Programele şcolare au devenit tot mai dificile, astfel încât ele nu mai pot fi asimilate de un elev mediu, şi cu atât mai puţin de un elev slab. Ideea că accesul la liceu sau la facultate nu mai poate fi asigurat doar de pregătirea şcolară formală

a început să fie considerată absolut evidentă. Ea a fost insistent alimentată de mulți profesori care dispuneau de o sursă importantă de venituri din meditații. Încercările Ministerului Educației și Cercetării de a zdruncina sistemul meditațiilor a avut efecte relativ modeste. Se pare că sistemul este foarte bine înrădăcinat și susținut de un număr mare de profesori. Mulți părinți se lasă convinși de „logica" acestui sistem de teamă să nu compromită șansele de acces în liceu sau în universitate ale copiilor lor. Sistemul meditațiilor este foarte costisitor. Familiile sărace nu pot acoperi asemenea costuri. Promovarea cu insistență a ideii că accesul în liceu și în universitate nu este posibil sau are șanse minime fără meditații a ajuns un element de descurajare a aspirațiilor familiilor sărace în ceea ce privește continuarea studiilor de către copiii lor. Această situație se regăsește la nivelul tuturor categoriilor sociale care trăiesc în condiții de sărăcie.

1.1.3. *Revenirea la agricultura tradițională*

Retrocedarea pământurilor s-a făcut fără retrocedarea altor mijloace de producție și în absența capitalurilor în mediul rural. Lipsite de mijloace tehnice și de capitaluri, familiile rurale au revenit la formele tradiționale de exploatare agricolă. Aceste forme pot permite subzistența unei familii, dar ele au o rentabilitate scăzută și sunt foarte exigente în ceea ce privește forța de muncă. Și pentru că nu pot apela la forța de muncă salariată, familiile rurale exploatează la maximum toate resursele interne, inclusiv bătrânii și copiii. Productivitatea acestora este scăzută, dar în condițiile agriculturii de subzistență, aportul lor în muncă este foarte important. În diviziunea muncii din gospodăriile rurale tradiționale, copiii aveau roluri precis stabilite. În ultimii 10-12 ani, în multe familii rurale s-a revenit la această diviziune a muncii bazată pe utilizarea copiilor, inclusiv a celor de vârste mici. Legile din multe țări interzic exploatarea muncii salariate a copiilor, dar sunt mult mai permisive sau chiar ignoră autoexploatarea copiilor în gospodăriile familiale. Folosirea intensivă a muncii copiilor, asociată cu alți factori, contribuie la diminuarea duratei studiilor școlare sau favorizează abandonul școlar. Analfabetismul absolut sau relativ al unor copii din mediul rural va avea efecte grave asupra menținerii și adâncirii decalajelor și disparităților interfamiliale sau intercomunitare.

1.1.4. *Scăderea motivării pentru învățare*

Este un proces general, care se manifestă în majoritatea țărilor lumii. Cauzele lui au fost insuficient analizate, pentru că procesul însuși este în bună parte ignorat, preferându-se o ideologie triumfalistă privind marile progrese realizate în învățământ. Asemenea progrese există, sunt evidente. Dar, în același timp, trebuie să recunoaștem că tot mai mulți copii sunt tot mai puțin motivați să învețe, iar familiile și școlile rămân relativ pasive la acest semnal de alarmă. Familiile sunt preocupate de activitățile adulților și consideră că învățarea este responsabilitatea exclusivă a instituțiilor abilitate în acest scop. Profesorii ignoră fenomenele de **demotivare** din partea

elevilor de teamă că, recunoscându-le, ar putea fi făcuţi răspunzători pentru apariţia lor. În unele ţări (Franţa, SUA), scăderea motivaţiei pentru învăţare a fost pusă în evidenţă de către profesionişti şi de către puterea politică şi s-au adoptat măsuri corective. Perioada prea scurtă care a trecut de la adoptarea acestor măsuri nu permite încă o evaluare a impactului lor. În România, problema a fost subliniată de unii sociologi ai educaţiei, dar ea continuă să fie trecută cu vederea în majoritatea politicilor educaţionale.

În mediul rural, scăderea motivaţiei pentru învăţare are unele determinări suplimentare. Mobilitatea socială şi profesională prin creşterea nivelului de şcolaritate este apreciată ca având şanse reduse. Pentru a presta activităţile agricole în mod tradiţional se consideră că nu este nevoie de multă şcoală. Scrisul şi cititul sunt considerate suficiente. Sectoarele neagricole se confruntă ele însele cu probleme mari de restructurare şi de şomaj. Posibilităţile de a găsi în aceste sectoare un loc de muncă mai bun în urma unei şcolarizări adecvate sunt percepute ca fiind foarte scăzute. Există şi o experienţă trecută nefavorabilă. În anii 1990-1991, sectorul construcţiilor publice din România s-a prăbuşit. Sute de mii de lucrători din mediul rural angajaţi în acest sector au rămas fără locuri de muncă şi au fost nevoiţi să revină în satele lor. Această experienţă îi face pe mulţi locuitori rurali să fie mai reticenţi în ceea ce priveşte părăsirea exploataţiilor lor agricole pentru activităţi neagricole. Teoretic, putem anticipa că motivaţia pentru învăţare în mediul rural va creşte pe măsură ce se vor mări şansele de mobilitate socială şi profesională.

1.1.5. *Degradarea infrastructurii şcolare*

Construcţiile şcolare din mediul rural din România au avut două mari perioade de avânt: perioada haretiană, când s-au pus bazele învăţământului rural de masă, şi perioada 1950-1975, când a fost completată reţeaua de şcoli generale şi au fost construite şi şcoli profesionale şi licee. După 1975, ritmul construcţiilor şcolare rurale s-a diminuat foarte mult, iar la începutul anilor '90 activitatea s-a oprit complet. În 1993-1994, construcţiile rurale şcolare noi au fost reluate, dar pe o scară mică, având în vedere fondurile reduse care au putut fi mobilizate pentru lucrări de investiţii. În prezent, situaţia clădirilor şcolare rurale este foarte diversă; există şcoli bine întreţinute şi bine dotate, care oferă condiţii normale de studiu; există şcoli solide din punctul de vedere al rezistenţei construcţiilor, dar învechite din punct de vedere funcţional şi slab dotate; există şcoli puternic afectate de fenomenele seismice sau cu un grad avansat de degradare din cauza vechimii lor foarte mari. Există şi comunităţi rurale în care şcolile au dispărut cu totul: unele au fost abandonate pentru că prezentau un pericol iminent de prăbuşire; altele s-au dărâmat din cauza proastei întreţineri sau absenţei lucrărilor de consolidare; altele au fost distruse de inundaţii sau mistuite de incendii.

Situaţia cea mai gravă este cea a comunităţilor rurale lipsite complet de şcoală. În cazurile în care motivaţia pentru învăţare a locuitorilor s-a menţinut la un nivel

suficient de ridicat, au fost găsite soluţii provizorii, în aşteptarea unora definitive. Unele locuinţe individuale rămase libere au fost amenajate ca şcoli. Sunt situaţii în care casa parohială sau biserica sunt folosite pe post de săli de clasă. În cazurile în care există o şcoală într-o localitate învecinată (uneori localitatea vecină este la o distanţă de 10-15 kilometri), se organizează deplasarea zilnică a copiilor spre aceste şcoli. În alte situaţii, absenţa şcolii din sat este factorul decisiv care conduce la scăderea ratei de şcolaritate sau la analfabetism absolut.

În perioada precomunistă, mai ales în cea haretiană, şcoala ajunsese să se impună, alături de Biserică, drept cea de-a doua instituţie fundamentală a comunităţii. Sătenii erau, în general, mândri de şcoala din satul lor şi contribuiau, pe măsura posibilităţilor, la construcţia, întreţinerea şi dotarea ei. Şcoala era percepută ca fiind a satului şi pentru sat. Perioada comunistă a produs modificări profunde în aceste atitudini. Şcoala, care era folosită pentru învăţare şi pentru educare (promovarea ideologiei comuniste), ajunge să fie percepută ca o instituţie străină de comunitatea locală. Sătenii se interesează tot mai puţin de starea şcolii din comunitatea lor şi se răspândeşte mentalitatea potrivit căreia, dacă statul este omnipotent, atunci el trebuie să se ocupe de toate nevoile şcolii locale. Dezinteresul faţă de şcoală şi, în general, faţă de problemele comunitare creşte semnificativ în majoritatea comunităţilor rurale sub regimul comunist. Chiar unele probleme minore care ar putea fi uşor soluţionate la nivel comunitar (repararea unor bănci, zugrăvirea şcolii, aprovizionarea cu lemne în sezonul rece etc.) sunt considerate obligaţii ale statului (termenul de stat este vag definit în aceste comportamente ; el poate semnifica puterea politică centrală, prefecturile sau primarii).

Din punct de vedere sociologic, dezinteresul populaţiei faţă de problemele şi instituţiile comunitare este un indicator sigur al dezagregării comunităţii respective. Chiar dacă fondurile pentru învăţământ ar fi mult mai mari decât în prezent, ar fi contraindicat să se intervină doar din exterior la toate problemele legate de o şcoală rurală. Locuitorii din comunităţile rurale trebuie să înţeleagă că, ocupându-se de şcoala din satul lor, nu fac un serviciu statului, ci lor şi copiilor lor.

1.1.6. *Lipsa din mediul rural a personalului didactic calificat*

Procesul de dezvoltare a învăţământului rural a început în România mai târziu decât în ţările din vestul Europei. Primii „profesori” sunt preoţii, ei fiind printre puţinele persoane ştiutoare de carte din comunitate. Promovarea ştiinţei de carte devine treptat o politică urmărită cu insistenţă. Tot mai mulţi ţărani sunt conştienţi de necesitatea şcolarizării copiilor lor. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea şcolile rurale se înmulţesc rapid. În paralel, se formează şi un corp profesoral calificat. Procesul ia o mare amploare în prima jumătate a secolului XX. În comunităţile rurale apare ceea ce am putea denumi o intelectualitate organică. Intelectualii rurali provin, în cea mai mare parte, din mediul rural sau chiar din comunitatea în care lucrează ; sunt membri deplini ai comunităţii rurale ; întreaga lor activitate este

legată de comunitatea locală ; se bucură de un prestigiu social ridicat, fiind percepuţi ca făcând parte din notabilităţile comunităţii. Procesul de formare a intelectualităţii rurale continuă şi în primii ani ai puterii comuniste. Creşterea rapidă a ponderii celor proveniţi din mediul rural în totalul absolvenţilor de învăţământ superior alimentează acest proces. Pe măsură ce efectele economice şi sociale ale cooperativizării agriculturii sunt tot mai vizibile, în mediul rural se petrec primele schimbări importante de atitudine. Studiile liceale sau universitare nu mai sunt considerate un mijloc de a dobândi o profesie cu care tânărul să revină în comunitatea lui de origine şi să se integreze în mod prestigios în comunitatea locală. Aceste studii sunt percepute ca un mijloc de a scăpa din comunitatea rurală şi de a migra în oraşe, care sunt văzute ca oferind mai multe oportunităţi. Politicile oficiale de încurajare a migraţiilor de la sat la oraş au accentuat această nouă mentalitate apărută în rândul locuitorilor rurali.

Pe măsura scăderii rapide a numărului tinerilor din mediul rural care au acces la învăţământul superior, se **şubrezeşte baza demografică esenţială a intelectualităţii rurale**. Universităţile produc personal didactic calificat, dar acesta este format în cea mai mare parte din tineri proveniţi din mediul urban. Prin politici stricte privind repartizarea teritorială a forţei de muncă, profesorii sunt obligaţi să meargă să lucreze în şcolile rurale care erau deficitare în resurse umane calificate. Noii profesori veniţi în mod forţat în sate nu mai fac parte din vechea intelectualitate organică. Şederea lor într-o şcoală rurală este considerată un purgatoriu, din care încearcă să scape cât mai repede. Ei nu sunt legaţi de localnici şi de interesele comunităţii. Mulţi sunt navetişti ; vin la şcoală doar pentru a face un minim de activităţi didactice şi refuză să se instaleze definitiv în comunităţile rurale. După 1990, cei care au devenit intelectuali rurali contrar convingerilor lor au părăsit masiv satele. **Multe şcoli au rămas fără nici un profesor calificat**. Calitatea învăţământului a scăzut rapid. Mulţi dintre profesorii calificaţi din mediul sătesc continuă să fie navetişti şi vor face naveta atât timp cât nu vor găsi un loc de muncă mai convenabil în mediul urban. Este necesară o tratare nuanţată a persoanelor din această categorie. E adevărat că ele prestează o activitate socială utilă, că multe şcoli rurale supravieţuiesc datorită lor. În acelaşi timp, trebuie să recunoaştem că nu această categorie de profesori va putea forma o intelectualitate locală activă, care să acţioneze pentru dezvoltarea comunităţii şi care să asigure redescoperirea motivaţiei pentru învăţare. Rolul profesorilor într-o comunitate rurală nu se reduce doar la cel strict profesional. Profesorii, alături de ceilalţi intelectuali locali, pot forma grupul cel mai dinamic în dezvoltarea locală. Un exemplu particular : tot mai frecvent, finanţările pentru dezvoltarea locală din surse extralocale se face pe bază de proiecte. Multe comunităţi nu folosesc posibilităţile oferite de aceste proiecte pentru că nu dispun de persoanele capabile să întocmească un proiect.

Este puţin probabil că problema lipsei de cadre didactice calificate din mediul rural se va soluţiona de la sine sau ca efect al creşterii numărului de absolvenţi de învăţământ superior. Şi în prezent avem situaţii de oraşe cu profesori şomeri sau care

exercită ocupaţii sub nivelul lor de calificare, dar care refuză să lucreze permanent în şcolile rurale. Măsurile incitative de atragere a absolvenţilor de facultate să lucreze în şcolile săteşti sunt insuficiente. Nici înclinaţiile ecologiste ale unor tineri nu sunt atât de puternice încât dă meargă la ţară pentru a trăi într-un mediu natural şi mai sănătos. Pentru moment, singura soluţie solidă este creşterea accesului tinerilor din mediul rural la învăţământul superior ; tinerii din această categorie au şanse să recompună intelectualitatea rurală organică.

1.1.7. *Politici sociale puţin preocupate de mediul rural*

Deşi jumătate din populaţia României trăieşte la ţară, preocupările pentru acest segment al societăţii sunt relativ puţine în raport cu cele privind mediul urban şi activităţile neagricole. Această stare de lucruri poate fi uşor constatată pe baza unui indicator simplu : ponderea actelor normative şi a programelor de politici economice şi sociale care se referă la mediul rural. Desigur, există programe economice şi sociale privind agricultura şi mediul rural. Ele sunt însă insuficiente în raport cu ponderea ruralului în totalul societăţii şi cu problemele grave care se manifestă în mediul rural.

De obicei, importanţa acordată ruralului creşte în perioadele electorale ; masa alegătorilor de acolo este prea mare pentru a putea fi ignorată. După alegeri, impresia este că ruralul e uitat, inclusiv învăţământul rural. Mediul rural nu dispune de armatele muncitoreşti din marii coloşi industriali. Sătenii nu se pot mobiliza în număr atât de mare şi acţiunile lor nu pot avea consecinţele sociale şi politice pe care le au acţiunile sindicatelor muncitoreşti. Dacă ruralul este, în general, o lume silenţioasă, aceasta nu înseamnă însă că el nu se confruntă cu probleme şi cu dificultăţi. Colectivităţile rurale tradiţionale, bazate pe o mare autarhie, erau mai puţin interesate de relaţiile cu societatea înglobantă. De multe ori, comunităţile rurale erau chiar reticente să intre în relaţii cu lumea nerurală, de la care nu se aşteptau la ceva benefic. În prezent, comunităţile săteşti sunt puternic integrate în societate şi depind de ansamblul sistemului economic şi social. Ele nu-şi mai pot rezolva toate problemele pe cont propriu. Soluţionarea unor probleme nici nu este în puterea lor, ci a puterilor centrale.

Problemele cu care se confruntă comunităţile rurale pot părea mai puţin urgente decât cele din mediul urban şi neagricol. Însă ele nu mai pot fi mult timp ignorate. Amânarea soluţionării lor poate avea consecinţe importante pe termen lung ; unele procese negative care acţionează în prezent pot deveni ireversibile.

Un obiectiv principal al României este integrarea în Uniunea Europeană. Această integrare nu se va face doar cu unele sectoare de activitate. Integrarea, când se va realiza, se va referi şi la lumea rurală şi agricultura românească. Pentru moment, nu sunt garanţii evidente că agricultura românească va face faţă exigenţelor integrării europene. Există un posibil avantaj comparativ pe care ea îl poate avea : o mai mare conformitate a produselor agricole româneşti la standardele alimentelor ecologice

(gust natural, chimizare redusă). Dacă acest avantaj nu este protejat şi promovat rapid, agricultura românească, sub constrângerile competiţiei internaţionale, riscă să reproducă modelul agriculturii productiviste din ţările Uniunii Europene. Dacă alte categorii profesionale şi sociale sunt relativ la curent cu problematica integrării europene (cerinţe, exigenţe, consecinţe), agricultorii şi, în general, locuitorii rurali sunt aproape total ignoranţi în acest domeniu. Faptul că o parte foarte mare se declară de acord cu intrarea României în Uniunea Europeană nu înseamnă automat că suporterii integrării europene ştiu ce reprezintă această integrare. Preocupările de a-i informa pe săteni cu privire la problematica foarte complexă a integrării europene sunt sporadice. Cu o afirmaţie mai radicală, s-ar putea spune că locuitorii rurali şi agricultorii par să conteze foarte puţin în decizia de integrare în Uniunea Europeană. Cunoaşterea mecanismelor integrării, a implicaţiilor acestui proces devine tot mai dificilă chiar şi pentru un specialist. Cu atât mai puţin există şanse ca acest proces să poată fi perceput în toată complexitatea sa de către populaţia rurală. Din nou apare aici rolul intelectualilor rurali, care ar putea face ca procesul de integrare europeană să fie înţeles şi de cei cu un nivel mai scăzut de pregătire şcolară.

Integrarea în Uniunea Europeană nu se poate realiza în nici un caz cu persoane slab calificate, şi cu atât mai puţin cu analfabeţi. **Redresarea învăţământului rural apare deci ca o precondiţie elementară a integrării**. Acest lucru nu trebuie să ni-l spună Uniunea Europeană. Trebuie să evităm situaţia ca acceptarea României în Uniunea Europeană să fie amânată pe motiv că învăţământul său rural este necorespunzător.

1.1.8. *Dispariţia mecenatului rural*

Multe dintre carierele strălucite în domeniul ştiinţelor şi artelor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi prima jumătate a secolului XX se datorează unor generoase finanţări private realizate de boieri, capitalişti, săteni sau orăşeni înstăriţi. Mulţi tineri merituoşi din mediul rural au fost sprijiniţi să-şi facă studiile în ţară sau în străinătate. Fără aceste gesturi filantropice, multe talente din mediul rural nu s-ar fi putut afirma. Noii bogaţi ai României sunt complet dezinteresaţi de soarta tinerilor de la ţară. Cu foarte puţine excepţii, nimeni nu-şi mai face o datorie morală din a-i sprijini pe tinerii talentaţi, dar săraci. S-ar putea replica, desigur, că filantropia şi mecenatul nu mai sunt instrumente de folosit în secolul al XXI-lea şi că, în nici un caz, problemele grave ale învăţământului rural nu se rezolvă prin acte individuale de generozitate. Chiar dacă nu acoperă decât în mică parte nevoile mediului rural, ele pot totuşi reprezenta soluţia pentru câteva sute sau măcar pentru câteva zeci de cazuri. Nici această posibilitate aparent modestă nu trebuie neglijată.

1.2. *Consecinţe ale declinului învăţământului rural*

Unele consecinţe ale declinului învăţământului rural sunt deja vizibile. Altele se vor manifesta în următorii ani, iar altele sunt foarte probabile pe termen mediu şi lung. Aceste consecinţe sunt şi vor fi şi mai diferenţiate la nivel zonal şi local. Diferenţierile sunt legate de nivelul de dezvoltare al unei comunităţi, de relaţiile cu celelalte comunităţi rurale şi cu centrele urbane, de capacitatea comunităţilor de a mobiliza şi utiliza resursele locale. Din multitudinea de consecinţe le-am reţinut doar pe cele cu frecvenţa cea mai mare.

1.2.1. *Diminuarea şanselor de dezvoltare locală*

Agricultura tradiţională poate fi făcută şi cu forţă de muncă cu un nivel scăzut de şcolaritate, în cazuri extreme chiar cu analfabeţi. Agricultura modernă pretinde un nivel de şcolarizare corespunzător şi o calificare adecvată. Un agricultor modern trebuie să stăpânească tehnologii de producţie sofisticate, trebuie să întocmească planuri de afaceri, să intre în relaţii contractuale cu băncile, cu clienţii, să desfăşoare acţiuni de marketing, de promovare a produselor. În condiţiile integrării în Uniunea Europeană, agricultorul român trebuie să se orienteze după cerinţele unei pieţe internaţionale şi trebuie să ţină seama de o multitudine de reglementări tehnice, economice şi ecologice. Un semianalfabet sau un analfabet nu corespunde în nici un fel exigenţelor pe care trebuie să le îndeplinească un fermier modern.

Mediul rural nu se poate rezuma la activităţi agricole. Este necesară dezvoltarea altor tipuri de activităţi, îndeosebi activităţi de punere în valoare a resurselor locale. Indiferent că vor fi activităţi agro-turistice sau de prelucrare a materiilor prime locale, acestea nu vor putea fi realizate decât de persoane suficient de competente din punct de vedere şcolar şi profesional. **Agro-turismul internaţional** trebuie să răspundă mai multor exigenţe de ordin nutriţional, ale condiţiilor de locuire, ale condiţiilor sanitare şi ecologice. Cei care primesc în gospodăriile lor turişti străini trebuie să posede un minim de cunoştinţe de limbi străine de largă circulaţie internaţională, pentru a putea comunica cu clienţii. Cunoştinţele necesare noilor activităţi sunt dobândite printr-un proces de învăţare realizat fie prin şcolarizarea obişnuită, fie prin alte forme. Indiferent de formă, important este ca învăţarea să fie coerentă, corectă şi adecvată. Această învăţare nu se mai poate face în modul specific societăţilor arhaice, prin transmitere de la părinţi la copii. Părinţii nu mai deţin cunoştinţele necesare practicării unor activităţi economice moderne.

Dacă nu se produce o redresare rapidă a învăţământului rural, multe comunităţi îşi vor compromite în mod sigur şansele de dezvoltare şi vor fi condamnate la sărăcie. Evitarea unor asemenea situaţii este nu numai în interesul comunităţilor rurale, ci şi al întregii societăţi.

1.2.2. *Şomaj latent de proporţii mari*

Agricultura românească orientată în bună parte spre subzistenţă şi slab dotată tehnic continuă să fie foarte intensivă în forţă de muncă. Această situaţie nu poate continua multă vreme, decât cu riscul eliminării agriculturii româneşti nu numai de pe piaţa internaţională (pe care a pierdut mult faţă de ponderea pe care o deţinea înainte de 1990), dar chiar şi de pe piaţa internă. În agricultura românească sunt deja vizibile unele procese de concentrare a proprietăţilor agricole, de industrializare a proceselor de producţie şi, în general, de modernizare a exploataţiilor. Aceste procese se vor accelera în urma aplicării unor facilităţi fiscale interne pentru investiţiile în producţia agricolă şi agro-turistică şi acordării de credite în condiţii preferenţiale de către Banca Mondială. Dacă investitorii din mediul rural nu vor putea mobiliza capitalurile necesare modernizării agriculturii, o vor face investitorii din alte sectoare de activitate, migraţia capitalurilor spre agricultură putând deveni atractivă.

Concentrarea proprietăţii în agricultură şi modernizarea tehnologiilor de producţie vor avea ca efecte sigure creşterea productivităţii muncii, creşterea randamentelor şi, în mod corelat, reducerea volumului de muncă umană manuală. Necesarul de forţă de muncă va scădea rapid. Vor supravieţui şi multe exploataţii de subzistenţă, cum s-a întâmplat şi în unele ţări ale Uniunii Europene. Aceste exploataţii, organizate după altă raţionalitate decât cea a economiei de piaţă, nu vor putea folosi decât o mică parte din forţa de muncă ce va fi disponibilizată în mediul rural. Cei care nu vor avea locuri de muncă în agricultură sau în agro-turism nu vor putea migra spre alte sectoare de activitate, întrucât au un nivel redus de şcolarizare şi de calificare şi este aproape sigur că nu vor apărea sectoare de activitate neagricole care să aibă nevoie masivă de forţă de muncă necalificată. **Se conturează deci probabilitatea unui şomaj de mari proporţii în mediul rural**. România s-a confruntat până în prezent doar cu formele urbane şi industriale ale şomajului. Chiar dacă există un şomaj real în mediul rural, acesta nu este luat în considerare atât timp cât există refugiul în agricultura de subzistenţă. Un şomer industrial lipsit de venituri nu are din ce trăi; un şomer agricol care dispune de o mică exploataţie agricolă are totuşi un minim de resurse de trai şi, în mod obişnuit, el nici nu este considerat şomer. În condiţiile precarităţii fondurilor pentru protecţia socială, este firesc ca statul să le dirijeze spre categoriile sociale aflate în cea mai mare nevoie şi să ignore şomerii agricoli. Când şomajul agricol va deveni cronic, el nu va mai putea fi însă trecut cu vederea. Şomerii agricoli vor exercita o puternică presiune asupra fondurilor de protecţie socială. Sarcina susţinerii unui număr mare de şomeri agricoli va deveni atât de grea, încât ea nu va putea fi suportată, chiar şi în condiţiile unor creşteri substanţiale a fondurilor mobilizate în acest scop. Şomajul rural va ajunge nu doar o problemă periferică a mediului rural, ci o problemă gravă a întregii societăţi.

1.2.3. *Migraţiile necontrolate şi apariţia unor centuri suburbane mizere*

Experienţa unor ţări care au trecut prin situaţii similare cu cea prin care va trece România ne permite să menţionăm pericolul unor procese migraţionale de amploare. Şomerii agricoli, cu un nivel scăzut de şcolarizare şi de calificare, lipsiţi de mijloace de trai în mediul rural, vor fi tentaţi să migreze spre marile zone urbane, unde au impresia că este concentrată bogăţia şi ar putea găsi mai uşor posibilităţi de supravieţuire. Fără şanse de a dobândi o locuinţă decentă în oraşe, se vor aşeza la marginea acestora, în adăposturi improvizate, lipsite de dotările edilitare minimale, constituind adevărate centuri suburbane de mizerie. Aceste valuri de migraţii din mediul rural nu vor putea fi asimilate de centrele urbane, nu vor putea fi „urbanizate". Factorii care fac imposibilă o asemenea asimilare sunt evidenţi: **migranţii rurali sunt neasimilabili** (au un nivel scăzut de şcolarizare şi calificare) ; absenţa locurilor de muncă ; incompatibilităţi de modele culturale ; număr prea mare de nou-sosiţi pentru a putea fi asimilat de un nucleu urban care, în unele situaţii, nici el nu este complet urbanizat. Aici nu e vorba de o incompatibilitate între modelele culturale urbane şi cele rurale, ci de faptul că locuitorii suburbiilor de mizerie nu sunt de fapt nici urbani, nici rurali ; ei combină elemente aparţinând ambelor modele culturale şi creează o adevărată subcultură de mahala, orientată de alte valori şi norme decât cele ale societăţii înglobante. Deja unele oraşe din România se confruntă cu probleme serioase generate de cartierele periferice. Mai grav este faptul că subcultura de mahala îşi găseşte căi de încurajare şi promovare prin unele mijloace de comunicare de masă sau prin formaţii muzicale. De teamă să nu fie acuzate de cenzură sau de limitarea dreptului la expresie, multe instituţii publice ignoră răspândirea tot mai agresivă a subculturii de mahala. **Dacă problemele sociale şi culturale provocate de populaţia relativ urbanizată sunt atât de greu de rezolvat, cu atât mai greu de rezolvat vor fi cele provocate de o maree de migranţi rurali neintegrabili.**

Din nou, experienţele altor ţări arată că locuitorii suburbiilor de mizerie trăiesc din mici expediente, din activităţi ilicite sau din infracţiuni, reprezentând o ameninţare permanentă pentru centrele urbane. Asanarea lor s-a dovedit peste tot a fi o operaţie foarte dificilă. O dată instalată într-o suburbie, mizeria se autoreproduce. Copiii semianalfabeţilor vor fi în mod sigur analfabeţi. Ei nici nu pot fi şcolarizaţi, pentru că din punct de vedere administrativ nu există : nu au un domiciliu legal, iar de multe ori nu au nici acte de identitate. Oricâte fonduri publice sau private ar fi mobilizate în ajutorul acestor suburbii, situaţia lor nu va putea fi rezolvată, pentru că sărăcia şi mizeria sunt structurale, şi nu conjuncturale. Este mai puţin costisitor din punct de vedere economic, social şi politic ca apariţia acestor suburbii să fie prevenită, decât să se acţioneze mai târziu pentru remedierea problemelor pe care ele le generează.

Declinul învăţământului rural, generarea unui şomaj agricol de proporţii şi apariţia unor viitoare suburbii de mizerie par fenomene îndepărtate, fără legătură între ele. În multe ţări s-a dovedit însă că aceste fenomene sunt corelate şi nu avem motive să credem că România ar putea urma un alt drum în această privinţă.

1.2.4. *Acumularea unor potenţialuri de devianţă socială şi infracţionalitate*

Nivelul scăzut de educaţie sau lipsa de educaţie sunt adeseori asociate cu sărăcia. E greu de stabilit o relaţie cauzală univocă între aceşti termeni. Ceea ce constatăm este faptul că lipsa de educaţie este asociată în majoritatea cazurilor cu sărăcia, iar la rândul ei, sărăcia nu motivează educaţia sau nu permite asigurarea resurselor necesare educaţiei (resurse financiare, materiale sau umane). **Sărăcia şi lipsa de educaţie sunt factori favorizanţi ai devianţei sociale şi ai infracţionalităţii.** Contrar unor formulări folclorice sau religioase, sărăcia nu este foarte frecvent asociată cu puritatea morală, după cum nici bogăţia nu este neapărat asociată cu imoralitatea sau cu ilegalităţile. Sărăcia generează mai curând promiscuitate, marginalizare şi excludere socială, dezorientare valorică sau chiar comportamente antisociale. **Lipsa de educaţie şi sărăcia fac ca şansele de acces ale indivizilor la resursele de bunăstare să fie limitate ori aproape inexistente.** În aceste condiţii, indivizii apelează la însuşirea ilegală a unor resurse care nu le aparţin. Se ajunge la situaţia în care infractorii ajung să elaboreze o adevărată ideologie de legitimare a acţiunilor lor: sărăcia este invocată drept scuză sau condiţie determinantă a infracţiunii, iar lipsa de educaţie, drept circumstanţă atenuantă (infractorii, invocând lipsa de educaţie în favoarea lor, afirmă că nu ştiau că fapta comisă este incriminată de o lege).

Mediul rural a început de mai mulţi ani să fie afectat de o creştere fără precedent a infracţionalităţii. Comparaţiile cu situaţia anterioară anului 1990 nu sunt facile. Regimul comunist a deformat în permanenţă statisticile privind criminalitatea. Admiţând că e posibil ca o parte din ceea ce considerăm creşteri ale stării infracţionale să se datoreze unei mai bune înregistrări statistice, trebuie să recunoaştem că, dincolo de diferenţele datorate metodologiilor statistice, există o creştere reală a infracţiunilor comise în mediul rural sau de către locuitorii rurali. Infracţiuni care în urmă cu câteva decenii erau inimaginabile în mediul rural sau se petreceau cu totul excepţional (jafuri, violuri, tâlhării asociate cu crime) au început să aibă o frecvenţă tot mai mare. Reapar delicte scoase din arsenalul tâlharilor din perioadele precapitaliste: jafurile înarmate la drumul mare. Putem explica creşterea infracţionalităţii din mediul rural prin acţiunea mai multor factori: accentuarea anomiei sociale, creşterea stării de agresivitate şi violenţă ca urmare a expunerii la mesaje inadecvate transmise de mijloacele de comunicare de masă, influenţe comportamentale negative ale subculturilor urbane, diminuarea controlului social comunitar, revenirea masivă în sate a unei populaţii dezrădăcinate. Îi avem în vedere aici pe foştii locuitori rurali care au lucrat temporar în oraşe şi care au fost nevoiţi să revină la sate în urma prăbuşirii unor activităţi neagricole, îndeosebi în sectorul construcţiilor. Prin comportamente şi prin sistemele referenţiale culturale, aceştia nu sunt nici rurali, nici urbani. Ei se orientează după o mixtură de modele culturale şi nu sunt cu adevărat integraţi în nici o comunitate. În multe cazuri, aceste dezorientări

valorice şi comunitare sunt generatoare de comportamente deviante. Pe lângă acţiunea unor factori mai curând exogeni, devianţa în mediul rural este provocată şi de acţiunea unor factori interni : accentuarea sărăciei unor categorii de populaţie rurală, în paralel cu reducerea nivelului de educaţie. O asemenea concepţie refuză poporanismul facil, care vede satul ca matrice pură a moralităţii căreia toate relele îi vin de la oraş. Comparativ cu mahalale urbane, satul apare ca având o mare ţinută morală. Trebuie însă să recunoaştem că şi în perioadele sale arhaice şi mai idilice, satul era măcinat de o serie de probleme interne. Contradicţiile de tip economic, social, cultural şi educaţional din interiorul satelor s-au accentuat în ultimul deceniu, riscând să amplifice în mod periculos infracţionalitatea din mediul rural. **Consecinţele unei probabile creşteri a infracţionalităţii rurale nu se vor limita doar la mediul rural, ci vor afecta întreaga societate**. Sunt suficiente argumente aici pentru a accepta necesitatea eliminării factorilor generatori sau favorizanţi de infracţionalitate. Fără a cădea în aserţiuni iluministe naive, considerăm că ridicarea nivelului de şcolaritate reprezintă o cale sigură de reducere a potenţialului deviant, ţinând cont de faptul că, în cele mai multe cazuri, creşterea nivelului de şcolarizare este însoţită şi de îmbunătăţirea nivelului de trai.

1.2.5. *Creşterea decalajelor sociale şi accentuarea inechităţii*

Comparativ cu mediul rural actual, mediul urban şi neagricol are mai multe şanse de dezvoltare. În unele domenii de activitate şi în unele zone urbane, semnele unei noi evoluţii sunt deja vizibile. Dacă situaţia economică şi educaţională din mediul rural se perpetuează sau se degradează, decalajele existente între cele două medii se vor agrava.

Democraţia are ca principiu consubstanţial asigurarea echităţii sociale. Declinul învăţământului rural, cu fenomenele negative care îi sunt asociate, va conduce la creşterea inechităţii sociale. În fapt, societatea nu mai asigură decât în mod principial egalitatea şanselor de acces la oportunităţile sociale. **În mod practic, se va putea considera că, cel puţin în privinţa accesului la educaţie, populaţia rurală este discriminată sau marginalizată.**

Creşterea decalajelor sociale şi accentuarea inechităţii sociale pot avea consecinţe sociale şi politice grave. Starea de nemulţumire şi de frustrare se va extinde şi pot apărea mişcări şi proteste sociale de amploare. Este posibil ca întregul eşafodaj democratic, insuficient de consolidat în România, să fie profund zdruncinat.

1.2.6. *Apariţia unor dificultăţi suplimentare de integrare în Uniunea Europeană*

Unele dintre actualele membre ale Uniunii Europene aveau în momentul aderării sectoare agricole cu deficienţe structurale. Restructurarea agriculturii şi realizarea unei politici agricole comune au fost elementele cele mai costisitoare din întreaga istorie a procesului de integrare europeană. Ele s-au realizat cu eforturi însemnate din partea celor mai dezvoltate ţări din Uniunea Europeană. Este puţin probabil că

istoria se va repeta şi pentru ţările din Europa Centrală şi de Est, având în vedere că aproape toate ţările candidate au sectoare agricole mari şi cu importante deficienţe structurale. Costurile restructurării agriculturilor ţărilor candidate ar pretinde eforturi financiare foarte mari din partea ţărilor dezvoltate membre ale Uniunii Europene. Problema care se pune nu este existenţa voinţei politice de a susţine aceste costuri, ci dacă aceste costuri pot fi suportate cu toată bunăvoinţa posibilă.

Ţările care în faza pregătirii aderării îşi vor ameliora prin eforturi proprii sectoarele agricole pentru a le face mai competitive şi cu mai puţine deficienţe vor avea şanse mari să fie acceptate ca noi membre ale Uniunii Europene. Ţările în care deficienţele sectoarelor agricole se vor accentua, inclusiv prin declinul învăţământului rural, vor avea dificultăţi mari în procesul de integrare. Chiar în ipoteza în care Uniunea Europeană ar fi interesată în procesul de extindere doar de extinderea pieţelor pentru produsele din actualele ţări membre, România tot nu poate conta pe o integrare uşoară, pentru că, deşi demografic este o piaţă mare sau chiar foarte mare comparativ cu micile ţări candidate, ea nu este o piaţă suficient de solvabilă, având în vedere că o mare parte a populaţiei rurale (care, reamintim, reprezintă circa jumătate din populaţia ţării) şi o parte semnificativă a populaţiei urbane nu constituie, din punctul de vedere al puterii de cumpărare, o masă semnificativă de cumpărători.

Admiţând că, din raţiuni politice deosebite, România ar fi integrată în Uniunea Europeană cu actualele deficienţe ale sectorului agricol şi rural, consecinţa cea mai probabilă ar fi aceea că, până când s-ar mobiliza un ipotetic ajutor comunitar pentru agricultura românească, aceasta ar fi puternic şi iremediabil afectată de incapacitatea de a face faţă concurenţei de pe piaţa agricolă europeană. Ca membră a Uniunii Europene, România nu ar mai putea adopta nici un fel de măsuri protecţioniste menite să salveze un sector insuficient de concurenţial. Urmările unui asemenea scenariu asupra pieţelor interne şi asupra securităţii naţionale ar fi catastrofale. De asemenea, şansele de dezvoltare a întregii economii româneşti ar fi puternic afectate, dacă avem în vedere că agricultura redresată poate juca un rol important în prezenţa României pe pieţele internaţionale.

Sprijinul acordat de Uniunea Europeană sau de Banca Mondială pentru redresarea agriculturii româneşti este insuficient pentru a rezolva gravele probleme structurale din acest sector. Efortul naţional rămâne hotărâtor în acest domeniu, chiar dacă afirmaţia pare nerealistă în condiţiile penuriei de capitaluri interne. **Restructurările din agricultură sunt mai importante şi mai puţin costisitoare decât subvenţionările marilor întreprinderi industriale nerentabile.**

2. Politici agricole pentru mediul rural

Redresarea învăţământului rural rămâne o simplă iluzie dacă nu este însoţită de redresarea economică. Pentru a-şi creşte nivelul de şcolaritate, populaţia rurală trebuie să fie motivată în această privinţă. În perspectiva activităţii într-o agricultură arhaică sau a găsirii unor locuri de muncă slab calificate sau necalificate în afara satelor, locuitorii rurali nu vor considera învăţarea o investiţie rentabilă. Dimpotrivă, ea poate părea o cheltuială inutilă de timp şi resurse. Învăţarea motivată doar de dorinţa de cunoaştere poate fi întâlnită la anumiţi indivizi; ea nu este o trăsătură a comportamentelor de masă.

Dacă ruralii vor constata însă că fără un nivel de şcolaritate şi de calificare adecvat nu pot avea acces la exploataţiile agricole moderne, că starea lor economică se degradează în comparaţie cu agricultorii care s-au adaptat exigenţelor unei producţii moderne, atunci ei vor fi motivaţi pentru învăţare. Chiar dacă unii săteni mai vârstnici nu mai speră ca ei înşişi să ia un nou start în activitate şi în viaţă, cel puţin îşi vor motiva copiii să înveţe pentru a le putea oferi alte şanse decât au avut ei.

Redresarea învăţământului rural şi dezvoltarea economică a satelor sunt strâns legate. Ele se condiţionează reciproc atât de mult, încât aparent am intra aici într-un cerc vicios: dezvoltarea economică nu se poate realiza fără personal calificat, fără resurse umane adecvate; învăţământul rural nu se poate redresa într-un context economic subdezvoltat. Acest cerc vicios poate fi spart acţionându-se concomitent asupra ambilor factori. Politicile de dezvoltare a învăţământului rural trebuie să se bazeze pe primele semne de redresare economică a agriculturii şi satelor. Satele nu sunt complet lipsite de forţă de muncă în stare să asigure demararea unor activităţi economice moderne. Dacă vor fi identificate elementele cele mai dinamice şi dacă ele vor fi sprijinite în modernizarea primelor exploataţii agricole, se vor putea asigura bazele unui nou demaraj economic. Pe măsură ce noii întreprinzători agricoli sau cei capabili să pună în exploatare alte resurse din mediul rural vor deveni suficient de numeroşi, vor fi generate resursele umane apte să asigure o dezvoltare rurală de amploare.

2.1. *Modernizarea exploataţiilor agricole*

Mediul rural va continua să fie puternic legat de agricultură, chiar şi în condiţiile în care populaţia agricolă se va diminua foarte mult. Condiţiile pedologice din România sunt bune, chiar mult mai bune decât în alte ţări europene cu o agricultură dezvoltată. Condiţiile agricole naturale pot reprezenta un important avantaj comparativ al României, dacă se vor produce schimbările structurale şi tehnologice necesare. Puternica fărâmiţare actuală a proprietăţii, parcelarea accentuată, caracterul rudimentar al tehnologiilor şi echipamentelor din agricultură constituie principalele

deficienţe şi obstacole în calea modernizării acestui sector. Deşi România este una dintre ţările europene cu cea mai mare populaţie agricolă (şi ca volum absolut, şi ca pondere în populaţia totală), o parte a terenurilor agricole de bună calitate zac nelucrate de peste zece ani. Puţine ţări din lume şi-ar permite o asemenea risipă de resurse naturale. Neexploatarea unor terenuri agricole este determinată de slaba productivitate a muncii în agricultură : volumul mare de forţă de muncă pe unitate de producţie agricolă, caracterul predominant manual al muncilor agricole.

Ameliorarea structurilor agricole prin creşterea dimensiunilor proprietăţilor (exploataţiilor) şi reducerea parcelărilor este un element esenţial al dezvoltării agricole moderne. Procesul de schimbare a structurilor agricole este frânat sau chiar blocat de o serie de factori : valoarea socială şi psihosocială mare pe care o are deţinerea unei proprietăţi agricole ; proprietăţile agricole chiar mici şi parcelate asigură subzistenţa multor locuitori rurali ; în mediul rural nu există suficiente capitaluri pentru a permite achiziţionarea de terenuri agricole ; piaţa funciară este dezorientată şi deţinătorii de suprafeţe agricole evită să le vândă la preţuri derizorii ; în afară de cei câţiva care au condus vechile cooperative de producţie sau întreprinderile agricole de stat, în mediul rural nu există persoane calificate care să organizeze, să exploateze şi să gestioneze mari exploataţii agricole. Ţinându-se seama de acţiunea acestor factori, procesul de concentrare din agricultură ar putea începe cu terenurile neexploatate (multe din aceste suprafeţe nevalorificate aparţin unor proprietari individuali care nu au capacitatea de a le valorifica, dar care le păstrează în speranţa unei viitoare exploatări sau a valorificării prin vânzare când piaţa funciară va fi mai atractivă).

Un prim pas în **ameliorarea structurilor de producţie** din agricultură ar fi introducerea obligativităţii de a valorifica toate terenurile deţinute în scopuri agricole sau agro-turistice. Se poate adopta o reglementare legală care a fost şi este încă practicată în unele ţări din Uniunea Europeană şi care prevede că un deţinător de pământ care nu cultivă anumite terenuri pierde dreptul de administrare a acestora (îşi menţine proprietatea, dar cedează folosinţa terenului unei alte exploataţii agricole, capabilă să-l gestioneze corespunzător) sau poate pierde complet dreptul de proprietate. Asemenea reglementări nu contravin prevederilor constituţionale referitoare la garantarea şi apărarea proprietăţii private, întrucât pământul este un bun special, o resursă naturală de care trebuie să beneficieze întreaga societate, chiar dacă din punct de vedere juridic aceste resurse sunt gestionate prin proprietăţi particulare. Se consideră că în domeniul terenurilor agricole (care reprezintă o resursă naturală limitată) există un contract tacit între fermier şi societate. Fermierul îşi menţine dreptul de proprietate şi exploatare asupra pământului atât timp cât îl valorifică conform cerinţelor sociale. În situaţia în care terenul agricol este abandonat, societatea se simte afectată în siguranţa ei alimentară, iar contractul de proprietate tacit devine nul. România ar putea adopta asemenea reglementări privind cultivarea sau valorificarea tuturor suprafeţelor agricole. O asemenea reglementare

ar anima piaţa funciară şi ar permite constituirea primelor exploataţii agricole cu structuri moderne.

Al doilea element important în modernizarea exploataţiilor este **utilizarea tehnologiilor moderne de producţie** (atât în privinţa dotărilor, echipamentelor, cât şi a proceselor tehnologice folosite). În raport cu capitalurile ce pot fi mobilizate de actualii locuitori rurali, aceste tehnologii sunt inaccesibile ca preţuri. Este adevărat că unii săteni au reuşit să achiziţioneze mijloace tehnice moderne pe baza capitalurilor lor. Ei constituie categoria cea mai bogată a lucrătorilor din agricultură şi oferă servicii importante celorlalţi săteni prin executarea unor lucrări agricole mari. Dar numărul lor este prea mic pentru a forma masa critică necesară modernizării majorităţii exploataţiilor. Pe de altă parte, acţionând pe o piaţă cu cerere foarte mare, ei au ajuns să practice adevărate preţuri de monopol, disproporţionat de mari în raport cu veniturile obţinute de o familie din producţiile agricole.

Modernizarea masivă a tehnicilor şi tehnologiilor agricole nu se poate realiza decât prin mobilizarea unor capitaluri din afara agriculturii şi mediului rural. Dar nu în mod exclusiv – trebuie mobilizate şi valorificate şi micile capitaluri rurale. Creditele agricole obţinute de la băncile din ţară sau din străinătate rămân totuşi soluţia principală. Aceste credite ar trebui acordate pe baza unor planuri de dezvoltare a exploataţiilor agricole care să se bazeze pe concentrarea terenurilor, modernizarea tehnologică, asigurarea competenţelor manageriale, creşterea producţiilor agricole pentru piaţă, practicarea unui mecanism adecvat de contractare şi achiziţionare a produselor agricole. Problema reglementării contractărilor şi achiziţiilor de produse agricole trebuie soluţionată urgent la nivel naţional, întrucât agricultura nu se poate moderniza în condiţiile menţinerii unui sistem speculativ de achiziţii, de manevrare a preţurilor la produsele alimentare de către intermediari care mai curând parazitează circuitele economice decât le facilitează. Noul sistem de contractări şi achiziţii trebuie să asigure şi securitatea valorificării producţiei contractate la preţuri convenabile producătorilor.

Dacă statul va păstra politica de protecţie socială a consumatorilor cu venituri mici prin menţinerea unor preţuri scăzute de desfacere la produsele alimentare de bază, această politică nu se poate realiza doar pe seama impunerii unor preţuri joase la achiziţia de la producător a produselor agricole. Munca în agricultură este mai puţin eficientă comparativ cu alte sectoare de activitate, conform metodelor de analiză economică practicate în prezent. Activitatea agricolă fiind însă vitală pentru întreaga societate şi pentru a evita migrarea masivă a capitalurilor din agricultură spre alte sectoare mai rentabile, multe state au apelat la politici de subvenţionare a producţiilor agricole. În România, problema subvenţionării agriculturii va trebui soluţionată rapid; întârzierile devin tot mai costisitoare. Lipsa capitalurilor necesare unei asemenea subvenţionări nu este un argument convingător în situaţia în care doar o parte din subvenţiile acordate întreprinderilor industriale nerentabile ar fi suficientă pentru subvenţionarea noilor exploataţii agricole moderne. Pentru început, chiar dacă nu există resurse mari pentru subvenţionarea agriculturii,

cel puţin agricultorii ar trebui lăsaţi să primească pentru produsele lor preţurile generate de mecanisme de piaţă corecte. În prezent, agricultorul nu numai că nu este subvenţionat, dar este şi păgubit prin preţurile pe care i le oferă achizitorii de stat sau particulari, cât şi indirect, prin foarfecele tot mai mare al preţurilor produselor agricole şi al produselor industriale folosite în producţia agricolă sau în consumul familiilor rurale.

2.2. *Acordarea de facilităţi pentru modernizarea exploataţiilor agricole*

În acest domeniu sunt deja practicate mai multe tipuri de intervenţie : credite cu dobânzi preferenţiale, achiziţionarea de maşini agricole la preţuri subvenţionate, plata de către achizitorul agricol doar a unei părţi din preţul maşinii agricole, diferenţa fiind acoperită din fonduri speciale ale bugetelor publice ; acordarea de asistenţă fitosanitară ; scutirea de impozite pe producţia agricolă. Aceste politici au avut efecte vizibile, dar capitalurile mobilizate în acest scop sunt insuficiente pentru o modernizare de amploare a exploataţiilor agricole. Multe bănci sunt reticente în a acorda credite importante unor întreprinzători agricoli care nu deţin competenţe profesionale şi manageriale convingătoare. Din nou se pot constata consecinţele negative ale deficitului de şcolaritate şi de calificare din mediul rural.

Creditul agricol şi rural trebuie dezvoltat printr-un sistem bancar special sau prin fonduri speciale administrate de băncile comerciale. Agricultorii sunt dezavantajaţi din start în competiţia pentru obţinerea de credite. Mulţi dintre ei nu posedă cunoştinţele minime pentru alcătuirea unui plan de investiţii pe baza căruia să solicite finanţarea prin credite. Investiţiile în agricultură sunt considerate ca prezentând un risc mai mare decât cele din alte sectoare : imprevizibilitatea acţiunii factorilor climaterici ; posibile calamităţi naturale ; slaba dezvoltare a sistemului de asigurări în agricultură. Deşi viteza de circulaţie a capitalului în agricultură este mai mare decât în alte sectoare (ciclurile de producţie la cea mai mare parte a producţiei vegetale şi la o parte din producţia animală sunt anuale sau chiar bianuale, sau multianuale), factorii de risc sunt apreciaţi de către bănci ca fiind mai importanţi decât avantajele unei viteze mari de circulaţie a capitalului.

Sistemul de facilităţi fiscale şi bancare pentru agricultură trebuie mult ameliorat. În anul 2001 s-au făcut primii paşi importanţi în această direcţie ; sistemul de facilităţi risca să fie complet deturnat în folosul intermediarilor comercianţi, producătorii agricoli cărora li se adresau aceste facilităţi fiind tot mai mult excluşi de la ele.

Utilizarea pe scară largă a creditelor agricole şi rurale trebuie să învingă şi unele reticenţe din partea celor implicaţi. În memoria colectivă se păstrează amintirea unor perioade mai vechi în care creditul agricol a fost folosit pentru deposedarea unor ţărani de pământ. Nu există analize precise privind factorii care au determinat marile dificultăţi ale creditului agricol din anii 1920-1930 (cât se datorează dobânzilor mari practicate de bănci ; cât se datorează nepriceperii agricultorilor în a folosi creditele ;

cât se datorează marii crize economice din 1929-1933 ; cât se datorează acţiunii altor factori). Asemenea analize ar permite evitarea repetării unor erori comise în perioada interbelică. Ar putea părea exagerată ideea că s-ar putea învăţa ceva din experienţa unor perioade de acum 70 de ani. În realitate, sub multe aspecte, situaţia agriculturii anului 2002 este asemănătoare cu situaţia celei din 1932 (există chiar un avantaj al celei din 1932, pentru că atunci existau mari ferme agricole, relativ moderne, care produceau masiv pentru piaţa internaţională, făcând din România unul dintre primii exportatori de produse agricole la nivel mondial ; în anul 2002, marile ferme agricole care s-au menţinut trec prin situaţii economice extrem de dificile, iar contribuţia lor la aprovizionarea pieţelor agro-alimentare mondiale este nesemnificativă).

2.3. *Dezvoltarea agro-turismului şi a altor activităţi neagricole în mediul rural*

Imediat după 1990 s-a considerat că agro-turismul este una dintre soluţiile principale pe care România le poate adopta în cadrul strategiilor de dezvoltare economică şi socială. Afirmaţia rămâne valabilă şi în prezent. Există o serie de factori favorizanţi pentru România în ceea ce priveşte agro-turismul. România este un producător de produse agro-alimentare ; producţiile agricole pot creşte foarte mult într-un timp scurt. După 1990, România a pierdut cea mai mare parte a segmentelor pe care le deţinea pe pieţele internaţionale. Din considerente politice, se manifestă reticenţă pentru recucerirea pieţelor din Orientul Apropiat, care erau vitale pentru agricultura românească. Cu unele excepţii, acestea erau pieţe solvabile, cu o cerere mare şi fără a pretinde condiţii exagerate de calitate şi prezentare. România trebuie să reconsidere pieţele din Orientul Apropiat, pentru că excedentele sale din producţia internă vor avea un acces mai uşor aici decât pe alte pieţe, protejate prin cote de import/export sau prin reglementări fitosanitare draconice. Un singur exemplu : creşterea ovinelor. România are mari posibilităţi în acest domeniu ; condiţiile naturale permit creşterea unui număr de oi de 7-10 ori mai mare decât în prezent. Piaţa cea mai extinsă pentru consumul de ovine o reprezintă ţările islamice, consumul de carne ovină fiind ocazional în tradiţiile culinare din ţările europene. România ar putea obţine venituri importante din exportul de ovine pe pieţele din Orientul Apropiat, iar o parte din aceste venituri ar putea fi folosite pentru dezvoltarea zonelor montane în care este concentrată creşterea oilor.

România nu poate sconta pe creşteri semnificative ale exporturilor de produse agricole pe pieţele europene. La nivelul Uniunii Europene şi, individual, al statelor membre, există o supraproducţie agricolă care este sever controlată prin politicile agricole comune, inclusiv prin măsuri de reducere a producţiilor, pentru a asigura stabilitatea preţurilor şi a mecanismelor de contractare. Produsele oferite de agricultura românească sunt similare ca tip celor oferite de agriculturile occidentale. În situaţia României nu se poate vorbi de produse agricole complementare, cum este

cazul fructelor tropicale sau al condimentelor exotice. Intenţia României de a creşte în mod semnificativ exporturile de produse agricole pe pieţele Uniunii Europene s-ar putea transforma într-un obstacol serios în decizia de aderare.

Alte pieţe externe importante pentru exporturile de produse agro-alimentare nu există : fie că distanţele până la pieţele solvabile sunt foarte mari, ceea ce face să crească rapid preţul la destinaţie (produsele agricole fiind de volum mare şi valoare mică pe unitate de volum şi greutate), fie că există pieţe mai apropiate, dar care nu sunt solvabile.

Dacă excedentele agricole produse de România nu vor putea fi desfăcute în întregime pe pieţele Orientului Apropiat sau pe alte segmente de piaţă care pot fi obţinute în mod rezonabil, soluţia ar fi ca aceste excedente, în loc să fie exportate, duse la un consumator străin, să fie consumate în România, prin aducerea consumatorului la produs. Turismul rural este o soluţie importantă. El poate fi realizat în condiţii naturale foarte atractive. Multe zone rurale nu sunt prea modernizate, dar nu sunt nici poluate. Un mediu natural agreabil şi sănătos şi care oferă contactul cu viaţa rurală constituie un punct de atracţie pentru tot mai mulţi turişti. A apărut o categorie specială de agro-turişti la care argumentele de ordin ecologic şi social prevalează asupra atracţiilor industriilor de divertisment. Numărul acestora este în creştere, şi România trebuie să beneficieze din plin de această tendinţă.

Dezvoltarea agro-turismului în România în perioada de după 1990 s-a făcut mai mult în mod spontan, în afara unor politici coerente şi care să fie susţinute prin fonduri adecvate. Multe iniţiative sunt de succes. Mii de case au fost construite sau modernizate pentru a putea primi turişti străini. Nivelul de trai în satele agro-turistice este incomparabil mai bun decât în restul satelor. Analiza succeselor în domeniul agro-turismului pune în evidenţă câţiva factori : localnici întreprinzători şi harnici (şi în perioadele cele mai grele ale regimului comunist, aceştia aveau un nivel de trai mai ridicat decât în alte sate) ; demarajul a fost dat de familiile cele mai înstărite ; nivelul de şcolaritate al populaţiei locale este relativ ridicat ; intelectualitatea rurală a acţionat ca un factor dinamizator al agro-turismului. Această activitate implică nu numai condiţii bune de locuit, o gospodărie agricolă bine organizată. Este nevoie de o veritabilă activitate de marketing intern şi internaţional. Dacă la nivel intern informaţiile privind o zonă rurală atractivă se transmit şi prin canale informale (prin rude, prieteni, colegi), în marketingul internaţional este nevoie de o prezenţă profesionistă. Contactarea unor firme de turism din străinătate sau organizarea unor oficii proprii de turism în alte ţări pretind cunoaşterea unor limbi străine ca o condiţie minimă pe lângă cunoştinţele profesionale în domeniul turismului. În această privinţă, un rol important l-au avut profesorii şi alţi intelectuali din mediul rural. Încă o dată, şcolaritatea şi învăţarea se dovedesc a fi elemente importante ale oricărei forme de dezvoltare.

Agro-turismul rural va putea lua o mare amploare dacă se vor soluţiona câteva dintre problemele care îl blochează în prezent. Mai întâi, este vorba de modernizarea infrastructurii rutiere folosite pentru a ajunge în satele turistice şi de reţeaua de

servicii oferite de la intrarea în ţară până la satul turistic. În al doilea rând, este vorba de creşterea siguranţei deplasării turiştilor în interiorul ţării şi de ameliorarea imaginii României în ţările de unde se aşteaptă turişti. Aceste probleme nu se rezolvă prin eforturile zonelor sau localităţilor turistice. Toate cer investiţii naţionale fie de natură financiară, fie de natură economică, culturală, administrativă sau politică. Aceste eforturi sunt necesare pentru că agro-turismul are efecte importante nu numai de natură economică şi socială, ci şi ecologică.

2.4. *Dezvoltarea agriculturii ecologice*

În structurile consumului alimentar au apărut în ultimele decenii reorientări importante. Pe fondul general al preocupărilor faţă de mediu, a crescut ponderea consumatorilor cu orientare ecologică. Agricultura productivistă este una de eficienţă sporită (producţiile sunt mari, iar produsele, standardizate). Produsele agriculturii industriale satisfac normele fitosanitare, dar sunt inferioare produselor agricole tradiţionale din punctul de vedere al gustului. Producţia agricolă industrială satisface nevoile unei mase mari de consumatori, asigurând prin intermediul unor preţuri accesibile şi protecţia socială a consumatorilor cu venituri modeste. Pe lângă masa consumatorilor de produse agricole industriale a apărut însă o categorie tot mai numeroasă de consumatori orientaţi mai mult spre calitatea produselor consumate. Produsele agricole ecologice sau biologice sunt tot mai preţuite. Este vorba de produse obţinute prin mijloace cât mai naturale, prin neutilizarea produselor chimice sub formă de fertilizanţi, pesticide sau insecticide şi nerecurgerea la biotehnologiile bazate pe mutaţii genetice. Termenii utilizaţi pentru a desemna această categorie de produse agricole nu sunt foarte precişi; şi agricultura industrializată se realizează într-un anumit mediu şi foloseşte procese biologice. Prin convenţie lingvistică, se folosesc termenii „ecologic" sau „biologic" pentru a desemna produsele agricole neindustriale. Produsele ecologice au o eficienţă mai mică decât produse industriale (randamentele pe unitatea de producţie fiind mai mici), iar preţurile lor sunt mai mari. Există însă un număr important de cumpărători disponibili să plătească preţuri mai mari pentru produse apreciate ca fiind mai naturale şi mai sănătoase. În plus, aceste produse sunt susţinute şi de mişcările ecologiste, care militează pentru restrângerea sau eliminarea agriculturii productiviste de tip industrial ce prezintă riscuri crescute pentru mediu.

În România, agricultura productivistă de tip industrial a fost practicată îndeosebi în întreprinderile agricole de stat şi în cooperativele agricole de producţie. După prăbuşirea acestei categorii de unităţi agricole, utilizarea mijloacelor chimice şi genetice în producţia agricolă a scăzut rapid. Deşi există şi în România numeroase gospodării în care se folosesc aceste mijloace (îndeosebi fertilizanţi, pesticide şi insecticide), pe ansamblul agriculturii româneşti se poate afirma că nivelul de industrializare este relativ scăzut comparativ cu ţările din Uniunea Europeană. Suprafeţele agricole din România sunt mai puţin afectate de utilizarea pe scară largă

a tehnicilor de producţie de tip industrial, situaţie ce poate constitui un important avantaj pentru România. O parte din agricultura românească se poate concentra pe produse agricole ecologice, aceste produse având şanse mai mari să pătrundă pe pieţele occidentale decât produsele agricole industriale. Masa consumatorilor interni şi externi care preferă produsele ecologice este suficient de mare pentru a face rentabilă această categorie de produse – şi este în creştere, dacă luăm în considerare şi faptul că tot mai multe familii, chiar dacă sunt consumatoare de produse industriale, încearcă să asigure alimentaţia copiilor lor în primii ani de viată cu produse ecologice. Un argument în plus pentru dezvoltarea agriculturii ecologice în România îl reprezintă agro-turismul. Persoanele care optează pentru turismul rural sunt şi cele care au preocupări ecologice mai evidente. Angrenarea în agro-turism este motivată printre altele de dorinţa de a consuma produse cât mai naturale, într-un cadru natural cât mai bine conservat şi într-o ambianţă rustică autentică.

Produsele agricole ecologice ar putea avea o bună desfacere şi pe pieţele din Orientul Apropiat, unde există un număr mare de consumatori bogaţi şi preocupaţi de calitatea şi gustul produselor pe care le consumă.

Producţia agricolă de tip ecologic foloseşte mai multă forţă de muncă decât producţia de tip industrial. În condiţiile în care populaţia rurală din România este foarte numeroasă, iar excedentele mari de forţă de muncă ce ar apărea în urma practicării pe scară largă a agriculturii productiviste nu vor putea fi rapid asimilate în sectoarele neagricole, agricultura ecologică va putea utiliza o parte importantă a forţei de muncă existente şi ar putea diminua şomajul care va creşte în mod inevitabil ca urmare a modernizării agriculturii. Nu se pune problema de a opta fie pentru agricultura productivistă, fie pentru agricultura ecologică. Cele două tipuri de producţie trebuie dezvoltate concomitent, având în vedere faptul că fiecare are asigurat segmentul său de piaţă.

2.5. *Locuitorii rurali ca protectori ai mediului*

România se confruntă cu grave probleme de mediu. Exploatarea iraţională o unor păduri, distrugerea vegetaţiei prin defrişări sau prin poluare industrială, desfăşurarea unor activităţi industriale fără preocupări pentru mediu au contribuit la modificări în regimul precipitaţiilor, la eroziuni şi alunecări de teren şi au crescut riscurile de inundaţii în perioadele cu precipitaţii abundente. Suprachimizarea agriculturii cu produse greu degradabile şi cu o mare capacitate de remanenţă au condus la poluarea apelor de suprafaţă şi subterane, chiar şi a pânzelor freatice de mare adâncime. În multe localităţi rurale apa din fântâni nu mai corespunde standardelor pentru a fi potabilă.

Lăsând la o parte poluarea datorată exploatărilor industriale, trebuie menţionat că şi agricultura, şi populaţia rurală au contribuit la degradarea mediului. Colectivităţile rurale tradiţionale aveau o conştiinţă a mediului natural. Pe parcursul generaţiilor se

acumulaseră o serie de cunoştinţe care limitau intervenţiile neraţionale în mediu sau erau folosite pentru a interveni în sensul protejării acestuia. Existau mecanisme sociale de control al utilizării mediului, de prevenire a unor intervenţii cu efecte negative şi de mobilizare a comunităţii pentru executarea de lucrări de protecţie. Ţăranii care deţineau păduri sau suprafeţe de apă ştiau că acestea nu le aparţin numai lor, ci şi generaţiilor viitoare. Exploatarea pădurilor era făcută numai în limitele posibilităţilor de refacere naturală.

Dezvoltarea agriculturii productiviste, exploatarea unor resurse din zonele rurale în scopuri comerciale au făcut ca interesele economice şi financiare să prevaleze asupra nevoilor de protecţie a mediului. La acţiunea acestor factori, care au existat în majoritatea ţărilor lumii, în România s-a adăugat şi acţiunea altora, care au agravat impactul negativ asupra mediului: proprietatea colectivă sau de stat au diminuat sentimentele de proprietate ale sătenilor. Aceştia nu s-au mai simţit responsabili să intervină în protecţia unor terenuri care nu le mai aparţineau. Dezinteresul pentru aceste terenuri (păduri, păşuni, râuri, lacuri) a ajuns atât de mare, încât în unele sate s-a instalat mentalitatea că până şi lucrările mărunte de protecţie împotriva eroziunilor unui pârâu nu sunt de datoria comunităţii, ci a statului. Lucrările de protecţie a mediului ce puteau fi uşor făcute de către colectivităţile locale, fără eforturi financiare, doar prin câteva zile sau ore de muncă, nu au fost efectuate la timp; degradarea mediului a avansat rapid, iar acum lucrările de remediere costă mult şi pretind mijloace de tip industrial. Erodarea unui versant se poate preveni prin plantarea de arbuşti sau de arbori. Materialul de plantat există în mod gratuit pe alte terenuri aparţinând comunităţii. Este nevoie doar de forţa de muncă. Folosirea plantaţiilor pentru a preveni eroziunile este la îndemâna oricărei comunităţi, oricât de săracă ar fi ea. Mijloacele de protecţie naturale se consolidează în timp şi devin mai eficiente. Aceste plantaţii pot fi exploatate şi pentru a obţine materii prime folosite la confecţionarea unor produse. Sistemele de protecţie de tip industrial (baraje de beton) sunt costisitoare, afectează peisajul şi se degradează în timp, astfel încât ar trebui utilizate numai în situaţii extreme, când mijloacele naturale de protecţie nu mai sunt suficiente.

Este evident faptul că **în România se impun acţiuni importante de refacere a mediului şi acţiuni de protecţie, de prevenire a degradărilor**. Multe dintre acestea sunt de mică amploare şi ar putea fi realizate de colectivităţile locale. Intervenţia autorităţilor publice cu mijloace industriale ar fi imposibil de susţinut prin resurse financiare şi nici nu ar putea acoperi toate colectivităţile şi zonele în care sunt necesare activităţi de protecţie a mediului. Ţăranii ar putea fi motivaţi, mobilizaţi şi implicaţi în acţiunile de protecţie a mediului. Este adevărat că agricultorii orientaţi de logica productivistă sunt mai curând inamici decât grădinari ai mediului. Dar, având în vedere că raţionalitatea productivistă nu este încă foarte răspândită în rândurile oamenilor de la ţară, acest factor ar putea fi folosit pentru a antrena o parte a populaţiei rurale în acţiuni de protecţia mediului.

Din punctul de vedere al raţionalităţii productiviste, unele localităţi montane ar trebui „sistematizate". Populaţia este îmbătrânită şi în scădere, şcolile nu mai pot funcţiona din cauza numărului prea mic de elevi ; menţinerea unor servicii locale nu este rentabilă ; în perioadele cu precipitaţii abundente unele localităţi rămân izolate de restul lumii. Din perspectiva menţionată, cu aceste localităţi ar trebui procedat în două feluri : fie să se lase comunitatea să dispară de la sine ; fie să se strămute populaţia în localităţi mai populate. Aceste soluţii ar putea fi eficiente din punct de vedere strict economic, dar ar avea consecinţe grave din punct de vedere ecologic. Mai ales în zonele montane, este necesară prezenţa locuitorilor şi intervenţia permanentă a acestora în mediu. În loc să fie suprimate, comunităţile montane mici ar trebui revitalizate. Multe ţări vest-europene s-au confruntat mai de timpuriu cu problema ecologiei montane şi au ajuns la concluzia că cea mai bună soluţie este păstrarea locuitorilor rurali în zonele montane, mai ales în cele cu risc ridicat de degradare. Au fost elaborate şi implementate politici de susţinere a zonelor montane : oferirea de asistenţă ştiinţifică şi tehnică pentru realizarea măsurilor de protecţie naturală ; sprijin financiar când lucrările nu pot fi executate numai pe baza resurselor locale ; profesionalizarea gratuită a locuitorilor din zonele montane pentru a desfăşura acţiuni de protecţie a mediului ; stimularea instalării în zonele montane a unor tineri. Ultima intervenţie a fost favorizată şi de creşterea şomajului urban şi dezvoltarea conştiinţei ecologice la un număr mare de tineri. Au fost stabilite şi indemnizaţii de munte, un fel de salarii care se acordă celor care rămân sau se instalează în colectivităţile montane şi execută lucrări de protecţie a mediului. Aceste soluţii ar putea fi folosite şi în România. Acordarea de indemnizaţii de munte ar putea motiva mulţi ţărani să rămână în comunităţile lor şi ar atrage tineri din alte localităţi. În multe localităţi montane există locuinţe disponibile (care au fost abandonate în anii din urmă), care ar putea fi refolosite cu costuri minime. Indemnizaţiile de munte ar putea fi foarte atractive pentru o populaţie rurală lipsită de venituri monetare. Pe lângă efectele ecologice importante, o asemenea politică ar fi eficientă şi din punct de vedere economic : costurile pentru susţinerea unui program de indemnizaţii de munte ar fi mai mici decât cele necesare intervenţiilor corective de tip industrial, care s-ar impune mai târziu, când degradarea mediului se va accentua ca urmare a absenţei din teritoriu a unor ţărani-grădinari. Considerarea doar a costurilor pe termen scurt şi ignorarea costurilor ce urmează să apară pe termen lung nu este cea mai bună opţiune – din punct de vedere ecologic, este chiar catastrofală. Într-o politică pe termen lung de revitalizare a zonelor montane, şi problema eficienţei şcolilor cu puţini elevi s-ar pune dintr-o altă perspectivă.

Revitalizarea zonelor montane nu este un proces spontan, care poate fi iniţiat şi susţinut doar de comunităţile locale. În acest domeniu sunt necesare programe naţionale, în care să se îmbine mai multe tipuri de intervenţii : educaţionale ; de formare a lucrătorilor de mediu ; de supraveghere de către specialişti a lucrărilor de mediu ; de susţinere financiară a lucrărilor de amploare ; de ameliorare a căilor de comunicaţii ; de sprijinire a activităţilor de valorificare a materiilor prime locale ;

de impunere a primatului raţionalităţii ecologice în raport cu eficienţa economică pe termen scurt.

2.6. *Revitalizarea învăţământului şcolar general din mediul rural*

Şcoala rămâne una dintre instituţiile esenţiale ale comunităţilor rurale. Un sat din care a dispărut şcoala este, aproape sigur, condamnat la dispariţie. Chiar dacă raţiunile de ordin economic nu sunt suficient de convingătoare pentru a menţine o comunitate rurală, argumentele de ordin ecologic sunt foarte puternice şi nu pot fi ignorate în orice politică de dezvoltare locală. Soluţia unei noi dezvoltări, pe scară largă, a învăţământului rural ar putea părea inacceptabilă : costuri ridicate de susţinere, rentabilitate scăzută, investiţii mari în infrastructura rutieră, volume demografice prea mici pentru a putea organiza o diviziune normală a muncii sociale. Dacă luăm însă în considerare costurile mult mai mari, pe termen mediu şi lung, ale abandonului unor comunităţi rurale, atunci necesitatea investiţiilor în şcolile din învăţământul rural devine evidentă.

Este necesară elaborarea unui **program naţional privind învăţământul rural**, care să cuprindă : investiţii pentru construcţia de noi şcoli, modernizarea şi repararea clădirilor şcolare existente, dotarea şcolilor cu echipamente didactice adecvate, asigurarea de personal calificat. Volumul lucrărilor este foarte mare : circa 12.000 de clădiri şcolare noi, circa 30.000 de clădiri şcolare de reparat şi modernizat. Investiţiile necesare pentru realizarea acestui program ar putea fi mobilizate din mai multe resurse : bugetul naţional, bugetele judeţelor, bugetele comunelor, credite externe obţinute în acest scop. Unele construcţii şcolare ar putea fi făcute prin contribuţia unor firme sau persoane particulare. Investiţiile în infrastructura şcolară din mediul rural sunt foarte diferite ca mărime. În localităţile în care numărul elevilor este scăzut, construcţia şcolară este de mici dimensiuni şi poate fi realizată cu eforturi locale în ceea ce priveşte munca şi materiile prime sau cu ajutor în materiale de construcţii din partea autorităţilor locale sau din partea sectorului privat. Ar fi nerealist să se pretindă suportarea întregului program de investiţii în învăţământul rural de către bugetul statului, după cum ar fi nerealist să se creadă că acest program ar putea fi transferat în întregime pe seama surselor locale (bugete locale, contribuţii ale ţăranilor).

Coparticiparea comunităţilor locale la realizarea programului de investiţii şcolare are atât efecte economice, cât şi psihosociale. Costul investiţiilor ce se acoperă din bugetele naţionale sau locale scade prin munca voluntară prestată de localnici şi prin utilizarea unor materiale de construcţii locale. Din punct de vedere psihosocial, o şcoală construită cu eforturile populaţiei locale va fi considerată cu mai multă grijă decât o şcoală construită cu bani de la bugetul de stat, populaţia locală asistând pasivă la construcţia şcolii. În aşezările cu foarte puţini elevi, 2 săli de clasă pot fi amenajate şi într-o fostă sau actuală locuinţă.

Dotările şcolare cu mobilier şi echipament didactic pot fi realizate din aceleaşi surse diverse. În cazul acestei categorii de cheltuieli, investiţiile se pot realiza chiar mai uşor decât în cazul construcţiilor şcolare, întrucât ele pot fi susţinute cu sume mici de bani de către un număr mare de familii sau persoane. Contribuţiile populaţiei rurale la investiţiile şcolare (în muncă, materiale sau în bani) nu pot fi proiectate dintr-o perspectivă prea optimistă în ceea ce priveşte ponderea lor. Populaţia rurală este relativ mai săracă decât cea urbană. Pe de altă parte, trebuie să avem în vedere şi o tratare echitabilă a celor două categorii de populaţie (locuitorii rurali nu pot fi solicitaţi să contribuie mai mult la infrastructura şcolară locală, în timp ce populaţia urbană nu contribuie la dezvoltarea şcolilor din localităţile lor).

Condiţii edilitare decente se pot asigura şi în localităţile mici, inclusiv apa curentă, minisisteme de încălzire centrală, minisisteme de evacuare a apelor uzate şi de canalizare. Aceste minisisteme pot fi proiectate şi dintr-o perspectivă ecologică, fără a fi necesară conectarea la reţele urbane. Din punct de vedere sanitar, minisistemele edilitare rurale pot fi proiectate şi construite pentru a asigura condiţii de sănătate mai bune decât cele oferite de o mare parte a instalaţiilor edilitare urbane. Pe măsură ce calitatea mediului devine un criteriu tot mai important în opţiunile de locuire ale populaţiei, unele inconveniente ce rezultă din dimensiunile mici ale unei localităţi vor fi considerate tot mai nesemnificative.

În evaluarea investiţiilor şcolare realizate în unele localităţi rurale mici (mai ales din zonele montane) este necesar să fie luate în considerare nu numai actualele volume demografice, ci şi posibilele şi dezirabilele creşteri de populaţie ca urmare a aplicării unor politici de dezvoltare a agro-montanologiei, agro-turismului şi activităţilor de protecţie a mediului şi de amenajare a peisajului.

2.7. *Utilizarea tehnologiei informaţiei şi comunicării*

În învăţământul primar, rolul institutorului rămâne esenţial în educaţia şi instruirea elevilor. Tehnologiile informaţiei şi comunicaţiei utilizate în sistemul de învăţământ la distanţă pot suplini, parţial, absenţa unor cadre didactice calificate. Această metodă a fost folosită cu succes atât în ţările dezvoltate, cât şi în cele în curs de dezvoltare, pentru asigurarea de programe educaţionale destinate localităţilor izolate sau îndepărtate de aşezările mari şi care dispun de o reţea şcolară adecvată.

Tehnologiile informaţiei şi comunicaţiei au început să fie utilizate pe scară largă şi în România, mai ales în programele de formare din învăţământul superior şi în cele de reconversie. Programul de informatizare a şcolilor ar putea asigura aparatura necesară desfăşurării învăţământului la distanţă pentru mediul rural. Sunt deja disponibile programe informatice speciale pentru ciclul primar şi gimnazial. Este foarte probabil ca producţia programelor informatice educaţionale să se extindă foarte mult în următorii ani. Evoluţiile recente ale unor companii româneşti specializate în producţia de soft demonstrează că România are un potenţial remarcabil în acest domeniu, unele companii fiind capabile să concureze pe cele mai competitive pieţe internaţionale.

Învăţământul la distanţă bazat pe tehnologiile informatice poate fi folosit şi ca măsură tranzitorie, până se vor face noi construcţii şcolare şi se va califica personalul didactic necesar. Un terminal de învăţământ la distanţă poate fi amplasat în casa unui localnic, în care puţinii elevi existenţi în localitate s-ar putea aduna pentru a lucra sub supravegherea unui adult. Localnicii care au abilităţile intelectuale necesare ar putea fi instruiţi (tot în sistemul de învăţământ la distanţă) pentru a putea îndruma şi monitoriza formarea elevilor.

Învăţământul la distanţă bazat pe tehnologiile informaţiei şi comunicaţiei nu poate fi însă un substitut permanent în absenţa unei infrastructuri şcolare adecvate şi a cadrelor didactice calificate.

2.8. *Restructurarea reţelei şcolare rurale*

Reţeaua şcolară existentă în prezent în mediul rural nu este decât parţial adecvată nevoilor acestui mediu. Şcoala generală este mai puţin legată de contextul economic şi social local. Ea asigură o pregătire echivalentă pentru toţi copiii dintr-o societate. Şcolile postgenerale, liceale şi profesionale trebuie să fie însă corelate cu necesităţile zonale. Şcolile profesionale existente oferă în principal calificări neagricole, unele cu puţină căutare pe piaţa forţei de muncă. Liceele agricole nu sunt suficient de atractive, acestea intrând în declin după anul 1990, şi din cauza faptului că pregătirea oferită de ele din punct de vedere practic şi profesional este insuficientă.

Este necesară o **restructurare a reţelei şcolare din mediul rural**, astfel încât să se poată asigura o profesionalizare corespunzătoare pentru ocupaţiile agricole, alte ocupaţii rurale, pentru valorificarea resurselor locale, pentru agro-montanologie, agro-turism, protecţia şi amenajarea mediului. La 3-4 comune rurale, ar trebui organizată o şcoală profesională sau un liceu cu profil rural. Aceste unităţi şcolare ar putea oferi mai multe direcţii de profesionalizare: fermier agricol, silvicultor, activităţi de semiindustrializare a produselor agricole, activităţi de valorificare a materiilor prime locale (diversificată în funcţie de resursele existente), activităţi de protecţie şi amenajare a mediului. Deţinătorul unui certificat sau al unei diplome de fermier ar trebui să posede cunoştinţe şi abilităţi în domeniul agricol, zoo-veterinar, al mediului, cunoştinţe elementare de gestiune, contabilitate şi de marketing, aşa încât să poată organiza şi desfăşura activitatea într-o fermă complexă. Fermele mari, specializate pe o linie de producţie, organizate în sistem industrial, se vor dezvolta şi în România, dar ele nu vor înlocui o mulţime de ferme de dimensiuni medii, diversificate din punctul de vedere al producţiei. Fermele strict specializate sunt mai vulnerabile la acţiunea unor factori climaterici sau a unor calamităţi. Fermele complexe, chiar dacă au într-un an o producţie slabă sau compromisă la un anumit produs, îşi pot compensa pierderile prin celelalte linii de producţie. Este puţin probabil ca într-un an toate produsele agricole să fie calamitate.

Colegiile agricole sau facultăţile cu profil agricol pregătesc specialişti în anumite domenii ale producţiei vegetale sau animale. O parte dintre ei îşi pot găsi locuri de

muncă în fermele mari cu monoproducţie. Pe termen scurt şi mediu ar fi nerealist să credem că fermele agricole medii complexe (care vor deţine cea mai mare pondere în agricultura românească) vor fi organizate de licenţiaţi ai facultăţilor de ştiinţe agricole. Este posibil ca unii dintre aceşti licenţiaţi să se ocupe de ferme mici şi mijlocii, dar deocamdată nu ei vor forma masa mare a fermierilor. Conceptele de ferme mici şi mijlocii nu au decât o valoare statistică relativă. În prezent, în România este considerată ca fiind medie o fermă cu zece vaci de lapte. În unele ţări ale Uniunii Europene, o fermă medie are circa 50 de vaci de lapte, în alte ţări, circa 100 de vaci de lapte. Probabil că şi în România, în decurs de câţiva ani, actualele ferme medii vor fi considerate mici, iar actualele ferme mari - medii.

Indiferent că va absolvi o şcoală profesională rurală sau un liceu cu profil rural, absolventul trebuie să cunoască şi să poată folosi toate procedurile, tehnologiile şi echipamentele ce se utilizează într-o fermă agricolă. Dobândirea unei calificări postgenerale trebuie motivată şi printr-un nou prestigiu conferit ocupaţiei de fermier şi altor ocupaţii rurale, inclusiv prin acordarea unei diplome de absolvire, prin includerea acestor activităţi în nomenclatorul de ocupaţii şi prin conferirea de drepturi profesionale echivalente cu cele din alte sectoare de activitate (asigurări de sănătate, asigurări sociale, şomaj, concedii, fonduri de risc, asigurări în cazurile de calamitate etc.).

Organizarea şcolilor cu profil rural într-o reţea raţional proiectată teritorial va reprezenta un factor de motivare a familiilor rurale pentru a-şi şcolariza copiii. Această politică de şcolarizare postgenerală ar deveni şi mai atractivă dacă ar fi combinată cu o politică a micro-creditelor agricole. În momentul admiterii într-o şcoală profesională sau într-un liceu cu profil rural ar trebui să se încheie un contract între familia elevului, pe de o parte, şi direcţia judeţeană de agricultură şi o bancă, pe de altă parte, care să prevadă că, după absolvire, în situaţia în care elevul obţine diploma în anumite condiţii de performanţă şi va organiza singur sau cu părinţii lui o fermă agricolă modernă el va putea beneficia de credite în condiţii preferenţiale, care vor putea fi menţinute şi mărite în raport cu performanţele economice ale fermei.

Creditele agricole care se acordă în prezent, mai ales cele de valori mari, ar trebui condiţionate de deţinerea unui certificat de competenţe profesionale şi manageriale în domeniul agricol. În absenţa unor garanţii profesionale şi manageriale, există un risc crescut de folosire ineficientă a creditelor.

În structurarea reţelei şcolare din mediul rural trebuie să se ţină seama şi de posibilităţile oferite de **transportul şcolar** dintr-o localitate în alta. Naveta elevilor între localitatea de domiciliu şi localitatea unde este amplasată şcoala poate reprezenta o bună soluţie, mai ales pentru şcolile profesionale şi liceele cu profil rural. În anumite condiţii, aceasta poate fi o soluţie temporară şi pentru localităţile cu un număr foarte mic de elevi. Pentru copiii din ciclul primar, transportul şcolar ar putea fi folosit în situaţiile în care reţelele rutiere sunt accesibile tot timpul anului. Dacă

localităţile sunt foarte izolate, iar drumurile sunt impracticabile în anumite momente ale anului, soluţia cea mai bună, deşi mai costisitoare, este menţinerea şcolii locale şi utilizarea facilităţilor oferite de tehnologiile informaţiei şi comunicaţiei.

2.9. *Asigurarea şcolilor rurale cu personal didactic calificat*

Calea cea mai sigură de a realiza acest obiectiv este printr-un program naţional de sprijinire a accesului tinerilor din mediul rural la pregătirea şcolară prin liceu şi prin învăţământul superior. Este posibil ca unii tineri din mediul urban cu pregătire medie sau superioară să opteze pentru activităţi didactice în mediul rural. Pe măsură ce se va accentua şomajul populaţiei urbane cu pregătire superioară, unii dintre aceşti absolvenţi ar putea fi constrânşi să accepte să lucreze în şcolile din mediul rural. Dar nu această categorie de persoane va rezolva problemele grave ale lipsei de cadre didactice calificate din mediul rural.

Tinerii din mediul rural care urmează liceul sau învăţământul superior au mai mari şanse de a reveni în mediul din care au plecat (motivaţiile sunt de ordin economic, profesional, familial). Printr-un sistem naţional de burse şi subvenţii, tinerii merituoşi din mediul rural ar putea fi susţinuţi pentru a efectua studii liceale şi superioare. Reîntoarcerea lor la sate ar putea fi garantată şi printr-un sistem de contracte de studii, finanţatorul (statul sau comunitatea locală) asigurând fondurile necesare studiilor, iar absolventul angajându-se că va lucra într-o şcoală rurală pe o durată de timp cel puţin egală cu a anilor de studii în care a primit burse şi alte forme de sprijin financiar. Este o formă de contract de studii practicată şi în unele ţări ale Uniunii Europene pentru pregătirea de funcţionari publici.

Printr-o politică de formare a cadrelor didactice calificate pentru şcolile rurale, s-ar rezolva concomitent mai multe probleme: creşterea calităţii învăţământului rural, ridicarea nivelului de pregătire şcolară şi profesională a populaţiei rurale, apariţia în sate a unor persoane cu calificare superioară capabile să mobilizeze comunitatea în programe de dezvoltare locală, reducerea decalajelor dintre rural şi urban.

2.10. *Organizarea unui posibil Serviciu Social Rural*

Legi ale serviciului social rural au fost elaborate şi aplicate în mai multe ţări în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi în secolul XX. Aceste legi au fost adoptate în condiţiile în care decalajele dintre mediul agricol şi rural şi cel industrial şi urban s-au adâncit foarte mult, iar mediul rural nu reuşea numai prin forţe proprii să-şi depăşească condiţia de rămânere în urmă. Problema principală era lipsa din mediul rural a lucrătorilor calificaţi (agronomi, medici veterinari, medici, profesori etc.). Intelectualitatea rurală era abia în formare şi insuficientă pentru a putea asigura o dezvoltare rapidă a satelor. În multe ţări s-a considerat că o soluţie ar fi ca absolvenţii de învăţământ superior, înainte de a primi dreptul de profesare,

să efectueze un stagiu practic într-o localitate rurală. În funcţie de profesie, stagiul era de la câteva luni la un an. În acest sistem, existau beneficii din mai multe puncte de vedere : comunitatea locală primea un aport de personal calificat ; şederea, chiar şi temporară, a unor persoane calificate într-o comunitate rurală avea implicaţii locale importante (de exemplu, se realiza un control medical general al tuturor locuitorilor din comunitatea respectivă ; se organizau stagii intensive de formare a localnicilor în domeniul unor noi tehnici agricole şi zootehnice ; erau soluţionate unele probleme de asistenţă socială locală ; şcoala era reparată şi dotată ; erau organizate biblioteci rurale etc.). Pentru absolvenţii de învăţământ superior, un stagiu într-o comunitate rurală reprezenta o bună posibilitate de completare a pregătirii teoretice cu pregătirea practică profesională. Pentru universităţi, serviciul social constituie un mijloc de racordare la nevoile comunităţilor locale.

În România, *Legea Serviciului Social* a funcţionat câţiva ani, în perioada interbelică. Serviciul Social a antrenat mii de absolvenţi şi cadre didactice universitare, activităţile de asistenţă oferite rămânând şi peste decenii în memoria colectivă locală. Fiind considerată o lege inspirată dintr-o ideologie de dreapta, Serviciul Social a fost ulterior desfiinţat. Acuzaţia nu este însă fondată ; forme de serviciu social au fost folosite în multe ţări, inclusiv de către regimurile comuniste (într-o formă mai constrângătoare şi mai puţin democratică decât cea a Serviciului Social Român din perioada interbelică).

Serviciul Social ar putea fi reluat printr-o reglementare modernă. Temporar, el ar putea rezolva o serie de probleme grave din mediul rural şi ar oferi soluţii şi la şomajul structural al celor cu studii superioare, care începe să se extindă. Pentru unii tineri, Serviciul Social Rural ar reprezenta o posibilitate de a redescoperi mediul rural şi de a se instala definitiv sau pentru o perioadă lungă într-o comunitate rurală.

Costurile Serviciului Social Rural ar putea fi suportabile, ele fiind împărţite între stat, autorităţile locale şi contribuţiile comunităţilor (cazare gratuită oferită de localnici etc.). Aceste costuri ar fi oricum mai mici decât costurile sociale şi economice pe termen lung ale lipsei de lucrători calificaţi în mediul rural. Aşa cum au procedat şi unele ţări vest-europene, ca măsură tranzitorie în trecerea de la serviciul militar obligatoriu la armatele profesioniste, introducând serviciul social ca alternativă la serviciul militar, şi România ar putea folosi, cel puţin temporar, facilităţile oferite de acesta.

Politicile sociale pentru mediul rural nu pot fi reduse doar la cele zece tipuri de intervenţie menţionate anterior. Le-am reţinut pe cele de ordin economic, ecologic şi educaţional, care pot avea impactul cel mai mare şi mai rapid. Redresarea învăţământului nu este însă soluţia miraculoasă unică la întreaga problematică a mediului rural. Am insistat asupra acestui aspect pentru că educaţia şi formarea profesională adecvată sunt elemente-cheie ale oricărui proces de dezvoltare locală. În absenţa unor locuitori rurali educaţi şi calificaţi, oricât de mari ar fi resursele

locale, acestea nu vor putea asigura singure dezvoltarea, ci, dimpotrivă, vor fi neutilizate, risipite sau compromise.

Strategia de redresare a învăţământului rural trebuie elaborată din mai multe perspective, reunite într-o **concepţie sistemică**. Ea trebuie integrată atât cu politicile de dezvoltare economică şi socială generală a mediului rural, cât şi cu politicile naţionale în domeniul învăţământului. Pe de altă parte, această strategie trebuie să ţină seama atât de factorii interni, cât şi de exigenţele integrării europene şi de provocările procesului de globalizare.

Glosar

Comunitate rurală – comunitate teritorială caracterizată prin: rol mare al proceselor ecologice; volum demografic mic al comunităţii; densitate spaţială redusă; contacte sociale predominant personale; omogenitatea ocupaţională a membrilor comunităţii; coeziune socială ridicată; diferenţiere socială redusă; mobilitate socială scăzută; unitatea familiei şi activităţilor economice în gospodăria ţărănească; organizarea socială simplă; predominanţa gospodăriei ţărăneşti în cadrul organizării sociale; rolul important al relaţiilor de rudenie şi vecinătate; relaţiile economice cu teritoriul sunt asociate cu legături psihice cu pământul; cultură locală specifică; ideologie de tip comunitar; relaţii restrânse cu societatea înglobatoare.

Comunitate teritorială – grup de oameni care trăiesc în cadrul unei anumite diviziuni sociale a muncii, într-o anumită arie geografică, având o cultură comună şi un sistem social de organizare a activităţilor şi fiind conştiente de apartenenţa la comunitatea respectivă.

Comunitate urbană (oraş) – comunitate teritorială caracterizată prin: volum demografic relativ mare; preponderenţa activităţilor industriale; existenţa unei diviziuni sociale a muncii în numeroase ocupaţii specializate; organizarea socială bazată pe diviziunea ocupaţională şi pe structura socială; reglementarea instituţională, formală a relaţiilor sociale; importanţa scăzută a relaţiilor de rudenie; relaţii de intercunoaştere reduse; raţionalizarea vieţii sociale.

Modernizare – ansamblul schimbărilor şi transformărilor care au loc la nivelul unui sistem sau subsistem social, prin care se realizează o racordare a caracteristicilor structurale şi funcţionale ale acestuia la nivelul atins de un alt sistem sau subsistem social.

Urbanizare – proces social global prin care se produce o transformare a structurilor sociale şi profesionale, o restructurare a formelor de existenţă socială rurală şi a vechilor forme de existenţă urbană după modele noi.

Capitolul 11

Conducerea vieţii sociale

1. Activitatea de conducere

1.1. *Definirea conducerii vieţii sociale*

Conducerea este o activitate necesară, ce rezultă din diviziunea socială a muncii şi din creşterea complexităţii relaţiilor sociale. Conducerea armonizează şi coordonează activităţile indivizilor în vederea realizării anumitor scopuri sociale importante.

Termenul „conducere" este folosit în accepţii diferite:

- activitate de organizare şi coordonare a acţiunilor indivizilor în vederea realizării unui scop;
- grupul care se ocupă de realizarea acestei activităţi;
- reţeaua de instituţii sociale (norme şi valori) prin care se asigură armonizarea intereselor şi acţiunilor indivizilor.

În aceste accepţii diferite, accentul este pus fie pe grupul care exercită funcţia de conducere, fie pe valorile şi normele utilizate (forţă, putere, autoritate, influenţă), fie pe modul de organizare a activităţii de conducere (instituţii, organizaţii, birocraţii), fie pe procedeele folosite.

De asemenea, conducerea este privită din perspective diferite de către ştiinţele care se ocupă de studiul ei. Sociologia analizează conducerea în primul rând ca raport social; psihologia socială o analizează ca raport psihosocial; economia politică o consideră printre factorii de producţie; politologia o studiază sub aspect instituţional şi ca mod de distribuire şi exercitare a puterii şi autorităţii.

Diversele perspective asupra conducerii permit analize multidimensionale, complexe. Actualmente, aceste perspective sunt tot mai mult integrate într-o abordare unitară – ştiinţa conducerii.

Una dintre ramurile principale ale ştiinţei conducerii este sociologia organizării şi conducerii vieţii sociale, care îşi aduce contribuţia prin abordarea teoretică şi

metodologică generală, prin studierea modului de organizare şi funcţionare a sistemelor şi subsistemelor sociale, prin studierea condiţiilor concrete în care se realizează activitatea de conducere, prin studierea proceselor sociale. Sociologia contribuie la elaborarea metodologiei interdisciplinare şi a conceptelor ştiinţei conducerii (oferirea unor metode şi tehnici, definirea problemelor sociale, analiza indicatorilor sociali şi elaborarea unor criterii de selecţie a lor). Sociologia oferă ştiinţei conducerii o viziune integratoare, unitară, a societăţii şi subsistemelor sociale.

Atât timp cât problemele cu care se confruntă individul sunt relativ simple, ele pot fi rezolvate în mod empiric, adică pe baza unor cunoştinţe acumulate prin tradiţie şi pe baza experienţei personale. Multă vreme, chiar societăţi întregi au fost conduse în mod empiric. Însă cu cât dimensiunile şi complexitatea societăţii cresc, mijloacele empirice nu mai sunt suficiente. Apare tot mai evidentă necesitatea unor cunoştinţe ştiinţifice asupra organizării şi funcţionării societăţii, asupra mijloacelor de acţiune socială. Preocupările pentru elaborarea unei conduceri ştiinţifice sunt foarte vechi (Aristotel, Platon, Machiavelli), dar ele s-au finalizat într-o ştiinţă a conducerii abia în ultimele decenii.

Evoluţia societăţilor contemporane a accentuat **necesitatea unei ştiinţe a conducerii**. Aspectele care au impus sau au favorizat apariţia acestei ştiinţe sunt: creşterea gradului de complexitate a organizării sociale; interdependenţa tot mai mare dintre elementele structurii sociale; diversificarea proceselor sociale şi amploarea lor tot mai accentuată; mărirea capacităţii oamenilor de a acţiona asupra naturii şi societăţii; multiplicarea posibilităţilor de dezvoltare socială; democratizarea vieţii sociale. Ştiinţa conducerii a fost posibilă datorită dezvoltării ştiinţifice şi rezultatelor obţinute de diverse ştiinţe. În prezent, disciplinele ştiinţifice permit o cunoaştere obiectivă a realităţii sociale şi oferă explicaţii asupra organizării şi funcţionării societăţii; dispun de procedee de prognoză şi de evaluare a consecinţelor unor decizii; au elaborat tehnici de analiză cantitativă şi de modelare a sistemelor sociale; şi-au extins capacitatea de acumulare şi prelucrare rapidă a informaţiilor.

1.2. *Ştiinţa conducerii*

Ştiinţa conducerii are un pronunţat caracter interdisciplinar. La elaborarea ei îşi aduc contribuţia ştiinţele sociale (sociologia, politologia, psihologia socială), ştiinţele economice, ştiinţele logico-matematice, ştiinţele tehnice şi ştiinţele naturii. În acest mod, ştiinţa conducerii este capabilă să realizeze o analiză integrală a proceselor de conducere. Pe scurt, obiectul ştiinţei conducerii este studierea activităţii sociale de conducere, activitate ce se desfăşoară la diferite niveluri (la nivelul întregii societăţi, la nivel zonal, local, în cadrul organizaţiilor şi grupurilor sociale) şi în diverse domenii (politic, economic, educaţional, cultural, ştiinţific). Ştiinţa conducerii se ocupă de toate aceste niveluri şi domenii. În cadrul ei există atât preocupări de analiză integrală (ştiinţa conducerii societăţii), cât şi preocupări de studiere a activităţii

de conducere în anumite domenii (organizarea şi conducerea organizaţiilor industriale, agricole, organizarea şi conducerea învăţământului) sau preocupări de studiere a unor mecanisme ale conducerii (planificare, decizie, control).

Ştiinţa conducerii studiază condiţiile conducerii eficiente în concordanţă cu normele şi valorile acceptate şi promovate de societate. Condiţiile conducerii eficiente cuprind principiile care orientează activitatea de conducere şi procedeele şi mijloacele folosite. De analiza acestora se ocupă părţile componente ale ştiinţei conducerii:

- *teoria conducerii*, care este ansamblul principiilor şi legilor din activitatea de conducere; aceste principii şi legi au un caracter obiectiv şi exprimă anumite legături şi corelaţii cauzale fundamentale;
- *metodologia conducerii*, care este ansamblul de metode, tehnici şi procedee folosite pentru creşterea eficienţei conducerii; ştiinţa conducerii utilizează şi numeroase metode şi tehnici preluate din alte domenii ştiinţifice (sociologie, psihologie, teoria sistemelor, teoria jocurilor);
- *tehnologia conducerii* sau ansamblul mijloacelor tehnice şi modalităţilor de organizare.

Pe baza ştiinţei conducerii se poate realiza o conducere ştiinţifică a sistemelor şi organizaţiilor sociale. Conducerea ştiinţifică este aplicarea în activitatea de conducere a principiilor, metodelor, tehnicilor şi procedeelor formulate de ştiinţa conducerii.

Conducerea ştiinţifică poate fi realizată prin respectarea anumitor condiţii:

- definirea clară a obiectivelor organizaţiilor conduse;
- funcţionarea eficientă a sistemului informaţional;
- organizarea raţională a structurilor conduse;
- dimensionarea optimă a echipei de conducere;
- plasticitatea structurilor de conducere (capacitatea de a se adapta dinamismului organizaţiei şi dinamismului social general);
- multidimensionalitatea (considerarea în activitatea de conducere a tuturor dimensiunilor organizaţiei: tehnice, economice, sociale, ecologice, psihologice);
- elaborarea unor metode adecvate de luare a deciziei;
- controlul rezultatelor;
- menţinerea vitalităţii structurilor de conducere şi evitarea formalismului.

Activitatea de conducere constă în efectuarea unor activităţi (funcţii de conducere) de către un grup organizat de indivizi (sisteme de conducere) în cadrul unor structuri de conducere.

1.3. *Structuri de conducere*

Structura de conducere este ansamblul elementelor şi raporturilor dintre aceste elemente prin care se realizează activitatea de conducere. Structurile de conducere sunt diferite în funcţie de: domeniu (economic, politic, cultural); nivel (întreaga societate, regiune, colectivitate locală) şi tipul grupului uman (organizaţie, colectivitate teritorială) în care se exercită conducerea. Până în prezent, cel mai bine analizate au fost structurile de conducere din cadrul organizaţiilor. Studierea structurilor de conducere la nivel teritorial sau la nivelul întregii societăţi este o preocupare mai recentă şi mai dificilă.

Organizaţiile au anumite structuri, care pot fi clasificate după mai multe criterii: structuri funcţionale, structuri de produse, structuri teritoriale, structuri de conducere. Deşi structurile de conducere pot fi analizate în sine, ele nu pot fi separate de structurile organizaţionale. Conducerea este un element al structurii şi organizării oricărui sistem social - deci analiza structurilor organizaţionale include şi analiza structurilor de conducere.

Studiile asupra organizaţiilor industriale au stabilit mai multe tipuri de structuri organizaţionale şi de structuri de conducere:

- *Structura ierarhic lineară* se bazează pe diviziunea precisă a activităţilor şi pe existenţa unor niveluri ierarhice între care relaţiile de subordonare şi de comandă sunt riguros stabilite. În această structură şeful răspunde de activitatea grupului pe care îl conduce şi deţine o autoritate absolută asupra subordonaţilor. Este un tip de structură de conducere întâlnit, în principal, în organizaţiile militare, dar este folosit şi în alte domenii.
- *Structura funcţională*. În această structură se produce o divizare a activităţii de conducere în mai multe funcţii, care sunt realizate de persoane diferite. Numărul nivelurilor ierarhice este mai scăzut, în schimb creşte numărul rolurilor de conducere în plan orizontal.
- *Structura mixtă* combină elemente ale structurii ierarhic lineare şi ale structurii funcţionale. Aceste structuri sunt larg răspândite. Ele încearcă să îmbine avantajele organizării ierarhice cu cele ale organizării funcţionale.
- *Structura cu grupuri parţial suprapuse*, în care liderul unui grup face parte din grupul ierarhic imediat superior.

1.4. *Funcţiile conducerii*

Există numeroase clasificări ale funcţiilor conducerii. Funcţiile prezentate în aceste clasificări pot fi cuprinse în patru categorii: organizarea, planificarea, decizia şi controlul - funcţii realizate prin folosirea unor procedee şi tehnici de conducere.

Prin îndeplinirea acestora se asigură realizarea obiectivelor, armonizarea acţiunilor, eficienţa activităţilor, coeziunea şi dezvoltarea sistemelor conduse.

1.4.1. *Organizarea*

Prin organizare se creează condiţii adecvate sistemului condus şi se precizează legăturile dintre componente, funcţiile acestor componente, se stabileşte modul de grupare a indivizilor, se delimitează nivelurile de conducere şi funcţiile sistemului de conducere. Organizarea constă în diviziunea muncii, în coordonarea şi reglementarea activităţilor.

Activitatea de organizare se realizează prin proiectarea structurilor (stabilirea compartimentelor funcţionale şi ale atribuţiilor lor) ; proiectarea posturilor (descrierea fiecărui rol din cadrul structurii şi stabilirea sarcinilor de rol) ; proiectarea modului de funcţionare al sistemului condus (coordonarea activităţilor şi integrarea lor).

1.4.2. *Planificarea*

Diagnoza, prognoza şi planificiarea socială. Această activitate constă în stabilirea obiectivelor de viitor ale acţiunii sociale şi a mijloacelor de atingere a lor. Planificarea se bazează pe activităţile de diagnoză şi de cercetare a viitorului.

Prin diagnoză socială se obţine cunoaşterea stării actuale a sistemului condus, a modului concret în care el funcţionează şi a disfuncţiilor existente. Diagnoza socială este făcută pe baza unor analize profunde a situaţiei organizaţiilor şi se realizează de către conducerea organizaţiei, cu ajutorul unor compartimente specializate (compartimente de stat major formate din specialişti în problemele planificării). În unele cazuri este necesar ca diagnoza să fie făcută de specialişti din afara organizaţiei : fie organizaţia nu dispune de un număr suficient de specialişti, fie problemele sunt foarte complexe, fie specialiştii din cadrul organizaţiei, datorită ataşamentului lor faţă de organizaţie, nu pot efectua o diagnoză critică a situaţiei.

Activitatea de planificare este orientată şi de concluziile studiilor asupra dezvoltării viitoare, de capacitatea de anticipare a dezvoltării. Viitorul este atât rezultatul acţiunii unor legi obiective, al continuării unor tendinţe existente în prezent, cât şi al iniţiativei forţelor sociale prezente. În studiile asupra viitorului se analizează consecinţele tendinţelor actuale, se identifică diferite posibilităţi de evoluţie, se studiază concordanţa evoluţiilor posibile cu normele şi valorile prezentului, se identifică consecinţele nedorite. Studiile asupra viitorului se concretizează în elaborarea unor variante considerate optime, ce sunt folosite în luarea deciziei.

1.4.3. *Decizia*

Activitatea de planificare se încheie cu luarea deciziilor. Importanţa acestei funcţii este atât de mare, încât activitatea de conducere este privită uneori doar prin intermediul ei. **Decizia constă în alegerea unei variante din mai multe posibile.**

Luarea deciziei este condiţionată de factori interni şi externi organizaţiilor şi de factori obiectivi şi subiectivi : natura organizaţiei ; resursele disponibile (tehnice, umane, organizaţionale, financiare) ; valorile şi normele sociale existente în societate ; volumul şi calitatea informaţiei ; structurile de conducere ; calităţile celor care iau decizia ; perioada de timp acoperită de decizie.

Deciziile pot fi clasificate după mai multe criterii :

- *după conţinut şi domeniu* : decizii politice, economice, administrative, militare, religioase ;
- *după nivelul de cuprindere* : decizii strategice (care stabilesc orientările de perspectivă), tactice (care transpun în condiţii concrete orientările strategice) şi operaţionale (care privesc rezolvarea unor probleme curente) ;
- *după metodele utilizate* : decizii programabile (care se referă la acţiuni repetabile, de rutină, ce pot fi stabilite printr-un algoritm) şi decizii neprogramabile (care se referă la probleme noi, ce impun soluţii noi) ;
- *după gradul de cunoaştere* : decizii în condiţii de incertitudine, de risc, de certitudine ;
- *după natura decidentului* : decizii unipersonale şi decizii colective ; deciziile colective prezintă o serie de avantaje : oferă o informaţie mai bogată şi o viziune mai largă asupra domeniului în care se ia decizia şi permit o reprezentare mai adecvată a intereselor diferitelor niveluri din cadrul organizaţiei sau colectivităţii ; stimulează creativitatea ; fac să crească nivelul responsabilităţii şi coeziunii ; asigură practicarea principiilor democratice ale organizării sociale.

Procesul elaborării deciziei cuprinde mai multe etape :

- analiza problemelor pe baza informaţiilor disponibile, stabilirea alternativelor şi evaluarea lor ; o problemă poate fi soluţionată în diverse moduri ; conducerea trebuie să descopere toate variantele posibile de soluţionare şi să le evalueze în raport cu scopurile organizaţiei, cu normele şi valorile sociale, resursele organizaţiei, folosindu-se de experienţa trecută, de experimente sociale, de datele cercetării ştiinţifice ; dacă problemele sunt cuantificabile, variantele pot fi simulate pe calculator, în vederea stabilirii consecinţelor ;
- alegerea variantei considerată optimă (criteriile sunt de natură tehnică, economică, socială, politică, ecologică) ;
- comunicarea deciziei către cei care trebuie să o execute.

1.4.4. *Controlul*

După ce deciziile au fost elaborate şi comunicate, conducerea trebuie să controleze modul în care ele sunt executate. Controlul este activitatea prin care conducerea urmăreşte în permanenţă executarea deciziilor şi intervine cu măsuri corespunzătoare în vederea realizării obiectivelor. Prin control se asigură conformitatea acţiunilor cu decizia, se iau în considerare situaţii neprevăzute şi se previn sau se corectează situaţiile nedorite.

Pentru a fi eficientă, activitatea de control trebuie să îndeplinească anumite condiţii : să aibă un caracter preponderent preventiv ; să fie obiectivă (să nu fie deformată de subiectivitatea celor care asigură controlul) ; să fie concentrată în punctele-cheie de care depinde executarea deciziei ; să fie realizată cu competenţă ; să nu provoace perturbări în îndeplinirea activităţilor ; să se finalizeze în luarea unor măsuri adecvate ; să fie realizată în permanenţă ; să fie adecvată la situaţiile concrete.

Complexitatea societăţilor contemporane este tot mai mare, iar problemele sociale care apar în cadrul lor sunt tot mai numeroase şi mai dificile. Dezvoltarea socială de până acum a condus, în mod incontestabil, la ameliorarea condiţiilor de viaţă din toate societăţile. Dar pe lângă implicaţiile ei pozitive evidente, dezvoltarea a generat – sau se confruntă – cu numeroase dificultăţi, considerate fie consecinţe ale dezvoltării, fie probleme-cheie ale evoluţiei viitoare.

Crizele, dificultăţile ce se manifestă în societăţile contemporane au, desigur, numeroase cauze. Analiza acestor crize este încă în curs de efectuare şi constituie obiectul a numeroase dispute între diverse curente de gândire şi diferiţi autori. În numeroase analize ştiinţifice se arată că una dintre cauzele crizelor şi dificultăţilor din societăţile contemporane provine din modul de organizare şi conducere a sistemelor şi subsistemelor sociale. În consecinţă, se consideră că ameliorarea organizării şi conducerii (mai ales la nivelul întregii societăţi şi la nivel internaţional) ar contribui la depăşirea unora dintre aceste dificultăţi.

Conducerea şi organizarea pe baze ştiinţifice permit :

- o mai bună coordonare a eforturilor de dezvoltare ;
- folosirea eficientă a acţiunii sociale ;
- armonizarea intereselor existente în societate şi a intereselor diverselor societăţi ; actualmente, dezvoltarea are loc în condiţiile existenţei unor puternice inegalităţi între societăţi ;
- corelarea multiplelor aspecte ale dezvoltării ; mult timp dezvoltarea a fost apreciată doar prin creşterea economică, perspectivă ce a generat puternice crize culturale şi ecologice ; dezvoltarea viitoare trebuie să realizeze îmbinarea creşterii economice cu împlinirea şi afirmarea umană şi cu îmbunătăţirea calităţii mediului înconjurător ; dezvoltarea trebuie orientată de o concepţie globală asupra societăţii şi naturii ;
- orientarea dezvoltării după valorile sociale fundamentale ;

- elaborarea unor strategii ale dezvoltării care să ţină seama de resursele existente, de valorile şi normele sociale acceptate şi promovate de societate, precum şi de consecinţele posibile ;
- stabilirea unor mijloace eficiente de acţiune şi evitarea transformării lor în scopuri în sine ;
- evitarea consecinţelor negative ale dezvoltării spontane sau ale unor decizii insuficient elaborate ;
- îmbinarea perspectivei pe termen scurt cu perspectivele pe termen lung ;
- subordonarea mecanismelor dezvoltării creşterii calităţii vieţii, împlinirii şi afirmării umane.

Privită din perspectiva acestor posibilităţi, conducerea ştiinţifică se impune ca un element principal al dezvoltării sociale.

2. Metode moderne de conducere

2.1. *Caracteristici şi clasificări*

Metodele de conducere sunt ansambluri de mijloace şi procedee cu ajutorul cărora conducătorul influenţează acţiunea elementelor sistemului condus în vederea realizării obiectivelor stabilite. Utilizarea metodelor moderne de conducere a fost impusă de creşterea complexităţii sistemelor conduse şi a devenit posibilă datorită succeselor teoretice şi operaţionale obţinute de ştiinţa conducerii.

Utilizarea metodelor moderne de conducere trebuie făcută respectându-se unele **condiţii şi cerinţe** : metodele să fie integrate într-o concepţie generală justă despre activitatea de conducere, bazată pe cunoaşterea temeinică a legilor dezvoltării sociale ; formularea clară a obiectivelor şi scopurilor ; organizarea optimă a sistemului decizional ; asigurarea concordanţei dintre conţinutul metodei şi situaţia în care se aplică ; utilizarea unor noi metode, care să nu perturbeze, ci să uşureze activitatea de conducere ; aplicarea metodei trebuie bine pregătită ; folosirea metodelor trebuie să fie eficientă (rezultatele valorice obţinute printr-o metodă trebuie să fie mai mari decât cheltuielile cerute de aplicarea ei).

În cadrul practicii şi ştiinţei conducerii s-au utilizat numeroase metode. Unii specialişti au inventat peste 300 de metode de conducere (management), fapt ce impune necesitatea clasificării lor. În literatura de specialitate există mai multe clasificări.

a) **După fazele procesului de conducere**, distingem :
   - metode previzionale, grupate şi ele după câteva criterii : (1) după concepţia care stă la baza lor (metode de extrapolare, de comparare şi reflexie) ; (2) după modul în care stabilesc legăturile între prezent şi viitor (metode explorative,

metode normative şi metode de retroacţiune) ; (3) după orizontul temporal al previziunii (metode de previziune pe termen lung - peste 15 ani -, pe termen mediu - 5-15 ani - şi pe termen scurt - sub 5 ani) ; (4) după domeniul în care se face previziunea (metode de previziune tehnologică, financiară, psiho-socială etc.) ; (5) după natura cunoştinţelor implicate (metode discursive şi intuitive) ;
- metode operative, folosite în conducerea curentă a activităţilor economice şi sociale ; cel mai frecvent utilizate sunt metodele de conducere pe bază de plan, de bugete, de sistem, de proiecte, de obiective, de rezultate, de produs, de excepţie, de cooperare, prin alternative etc.

b) **După obiectivul urmărit**, distingem metode de optimizare a utilizării forţei de muncă, metode de optimizare a folosirii instrumentelor de producţie, metode de pregătire a cadrelor, metode de stimulare a creativităţii, metode de studiere a impactului tehnologic etc. Dintre acestea, vom prezenta mai amănunţit doar metodele de stimulare a creativităţii.
c) **După speciile de operaţii logice** pe care se bazează, deosebim metode de conducere analitice şi sintetice, inductive şi deductive. Vom prezenta mai detaliat doar metodele analitice.
d) **După caracterul discursului ştiinţific urmat**, distingem metode matematice, statistice, cibernetice, psihologice, sociologice etc.

Criteriile de clasificare a metodelor nu sunt foarte riguroase, o metodă putând fi inclusă în mai multe categorii. De exemplu, metoda Delphi este analitică şi intuitivă, fiind folosită atât în previziune, cât şi în stimularea creativităţii.

2.2. *Metode de previziune*

Anticiparea evoluţiei unităţilor sociale constituie o preocupare importantă a conducerii. Viitorul este rezultatul atât al acţiunii legilor obiective, al continuării unor tendinţe existente în prezent, cât şi al iniţiativelor indivizilor şi grupurilor. În aceste condiţii, conducerea trebuie să dispună de o bună cunoaştere a legilor economice şi sociale şi de instrumente de evaluare ştiinţifică a deciziilor adoptate. Metodele de previziune permit analiza tendinţelor prezente, identificarea diferitelor posibilităţi de evoluţie, analiza concordanţei evoluţiilor posibile cu normele şi valorile actuale, identificarea consecinţelor nedorite. Studiile asupra viitorului se concretizează în elaborarea unor variante de acţiune ce sunt folosite în luarea deciziilor.

Dintre metodele de previziune le vom prezenta pe cele mai frecvent utilizate: extrapolarea, metodele reflexive şi normative, metoda scenariilor şi analiza de impact.

Extrapolarea este o metodă statistico-matematică simplă, folosită de multă vreme. Ea constă în prelungirea unor tendinţe dincolo de limitele în care au fost constatate, pornindu-se de la ipoteza că evoluţia se bazează pe ideea stabilităţii de

sistem, adică pe ideea că principalele caracteristici structural-funcţionale ale organizaţiei se vor menţine şi în viitor, nu vor interveni factori perturbatori importanţi şi nu vor avea loc transformări radicale. Această metodă poate fi deci aplicată în sistemele cu o evoluţie relativ constantă.

Extrapolarea se face cu ajutorul unor funcţii liniare sau exponenţiale, avându-se grijă ca perioada de extrapolare să nu depăşească perioada de observare a tendinţei. Ca procedee se folosesc cele mecanice (spor mediu, indice mediu de creştere) şi cele analitice (tehnica celor mai mici pătrate). Metoda extrapolării poate furniza rezultate corecte în analiza pe termen scurt. Cu cât perioada de extrapolare creşte, cu atât scade certitudinea concluziilor. Extrapolarea pe termen lung poate duce la concluzii absurde. Neţinând seama de schimbările care pot interveni, metoda extrapolării trebuie folosită cu mare prudenţă în domeniile cu inovare tehnologică rapidă şi în cele în care se previzionează importante străpungeri tehnologice.

Metodele reflexive stabilesc cauzele şi natura deosebirilor viitorului faţă de trecut. În acest caz, viitorul nu mai este considerat ca fiind doar o prelungire a tendinţelor de până în prezent. Se pune accentul pe deosebiri şi pe evidenţierea factorilor care determină schimbările viitoare.

Metodele normative instituie diverse norme, reguli de activitate şi comportament, impunând omogenizarea acţiunilor individuale în raport cu obiectivele grupului. Pornind de la obiectivele pe termen lung, metodele normative stabilesc, în mod regresiv, condiţiile şi acţiunile necesare realizării acestora. Calea urmată este inversă decât cea a metodelor de extrapolare.

În raport cu domeniul de utilizare, mai dezvoltate sunt : metodele de previziune tehnologică şi extrapolarea liniilor dinamice, cercetarea morfologică, brainstorming, metoda (tehnica) Delphi, metoda arborilor de pertinenţă. În previziunea socială, mai frecvent utilizate sunt : extrapolarea, metoda fenomenologică, analiza morfologică şi metoda scenariilor.

Metoda scenariilor sau scrierea, proiectarea scenariilor a fost folosită mai întâi în previziunile cu caracter politic şi militar, fiind utilizată pe larg şi în analizele globale întreprinse de Clubul de la Roma. Scenariile sunt ansambluri formate din descrierea unei situaţii viitoare şi a evenimentelor care conduc la această situaţie. Scenariile prezintă, pas cu pas, evoluţiile posibile ale unui sistem dat, relaţiile dintre diversele domenii şi momentele critice care pretind luarea unor decizii. Întrucât poate studia evoluţii complexe şi evoluţii pe termen lung, metoda este mult folosită în previziunea evoluţiei sistemelor sociale. Scopul proiectării scenariilor este pregătirea din timp a unor decizii, pentru a preveni situaţiile nedorite ce pot apărea.

Scenariile permit analiza situaţiilor prezente şi viitoare în scopul evidenţierii aspectelor ce trebuie evitate şi a celor care trebuie stimulate ; ele obişnuiesc managerii cu reflecţia critică ; permit aflarea laturilor slabe ale sistemelor şi oferă măsuri de eliminare a acestora ; încurajează solidaritatea socială în timp. Scenariile oferă baza ştiinţifică de intervenţie în evoluţia sistemelor, urmărind în mod obişnuit

evoluţiile pe termen lung ; cele mai bune rezultate le-au dat până în prezent scenariile care operează cu un orizont temporal de 15-30 de ani.

Metoda scenariilor trebuie să răspundă câtorva exigenţe : plauzibilitate, flexibilitate, capacitate de a surprinde evenimente şi situaţii de mare complexitate, capacitate de a integra variabile multiple, capacitate de analiză a unei evoluţii rapide şi surprinzătoare, capacitate de modelare şi simulare a proceselor sociale.

În afară de metodele prezentate, activitatea de previziune se realizează şi cu ajutorul altor metode : metoda studiilor de piaţă, analogia istorică, metoda X-11 (pentru supraveghere şi alertare în domeniul comercializării produselor), ajustarea exponenţială, ancheta cu grupuri de experţi etc.

În ultima perioadă, în activitatea de previziune este larg folosită **analiza de impact**. Această metodă urmăreşte investigarea ştiinţifică a efectelor complexe rezultate din impactul ştiinţei şi tehnologiei asupra mediului economic, social, politic şi ecologic (Sandi, 1988). Studiile de impact nu procedează la o abordare în sine a efectelor ştiinţei şi tehnologiei, ci iau în considerare contextele sociale în care se produce impactul. Analiza de impact parcurge mai multe etape : analiza deciziilor de implementare şi utilizare a obiectivului ; analiza contextului în care urmează a fi implementat şi utilizat obiectivul ; evaluarea efectelor complexe generate de aplicarea şi utilizarea obiectivului ; formularea de propuneri de acţiuni menite să contracareze efectele negative şi să le potenţeze pe cele pozitive. Studiile de impact au un pronunţat caracter multidisciplinar, fiind realizate de experţi aparţinând diverselor domenii impactate : ingineri, economişti, specialişti în protecţia mediului, sociologi, jurişti etc. Analiza de impact nu este făcută de către manageri, însă aceştia cooperează cu experţii la realizarea studiului. Având un caracter complex, analiza de impact se realizează cu ajutorul mai multor metode şi tehnici : analiza structurală, tehnica arborescenţelor interogative, tehnica grafurilor de funcţionare, tehnica arborelui de funcţionare, tehnica modelării structurale interpretative, tehnica Delphi, metoda impactului încrucişat, metode de analiză multicriterială, metode de investigare sociologică, metoda analizei de conţinut etc.

2.3. *Metode operative de conducere*

Metodele operative de conducere mai frecvent utilizate sunt : conducerea pe bază de proiecte, pe bază de sistem, pe bază de rezultate, prin produs, pe bază de excepţii şi pe bază de obiective.

Metoda de conducere pe bază de proiecte permite rezolvarea unor probleme complexe în timp optim şi cu cheltuieli minime. Este folosită pentru soluţionarea unor sarcini deosebite, nerutiniere, complexe şi importante. Când în faţa unităţii economice sau sociale apar sarcini de acest tip, se constituie o echipă care lucrează pe termen limitat, în condiţii diferite de cele în care lucraseră anterior membrii săi. Sarcinile de rezolvat având un caracter eterogen, organizarea echipei diferă de la un

proiect la altul. Metoda se întemeiază pe delegarea temporară a unor atribuţii ale conducerii, în vederea soluţionării unor probleme ce pretind cooperarea mai multor specialişti. Se poate practica în unităţi mari sau pentru executarea unor lucrări, în colaborare, de către mai multe unităţi.

Metoda pe bază de proiecte dă rezultate eficiente când lucrarea de executat are o mare complexitate, depăşeşte competenţele unui compartiment funcţional şi pretinde o cooperare pluridisciplinară. Proiectul trebuie dimensionat în raport cu posibilităţile echipei ; este preferabil ca pe durata execuţiei proiectului să nu se modifice structura echipei. Conducătorul de proiect trebuie să dispună de autoritatea necesară pentru a conduce echipa şi pentru a coopera în mod optim cu şefii compartimentelor funcţionale. Concentrând eforturile mai multor specialişti pe o singură problemă, această metodă permite economii de timp, de efort fizic, economic şi financiar.

În anumite condiţii, metoda poate prezenta însă şi unele dezavantaje : complicarea structurii organizatorice (la structura funcţională a unităţii se adaugă structura proiectului) ; preluarea unor specialişti pentru a lucra în echipele de proiect poate provoca perturbări în compartimentele funcţionale ; şefii compartimentelor funcţionale nu au o imagine clară asupra activităţii desfăşurate de către subalternii lor care lucrează temporar în echipele de proiect ; schimbările în componenţa echipei de proiect pot antrena prelungirea duratei de finalizare şi creşterea costurilor. De regulă, dezavantajele nu sunt inerente metodei, ci provin din modul defectuos în care aceasta se aplică.

Metoda de conducere pe bază de sistem se întemeiază pe elementele de teoria şi analiza sistemelor. Ea constă în examinarea detaliată a tuturor părţilor (subsistemelor) care formează sistemul, în vederea stabilirii celor mai potrivite căi de dirijare şi racordare a acestora în scopul realizării obiectivelor propuse. Conducerea pe bază de sistem s-a impus datorită creşterii complexităţii unităţilor economice şi sociale şi din necesitatea de a sistematiza activitatea de management devenită tot mai amplă şi mai dificil de realizat prin metode tradiţionale. Aplicarea metodei pretinde recurgerea la tehnicile matematice, la tehnica electronică de calcul şi la un sistem informaţional bine organizat. Din aceste motive, ea poate fi aplicată numai în situaţiile în care managerii dispun de o bună pregătire în teoria sistemelor şi teoria informaţiei. Eficienţa metodei de conducere pe bază de sistem depinde de : organizarea fiecărui subsistem ; colaborarea strânsă între managerii compartimentelor ; existenţa unei interdependenţe minime între subsisteme (pentru a asigura posibilitatea modelării relaţiilor funcţionale) ; respectarea principiului unităţii de conducere.

Metoda pe bază de sistem oferă o serie de avantaje : operativitatea în management ; facilitarea exercitării funcţiilor procesului de management (mai ales previziunea, coordonarea şi controlul) ; oferă mijloace precise de stabilire a priorităţilor ; înlătură subiectivismul în aprecierea activităţii unor compartimente ; oferă posibilităţi de simplificare a structurilor organizatorice şi de reducere a costurilor de conducere. Dificultăţile în aplicarea acestei metode provin în principal din faptul că regulile metodei nu sunt bine cunoscute sau nu sunt respectate.

Metoda de conducere pe bază de rezultate pune accentul pe aspectul final, creator al conducerii. Activitatea de conducere este orientată, în principal, spre obţinerea beneficiului (maximizarea rezultatelor şi minimizarea cheltuielilor în condiţiile respectării unor norme prestabilite). Conform acestei metode, fiecare manager, indiferent de poziţia sa ierarhică, este răspunzător de anumite rezultate, pe care le poate obţine prin valorificarea capacităţilor sale personale şi a unor resurse din unitate. În vederea atingerii rezultatelor prestabilite, managerii dispun de libertatea de alegere a mijloacelor şi procedeelor. Eficacitatea managerilor nu se apreciază prin stil sau prin efortul depus, criteriile de apreciere a activităţii de management constând în mărimea rezultatelor şi a cheltuielilor făcute pentru obţinerea lor. Încadrarea pe direcţia obţinerii rezultatelor prestabilite este urmărită periodic, prin controale care permit o corectare operativă a abaterilor. În acest scop, se foloseşte pe larg sistemul de recompense şi sancţiuni.

Pentru a fi eficientă, metoda pe bază de rezultate trebuie aplicată în anumite condiţii : stabilirea precisă şi realistă a obiectivelor, a rezultatelor de obţinut (pe cât posibil, cuantificabil) ; asigurarea coerenţei între obiectivele, rezultatele urmărite de diverşi manageri ; aprecierea rezultatelor după criteriul importanţei, şi nu după cel al operativităţii ; exercitarea unui control permanent asupra rezultatelor intermediare ; asigurarea integrării rezultatelor obţinute pe termen scurt cu obiectivele pe termen mediu sau lung.

Această metodă permite selecţia problemelor prioritare, importante, precum şi creşterea eficienţei activităţii. Dificultăţile în aplicarea metodei provin din lipsa de claritate a rezultatelor ce urmează a fi obţinute ; dificultăţi în aprecierea rezultatelor fiecărui lucrător (atunci când activitatea se desfăşoară în echipă) ; maximizarea unor rezultate imediate poate să nu concorde cu obiectivele pe termen lung. Aplicarea acestei metode este recomandată pentru unităţile mari sau cele puternic dispersate.

Metoda de conducere prin produs a apărut datorită scurtării duratei de viaţă a produselor, uzurii morale rapide a ideilor şi produselor şi din necesitatea adaptării rapide a producţiei la cererea tot mai dinamică. Metoda constă în faptul că toate problemele referitoare la un produs important sau la câteva produse sunt grupate şi subordonate unui aparat de conducere separat, în cadrul unităţii. Managerului de produs i se încredinţează gestiunea unui produs de la cercetare, proiectare, producţie, până la desfacere, preţ, rentabilitate. Rolul principal al acestei metode constă în ameliorarea produselor existente, suprimarea produselor uzate moral, crearea unor produse noi cu parametri tehnico-calitativi şi funcţionali superiori.

Aplicarea metodei de conducere prin produs pretinde : cunoaşterea temeinică de către manageri a situaţiei pieţei ; cunoaşterea procedeelor tehnologice noi ; evaluarea realistă a posibilităţilor unităţii de a se adapta la schimbarea tipului de produse ; evaluarea corectă a gradului de omogenitate a produselor grupate într-un singur modul. Această metodă permite descărcarea conducerii superioare a întreprinderii de unele sarcini, prin delegarea lor ; oferă posibilităţi mari de rentabilitate, prin

concentrarea eforturilor pe un produs sau grup de produse; asigură o viziune de ansamblu asupra produsului prin dirijarea de către un singur manager a tuturor fazelor producţiei; contribuie la o uşurare a legăturilor cu piaţa şi o bună adecvare a producţiei la schimbările intervenite pe piaţă; permite scurtarea ciclului cercetare-proiectare-producţie-desfacere. Metoda de conducere prin produs poate duce la amplificarea structurilor organizatorice şi la generarea unor conflicte de atribuţii şi competenţe. Este o metodă aplicabilă numai în unităţile mari şi doar pentru anumite produse.

Metoda de conducere pe bază de excepţie porneşte de la ideea că o bună conducere se ocupă doar de abaterile semnificative de la norme şi performanţe propuse. În cadrul fiecărei unităţi conduse sunt stabilite obiectivele de realizat, termenele, răspunderile şi anumite limite de toleranţă. Dacă activitatea se desfăşoară conform programului, conducerea nu intervine. Dacă rezultatele intermediare depăşesc toleranţele admise, atunci intervine nivelul ierarhic, care poate corija abaterea. Cu cât nivelul abaterii este mai mare, cu atât mai înalt va fi nivelul ierarhic care intervine.

În folosirea metodei pe bază de excepţie se parcurg următoarele faze:

- stabilirea valorii planificate (pe bază de indicatori fizici sau valorici, norme şi normative, bugete);
- stabilirea toleranţelor (pentru locurile-„cheie", toleranţele sunt mai mici, deoarece chiar o abatere mică în aceste domenii poate avea efecte importante);
- compararea realizărilor cu valorile planificate; sunt măsurate performanţele individuale şi de echipă, cheltuielile băneşti, consumurile materiale, timpul de folosire a infrastructurii etc.; compararea poate fi directă sau automată (în memoria calculatorului este programat „traseul" de urmat în vederea realizării obiectivelor; dispozitivele de culegere a informaţiilor furnizează date asupra performanţelor realizate; calculatorul compară rezultatele cu valorile preprogramate şi avertizează în privinţa abaterilor);
- analiza abaterilor, a excepţiilor – este o activitate ce trebuie să aibă prioritate în faţa tuturor celorlalte activităţi desfăşurate de către conducerea unităţii;
- luarea deciziei de corectare a abaterii.

Metoda de conducere pe bază de obiective este relativ veche, aplicată încă din primele stadii de dezvoltare a organizaţiilor industriale şi comerciale. Indiferent de mărime sau profilul de producţie, fiecare unitate economică îşi stabileşte anumite obiective, adică scopuri sau deziderate ce urmează a fi realizate într-un anumit termen şi cu mijloace predeterminate. Obiectivul nu se confundă cu planul; obiectivul este un scop, un deziderat complex, stabil pe o perioadă mare de timp; planul este un instrument de organizare şi conducere, un cadru obligatoriu şi legal de desfăşurare a activităţii. Obiectivele pot fi generale, derivate şi specifice.

Utilizarea metodei de conducere pe bază de obiective pretinde anumite condiţii: scopul pe termen lung să fie clar; pe termen scurt să se fixeze obiective realiste;

formularea obiectivelor să se facă printr-o largă participare a personalului salariat; obiectivele să fie cuprinse în planuri clare şi precise; răspunderile să fie stabilite cu precizie; aplicarea metodei să întrunească acordul întregului personal al unităţii; obiectivele se defalchează pe niveluri ierarhice, precizând-se atribuţiile şi răspunderile fiecărui nivel; nivelul răspunderii să fie ridicat; trebuie să se acorde încredere şi libertate de acţiune subordonaţilor; conducerea şi lucrătorii vor fi informaţi operativ asupra rezultatelor obţinute; este necesar un sistem informaţional bine organizat; controlul trebuie să fie permanent, bine organizat şi efectuat; accentul trebuie pus pe ajutor, nu pe critică; lucrătorii trebuie să dispună de capacitate de autocontrol.

Metoda de conducere pe bază de obiective prezintă o serie de avantaje: favorizează munca şi conducerea colectivă; promovează stilul de conducere participativ; facilitează o structură organizatorică mai raţională; permite o delimitare mai fermă a sferelor de atribuţii; contribuie la evitarea paralelismelor; contribuie la descentralizarea conducerii operative; facilitează atenuarea şi eliminarea tensiunilor dintre compartimentele funcţionale şi cele operative şi dintre nivelurile ierarhice; permite degrevarea nivelurilor superioare de conducere de o serie de sarcini şi atribuţii care sunt delegate; stabilirea clară a obiectivelor foloseşte la ameliorarea procesului decizional şi la mai buna folosire a timpului de conducere; contribuie la reducerea cheltuielilor de conducere; permite o folosire mai completă şi mai raţională a managerilor; permite integrarea obiectivelor şi intereselor unităţii cu cele ale managerilor; permite valorificarea potenţialului creativ al managerilor; contribuie la creşterea coeziunii echipei de conducere; asigură o unitate mai strânsă între conducători şi conduşi în vederea realizării obiectivelor; stimulează colaborarea şi iniţiativa personalului unităţii; contribuie la crearea unui climat agreabil de muncă; oferă posibilitatea cuantificării contribuţiei aduse de fiecare lucrător; permite aprecierea obiectivă a activităţii managerilor; contribuie la îmbunătăţirea fluxului informaţional în cadrul unităţii; permite adaptări optime la modificări; stimulează perfecţionarea activităţii de conducere.

Dificultăţile în aplicarea acestei metode sunt date de: lipsa de claritate a obiectivelor; fixarea unor obiective nerealiste; favorizarea obiectivelor pe termen scurt în dauna celor pe termen lung; stabilirea unor obiective a căror realizare este greu de controlat; lipsa unei participări largi la fixarea obiectivelor; neconcordanţa obiectivelor stabilite în diverse compartimente.

2.4. *Metode pe bază de analiză*

Analiza este operaţia mentală sau practică de descompunere a unui întreg (proces, fenomen sau obiect) în elementele lui componente şi de identificare a relaţiilor dintre acestea. Ea este folosită în toate domeniile ştiinţifice, având o valoare euristică ridicată. În domeniul conducerii, analiza constă în evaluarea valorii sau calităţii diferitelor funcţiuni, activităţi ori procedee şi în compararea acestora cu anumite

norme teoretice sau prestabilite de conducere. Analiza poate fi cantitativă sau calitativă. Analiza cantitativă se bazează pe măsurări şi exprimări cantitative (indici, medii, frecvenţe). Analiza calitativă apelează la abstractizare, la stabilirea dependenţelor cauzale şi foloseşte indicatori calitativi.

Dintre metodele bazate pe analiză, mai frecvent utilizate sunt analiza economică, analiza valorii, analiza sistemelor, analiza input-output, analiza riscului, analiza de caz, analiza de conţinut.

Analiza economică este un instrument de cunoaştere sistematică şi profundă a situaţiei economice din unitatea economică. Ea are ca obiectiv evaluarea, aprecierea şi explicarea rezultatelor obţinute, prin raportarea lor la cheltuielile făcute şi la realizările precedente. Analiza economică se face la nivelul tututor funcţiilor întreprinderii (cercetare-dezvoltare, producţie comercială, financiar-contabilă, personal) şi al tuturor atributelor conducerii (previziune-planificare, organizare, antrenare, coordonare, control). Analiza economică este o metodă principală prin care se urmăreşte asigurarea autogestiunii economice a unităţilor; ea permite stabilirea precisă a cheltuielilor efectuate, sesizarea şi preîntâmpinarea cheltuielilor neeconomicoase, obţinerea unor rezultate comensurabile, aprecierea eficienţei.

Analiza economică este de mai multe feluri: 1. după faza procesului de producţie în care se desfăşoară: analiză previzională şi analiză post-factum; 2. după indicatorii utilizaţi: analiză cantitativă şi analiză calitativă; 3. după nivelul la care se desfăşoară: analiză macroeconomică şi analiză microeconomică; 4. după domeniul analizat: analiză pe ramuri, analiză pe unităţi organizatorice, analiză pe probleme, analiză pe fluxuri.

În efectuarea analizei economice se parcurg următoarele etape: întocmirea planului de analiză, culegerea materialului documentar necesar, verificarea datelor culese, prelucrarea datelor, interpretarea rezultatelor, comunicarea rezultatelor nivelurilor ierarhice competente în vederea adoptării unor decizii de corecţie. Tehnicile cel mai frecvent folosite în analiza economică sunt: tehnica comparaţiei, tehnica grupării, tehnica substituirii în lanţ (se produc variaţii succesive ale fiecărui factor, în timp ce ceilalţi rămân neschimbaţi, pentru a putea determina influenţa fiecăruia), tehnica balanţelor, tehnica soldului, tehnica coeficientului de corelaţie.

Analiza valorii urmăreşte reducerea costurilor de producţie, concomitent cu îmbunătăţirea calitativă a produselor. Metoda porneşte de la cunoaşterea nevoii sociale care trebuie satisfăcută de un anumit produs şi continuă cu analiza funcţiilor pe care trebuie să le asigure produsul, determinarea costului celui mai scăzut al acestor funcţii, simplificarea produsului prin eliminarea funcţiilor inutile. Analiza valorii constituie un mijloc de investigare economică, încurajează progresul tehnic şi inovarea produselor, permite conducerii să realizeze raportul optim dintre valoarea de întrebuinţare, funcţia produsului şi cheltuielile de producţie; permite identificarea cheltuielilor inutile şi oferă căi de reducere a costurilor fără a scădea calitatea produselor; încurajează cooperarea dintre compartimentele întreprinderii şi creativitatea salariaţilor.

Analiza input-output, elaborată de W. Leontieff, este utilizată în prezent de toată lumea. Metoda se bazează pe analiza raporturilor intrări-ieşiri, pornindu-se de la ideea că orice sistem poate fi definit prin intrările şi ieşirile sale în anumite situaţii date. Activitatea desfăşurată de un sector sau compartiment este trecută într-un tabel cu două rubrici : intrări (consumuri, achiziţii de bunuri şi servicii ale unui sector) şi ieşiri (ceea ce livrează un sector altor sectoare). Se calculează coeficientul de intrare-ieşire şi se întocmeşte o matrice structurală a interdependenţelor sectoarelor sau ramurilor luate în considerare. Cu ajutorul analizei statistico-matematice, se stabilesc ecuaţii de corelaţii pe baza cărora se pot face predicţii cu privire la stările viitoare ale sistemelor.

Analiza de conţinut, dezvoltată mai întâi în domeniul sociologiei, constă în cercetarea sistematică a documentelor dintr-o unitate economică sau socială în vederea stabilirii surselor de comunicare şi decizie, destinaţiei comunicării, conţinutului comunicărilor, deciziilor şi acţiunilor, a metodelor folosite şi a efectelor obţinute (Chelcea, 1985).

2.5. *Metode de stimulare a creativităţii*

Creativitatea este o componentă principală a activităţii de conducere şi o trăsătură principală a managerilor. Mai ales în actuala perioadă de puternică inovare ştiinţifică şi tehnologică, creativitatea este o condiţie esenţială de menţinere a vitalităţii unităţilor conduse, de adaptare optimă a acestora la importantele schimbări care au loc. În această situaţie, stimularea creativităţii managerilor şi a întregului personal salariat trebuie să fie o preocupare permanentă a conducerii.

În vederea stimulării creativităţii se folosesc metode şi tehnici de activare a aptitudinilor de inovare ale indivizilor şi grupurilor şi de înlăturare a barierelor psihosociale care împiedică, prin inhibiţie, manifestarea acestor aptitudini. Metodele de stimulare a creativităţii ţin de o serie de reguli : conceperea persoanei umane în mod integral ; acceptarea relativităţii afirmaţiilor ; învingerea rutinei şi prejudecăţilor ; nesancţionarea opiniilor prea îndrăzneţe etc.

În literatura de specialitate au fost inventariate peste 50 de metode capabile să stimuleze creativitatea, grupate în metode intuitive şi metode analitice. Metodele intuitive folosesc intuiţia, imaginaţia şi fantezia în stimularea creativităţii unor specialişti. Ca metode particulare pot fi folosite concasarea, jocul de cuvinte şi analogia.

Concasarea constă în spargerea (mentală) a unui întreg în părţile sale componente şi recompunerea întregului într-o manieră nouă. **Jocul de cuvinte** este folosit mai ales în organizarea activităţii comerciale, în stabilirea denumirii noilor probleme.

Analogia constă în transferarea unor caracteristici ale unui fenomen cunoscut spre altul necunoscut sau mai puţin cunoscut, pe baza asemănărilor dintre ele. În folosirea analogiei este necesară respectarea câtorva reguli : sistemul de studiat să

fie mai simplu decât cel de la care se porneşte; trebuie puse în evidenţă atât asemănările, cât şi deosebirile; pentru a deveni certe, concluziile analogiilor se cer verificate. Aplicarea metodei este preferabil să se facă în reuniuni de grup; membrii grupului nu trebuie să fie neapărat specialişti (se poate ca un nespecialist să facă analogii îndrăzneţe, considerate imposibile de către specialişti şi care se pot dovedi deosebit de valoroase).

Analogia poate lua diverse forme; ea poate fi: directă, personală, istorică, simbolică, fantastică. Analogia directă constă în compararea directă a unui fenomen dintr-un domeniu cu un fenomen din alt domeniu (de exemplu, confecţionarea de membrane artificiale selective prin analogie cu membranele organice). Analogia personală constă în identificarea cercetătorului cu obiectul sau fenomenul studiat. Analogia istorică este folosită în previziunea socială şi constă în selectarea a două sau mai multe caracteristici esenţiale ale unor epoci istorice diferite şi în analiza lor prin analogie. Analogia simbolică apelează la metafore, termeni poetici, ceea ce conduce la descrierea inedită a fenomenului de studiat (ea se aseamănă cu descrierea pe care o face un nespecialist unei probleme tehnice complicate). Analogia fantastică apelează la idei neobişnuite, chiar paradoxale, şi constă în încercarea de a satisface o dorinţă prin fantezie. În mod frecvent, aceste forme de analogie se folosesc împreună, întrucât se potenţează reciproc.

Concasarea, jocul de cuvinte, analogia, compararea şi alte procedee pot fi utilizate împreună în cadrul unor metode intuitive complexe de stimulare a creativităţii, cum ar fi brainstorming-ul, discuţia 6/6, metoda Delphi, brainwriting-ul sau metoda 6/3/5 şi sinectica.

Metoda brainstorming („asaltul creierelor") se aplică în stimularea creativităţii de grup prin încurajarea asociaţiei libere a ideilor şi înlăturarea efectelor inhibitoare ale criticii (efective sau subînţelese). Prin folosirea acestei metode se urmăreşte formularea unor puncte de vedere noi cu ajutorul cărora să se găsească soluţia sau soluţiile la o problemă dată. Această metodă se aplică într-un mod relativ simplu: se reuneşte un grup de persoane (experţi); se stabileşte un lider, animator, coordonator al discuţiei; se exprimă problema pentru care se caută soluţii; se emit păreri şi se înregistrează toate opiniile (indiferent dacă sunt importante sau nu, realiste sau nu); nici un punct de vedere nu este criticat în timpul reuniunii grupului; se evită discutarea consecinţelor ideilor emise. După încheierea reuniunii de grup, părerile sunt evaluate şi se reţin cele mai importante. Este preferabil ca grupul de experţi să fie de 4-7 persoane, iar durata unei discuţii, de 10-60 de minute. Se recomandă ca grupul să nu fie omogen, întrucât între experţii din acelaşi domeniu există un consens tacit destul de mare, ceea ce poate inhiba emisiunea de idei originale. Este indicat ca la reuniunile de brainstorming să nu participe şefii iearhici ai experţilor invitaţi, întrucât pot constitui un factor inhibitor. Metoda trebuie folosită în combinaţie cu alte metode: de exemplu, ideile reţinute în urma reuniunii de brainstorming pot fi supuse unei analize morfologice sau de impact.

Înrudită cu brainstorming-ul este **metoda Philips 6/6**, aplicată în stimularea creativităţii unor grupuri mari. Metoda constă în divizarea grupului mare în unităţi mai mici, compuse fiecare din 6 persoane, care urmează a discuta timp de 6 minute o problemă căreia i se caută soluţii. Fiecare grup alege un coordonator care animă discuţia şi notează propunerile (notarea propunerilor poate fi făcută şi de către un secretar ales de grup). Discuţiile în grup pot fi libere (toate părerile emise sunt reţinute şi evaluate ulterior) sau progresive (opinia emisă de un membru al grupului este analizată de către ceilalţi, care o acceptă sau o resping ; numai părerile acceptate sunt notate). După ce toţi membrii grupului şi-au exprimat părerea, conducătorul citeşte propunerile reţinute şi invită grupul să le ierarhizeze, să stabilească cele mai importante idei. Metoda Philips 6/6 prezintă o serie de avantaje : dă posibilitatea ca toţi membrii grupului să-şi spună părerea ; permite obţinerea rapidă a unui număr mare de soluţii ; obişnuieşte membrii grupului cu tehnica argumentării, susţinerii părerilor şi renunţării la ele în faţa unor soluţii mai bune.

Metoda (tehnica) Delphi este larg folosită în prezent. E o metodă intuitivă, care permite valorificarea unui volum mare de informaţii ştiinţifice şi tehnice deţinute de un grup de experţi. Ea combină avantajele discuţiei în grup cu cele ale independenţei participanţilor faţă de presiunea grupului sau faţă de propriile lor păreri exprimate public. În vederea realizării unui exerciţiu de tip Delphi, se fixează un număr de întrebări referitoare la un domeniu precis delimitat (întrebările se trec într-un chestionar) ; se alege un număr de experţi în problema examinată şi se desemnează unul sau mai mulţi coordonatori. Ancheta Delphi se desfăşoară, în mod obişnuit, în patru runde :

- prima rundă constă în trimiterea chestionarului fiecărui expert, după care se adună răspunsurile şi se prelucrează ; în analiza răspunsurilor se poate proceda în trei feluri : coordonatorul acordă diferite ponderi răspunsurilor în raport cu competenţa atribuită fiecărui expert ; experţii îşi evaluează ei înşişi competenţa în legătură cu problema studiată şi dau răspunsului lor o pondere corespunzătoare ; evaluarea răspunsurilor se face fără a se acorda ponderi ;
- în runda a doua se pun întrebări în legătură cu data posibilă de apariţie a unor evenimente, importanţa unor evenimente viitoare, oportunitatea unor mijloace etc. ; răspunsurile primite sunt prelucrate şi reprezentate cu ajutorul indicatorilor statistici (mediană, quartile, coeficient de variaţie, abateri) ;
- în runda a treia, participanţilor le sunt comunicate rezultatele rundelor precedente ; participanţii a căror opinie se situează în afara intervalului median sunt rugaţi să-şi argumenteze opinia sau să şi-o modifice ; rezultatele obţinute sunt din nou prelucrate statistic ;
- în runda a patra, experţii sunt informaţi asupra rezultatelor obţinute în runda precedentă şi sunt rugaţi ca, în funcţie de rezultatele comunicate, să-şi exprime din nou părerea ; răspunsurile primite sunt prelucrate prin mediană şi quartile şi se calculează gradul de convergenţă sau consens.

Deşi folosită adeseori în stimularea creativităţii şi în previziune, metoda Delphi este criticată uneori că pune accentul pe consens şi nu ţine seama de opiniile „deviante", marginale, care pot fi novatoare.

Sinectica este o metodă de potenţare a mecanismelor implicate în creaţie şi de reproducere a lor în mod voluntar. Metoda se bazează pe două mecanisme opuse: cel al transformării necunoscutului în familiar şi cel al transformării familiarului în necunoscut. Primul mecanism face apel la analogii, la găsirea unor asemănări între o problemă nouă (necunoscută) şi alta veche (cunoscută). Al doilea mecanism presupune înlăturarea prejudecăţilor şi a stereotipurilor perceptive şi raţionale, punând accentul pe problematizarea cunoscutului, pe rediscutarea unor probleme deja soluţionate. Mărimea grupului de sinectică este de 5-7 persoane. Dintre acestea este ales un animator al discuţiei care are grijă să evite părtinirea unor păreri sau ironizarea altora. Alţi doi membri ai grupului au rolul de producători de idei, iar ceilalţi sunt participanţi la grupul sinectic. Membrii grupului sinectic trebuie să aibă un nivel cultural asemănător, dar specialităţi diferite. Şedinţele de sinectică se desfăşoară pe durata unui an, cu o frecvenţă de o şedinţă pe lună. Exerciţiul sinectic parcurge trei etape:

- etapa demarării, în care membrii grupului sinectic se cunosc, se formează coeziunea de grup, se dobândeşte o anumită cultură a creativităţii; în această etapă sunt puse în discuţie teme foarte generale;
- etapa productivă, în care se prezintă problema ce urmează a fi dezbătută; producătorii de idei sunt invitaţi să propună soluţii folosindu-se de analogia personală, directă, simbolică, fantastică; ceilalţi membri ai grupului analizează ideile emise şi le critică;
- etapa întoarcerii la real presupune intrarea în funcţiune a gândirii logice, raţionale, care raportează ideile emise la realitate; soluţiile formulate sunt examinate după criterii precise.

Sinectica permite îmbinarea imaginaţiei, fanteziei cu gândirea critică, riguroasă. Ea poate fi uşor aplicată în toate tipurile de organizaţii.

Metodele analitice stimulează creativitatea pe baza prezentării şi tratării diverselor date, informaţii, idei şi soluţii într-o formă prestabilită, logică. Metodele analitice de stimulare a creativităţii mai frecvent folosite sunt ancheta pe bază de chestionar a unor specialişti, analiza funcţiei (listă de funcţiuni, arbori de funcţiuni), analiza morfologică, analiza euristică (listă de control, abstractizare progresivă).

Metoda morfologică (sau analiza morfologică, cutia morfologică) constă în căutarea sistematică a soluţiilor unei probleme: obiectul, sistemul, lucrarea se descompun în parametri de bază şi se stabilesc rezultatele care pot apărea din combinarea diferită a acestora. În aplicarea metodei se cer respectate anumite reguli: problema de rezolvat trebuie delimitată şi definită exact; parametrii de bază trebuie enumeraţi complet; fiecare soluţie reţinută trebuie evaluată după criterii explicit formulate. Cu ajutorul analizei morfologice se pot obţine trei categorii de

rezultate : combinări cunoscute de parametri ; combinări necunoscute, dar inteligibile (explicabile) ; combinări necunoscute, dar neinteligibile (inexplicabile). Inventariind toate soluţiile posibile, metoda morfologică are avantajul că ia în considerare atât modalităţile convenţionale de abordare a parametrilor şi problemelor, cât şi pe cele neconvenţionale. Metoda morfologică este folosită în domenii variate : cercetarea consecinţelor unor strategii de dezvoltare, soluţionarea unor probleme tehnice (stimularea inovaţiilor şi invenţiilor), proiectarea de produse originale.

3. Stiluri de conducere

3.1. *Definire şi clasificări*

Faptul că stilul de conducere influenţează rezultatele activităţii de conducere şi eficienţa întregii activităţi a grupului condus este în prezent pe deplin acceptat atât la nivel teoretic, cât şi în activitatea practică de organizare şi conducere. În literatura de specialitate există numeroase abordări ale stilului de conducere, unele punând accentul pe aspectele comportamentale, altele – pe structurile bazale ale personalităţii omului. Există şi încercări de abordare mai complexă, cum ar fi perspectiva dinamică, ce reuneşte în definirea stilului de conducere latura atitudinal-motivaţională şi cea comportamentală, considerată situaţional.

Într-o accepţie generală, stilul este felul propriu de a fi, de a se comporta şi de a acţiona al conducătorului în procesul conducerii. Stilul de conducere reprezintă modul concret de exercitare a rolului de conducător, de transpunere efectivă în plan comportamental a exigenţelor ce decurg din statutul de conducător. Noţiunea de stil de conducere reuneşte într-un ansamblu dinamic trăsăturile şi particularităţile psihice şi psihosociale ale conducătorilor, comportamentele acestora în exercitarea activităţii de conducere şi condiţiile concrete în care se desfăşoară activitatea de conducere.

Importanţa cunoaşterii şi evaluării stilurilor de conducere decurge din mai multe considerente : a) datorită efectelor pe care le au stilurile de conducere asupra mediului psihologic, psihosocial şi relaţional din cadrul unităţilor conduse şi asupra eficienţei întregii activităţi ; b) datorită capacităţii de difuziune a stilurilor de conducere, capacităţii de influenţare a membrilor unităţii conduse ; stilul de conducere se poate propaga şi la alte niveluri ierarhice, îndeosebi la cele inferioare ; nu este deci indiferent ce stil de conducere au persoanele de la nivelurile superioare ale ierarhiilor organizaţionale, întrucât ele pot influenţa stilul de muncă al tuturor subordonaţilor ; c) stilul de conducere poate determina orientarea activităţii întregii echipe de conducere ; d) stilul de conducere nu are doar o relevanţă personală, ci şi una organizaţională, adică influenţează unitatea condusă în întregul ei.

Cercetările întreprinse în diverse organizaţii (economice, politice, militare, şcolare, culturale) au permis stabilirea mai multor **clasificări şi tipologii** ale stilurilor de

conducere. Din multitudinea clasificărilor şi tipologiilor propuse, ne vom referi la cele folosite mai frecvent în evaluarea (diagnoza) stilurilor de conducere. Vom prezenta trei clasificări, făcute în raport cu trei criterii diferite: 1. modul de luare a deciziilor; 2. sistemul de valori care orientează activitatea de conducere; 3. eficienţa stilurilor de conducere.

După modul de luare a deciziilor, a devenit clasică gruparea făcută de Kurt Lewin şi colaboratorii săi pe baza cercetărilor întreprinse încă din anul 1939 (Lewin, 1967). Această clasificare conturează trei tipuri de stiluri de conducere: autoritar, democratic şi liber.

Stilul de conducere **autoritar** sau **autocratic** se caracterizează prin: centralizarea autorităţii; preponderenţa deciziilor unipersonale; accentul pus pe autoritatea formală; personalul unităţii este văzut doar ca executant, dreptul de decizie şi control avându-l numai managerul; întreaga activitate de management este axată pe sarcini, subordonaţilor nu li se explică obiectivele generale, ci li se cere doar executarea întocmai a hotărârilor luate; corecţia abaterilor de la deciziile luate se face prin sancţiuni; subordonaţii sunt apreciaţi ca fiind lipsiţi de spirit creator, trebuind în permanenţă să fie îndrumaţi, controlaţi, constrânşi; subordonaţii sunt aspru criticaţi, dar nu se admit aprecierile critice ale acestora; relaţiile interumane sunt privite ca fiind puţin importante sau sunt ignorate. Acest stil de conducere poate duce la insatisfacţie la nivelul subordonaţilor şi chiar la rezultate negative în activitate: delăsare, randament scăzut, părăsirea organizaţiei. Stilul de muncă autoritar poate fi adecvat unor situaţii speciale, cum ar fi o unitate militară în dispozitiv de luptă. Pe termen scurt, managerul autocratic poate obţine rezultate bune şi în conducerea unei unităţi economice sau sociale, dar permanentizarea acestui stil face, în cele din urmă, intolerabile implicaţiile sale negative. Acest stil de conducere a caracterizat activitatea unor forme mai vechi de organizare a activităţii economice, cum a fost, de exemplu, manufactura. Stilul autoritar este însă incompatibil cu sistemele moderne, participative de conducere.

Stilul democratic se caracterizează prin încrederea mare a managerului în subordonaţi; este stimulată formularea de sugestii şi propuneri de către subordonaţi; este încurajată participarea subordonaţilor nu numai la îndeplinirea sarcinilor, ci şi la luarea deciziilor; în antrenarea personalului la luarea deciziilor şi la realizarea acestora sunt folosite motivaţiile, convingerile şi recompensele; este încurajată comunicarea pe verticală şi pe orizontală între lucrători, compartimente, subdiviziuni organizatorice şi niveluri ierarhice; se pune accentul pe relaţiile interumane şi pe asigurarea unui climat de muncă agreabil; managerul se bazează nu numai pe autoritatea formală, de status, ci şi pe autoritatea personală, dobândită; subordonaţii sunt informaţi asupra obiectivelor unităţii şi sunt consultaţi în problemele de perspectivă; se foloseşte pe larg delegarea de autoritate şi răspunderi; se urmăreşte valorificarea competenţelor subordonaţilor şi se favorizează dezvoltarea personalităţii acestora. Pentru ca stilul de conducere democratic să fie eficient, este necesar ca subordonaţii

să posede deprinderi de conducere colectivă, să aibă un nivel ridicat de competenţă şi responsabilitate.

Stilul liber, pe care unii autori nici nu-l consideră propriu-zis un stil, se caracterizează prin lipsa totală de participare a managerilor la activitate, grupul fiind lăsat să se organizeze singur. Rezultatele practicării unui asemenea „stil" sunt dezordinea şi anarhia.

Clasificarea făcută de Kurt Lewin a fost dezvoltată de alţi autori, care au adăugat noi tipuri. Astfel, pe lângă cele trei tipuri de bază (autoritar, democratic şi liber), N.R.F. Maier stabileşte alte trei tipuri : paternalist (situat între stilul autoritar şi cel liber), majoritar (situat între stilul democratic şi cel autoritar) şi stilul liber cu discuţii (situat între stilul democratic şi cel liber). J.A.C. Brown împarte stilul autoritar în trei subtipuri (autoritar strict, binevoitor şi incompetent), iar stilul democratic în două subtipuri (democrat autentic şi pseudodemocrat).

În raport cu valorile care orientează activitatea cadrelor de conducere, au fost făcute o clasificare bidimensională şi una tridimensională.

O clasificare bidimensională a fost propusă de Robert R. Blake şi Jane S. Mouton, care împart stilurile de conducere în funcţie de două dimensiuni : orientarea managerilor spre producţie şi orientarea lor spre personal (Blake şi Mouton, 1972). Stabilirea stilurilor de conducere este făcută cu ajutorul unei grile pătratice, pe axul vertical fiind marcat gradul de interes arătat problemelor umane, iar pe axul orizontal, gradul de interes manifestat de manageri pentru problemele producţiei. Gradele de interes faţă de cele două aspecte sunt marcate de la unu la nouă. Matricea conţine 81 de casete, care ar reprezenta tot atâtea stiluri de conducere posibile. Autorii se opresc doar la cinci tipuri :

a) Stilul 1.9, caracterizat prin interes mare pentru producţie şi interes slab pentru problemele umane. Eficienţa conducerii se măsoară prin rezultatele tehnico-productive. Managerii sunt autoritari, preocupaţi doar de realizarea sarcinilor ; subordonaţii sunt consideraţi simple instrumente de producţie, aspectele psihosociale nefiind luate în considerare.
b) Stilul 9.1, caracterizat prin interes mare pentru problemele umane şi interes scăzut pentru problemele producţiei. Climatul de muncă din întreprindere este agreabil ; satisfacţiile personalului sunt mari şi devin scop în sine. Managerul cu un asemenea stil caută să satisfacă personalul, dar riscă să împiedice realizarea eficientă a obiectivelor de producţie.
c) Stilul 1.1, caracterizat prin interes slab atât faţă de problemele producţiei, cât şi faţă de personal. Managerul cu un asemenea stil se izolează de superiori şi subordonaţi, nu se implică în luarea deciziei, lasă personalul să se ocupe singur de rezolvarea problemelor psihosociale, evită conflictele, se preocupă mult de sine şi de viitorul său.
d) Stilul 5.5, caracterizat prin interes mediu faţă de personal şi faţă de problemele producţiei. Managerul cu un asemenea stil caută soluţii de compromis pentru a

realiza eficient problemele de producţie fără a brusca personalul. Foloseşte persuasiunea, ţine seama de sugestiile subordonaţilor, evită conflictele, acordă atenţie atât organizării formale, cât şi celei informale.

e) Stilul 9.9, caracterizat prin interes mare atât pentru problemele umane, cât şi pentru problemele producţiei. Managerul cu un asemenea stil favorizează participarea subordonaţilor la realizarea producţiei şi la luarea deciziilor ; încurajează activitatea colectivă ; favorizează manifestarea şi dezvoltarea capacităţilor creative ale subordonaţilor ; abordează deschis conflictele ; încurajează competenţele ; acordă importanţă mare problemelor psihosociale ale întreprinderii ; ia decizii bune, pe baza unei largi consultaţii ; obţine rezultate bune în producţie.

O **clasificare tridimensională** a stilurilor de conducere este făcută de J. Reddin, care ia în considerare trei dimensiuni ale managementului : orientarea managerului spre sarcină (scop, obiectiv), orientarea spre contacte umane (spre relaţiile interpersonale şi psihologia de grup) şi orientarea spre randament (maximizarea productivităţii) (Reddin, 1968). Din combinarea acestor trei dimensiuni rezultă următoarele stiluri de conducere, respectiv tipuri de manager : negativul (nu este orientat de nici una din cele trei dimensiuni) ; birocratul (este orientat doar spre randament) ; altruistul (orientat doar spre contacte umane) ; autocratul (orientat doar spre sarcină) ; autocratul binevoitor (orientat spre sarcină şi randament) ; promotorul (orientat spre randament şi contacte umane) ; ezitantul (orientat spre sarcină şi contacte umane) ; şi realizatorul (orientat spre toate cele trei dimensiuni).

În raport cu criteriul eficienţei, specialiştii francezi au făcut o clasificare în două mari categorii, fiecare cuprinzând câte cinci tipuri de stiluri de conducere, respectiv de manageri : 1. manageri cu stiluri eficiente (organizatorul, participativul, întreprinzătorul, realistul şi maximalistul) ; 2. manageri cu stiluri de conducere neeficiente (birocratul, paternalistul, tehnocratul, oportunistul, utopistul). Stabilirea stilurilor de conducere este făcută pe baza a două dimensiuni : spiritul de angajare personală şi cel de colaborare.

Organizatorul se bazează pe organizarea raţională şi precisă ; stabileşte sarcinile şi acordă independenţă subordonaţilor ; rezolvă toate problemele pe baza reglementărilor formale. **Participativul** promovează managementul în echipă ; încurajează colaborarea ; facilitează comunicarea ; dispune de autoritate reală ; acceptă sugestiile şi criticile subordonaţilor. **Întreprinzătorul** urmăreşte obţinerea celui mai bun rezultat ; se bazează pe relaţii ierarhice clare ; promovează competenţele ; este autoritar ; abordează în mod deschis conflictele. **Realistul** consideră că relaţiile ierarhice trebuie să se bazeze pe încredere şi respect reciproc ; consultă subordonaţii ; foloseşte metode bilaterale în rezolvarea conflictelor ; acordă independenţă subordonaţilor ; intervine rar ; pune accentul pe un climat agreabil de muncă. **Maximalistul** este orientat spre sarcină ; dă dispoziţii judicioase adecvate fiecărei situaţii ; încurajează colaborarea, însă nu elimină toate divergenţele ; obţine efecte practice din divergenţe şi conflicte ; instituie un climat de exigenţă.

Birocratul se bazează pe diplome, titluri, şi nu pe rezultate ; evită deciziile delicate ; transmite deciziile arătând că nu el este autorul lor ; nu agreează subordonaţii cu multă influenţă şi nici relaţiile interumane prea trainice ; nu îi plac dezacordurile ; în realitate există multe dezacorduri, dar subordonaţii le ascund ; în acest caz, răspunderea subordonaţilor este scăzută. **Paternalistul** sau **demagogul** vorbeşte mult de democraţie, de conducerea colectivă, dar termenii sunt neclari ; nu-i place să abordeze probleme de autoritate, evită conflictele cu subordonaţii ; este preocupat de menţinerea spiritului colectiv ; dă satisfacţie subordonaţilor chiar împotriva intereselor întreprinderii. **Tehnocratul** este interesat de menţinerea postului ; are o comportare autoritară şi chiar dictatorială ; impune respectarea ierarhiei ; este părtinitor ; îi înlătură pe cei care nu sunt de acord cu el ; relaţiile interumane din întreprindere sunt tensionate. **Oportunistul** este preocupat de cariera personală ; se foloseşte de intrigi ; autoritatea sa este negociată ; foloseşte mult compromisul ; deşi este puţin agreat de subalterni, aceştia sunt preocupaţi să-i facă pe plac. **Utopistul modern** acordă prea multă încredere subordonaţilor ; ia decizii insuficient gândite ; foloseşte mult timp pentru discuţii, pentru proiecte, dar rezultatele obţinute sunt slabe ; activitatea din unitate este anarhică.

Interesant este şi punctul de vedere emis de specialistul american Douglas McGregor, în lucrarea *The Human Side of Entreprise*, care a surprins existenţa în rândul managerilor americani a două concepţii asupra naturii umane şi comportamentului factorului uman în organizaţie. Aceste concepţii sunt prezentate sub forma teoriei X şi a teoriei Y, ale căror elemente (prezumţii) sunt următoarele :

TEORIA X

- fiinţa umană medie are o aversiune inerentă faţă de muncă şi caută să o evite pe cât posibil ;
- din această cauză, majoritatea oamenilor trebuie să fie constrânşi, controlaţi, îndrumaţi, ameninţaţi şi pedepsiţi ;
- majoritatea oamenilor evită asumarea de responsabilităţi.

TEORIA Y

- cheltuirea efortului fizic şi intelectual în muncă este tot atât de naturală ca şi distracţia şi odihna ;
- controlul extern şi ameninţarea cu pedepse nu sunt singurele mijloace folosite pentru îndreptarea eforturilor oamenilor spre realizarea obiectivelor organizaţiei ; omul poate exercita autoconducerea şi autocontrolul ;
- angajarea faţă de obiective este o funcţie care depinde de recompensele asociate cu îndeplinirea obiectivelor ;
- omul normal învaţă în condiţii adecvate nu numai să accepte responsabilităţi, dar şi să caute să-şi asume responsabilităţi ;
- capacitatea de a folosi un înalt grad de imaginaţie, ingeniozitate şi creativitate în soluţionarea problemelor este în mod larg, nu limitat, distribuită în sânul populaţiei ;

- în condiţiile vieţii industriale moderne, potenţialul intelectual al fiinţei umane este numai parţial utilizat.

Prezumţiile teoriei X reflectă punctul de vedere tradiţional, adoptat de acei manageri care caută să-şi justifice stilul de conducere autoritar pe care îl adoptă şi îl practică. Teoria Y, aşa cum se poate observa, reconsideră prin prezumţiile ei elementul uman, pune accentul pe atragerea reală a oamenilor din organizaţie la conducere, pe integrarea organică a obiectivelor lor în obiectivele organizaţiei şi, prin aceasta, pe practicarea unui stil de conducere colectiv, democrat-participativ.

Desigur, cele două teorii sunt extreme, iar între ele există un interval destul de mare în care se pot încadra atât concepţiile unor manageri cu privire la oamenii cu care lucrează, cât şi atitudinea oamenilor din organizaţie ca răspuns la aceste concepţii.

Cert este faptul că, pornind de la cele două teorii ale lui McGregor, putem desprinde consecinţele lor asupra omului în cel puţin trei sfere ale conducerii: motivarea muncii, practicile de decizie şi modalităţile de control. Din această perspectivă, sesizăm ceea ce am prezentat mai înainte, structurarea a două tipuri de conducere: stilul autoritar şi stilul democratic. Desigur, în realitate, în funcţie de apropierea de teoria X sau de teoria Y, există nuanţări ale acestor două tipuri de stiluri de conducere, chiar posibilitatea întrepătrunderii, combinării lor, la anumiţi manageri, în anumite condiţii şi în anumite momente.

Pe modelul celor două teorii emise de D. McGregor, profesorul William Ouchi, analizând în special stilurile de conducere ale managerilor japonezi, dar nu numai ale acestora, vine cu o completare pe care o denumeşte teoria Z. Prezumţiile teoriei Z sunt următoarele: conducătorul bun implică salariaţii în activitatea de conducere la toate nivelurile; tratează salariaţii ca pe o familie; garantează angajarea pe viaţă; fiecare salariat participă la procesul decizional; sarcinile sunt rotate între salariaţi, cu scopul de a se evita plictiseala, specializarea extremă şi rigiditatea; toţi membrii organizaţiei contribuie la realizarea aceloraşi obiective.

Desigur, prin prezumţiile ei, teoria Z reflectă o realitate de necontestat, promovarea în cadrul firmelor japoneze a unui stil de conducere de tip paternalist, ale cărui caracteristici principale sunt următoarele: lucrul în colectiv; asumarea responsabilităţilor de către salariaţi şi participarea acestora la decizie; bunăstarea fiecăruia. Desigur, nu este vorba de un stil paternalist clasic, ci de unul care se bazează pe cunoaşterea omului sub aspect psihic şi social, pe acordarea încrederii şi implicarea lui în rezolvarea tuturor problemelor organizaţiei. Este, de fapt, o reflectare a concepţiei generale a managementului japonez privind succesul în afaceri: succesul este asigurat de personalul salariat, de unde grija arătată, în societatea japoneză, pentru utilizarea eficientă a aptitudinilor populaţiei şi asigurarea unei pregătiri şi instruiri cât mai ridicate a acesteia.

3.2. *Factori care generează sau influenţează stilurile de conducere*

Analiza conducerii şi a stilurilor de conducere a prilejuit formularea a numeroase puncte de vedere şi teorii care, deşi foarte diverse, ar putea fi grupate în trei categorii (modele) : conceperea conducerii (stilului de conducere) ca o funcţie a persoanei, ca o funcţie a situaţiei şi ca o funcţie mixtă, a persoanei şi a situaţiei (Zlate, 1981, pp. 206-212).

Modelul care concepe **conducerea ca o funcţie a persoanei** este reprezentat de preocupările mai vechi de teorie a conducerii, sociologie şi psihologie socială. Conform acestui model, managementul este o funcţie a persoanei dotate încă de la naştere cu calităţi deosebite. Pornindu-se de la această concepţie, a fost formulat **modelul charismatic** al conducerii (Max Weber) : oamenii se supun autorităţii charismatice în virtutea credinţei lor în calităţile extraordinare ale persoanei care este înzestrată cu această autoritate. Deşi modelul charismatic a fost puternic criticat, ideea că succesul în conducere depinde în principal de calităţile celui care conduce s-a menţinut. Au fost întreprinse cercetări de psihosociologie istorică asupra unor mari conducători, pentru a stabili trăsăturile care le-au asigurat succesul în activitatea de conducere.

Un studiu clasic din această categorie de lucrări este cel întreprins de Ralph M. Stogdill şi publicat în 1948. Folosindu-se de analiza secundară a datelor conţinute în cercetările anterioare, autorul american prezintă profilul unor conducători ale căror trăsături sunt grupate în patru categorii : 1. factori fizici şi constituţionali (vârstă, talie, greutate, calităţi fizice, energie, sănătate, aspect exterior) ; 2. factori psihologici (inteligenţă, instrucţie, cunoştinţe, intuiţie, originalitate, adaptabilitate, trăsături temperamentale etc.) ; 3. factori psihosociali (diplomaţie, sociabilitate, popularitate, prestigiu, capacitate de influenţare etc.) ; 4. factori sociologici (nivel socio-economic, statut economic şi social etc.). Corelând aceşti factori cu rezultatele obţinute în conducere, Stogdill stabileşte pentru majoritatea dintre ei corelaţii nesemnificative sau negative. Aceasta nu înseamnă însă că trăsăturile conducătorilor nu ar influenţa activitatea de conducere.

În replică la exagerările modelului charismatic, a fost elaborat **modelul situaţional**, care pune accentul pe caracteristicile grupului condus, pe particularităţile situaţiei în care se exercită conducerea, pe motivaţiile şi aşteptările membrilor grupului. Potrivit acestui model, nu trăsăturile personale ale managerilor asigură succesul, ci adecvarea acestor trăsături la particularităţile situaţiei, la cerinţele grupului condus. Situaţia pretinde şi impune un anumit tip de manageri ; o persoană va avea succes în conducere numai în măsura în care se va conforma exigenţelor situaţiei grupului. În modelul situaţional, managerul are un rol pasiv ; el acţionează numai în funcţie de situaţie. Modelul situaţional a fost criticat la rândul său, pentru neglijarea rolului personalităţii în configurarea activităţii de conducere.

Pentru a se depăşi limitele modelelor charismatic şi situaţional, a fost propus **modelul mixt**, care consideră conducerea o funcţie a persoanei, a situaţiei şi, mai

ales, a relaţiei dintre ele. În acest model, relaţia dintre manager şi situaţie este complexă : nu e vorba de simpla adaptare a persoanei la situaţie, ci de structurarea şi stăpânirea situaţiei ; nu e vorba de tratarea persoanei ca tip invariabil, ci ca produs al interacţiunilor, al relaţiilor care se stabilesc între grup şi manager în procesul conducerii. Modelul mixt propune o tratare mai nuanţată şi mai adecvată a procesului de management, luând în considerare atât rolul trăsăturilor personale ale managerilor (trăsături preexistente ocupării unei funcţii de conducere şi trăsături dobândite în exercitarea activităţii de management sau configurate de situaţia în care se desfăşoară managementul), cât şi rolul factorilor situaţionali şi al interacţiunii complexe dintre manager şi grupul condus.

Interpretarea conducerii pe baza modelului mixt, ca funcţie a persoanei şi a situaţiei, reprezintă un cadru teoretic adecvat pentru analiza stilurilor de conducere, a factorilor ce determină sau condiţionează formarea stilurilor de conducere, rolul trăsăturilor personale ale conducătorilor în manifestarea stilurilor de conducere.

Pornind de la considerentele teoretice şi metodologice ale modelului mixt, putem afirma că formarea şi dinamica stilurilor de conducere sunt determinate şi influenţate de următoarele grupuri de factori :

- factori ce ţin de particularităţile persoanei care exercită activitatea de conducere (tipul de personalitate, pregătirea profesională, nivelul motivaţional, pregătirea în domeniul conducerii şi experienţa în activitatea de conducere) ;
- factori ce ţin de particularităţile muncii (organizarea tehnologică a muncii, diviziunea muncii) ;
- factori ce ţin de particularităţile mediului social în care se desfăşoară activitatea de conducere (tipul societăţii, formele de organizare, sistemul instituţional de conducere, cultura, stratificarea socială, nivelul de dezvoltare al ştiinţei conducerii) (Zamfir, 1977, pp. 173-201).

Influenţa personalităţii. Personalitatea cuprinde ansamblul trăsăturilor, însuşirilor, capacităţilor şi aptitudinilor individuale care se manifestă comportamental şi sunt valorificate social. Personalitatea este unitatea însuşirilor individuale, a comportamentului şi aprecierii sociale a acestui comportament. Psihologia consideră că personalitatea are trei dimensiuni : temperament, aptitudini şi caracter. Temperamentul se referă la particularităţile omului socotit ca sistem dinamic, energetic ; aptitudinile – la particularităţile sistemului de operare, de acţiune eficientă ; caracterul – la particularităţile sistemului de relaţionare propriu fiecărui individ.

Trăsăturile personalităţii influenţează modul de acţiune al fiecărui individ, deci şi modul de comportare al cadrelor de conducere, stilul de conducere. Trăsăturile de personalitate care contribuie la formarea unui stil de conducere eficient sunt : capacitatea intelectuală, capacitatea de comunicare, elanul, intuiţia, capacitatea de iniţiativă, perseverenţa, fermitatea, independenţa, stabilitatea scopului, stăpânirea de sine şi autocontrolul, stabilitatea emoţională, sinceritatea, încrederea în sine. Această listă de trăsături ar putea fi extinsă, dar asta ar însemna să considerăm

managerii nişte supraoameni, nişte indivizi care ar cumula în mod miraculos o mulţime de însuşiri pozitive. Lista trăsăturilor este doar orientativă ; ea nu implică ideea că persoanele care deţin funcţii de conducere trebuie să posede toate aceste calităţi (în activitatea curentă de conducere sunt suficiente doar unele dintre ele). Rostul prezentării listelor de trăsături este de a arăta că persoanele care posedă aceste trăsături sunt mai indicate pentru a ocupa posturi de conducere decât cele care nu le posedă.

Pentru a contribui la formarea unui stil de conducere eficient, trăsăturile de personalitate trebuie să fie în concordanţă cu exigenţele postului de conducere deţinut şi cu cerinţele mediului în care se desfăşoară activitatea de management. Dacă postul nu necesită acest lucru, persoana care îndeplineşte o funcţie de conducere nu trebuie să aibă o capacitate intelectuală excepţională. Supradotarea deţinătorului postului poate însemna o risipă de resurse umane (care pot fi bine valorificate la alte niveluri ierarhice sau în alte activităţi), iar din punct de vedere personal generează un sentiment de frustrare datorită subutilizării capacităţilor.

Pregătirea conducătorilor influenţează într-o măsură importantă stilul şi eficienţa activităţii de conducere. Pregătirea constă în totalitatea cunoştinţelor, deprinderilor şi priceperilor necesare îndeplinirii unei activităţi. Pregătirea managerilor se realizează prin forme de şcolarizare generală şi studii de specialitate, efort propriu de perfecţionare, experienţă de muncă şi viaţă, receptivitatea faţă de ceea ce este nou. Pregătirea unui manager trebuie să includă : pregătirea de specialitate sau profesională, cultura generală (cunoştinţe de teorie economică, legislaţie economică, sociologie, psihologie, pedagogie), cunoştinţe de conducere (elemente de ştiinţa conducerii, metode moderne de conducere, elemente de automatică, cibernetică, teoria sistemelor, teoria informaţiei, teoria deciziei, teoria organizării, teoria planificării etc.). Dispunând de o bună pregătire profesională, managerul va şti ce trebuie şi ce poate să le ceară subordonaţilor, se va bucura de prestigiu, îşi va consolida autoritatea formală prin autoritatea personală, dobândită. Cunoştinţele în domeniul ştiinţelor sociale îi sunt necesare deoarece activitatea sa are nu numai o latură tehnico-organizatorică, ci şi una social-umană. Cunoştinţele în acest domeniu îi folosesc pentru a învăţa să se relaţioneze în mod eficient şi agreabil cu subordonaţii, colegii şi superiorii, pentru a putea să se autoanalizeze (să devină conştient de trăsăturile personalităţii sale şi de influenţele acestora asupra stilului propriu de conducere) şi pentru a putea să înţeleagă şi să valorifice rolul factorilor socioumani. Cunoştinţele de conducere sunt necesare în măsura în care activitatea de conducere este nu numai o artă, ci şi o ştiinţă (adică o modalitate de înţelegere şi acţiune care se învaţă). Exigenţele pregătirii managerului nu trebuie exagerate ; un bun manager nu trebuie să fie neapărat specialistul cel mai bine pregătit din unitatea condusă (s-ar putea ca acesta nici să nu aibă calităţile necesare unui bun manager) ; managerul nu poate fi nici specialist în ştiinţa conducerii, ştiinţe economice, ştiinţe sociale etc. Important este ca el să deţină din toate aceste domenii o serie de cunoştinţe necesare în formarea unui stil eficient.

Nivelul pregătirii managerului influenţează stilul de conducere pe mai multe direcţii. Un manager cu o pregătire profesională slabă va opta mai curând pentru un stil autoritar ; va evita să-şi consulte colaboratorii sau se va înconjura de colaboratori incompetenţi ; se va lăsa tutelat de organele ierarhice superioare. Un manager care nu posedă cunoştinţe în domeniul relaţiilor interumane va ignora aceste aspecte şi se va axa pe elementele tehnico-productive, pe sarcină. Un manager competent profesional va şti să aprecieze capacităţile profesionale ale subordonaţilor, îi va consulta, va favoriza promovarea celor competenţi. Un manager cu suficiente cunoştinţe în domeniul ştiinţelor sociale şi umane va fi mai binevoitor, va urmări crearea unui climat de muncă agreabil, activitatea sa fiind orientată nu numai spre aspectele tehnico-productive, ci şi spre cele socioumane. Corelaţia dintre nivelul de pregătire şi configuraţia stilului de conducere nu este directă şi rigidă, întrucât stilul depinde şi de alte variabile. În raport cu anumite trăsături de personalitate şi în anumite condiţii sociale, buna pregătire în domeniul ştiinţelor sociale şi al ştiinţelor conducerii poate conduce la un stil binevoitor, democratic (cum s-a arătat mai sus), sau la un stil tehnocratic şi la manipularea aspectelor socioumane în scopul maximizării rezultatelor producţiei. La fel ca pentru ceilalţi factori, influenţa nivelului de pregătire asupra stilului de conducere trebuie corelată cu influenţa altor factori personali şi situaţionali.

Nivelul motivaţional constituie un factor personal situaţional important în configurarea stilurilor de conducere. Motivaţia este o stare ce implică trei trăsături de bază : orientarea spre un scop, implicarea profundă în realizarea acestuia, străduinţa intensă pentru atingerea scopului. Din punct de vedere psihologic, motivaţia desemnează starea internă de necesitate a organismului care orientează comportamentul în direcţia satisfacerii ei. Motivaţia apare ca un ansamblu de trebuinţe şi dorinţe care mobilizează, determină organismul să desfăşoare o serie de comportamente care să ducă la satisfacerea lor adecvată. Intensitatea motivaţiei este dată de tipul şi particularităţile individului şi de particularităţile stimulului. Schimbarea motivaţiei se poate obţine fie prin modificarea trebuinţelor individului, fie prin modificarea stimulilor care le dau naştere sau le satisfac, fie prin modificarea ambelor aspecte.

Motivaţiile nu pot fi abordate direct ; ele sunt deduse din analiza diverselor modalităţi comportamentale ale individului. Această situaţie face ca interpretarea motivaţiei să fie dificilă, întrucât nu există o echivalenţă rigidă între motivaţii şi comportamente ; motivaţii diferite pot da naştere la comportamente similare, şi invers. Motivele care determină comportamentele se deosebesc între ele în funcţie de intensitatea, durata, realismul lor, gradul de conştientizare, ponderea şi corelarea lor. În analiza motivaţiei, trebuie ţinut seama şi de faptul că modalităţile de satisfacere a unor trebuinţe identice sau similare diferă de la un individ la altul.

Stilul de conducere este influenţat şi de **organizarea tehnologică a muncii**, şi de **tipul diviziunii muncii**. Stilurile de conducere vor fi diferite într-o întreprindere cu un nivel redus de înzestrare tehnică şi într-o întreprindere puternic automatizată şi robotizată ; într-o întreprindere mare şi într-o întreprindere mică ; într-o întreprindere

concentrată teritorial şi într-o întreprindere dispersată teritorial ; într-o întreprindere în care producţia este organizată în serie sau în loturi mari şi într-o întreprindere cu producţie de unicate.

Particularităţile mediului social influenţează puternic stilurile de conducere. Fiecare tip de societate va favoriza şi va promova anumite stiluri de conducere şi va contracara alte tipuri.

3.3. *Eficienţa practicării stilurilor de conducere*

Stilul de conducere influenţează organizaţia în care este practicat în mai multe direcţii : nivelul productivităţii muncii şi al productivităţii intelectuale a grupului condus, relaţiile psihosociale din cadrul grupului, atitudinile membrilor grupului, coeziunea grupului, motivaţia comportamentului subordonaţilor, nivelul satisfacţiei personale a membrilor grupului.

Din cercetările întreprinse în ţara noastră şi în alte ţări a reieşit că stilurile de conducere nu au o singură categorie de efecte (unele stiluri – doar efecte pozitive, iar altele – doar efecte negative). De exemplu, stilul de conducere autoritar, prezentat în mod frecvent sub aspect negativ, provoacă scăderea coeziunii de grup, influenţează în urmă atitudinile faţă de muncă şi satisfacţia muncii, dar asigură o productivitate intelectuală şi operaţională ridicată, scurtează procesul decizional, dezvoltă spiritul de disciplină, asigură realizarea eficientă şi la timp a sarcinilor. Stilul de conducere democratic, cooperator, asigură o participare crescută a lucrătorilor la conducere, un nivel motivaţional ridicat, satisfacţia muncii, un climat de muncă agreabil, valorifică competenţele şi capacităţile subordonaţilor, dar poate genera şi el, în anumite situaţii, consecinţe nedorite sau negative.

În aprecierea eficienţei stilurilor de conducere au fost propuse trei criterii :

a) ponderea efectelor pozitive şi negative ale stilurilor de conducere în structura globală a activităţii de conducere ;
b) consecinţele rezultate în urma practicării îndelungate a unui stil de conducere ; pe baza acestui criteriu, s-ar putea constata că unele stiluri de conducere au efecte pozitive pe termen scurt şi efecte negative importante pe termen lung ; astfel, stilul de conducere autoritar permite scurtarea timpului de luare a deciziilor, dar, implicând un mare „consum" uman, pe termen lung poate provoca stări de oboseală şi stări conflictuale puternice ;
c) gradul de adecvare a stilului de conducere la particularităţile situaţiei ; în raport cu acest criteriu, stilul de conducere autoritar este adecvat în situaţii care impun decizii rapide, în situaţii deosebite care necesită respectarea strictă a regulilor de securitate, în situaţii neprevăzute care pretind intervenţii urgente.

Creşterea eficienţei stilurilor este o preocupare importantă a teoriei şi practicii conducerii. Deşi s-au realizat numeroase studii în acest domeniu, nu s-a ajuns la

formularea unor principii, a unor reţete universal valabile, a căror respectare sau practicare să asigure în mod cert o eficienţă crescută a conducerii. Întrucât eficienţa stilului de conducere depinde nu numai de particularităţile conducătorului, ci şi de cele ale situaţiei, au fost formulate doar anumite recomandări, a căror respectare poate asigura eficienţa stilului de conducere:

a) cunoaşterea profundă de către conducători a realităţii din unitatea condusă (cunoaşterea problemelor importante din fiecare subdiviziune organizaţională, precum şi a principalelor probleme tehnice, economico-financiare şi socioumane); la aceasta trebuie să se adauge o bună cunoaştere a factorilor exteriori (ştiinţifici, tehnici, economici, politici, legislativi) care acţionează asupra unităţii conduse;
b) existenţa unui bun sistem informaţional, care să asigure informaţii corecte, pertinente, adecvate şi continue, necesare luării deciziilor, şi o transmitere rapidă a acestora către executanţi;
c) formularea cu claritate a obiectivelor şi sarcinilor; nu este suficient ca sarcinile şi obiectivele să fie clar formulate doar în planurile unităţilor conduse sau în strategiile de dezvoltare ale acestora; este important ca fiecare conducător să aibă o înţelegere bună şi corectă a obiectivelor şi sarcinilor proprii nivelului ierarhic pe care îl conduce şi a obiectivelor generale ale unităţii conduse;
d) adecvarea conducerii la particularităţile unităţii conduse şi la noile situaţii intervenite în evoluţia acesteia; metodele şi tehnicile de conducere permit obţinerea de rezultate eficiente numai când sunt adecvate situaţiei concrete în care se aplică, când ţin seama de particularităţile tehnice şi economice ale unităţii şi de trăsăturile psihosociale ale celor conduşi;
e) orientarea activităţii conducătorilor spre aspecte esenţiale; conducătorii se confruntă zilnic cu probleme numeroase şi diverse; ei nu se pot ocupa de analiza şi soluţionarea tuturor acestor probleme (mai ales în unităţile mari); unele aspecte sunt însă mai importante, altele mai puţin importante; conducătorii trebuie să stabilească anumite priorităţi şi să se ocupe de aspectele esenţiale, soluţionarea problemelor curente putând fi făcută de conducătorii de la nivelurile inferioare; delegarea de atribuţii şi responsabilităţi are un dublu avantaj: degrevează conducătorii de la nivelurile superioare de problemele de rutină, a căror soluţionare poate fi făcută în condiţii mai bune de conducătorii de la nivelurile inferioare, care cunosc mai bine aspectele curente ale activităţii unităţii;
f) organizarea raţională a activităţii de conducere şi utilizarea raţională a timpului de către conducător; evitarea situaţiilor de rezolvare în grabă a sarcinilor (care provoacă tensiune nervoasă, oboseală şi conduce la decizii insuficient gândite) sau de amânare a rezolvării lor pe motiv că este necesar un timp lung de reflecţie; amânarea soluţionării unei probleme poate aduce prejudicii, poate provoca nemulţumire şi leza interesele unor indivizi; managerii trebuie să-şi împartă în mod raţional timpul pentru activităţi de decizie, îndrumare, coordonare şi control, pentru activităţi ce vizează aspecte strategice, tactice şi curente, pentru activităţi

ce vizează probleme tehnice, economice şi socioumane ; unele cercetări întreprinse în unităţile economice din ţara noastră au permis identificarea câtorva cauze care contribuie la pierderea timpului de către manager : participarea la şedinţe neplanificate, rezolvarea unor probleme care intră în competenţa subordonaţilor ; obţinerea unor informaţii incomplete şi necesitatea informării suplimentare ; convorbirile telefonice lungi ; intervenţia neaşteptată a unor colaboratori sau şefi ierarhici ; durata prea mare a şedinţelor la care participă sau pe care le conduc (şedinţele au o pondere foarte mare în bugetul de timp al managerilor ; ponderea lor creşte pe măsură ce creşte şi nivelul ierarhic) ; lipsa unui plan de activitate ; deciziile pripite care, ulterior, se cer completate sau corectate ; atragerea unui număr prea mare de persoane în rezolvarea unor probleme (lărgirea colectivului peste anumite limite poate fi un factor de irosire a timpului şi de scădere a eficienţei activităţii de conducere) ;

g) utilizarea metodelor şi tehnicilor moderne de conducere ; evaluarea şi autoevaluarea rezultatelor obţinute prin practicarea acestor metode ;
h) manifestarea unei atitudini receptive faţă de nou : interesul şi preocuparea pentru cercetarea ştiinţifică, inovarea tehnologică şi introducerea progresului tehnic în vederea perfecţionării formelor de organizare şi conducere ;
i) stimularea iniţiativei şi răspunderii lucrătorilor din subordine ; îmbinarea raţională a îndrumării şi controlului cu autonomia şi independenţa subordonaţilor ;
j) preocuparea pentru creşterea nivelului motivaţional al celor conduşi, cunoaşterea sistemului de trebuinţe şi folosirea adecvată a stimulilor materiali, profesionali şi psihosociali ; preocuparea pentru ridicarea nivelului aspiraţional al motivaţiei celor conduşi ;
k) preocuparea pentru educarea şi formarea subordonaţilor ; eficienţa stilului de conducere depinde nu numai de particularităţile acestuia şi de gradul său de adecvare la situaţia din unitatea condusă, ci şi de valoarea subordonaţilor ; sunt situaţii în care un stil democratic poate să fie mai puţin eficient decât unul autoritar, pentru că subordonaţii nu sunt obişnuiţi, nu au cunoştinţele şi deprinderile necesare practicării unei conduceri democratice, participative ;
l) obiectivitatea aprecierilor făcute asupra situaţiei din unitatea condusă şi asupra subordonaţilor ; eficienţa stilului de conducere va fi scăzută dacă cei care deţin funcţii de conducere vor face aprecieri incorecte asupra rezultatelor obţinute de unitate, dacă vor ascunde lipsurile existente (pentru a nu fi criticaţi, pentru a nu „supăra" şefii ierarhici sau de teamă să nu-şi piardă postul), dacă îşi vor lua angajamente nefondate sau, dimpotrivă, dacă vor ignora rezultatele bune obţinute şi se vor referi numai la lipsuri ; lauda şi critica se cer a fi făcute în mod echilibrat şi numai când sunt în acord cu realităţile ; managerii trebuie să manifeste faţă de subordonaţi corectitudine şi sinceritate ; lauda pe faţă şi critica în absenţă sunt indicii ale unui stil defectuos ;
m) manifestarea unei atitudini echilibrate, optime faţă de funcţie, sarcină, instituţie şi subordonaţi ; realizarea eficientă a sarcinilor constituie principala modalitate

de a servi intereseler celor conduşi ; luarea în considerare a intereselor acestora, a problemelor lor reprezintă o condiţie necesară pentru îndeplinirea sarcinilor unităţii conduse ;

n) capacitatea de autoperfecţionare a stilului de conducere.

Studiu de caz
Stiluri de abordare a reformei

Experienţele rezultate din aplicarea mai multor programe de reformă la nivel naţional sau instituţional permit constatarea existenţei unei mari diversităţi de concepţii, atitudini şi comportamente în domeniul reformelor şi schimbărilor. Această diversitate nu este interesantă doar din punctul de vedere al teoriei comportamentului sau pentru construcţia unor tipologii atitudinale sau comportamentale. Ea are şi o relevanţă practică, întrucât concepţiile sau atitudinile au o mare influenţă asupra acţiunilor individuale şi de grup.

În perioada de după 1990, termenul „reformă" a fost unul dintre cei mai uzitaţi, atât de către politicieni, cât şi de către analiştii sociali sau de către jurnalişti. Reforma părea un adevărat panaceu, un remediu miraculos la toate problemele şi greutăţile cu care se confrunta societatea românească. S-a ajuns, în cele din urmă, să se abuzeze de termenul „reformă", acesta devenind un concept care nu mai explica şi nu mai reprezenta nimic. Deşi continuă încă să fie utilizat frecvent, termenul a început să fie evitat de analiştii sociali în ultimii doi-trei ani. Dar pentru că este unul dintre termenii-cheie ai unui întreg deceniu, îl vom folosi în continuare, pentru a desemna ansamblul schimbărilor intenţionate sau efective de la nivelul structurii şi funcţionalităţii unor sisteme, fie ele economice, politice, sociale sau educaţionale.

1. Reforma între principii şi abordări pragmatice

Studiile de opinie publică au pus în evidenţă un mare grad de acceptare din partea populaţiei a ideii de reformă. Toate programele de guvernare şi platformele partidelor politice insistă asupra necesităţii reformelor, oferind şi strategii de reformă. Pe fundalul acestei atitudini favorabile, apare ca un paradox constatarea că ritmul reformelor din România este foarte lent, că în anumite sectoare starea de lucruri se menţine neschimbată de la începutul anilor 1990. Există o ruptură evidentă între acceptarea principiilor reformei şi acţiunile concrete de realizare a reformelor. Există, desigur, numeroase explicaţii pentru aceste discrepanţe. Realizarea efectivă a unui program de reformă depinde de numeroşi factori obiectivi sau subiectivi. Ne vom limita analiza doar la unele aspecte subiective, la prezentarea unor complexe de atitudini pe baza cărora pot fi configurate anumite stiluri de abordare a reformei.

Am insistat atât asupra unor atitudini şi concepţii individuale, cât şi asupra unora de grup. În iniţierea schimbărilor şi în elaborarea programelor de reformă, **rolul principal revine indivizilor**, unor persoane care dispun de imaginaţie şi creativitate, care îşi exercită influenţa asupra celorlalţi membri ai organizaţiei lor fie prin autoritatea formală, fie prin prestigiul informal. Chiar dacă o schimbare sau un program de reformă sunt, în cele din urmă, un produs colectiv, la care participă mai multe persoane, concepţia transformărilor, iniţierea unor programe de schimbare, articularea obiectivelor şi acţiunilor, coordonarea implementării cad, în principal, în sarcina unei singure persoane. Prin aceste afirmaţii nu diminuăm cu nimic rolul grupurilor, ci punem doar în evidenţă preeminenţa iniţiativelor individuale. Validitatea acestui punct de vedere este ilustrată şi de faptul că, în multe ţări, programele de reformă (de schimbare) de anvergură poartă deseori numele unei persoane căreia i se recunoaşte meritul de a fi „creierul" programului respectiv. În România, unde rolul grupurilor (maselor) continuă să fie considerat mult mai important decât rolul indivizilor, atât la nivel principial, cât şi în practica socială, se utilizează mai puţin această formulă de desemnare a unui program de schimbare cu numele autorului principal. Această situaţie se datorează şi reticenţelor manifestate în multe organizaţii de asumare a unor responsabilităţi individuale. Se preferă dispersarea responsabilităţilor în decizii colective. În ciuda acestor „tradiţii", personalizarea unor măsuri sau programe de reformă a început să se practice şi în România.

Dacă rolul unei personalităţi este esenţial în fazele de iniţiere şi concepere a unui program de reformă, **rolul grupurilor (maselor) devine esenţial în fazele de aplicare**, de realizare a obiectivelor stabilite. Indiferent de valoarea, oportunitatea şi efectele pozitive ale unui program de reformă, acesta poate fi un eşec total dacă membrii organizaţiei (grupul) nu-l acceptă sau resping obiectivele stabilite. Aceasta este situaţia caracteristică unor organizaţii democratice. Există însă şi situaţii în care un program de reformă poate conduce la succese consistente dacă se apelează la modalităţi autoritare de implementare.

Raportul dintre democratic şi autoritar în implementarea programelor de reformă este o problemă relativ simplă din punct de vedere teoretic, dar care se dovedeşte a avea aspecte practice de mare complexitate sau foarte dificile. Desigur, din punct de vedere teoretic, este preferabil să se practice un stil democratic, bazat de coparticiparea membrilor organizaţiei, pe acţiunile lor motivate şi pe asumarea responsabilităţilor la diferite niveluri ierarhice. Este un stil care generează satisfacţie în cazul tuturor membrilor organizaţiei, care respectă principiile fundamentale ale organizării democratice, care permite atingerea relativ rapidă a obiectivelor, cu un volum optim al costurilor.

Pentru a fi practicat în mod eficient, stilul democratic de schimbare trebuie să întrunească mai multe **condiţii favorabile** :

- să aibă un lider, formal sau informal, suficient de competent pentru a iniţia un program coerent de schimbări ;

- în cadrul organizaţiei să existe o predispoziţie pentru schimbare, membrii organizaţiei să fie convinşi de necesitatea transformărilor şi să acţioneze motivat pentru realizarea responsabilităţilor ce le revin în ansamblul programului de schimbare ;
- efectele scontate să fie în mod evident benefice ; rezultatele pozitive să fie obţinute într-un orizont convenabil de timp ; costurile personale ale schimbărilor să fie suficient de reduse sau, dacă sunt mai ridicate, să fie compensate repede prin efectele pozitive ale schimbărilor ;
- schimbările propuse să fie introduse într-un ritm optim, pentru a nu provoca şocuri în sistem sau chiar dereglări ale acestuia ;
- numărul celor care vor suporta costuri mari ale schimbărilor să fie suficient de mic pentru a evita solidarizarea unei părţi a organizaţiei în refuzul sau boicotarea schimbărilor.

În practica socială, aceste condiţii sunt rareori întâlnite în totalitate. Fenomenul cel mai frecvent este cel al reticenţei, al scepticismului sau chiar al opoziţiei directe faţă de schimbările propuse. Gradul de acceptare a reformei scade pe măsură ce se trece de la nivelul principiilor la situaţia concretă a organizaţiei, la nivelul colectivelor din organizaţie şi, cu atât mai mult, la nivelul indivizilor care se confruntă direct şi personal cu soluţiile schimbării. Această constatare este valabilă pentru toate organizaţiile din România de după 1990 (ne referim la organizaţiile existente la începutul perioadei respective şi care urmau să aplice anumite măsuri sau programe de reformă). Deşi nu dispunem în această privinţă de studii realizate pe bază de eşantioane reprezentative, în urma analizei secundare a datelor provenite din cercetările întreprinse, credem că nu ne asumăm un risc prea mare afirmând că majoritatea românilor se caracterizează prin : acceptare foarte largă a principiilor reformei ; reticenţe în privinţa schimbărilor din organizaţia din care face parte lucrătorul în cauză ; opoziţie frecventă la schimbările care îl vor afecta direct. Cred că în aceste caracteristici rezidă explicaţia majorităţii cazurilor de eşec total sau de semieşec al multor programe de reformă. Dacă ne limităm doar la situaţiile de reformă prin privatizare, afirmaţia făcută are o şi mai mare consistenţă.

Dacă reformele sunt necesare sau dacă ele reprezintă singura soluţie de supravieţuire a unei organizaţii, atunci se ridică o problemă foarte delicată din punctul de vedere al principiilor de bază ale democraţiei. Dacă reforma este vitală şi dacă mai mulţi membri dintr-o organizaţie se opun înfăptuirii ei, aşteptând soluţii miraculoase sau bazându-se pe o asistenţă pe timp nelimitat din partea statului, atunci, din punctul de vedere al pragmatismului în organizarea şi conducerea unui sistem, se conturează alternativa punerii temporare între paranteze a unor principii democratice şi aplicarea unor principii autoritare. Facem precizarea, în acest context, că nu trebuie să se confunde stilul autoritar cu stilul dictatorial. Ultimul trebuie respins în orice circumstanţe. În schimb, unele dimensiuni ale stilului autoritar pot fi utilizate cu precauţie, fără a considera acest stil ca fiind în totală opoziţie cu democraţia.

Mai tranşant, situaţia multor organizaţii din România ar putea fi descrisă în termenii următoarei alternative: membrii organizaţiei au de ales între „moartea" democratică a organizaţiei lor sau supravieţuirea acesteia prin schimbări şi reforme care apelează temporar la măsuri autoritare. Ipocrizia decelabilă în multe discursuri politice sau în diverse analize ştiinţifice face ca punerea problemei în acest fel să fie evitată. Consecinţele economice, sociale şi politice negative ale amânării indefinite a schimbărilor şi reformelor organizaţionale care sunt imperios necesare, pe motivul respectării corectitudinii politice, vor fi sigur mult mai mari decât câştigurile politice ale respectării aparenţelor democratice.

Poziţia pe care o prezentăm ar putea fi considerată scandaloasă din punct de vedere politic sau teoretic. Dacă există soluţii larg democratice pentru realizarea schimbărilor din România, atunci ar fi o mare greşeală ca ele să nu se practice. Însă, în situaţia în care, timp de 12 ani, multe reforme declanşate prin proceduri democratice au eşuat şi dacă societatea românească nu-şi mai poate permite să perpetueze aceste eşecuri, pragmatismul politic ar impune recurgerea, cel puţin în fazele iniţiale, la unele proceduri mai autoritare.

De remarcat că o asemenea soluţie nu ar fi în contradicţie totală cu aşteptările populaţiei. Sondajele de opinie publică evidenţiază tot mai pregnant faptul că o pondere crescândă a populaţiei României consideră că recurgerea la unele soluţii autoritare ar reprezenta rezolvarea unor probleme de ordin economic, a problemei siguranţei persoanelor şi bunurilor, a problemei ordinii publice sau a calităţii unor acţiuni sociale. Scorurile electorale mari obţinute de unii politicieni sau de unele formaţiuni politice se explică şi prin faptul că se promite electoratului recurgerea la unele proceduri mai autoritare în soluţionarea unor dificultăţi sociale. Situaţia Romănei prezintă, în această privinţă, similarităţi cu situaţiile din Austria, Italia, Franţa sau Olanda. Confruntate cu avansul puternic al partidelor considerate de extremă dreapta, clasele politice din ţările menţionate au început să se gândească mult mai serios că trebuie să opteze între respectarea totală a principiilor democraţiei (uneori doar păstrând aparenţele în acest domeniu) şi adoptarea unor măsuri politice, economice şi culturale orientate într-o măsură mult mai mare de pragmatismul politic.

Unele evenimente cu mare impact negativ (cum au fost atacurile teroriste din septembrie, din SUA) au constituit punctul de plecare pentru adoptarea unor măsuri care să întărească securitatea. Creşterea gradului de protecţie a indivizilor şi organizaţiilor a fost argumentul principal în adoptarea unor măsuri privind controlul populaţiei care, în alte contexte, ar fi provocat scandaluri enorme, întrucât încalcă unele dintre principiile democraţiei considerate sacrosante. Acceptarea relativ uşoară a acestor măsuri atât în SUA, cât şi ţările Uniunii Europene arată, dintr-o anumită perspectivă, şi fragilitatea sistemelor democratice, şi faptul că, atunci când unele nevoi de bază sunt ameninţate, sunt suspendate temporar sau restrânse unele mecanisme democratice şi introduse altele mai autoritare. Important este ca utilizarea

unor mijloace mai autoritare să se realizeze sub un strict control social, iar societatea să dispună de mijloace de prevenire a tentaţiilor sau alunecărilor totalitare.

Comparaţiile cu ţările din Europa de Vest sau cu SUA arată că România dispune de mai puţine mecanisme de prevenire a recurgerii la unele practici totalitare. Nevoile de bază care sunt puternic ameninţate de absenţa schimbărilor şi reformelor (şomaj, sărăcie) sunt mult mai cuprinzătoare decât în ţările menţionate, astfel încât se pare că România trebuie să-şi asume riscurile folosirii unor proceduri mai autoritare.

Reforma este influenţată de atitudinile şi concepţiile indivizilor care alcătuiesc o organizaţie, mai ales de atitudinile şi concepţiilor celor care exercită funcţii de conducere la diferite niveluri şi care au, din punct de vedere formal şi moral, responsabilitatea de a stabili cele mai eficiente şi adecvate soluţii de organizare sau de introducere a unor schimbări care să permită ameliorarea situaţiei existente. **Mulţi lideri** de la nivelul organizaţiilor – dar chiar şi de la nivelul subsistemelor şi sistemelor sociale, economice, educaţionale, politice etc. – **nu corespund acestei cerinţe**.

Lipsa de iniţiativă în problemele legate de schimbare sau de reformă poate avea diverse explicaţii :

1. **nepriceperea** (persoana nu dispune de competenţele necesare pentru a realiza un management performant în condiţiile schimbării) ;
2. **teama de a nu greşi**, orientându-se după principiul că „numai cine nu munceşte nu greşeşte" ; gestionarea cotidiană a inerţiei este mai facilă decât aplicarea unor măsuri de reformă ;
3. **lipsa curajului în a-şi asuma unele riscuri** – cu cât sunt mai complexe programele de reformă, cu atât există posibilităţi mai mari de a provoca unele nemulţumiri în cadrul organizaţiei ; în mod obişnuit, oamenii caută o explicaţie, un responsabil, un „ţap ispăşitor" pentru dificultăţile cu care se confruntă ; în cazul unor programe de reformă cu costuri umane mai ridicate, nemulţumirile se canalizează mai ales spre persoanele care deţin funcţii de conducere la vârful ierarhiilor organizaţionale ; mulţi lideri, mai cu seamă cei din organizaţiile în care conducerile sunt de tip electiv, nu-şi asumă riscul de a promova schimbări care să le reducă numărul de voturi la alegerile următoare ;
4. **teama de a nu mai corespunde condiţiilor nou-create prin aplicarea unor programe de reformă** – anumiţi lideri par competenţi în condiţiile menţinerii vechilor structuri organizaţionale ; programele de reformă radicale pot genera contexte organizaţionale complet noi, la care vechii lideri să nu mai facă faţă ; sunt foarte rari liderii care dau dovadă de atâta dăruire organizaţională încât să rişte autoeliminarea din sistem prin promovarea unor programe radicale de reformă ; constatarea este valabilă şi la nivelul clasei politice ; dacă în alte ţări din Europa Centrală şi de Est au existat guverne care şi-au asumat în mod conştient autosacrificarea prin promovarea unor programe radicale de reformă,

absolut necesare, dar puţin populare, în România nu au existat asemenea situaţii ; orice program de reformă, la nivel naţional, regional sau organizaţional, foloseşte ca barometru esenţial reacţiile populaţiei ; criteriul principal de evaluare a oricărui program de reformă este impactul acestuia asupra viitoarelor orientări electorale ; din acest motiv, unele programe de reformă, ambiţioase şi extrem de necesare, au fost temporar suspendate sau complet abandonate când reacţiile sindicatelor au fost defavorabile ; nici guvernaţii, nici sindicatele nu au înţeles că cedările pe termen scurt pot amplifica urmările negative pe termen mediu sau lung sau pot compromite definitiv şansele de supravieţuire a unui organizaţii.

2. Tipuri de stiluri

Această construcţie tipologică are în mare parte un caracter empiric, fiind indusă din analiza unui număr mare de cazuri individuale, de contexte instituţionale şi din analiza secundară a unor cercetări sociologice întreprinse în perioada 1990-2002. În definirea stilurilor de abordare a reformei am folosit mai multe dimensiuni :

- rolul individualului în procesul de reformă : iniţiator, suporter, aplicator, subiect pasiv ;
- predispoziţia faţă de reformă : acceptare totală, acceptare parţială, acceptare condiţionată, indiferenţă, respingere evazivă, respingere categorică ;
- comportamente efective : promotor, aplicant convins, aplicant obedeint, simulator, blocant pasiv, blocant activ, organizator de boicot.

Din intersectarea acestor trei dimensiuni rezultă un număr mare de stiluri de abordare a reformei, din care le-am selectat pe cele cu frecvenţa cea mai mare. Repetăm, avem de-a face în principal cu constatări empirice, stadiul cercetărilor nepermiţându-ne să efectuăm un calcul riguros al frecvenţelor şi gradului de reprezentativitate a fiecărui stil.

Promotorul competent. Este sincer convins de necesitatea reformei. Elaborează soluţii de reformă pe baza unor analize realiste ale factorilor instituţionali şi extrainstituţionali. Estimează corect resursele necesare pentru realizarea obiectivelor de schimbare. Este o persoană competentă din punct de vedere managerial şi strategic. Dispune de o expertiză adecvată în domeniul în care acţionează. Se informează asupra soluţiilor practicate de alte instituţii din ţară sau din alte ţări. Evaluează corect riscurile şi consecinţele schimbărilor propuse. Programează în mod adecvat ritmul schimbărilor. Stabileşte pentru fiecare obiectiv termene suficient de scurte pentru a răspunde necesităţilor urgente de schimbare, dar şi suficient de lungi, astfel încât schimbările să fie bine asimilate de sistemul instituţional. Soluţiile de schimbare introduse de promotorul competent sunt deseori preluate şi aplicate de alte organizaţii.

Promotorul nerealist. Este convins de necesitatea reformelor. Iniţiază schimbări sau proiecte de reformă. Propunerile făcute nu se întemeiază însă pe o analiză

realistă şi obiectivă a resurselor şi a condiţiilor specifice ale organizaţiei. Deşi pot fi bine intenţionate, multe obiective sunt nerealiste, iar unele acţiuni nu pot fi întreprinse din lipsă de mijloace sau sunt în contradicţie puternică cu interesele membrilor organizaţiei.

Reformatorul frenetic. Este convins de necesitatea reformei. Dispune de o bună expertiză în domeniu. Iniţiază cu uşurinţă proiecte sau programe de schimbare şi reformă. Volumul şi amploarea schimbărilor propuse depăşesc însă capacitatea de asimilare a sistemelor şi organizaţiilor. Se impune o adecvare a ritmului şi dimensiunii schimbărilor la caracteristicile sistemelor, astfel încât să se evite şocurile puternice, perturbările sau chiar dezorganizarea unor sisteme şi organizaţii. În perioada de după 1990, în România au existat cazuri de programe de reformă bine gândite, coerente, cuprinzătoare, dar care implicau un ritm prea alert al schimbărilor. Unele organizaţii, precum universităţile, sunt organizaţii greoaie, cu o mare capacitate inerţială. Ele au nevoie de un timp suficient de lung pentru a aplica o schimbare şi pentru a o asimila în mod organic. Fiind bombardate prea frecvent cu noi direcţii de evoluţie, organizaţiile nu mai dispun de timpii de răspuns necesari şi devin selective în aplicarea unor schimbări. Nu este vorba de boicotarea unor măsuri de reformă, ci de lipsa efectivă de timp pentru aplicarea respectivelor măsuri.

Reformatorul demagog. Nu este convins de necesitatea schimbărilor şi reformelor. Acţionând într-un context în care se aşteaptă ca toate organizaţiile să apeleze la reforme, se încadrează în aceste aşteptări, dar numai verbal. Dezvoltă o întreagă demagogie a reformei, dar nu elaborează nici un program coerent, cu obiective de realizat sau cu acţiuni de întreprins. Când este constrâns totuşi să formuleze un asemenea program, o face fie producând un material foarte general, mai mult o listă de principii, fie limitându-şi „acţiunea reformatoare" la conceperea unui program pe care nu-l aplică. În situaţia în care vrea să urce în ierarhia organizaţională, reformatorul demagog foloseşte retorica reformei doar pentru a obţine avantaje personale. Retorica reformei poate fi utilizată şi ca armă politică. Însă o dată ajuns în poziţia de putere, demagogul se dovedeşte incapabil să aplice un program de reformă.

Reformatorul imitator. Este convins de necesitatea reformei. Vrea să introducă schimbări şi reforme în organizaţia din care face parte. Are şi unele idei cum ar trebui să procedeze. Nu este însă capabil sau nu are timpul necesar pentru a elabora un program coerent de schimbări. Uneori se lasă copleşit de probleme curente şi nu mai are răgazul să se ocupe de problemele strategice ale organizaţiei. Persoanele din această categorie nu vor să rămână în afara procesului de reformă şi schimbări. Pentru a compensa lipsa unor programe proprii, urmăresc atent ce se întâmplă în alte organizaţii. Unii preiau programele elaborate în alte părţi şi le aplică în propria lor organizaţie. Dacă organizaţia folosită ca sursă pentru programul de schimbări şi propria organizaţie prezintă multe aspecte similare, rezultatele obţinute sunt consistente. Dacă între cele două organizaţii sunt diferenţe mari, organizaţia imitatoare având o serie de particularităţi de care, în mod evident, nu s-a ocupat programul de reformă preluat, atunci există riscul ca unele măsuri de reformă să producă efecte

contrare celor scontate. Există şi reformatori imitatori cu o doză de originalitate, care adaptează programul preluat la condiţiile specifice din organizaţiile din care fac parte.

Nu se poate pretinde tuturor liderilor din organizaţiile care compun un sistem acelaşi nivel de creativitate şi originalitate. Dacă organizaţiile nu se află într-o concurenţă puternică, ci sunt elemente complementare ale unui sistem mai cuprinzător, şi dacă nu se pune problema drepturilor de autor pentru un program de reformă şi a protecţiei acestuia împotriva folosirii abuzive de către alte organizaţii, atunci aplicarea unor măsuri de reformă prin preluarea identică sau adaptată a unor programe ale altor organizaţii este o situaţie acceptabilă şi chiar recomandabilă pentru a sincroniza ritmurile schimbărilor din organizaţiile care compun sistemul.

Aplicantul obedient. Nu este forte convins de necesitatea reformei şi nici nu e capabil să elaboreze pe cont propriu un program de schimbări sau de reformă. Nu vrea nici să facă notă discordantă în raport cu celelalte organizaţii care alcătuiesc un sistem. În mod obişnuit, aşteaptă ca dispoziţiile de reformă să vină de „sus". Execută în mod disciplinat dispoziţiile pe care le primeşte. Preia totul ca atare ; nu depune nici un efort pentru adaptarea unor recomandări generale la condiţiile specifice din organizaţia sa. Se justifică în faţa colaboratorilor sau subalternilor care manifestă reticenţe sau opoziţie faţă de unele schimbări prin faptul că nu el este responsabil pentru ceea ce se face, rolul lui fiind doar acela de a pune în practică ordinele superiorilor. Acest stil are efecte limitate. Oricât de complex şi amănunţit ar fi un program de reformă care se referă la un întreg sistem, el nu poate suplini faptul că fiecare organizaţie are nevoie de un plan propriu, care trebuie corelat sau integrat cu programul general de reformă de la nivelul întregului sistem. Stilul obedient asigură o anumită omogenitate a programelor de reformă organizaţionale, sincronizând schimbările la nivelul sistemului, dar nu permite schimbări profunde şi adecvate la nivelul organizaţiilor. Este unul dintre cele mai răspândite stiluri în cazul organizaţiilor din România.

Reformatorul nostalgic. Este convins de necesitatea şi importanţa schimbărilor. Sistemul său de referinţă este trecutul. În anumite cazuri e vorba despre un trecut mai îndepărtat, în mod obişnuit perioada interbelică, în care România progresase relativ mult din punct de vedere economic, social şi politic, perioadă pe care însă, evident, „reformatorul" nu o cunoaşte direct, ci din relatările unor supravieţuitori sau prin amintirile sociale, păstrate difuz în memoria colectivă. În alte cazuri este vorba de un trecut mai apropiat, de obicei de perioada de sfârşit a anilor '60 şi început al anilor '70, când România a cunoscut o epocă de relativă prosperitate economică, de relaxare a constrângerilor ideologice şi de libertate de exprimare sporită. Cronologic, este şi perioada care coincide cu tinereţea reformatorilor nostalgici. Ca în multe alte cazuri, şi aici intervine mecanismul de idealizare a tinereţii şi de refiltrare a imaginii contextelor economice sau sociale prin prisma sentimentelor generale de satisfacţie asociate acestei vârste. În ambele contexte, termenii de referinţă sunt lacunari, încărcaţi de percepţii subiective şi nostalgii. Oricât de atractivă ar părea o perioadă trecută, ea nu mai poate fi folosită drept

model pentru înfăptuirea unor reforme şi schimbări moderne. Unele idei de organizare din trecut pot fi preluate, adaptate şi modernizate. În nici un caz nu se poate însă prelua un întreg context istoric. Societăţile au evoluat mult şi faţă de anii '30, şi faţă de sfârşitul anilor '60. Reformele din organizaţiile din România vor fi eficiente numai în măsura în care sunt sincronizate cu ceea se întâmplă la nivel mondial, în zonele cele mai dezvoltate din punct de vedere economic, politic şi cultural.

Aplicantul negociator. Nu este convins de necesitatea reformei. Încearcă, sub diferite pretexte, să tergiverseze aplicarea schimbărilor. În situaţiile în care deciziile de schimbare depind şi de poziţia sau de votul său, încearcă să profite de această conjunctură. Îşi condiţionează votul de obţinerea unor avantaje pentru el sau pentru grupul din care face parte : măriri de salarii, promovări, exceptarea de la efectuarea unor schimbări care pot avea în primele faze implicaţii neplăcute. „Negocierile" nu sunt făcute pe faţă, ci în mod mai subtil, prin recurgerea la principii, la tradiţii sau la interesul general. O formulă care a făcut carieră la începutul anilor '90 a fost : „Nu ne vindem ţara ! ". În unele cazuri, această lozincă era un protest faţă de unele privatizări cu adevărat frauduloase. De cele mai multe ori însă, a fost o lozincă demagogică sub care se grupau unii lucrători dintr-o întreprindere pentru a se opune privatizării. „Negociatorul" consideră că el sau grupul din care face parte nu au nimic de câştigat de pe urma schimbărilor, ba chiar dimpotrivă. Dacă acceptă totuşi schimbările, o face ca pe o favoare acordată iniţiatorilor schimbărilor. În această logică, favoarea se impune a fi recompensată. Acest stil poate fi practicat şi individual, şi de către grupuri, îndeosebi de către liderii unor formaţiuni sindicale sau de către unele formaţiuni sindicale în întregul lor. Practicanţii acestui stil ştiu foarte bine să manipuleze slăbiciunile mecanismelor democratice de adoptare a deciziilor de schimbare. Implicaţiile cele mai grave asupra proceselor de reformă se petrec atunci când anumite grupuri îşi negociază sprijinul electoral în schimbul adoptării unor decizii convenabile lor de către cei care au puterea de a hotărî dacă să se procedeze sau nu la anumite schimbări. Practicanţii acestui stil ştiu să exploateze slăbiciunile populiste ale formaţiunilor politice şi faptul că numai în mod excepţional un partid politic adoptă reforme nepopulare, riscând astfel să-şi slăbească sau chiar să-şi piardă baza electorală.

Aplicantul şantajist. Are multe dintre caracteristicile „negociatorului", dar într-un mod mult mai îngroşat. Conştient că poate influenţa procesul de adoptare a unor reforme, „şantajistul" încearcă să obţină maximum de profit din acordarea susţinerii sale. Iniţiatorii programelor de reformă care intră în jocul „şantajistului" au puţine şanse de a vedea realizate măsurile de schimbare propuse. „Şantajistul" nu este un bun partener. Chiar dacă acceptă schimbările, el nu e convins de necesitatea lor şi se rezumă doar la mima reforma. Şantajul este un cerc vicios, care se repetă şi, în cele din urmă, ajunge să blocheze complet procesele de reformă sau să compromită carierele unor lideri iniţiatori de reforme care au comis greşeala de a negocia cu şantajiştii.

Eliminarea practicilor şantajiste din cadrul unor organizaţii se poate realiza, chiar dacă nu întotdeauna uşor : adepţii acestui stil trebuie înlăturaţi din organizaţie. Mai complicate sunt situaţiile partidelor politice sau guvernelor care nu pot îndepărta din ţară sau exclude de la vot numite grupuri sociale. În acest caz există două posibilităţi :

- prima ar fi complacerea în lipsa de schimbare de teama contraatacurilor şantajiste ale unor grupuri de viitori electori ; pe termen scurt, prin această tactică se pot menţine şansele electorale imediate, dar guvernul sau formaţiunile politice care îl alcătuiesc îşi compromit şansele politice pe termen lung ; indivizii sau grupurile care împiedică schimbarea şi ajung să plătească costurile ridicate ale absenţei reformelor se vor întoarce împotriva celor care au cedat demersului lor, reproşându-le tocmai lipsa reformelor ;
- a doua posibilitate ar fi ca partidele politice sau guvernele să-şi asume riscul pierderii popularităţii, înfăptuind programele de reformă necesare ; după un declin electoral vremelnic, există posibilitatea recâştigării popularităţii, pentru că populaţia plăteşte costurile ridicate ale absenţei reformelor din perioadele de guvernare conservatoare care urmează în mod obişnuit guvernărilor reformatoare şi revalorizează formaţiunile politice reformatoare ; nu este vorba aici de o simplă speculaţie teoretică ; posibilitatea prezentată s-a petrecut în mod real în mai multe ţări care au fost nevoite să procedeze la reforme importante.

Simulatorul reformei. Nu este convins de necesitatea schimbărilor ; nu e capabil să elaboreze programe de schimbare ; nu este predispus să acţioneze pentru realizarea obiectivelor schimbărilor. Dacă contextele îi sunt favorabile, îşi manifestă în mod deschis opoziţia faţă de reformă. Dacă sistemele şi organizaţiile sunt dominate de retorica reformei, atunci indivizii care practică acest stil îşi firmă public ataşamentul faţă de reforme, pot chiar manevra retorica reformei pentru a obţine anumite avantaje sau cel puţin pentru a nu fi percepuţi ca inamici ai reformei. În practică însă, ei nu fac nimic pentru a realiza obiectivele reformelor. Singurul lucru care îi interesează este percepţia lor publică şi dacă aceasta este în concordanţă cu aşteptările dominante ale societăţii sau organizaţiei din care fac parte. Este stilul practicat frecvent de cei care nu au nici o predispoziţie pentru reformă, dar care nu au curajul să-şi exprime în mod clar atitudinea. Credem că acest stil are rădăcini foarte adânci în istoria României, disimularea fiind un comportament larg răspândit (uneori legitimat ca singurul mijloc de supravieţuire) atât în perioadele mai vechi (cele ale dominaţiilor imperiilor străine), cât şi în cele mai noi (perioada comunistă). E greu să decidem aici câtă legitimitate a avut în trecutul istoric disimularea ca mijloc de adaptare la împrejurări dificile. Important este că memoria acestui comportament a rămas puternică şi în perioada contemporană, când nu mai are justificările trecute şi când poate deveni un mijloc de blocaj organizaţional. Cei care au experienţa implementării unor programe de reformă ştiu că utilizarea retoricii reformiste nu este o garanţie a viitoarelor acţiuni, că ea este folosită conjunctural pentru a evita discuţiile contradictorii cu şefii ori cu subordonaţii sau etichetarea drept persoană antireformistă şi

a suporta anumite consecinţe în condiţiile în care atitudinea socială generală este favorabilă reformelor. Din datele de care dispunem, reiese că acesta este stilul de abordare a reformei cel mai practicat de către membrii obişnuiţi ai organizaţiilor şi de către liderii de la nivelurile de bază ale ierarhiei organizaţionale.

Nepăsătorul. Nu este interesat de nici un aspect privind reformele. Şi când este solicitat, evită să se pronunţe. Metaforic vorbind, e stilul caracterizat prin starea de lehamite. Această atitudine provine fie dintr-o nepăsare caracterială generală, fie din deziluziile unor eşecuri repetate ale unor tentative anterioare de reformă. Abuzul de retorică a reformei şi absenţa unor succese semnificative în programele promovate anterior fac ca anumiţi indivizi să devină sceptici faţă de oricare program de reformă sau faţă de orice propunere de schimbare. În limitele teoriei stimuli-răspuns, reacţia de nepăsare este explicabilă. Generalizarea acestei atitudini poate deveni însă foarte periculoasă pentru supravieţuirea organizaţiilor. Cu membri lipsiţi de motivaţie, amorfi, indiferenţi la orice schimbare, organizaţiile sunt condamnate la prăbuşire sigură. Conducătorii organizaţiilor şi clasa politică trebuie să înţeleagă că membrii organizaţiilor sau cetăţenii în general pot fi mobilizaţi sub drapelul unui obiectiv de un număr mic de ori. Dacă mobilizările anterioare nu au produs decât efecte nesemnificative în raport cu obiectivele vehiculate şi cu efectele pozitive promise, la următoarele chemări la mobilizare oamenii nu mai răspund sau, dacă răspund, o fac fără nici o motivaţie şi prin recurgerea la procedee de constrângere directă sau indirectă.

Opozantul pasiv. Nu este convins de necesitatea schimbărilor; nu e capabil să le iniţieze şi nici măcar să aplice unele măsuri de schimbare. Nu are însă curajul de a-şi manifesta făţiş opoziţia. Când se regăseşte în grupuri în care sentimentele antireformă sunt dominante, îşi exprimă şi el adevăratele opinii, dar niciodată nu apare în poziţie de purtător de cuvânt al grupurilor antireformatoare. Când se apelează la votul secret, devine curajos şi votează împotriva măsurilor de schimbare. Atitudinile sale sincere sunt atât de bine simulate, încât în viaţa unor organizaţii apar momente aparent paradoxale. Se discută deschis unele măsuri de schimbare şi, cu câteva critici minore, toţi membrii organizaţiei sau grupului sunt de acord să fie implementate. Când se trece la votul secret în vederea adoptării măsurii, poate apărea surpriza că nu se întruneşte numărul minim de voturi favorabile. Situaţii de acest gen i-au intrigat şi pe unii parlamentari şi jurnalişti care au constatat că după mai multe ore de dezbatere a unui nou proiect de act normativ, timp în care cei mai mulţi vorbitori şi-au exprimat susţinerea, rezultatul votului secret a fost împotriva adoptării. Au existat situaţii în care numărul voturilor „pentru" a fost mai mic decât numărul vorbitorilor care au susţinut proiectul în timpul discuţiilor. Acest stil de abordare a reformei depăşeşte problema disimulării şi ridică o problemă mai gravă – cea a sincerităţii şi a încrederii care poate fi acordată unui individ.

Opozantul activ. Nu este de acord cu producerea de schimbări şi de reforme. Este partizanul păstrării tradiţiilor. Acţionează pe toate căile împotriva schimbărilor. Atacă orice propunere de reformă. Îşi legitimează discursul prin recurgerea la

argumentele tradiţiilor. Consideră că orice schimbare subminează tradiţiile valoroase. Foloseşte acest argument considerând că tradiţia ar fi tabu şi că nimeni nu are dreptul să o pună sub semnul întrebării. Acest stil prezintă două variante:

- *tradiţionalistul obiectiv*, care face apel la tradiţii cu adevărat valoroase; unele dintre ele pot fi într-adevăr păstrate şi modernizate; de cele mai multe ori însă, tradiţiile au fost valoroase în trecut, dar nu mai reprezintă un răspuns adecvat la problemele actuale; partizanul acestui stil se consideră moştenitorul şi mandatarul marilor tradiţii; în acest fel, îşi atribuie o parte din aureola meritelor înaintaşilor - uneori pe bună dreptate, alteori nu;
- *tradiţionalistul demagog*, care inventează tradiţii printr-un evident mecanism de autoînşelare sau folosind un procedeu de idealizare exagerată a unui trecut contrafăcut în scopuri de autolegitimare.

Opozantul activ acţionează în mod consecvent. Încearcă să-şi coordoneze activitatea antireformă cu alţi susţinători ai aceluiaşi punct de vedere.

Tradiţiile sunt elemente foarte puternic înrădăcinate în mentalul colectiv. Ele constituie o componentă principală în afirmarea identităţilor. Din acest motiv, grupurile şi comunităţile sunt puternic ataşate de tradiţii. Chiar şi cei mai modernişti indivizi nu îndrăznesc să-şi manifeste deschis lipsa de ataşament faţă de tradiţii. Memoria trecutului nu este imuabilă. Ea se află într-o permanentă dinamică, fiind supusă schimbărilor. De cele mai multe ori, mecanismele memoriei sociale fac ca trecutul să fie înnobilat, idealizat, exagerându-se importanţa, semnificaţia şi valoarea unor evenimente sau ale faptelor unor înaintaşi. Proiectându-şi propria identitate, individul recurge la tradiţiile familiei, grupului, comunităţii şi societăţii din care face parte. Prin mecanismele psihosociale ale formării personalităţii, nobleţea înaintaşilor devine un bun cu drept de moştenire. Puţini indivizi consideră că ascendenţa lor este lipsită de valoare şi importanţă. Asemenea indivizi sunt, în mod obişnuit, supuşi dezaprobării grupurilor din care fac parte.

Reformatorul care se confruntă cu contraargumente fundamentate pe tradiţii are de depăşit un obstacol extrem de greu. A încerca demolarea argumentelor bazate pe tradiţii înseamnă a recurge la un procedeu cu multe riscuri, pentru că mulţi indivizi sincer ataşaţi de tradiţii s-ar simţi ofensaţi. Un proces de schimbare nu poate fi realizat şi nici măcar nu poate începe cu ofensarea actorilor schimbării. Depăşirea obstacolului pus în calea schimbării de tradiţii este la fel de dificilă şi atunci când acestea sunt invocate cu bună credinţă, şi atunci când ele sunt manipulate în mod demagogic. În aceste condiţii, reformatorul trebuie să-şi armonizeze propunerile de schimbare cu tradiţiile puternic înrădăcinate sau, dacă este posibil, să introducă în mod diferenţiat schimbarea, începând cu grupurile cele mai permisive la schimbare. Este de aşteptat ca, pe măsură ce procesele de schimbare vor produce efecte pozitive vizibile, reformatorul să dobândească argumente mai puternice pentru a convinge şi grupurile conservatoare de necesitatea schimbării.

În ceea ce priveşte blocarea acţiunilor antireformatoare ale tradiţionalistului demagog, experienţele organizaţionale pun în evidenţă faptul că, în mod obişnuit, se procedează fie la eliminarea acestuia din cadrul organizaţiei, fie la marginalizarea lui. Tradiţionalistul demagog poate fi însă uşor învins dacă se trece de la stadiul discuţiilor de principii, în care el este puternic manevrând simboluri şi valori generale, neverificabile, la stadiul formulării cât mai concrete a unor răspunsuri adecvate la problemele organizaţiei. Confruntat cu aspecte economice, tehnice, financiare sau sociale foarte concrete, tradiţionalistul demagog nu mai face faţă şi ajunge uneori să recunoască faptul că ideile de schimbare propuse reprezintă răspunsuri adecvate la probleme date. Acest procedeu necesită un mare consum de timp. Adversarii reformelor trebuie lăsaţi să-şi expună toate argumentele, să epuizeze orice posibilitate din perspectiva lor ; în caz contrar, ei se vor simţi frustraţi, vor afirma că aveau soluţii bune, dar nu au fost lăsaţi să le prezinte, şi se vor opune şi mai înverşunat la schimbări. În unele situaţii, aceste lungi discuţii cu adversarii schimbărilor au şi un veritabil rol de terapie de grup. Indivizii se descarcă de multe frustrări din perioadele anterioare, în care consideră că nu au putut sau nu au fost lăsaţi să-şi exprime punctele de vedere.

Am insistat mai mult asupra opozantului tradiţionalist întrucât acesta este cel mai redutabil adversar al reformelor, capabil să solidarizeze în jurul său un număr din membrii organizaţiei care fie sunt în mod sincer ataşaţi de tradiţii, fie le este frică de schimbări.

Boicotatorul reformei. Acest stil este prezent în toate organizaţiile, inclusiv în ţările cu o lungă tradiţie în domeniul schimbărilor şi reformelor. Există două variante ale stilului respectiv :

- *boicotatorul declarat* – îşi manifestă deschis ostilitatea faţă de schimbări şi acţionează fără reticenţe împotriva lor sau le sabotează ;
- *boicotatorul camuflat* – nu îndrăzneşte să-şi exprime opoziţia faţă de schimbări, dar acţionează pe ascuns împotriva lor sau le boicotează în secret.

Boicotul camuflat este cel mai răspândit. În mod obişnuit, acest stil este abordat de membrii organizaţiei care se simt ameninţaţi de schimbările introduse sau care bănuiesc că nu vor face faţă noilor exigenţe. Stilul se practică atunci când membrii organizaţiei se simt ameninţaţi de pierderea locului de muncă, de stabilirea unor noi standarde organizaţionale peste capacităţile lor sau când nu pot sau nu vor să-şi amelioreze performanţele proprii. Puşi să opteze între condiţii mai bune de muncă şi trai, salarii mai mari prin schimbări sau salarii mai mici şi condiţii mai proaste de muncă şi de viaţă prin menţinerea stării de fapt, adepţii acestui stil preferă în mod obişnuit varianta a doua. Dacă sunt forţaţi să adopte prima variantă, atunci apelează la boicot.

Boicotatorul nu poate fi tratat ca un infractor organizaţional. Comportamentul său este determinat de un complex de factori care îl domină şi pe care crede că nu-i poate controla. Cei mai mulţi dintre cei care practică acest stil nu apelează la boicot cu rea intenţie sau cu dorinţa de a face rău organizaţiei lor, ci sunt convinşi că prin

boicot apară interesele lor şi ale colegilor aflaţi într-o situaţie similară cu a lor. Dacă boicotul este făcut cu rea intenţie, organizaţia este îndreptăţită să elimine lucrătorii respectivi. În caz contrar, potenţialii boicotatori trebuie ajutaţi să facă faţă schimbărilor, trebuie pregătiţi pentru aceste schimbări. Dacă nu răspund adecvat la ofertele de sprijin organizaţional sau dacă, după ce au fost sprijiniţi să se adapteze schimbărilor, recurg totuşi la boicot, atunci organizaţia are dreptul să-i îndepărteze. Recurgerea la reprimarea brutală a celor care recurg la boicot înainte ca organizaţia să fi epuizat toate măsurile pregătitoare posibile este contraindicată, întrucât poate genera revolte organizaţionale costisitoare.

3. Factori determinanţi ai stilurilor de abordare a reformei

Stilurile de abordare a reformei sunt determinate de un ansamblu de factori care acţionează la nivel societal, organizaţional, grupal şi individual. Determinările nu sunt unilineare, acelaşi factor generând acelaşi comportament. Experienţele societale şi organizaţionale din România şi din alte ţări pun în evidenţă o serie de factori care au forţa cea mai mare de influenţare a stilurilor în care grupurile sau indivizii abordează schimbările şi reformele.

1. Contextul societal general. Există momente în viaţa unei organizaţii sau a unei societăţi în care predomină predispoziţiile favorabile schimbărilor. În general, schimbările politice radicale sunt asociate cu o mare disponibilitate şi pentru schimbări economice şi sociale. Liderii organizaţiilor sau societăţilor trebuie să fie capabili să folosească aceste momente favorabile. Predispoziţia pentru a accepta reforme radicale nu durează mult. După ce grupurile şi indivizii se adaptează schimbărilor politice care au avut loc şi dobândesc poziţii satisfăcătoare, atitudinile conservatoare încep să se extindă. În ţările din Europa Centrală şi de Est, momentul prielnic reformelor economice radicale a fost în lunile care au urmat răsturnărilor politice din 1989. În unele ţări, guvernele sau conducerile organizaţiilor au profitat de aceste momente pentru a proceda la reforme economice importante. A fost aplicată politica „terapiei de şoc". România a optat pentru o politică a reformei cu paşi mărunţi. Mai târziu, când s-a constatat necesitatea unor reforme radicale, atitudinile sociale proreformatoare se diminuaseră, începând să domine atitudinile conservatoare.

2. Compatibilitatea între schimbările propuse şi valorile şi normele existente. Dacă schimbările intenţionate sunt mult diferite de valorile şi normele existente în cadrul organizaţiei sau societăţii, ele au şanse reduse de a fi acceptate sau aplicate. Pornind de la această constatare, rezultă că anumite formule organizaţionale preluate din contexte culturale foarte diferite de cel în care urmează să se aplice au nevoie de un proces de adaptare, de ajustare la noile contexte. Această adaptare nu poate fi însă împinsă prea departe, pentru că există riscul deformării soluţiei adoptate.

3. Costurile schimbării. Dacă schimbare implică costuri sociale, organizaţionale şi individuale ridicate, ea este greu acceptată sau aplicată. În privinţa costurilor, există o deosebire de percepţie între imaginea pe termen scurt şi cea pe termen lung. Anumiţi membri ai organizaţiei sau ai unei societăţi au, datorită pregătirii şi competenţelor lor, capacitatea de a anticipa evoluţia pe o perioadă lungă de timp. Este posibil ca o organizaţie să nu fie confruntată la un anumit moment cu nici o dificultate majoră. Totuşi, ţinând seama de evoluţia probabilă, de evoluţiile altor subsisteme, de conjuncturile interne şi internaţionale, este posibil să se prevadă că respectiva organizaţie se va confrunta, pe termen lung, cu mari dificultăţi. Persoanele cu viziune strategică vor considera în aceste situaţii că este necesar să introducă anumite schimbări care să pregătească organizaţia pentru confruntarea cu dificultăţile viitoare. Cei mai mulţi dintre membrii organizaţiei au o perspectivă pe termen scurt legată în principal de situaţia lor personală. Invocarea unor considerente pe termen lung nu-i convinge. Dacă persoanele cu viziune strategică se bucură de prestigiu ridicat în cadrul organizaţiilor lor, atunci schimbările preconizate de ele vor fi acceptate. Aceste constatări impun formularea unei reguli mai generale : schimbările strategice, a căror necesitate este insuficient de evidentă în momentul deciderii lor pentru cei mai mulţi membri ai organizaţiei, trebuie să fie promovate de persoanele cu cel mai înalt prestigiu în cadrul respectivei organizaţii.

4. Capacitatea de demonstrare a eficienţei sau utilităţii. Schimbările care pot proba că prin ele se obţine o creştere a eficienţei şi o mai bună satisfacere a intereselor membrilor organizaţiei sunt uşor acceptate. Şi în această situaţie se pune problema diferenţelor de perspectivă între timpul scurt şi timpul lung. Trebuie să se ţină seama de faptul că cei mai mulţi membri ai unei organizaţii sau ai unei societăţi aşteaptă ca efectele benefice ale schimbării să apară imediat. Beneficiile mai mari dar obţinute pe termen lung nu sunt atractive pentru cei mai mulţi membri ai unei organizaţii. Regula ce se deduce din aceste constatări este că programele de reformă trebuie să îmbine schimbările care vor produce efecte benefice pe termen lung cu schimbări care conduc la efecte benefice pe termen scurt. Cu astfel de programe se poate câştiga suportul celor mai mulţi membri ai unei organizaţii.

5. Autorii programelor de schimbare. Programele de reformă cu cele mai mari şanse de reuşită sunt cele promovate de persoanele care se bucură de o apreciere pozitivă din partea membrilor unei organizaţii sau ai unei societăţi. În mod obişnuit, în cadrul unei organizaţii sau al unei societăţi se apelează la etichetări. Perceperea ideilor sau acţiunilor unui individ se face din perspectiva etichetei care i-a fost atribuită. Există situaţii în care propuneri valoroase de schimbare sunt respinse pentru că sunt făcute de persoane cu etichete negative. În România, această regulă a fost ilustrată de o formaţiune politică considerată a fi de extremă dreapta. Au fost situaţii în care unele idei valoroase avansate de această formaţiune politică au fost respinse în Parlament, autorii propunerilor fiind suspectaţi de cine ştie ce interese ascunse. Dacă aceeaşi propunere ar fi fost făcută de o altă formaţiune politică ce se bucură de o percepţie predominant pozitivă, ea ar fi fost acceptată. Rolul

persoanelor influente, cu prestigiu ridicat şi etichetate în mod pozitiv este esenţial în promovarea programelor de reformă, mai ales a celor pe termen lung şi cu costuri ridicate.

6. Percepţia necesităţii schimbării. Programele de reformă care pot demonstra că răspund unor nevoi reale ale unei organizaţii sau ale societăţii nu întâmpină dificultăţi în acceptare şi aplicare. Programe de reformă impuse din exteriorul unei organizaţii sau societăţi sunt greu acceptate, iar dacă sunt aplicate, ele nu vor produce efecte notabile (aplicarea corectă a măsurilor de reformă este evitată prin toate mijloacele). Un exemplu edificator în această privinţă îl constituie eşecurile sau semieşecurile unor programe de reformă promovate în România de către Banca Mondială sau elaborate cu asistenţa acesteia. Unele guverne au făcut imprudenţa să argumenteze introducerea unor reforme pe considerentul că ar fi susţinute de Banca Mondială. Prin aceasta, guvernele respective au comis două greşeli. Prima eroare a constat în faptul că guvernul a lăsat impresia că se derobează de răspunderea introducerii reformei respective, pasând responsabilitatea unei instituţii străine. Dacă cei care promovează un program de reformă nu sunt ei înşişi convinşi de necesitatea schimbărilor, atunci cum se mai poate pretinde susţinerea acestor schimbări de către cei care se simt afectaţi de ele ? A doua eroare a constat în invocarea unei legitimităţi insuficiente. Banca Mondială se poate bucura de autoritate în raport cu cei care cunosc modul ei de organizare şi funcţionare. Pentru majoritatea cetăţenilor unei ţări care nu a avut de-a face cu Banca Mondială, aceasta este o instituţie internaţională nelegată de interesele naţionale sau organizaţionale, deci insuficient legitimată pentru a impune anumite programe de reformă. Deşi recurgerea la Banca Mondială a vrut să fie un argument forte, el a devenit în cele din urmă un cotraargument şi a generat o reticenţă suplimentară în acceptarea schimbărilor preconizate.

7. Interesele colective şi interesele individuale. Schimbările pretind acţiuni suplimentare, eforturi şi, uneori, stres. Pentru a accepta şi pentru a aplica schimbările, oamenii trebuie să fie motivaţi să acţioneze. În transformările organizaţionale sau sociale intervin două categorii de motivaţii : cele generale, *colective*, care se stabilesc pe baza intereselor organizaţiei ca întreg şi vizează creşterea eficienţei organizaţionale sau ameliorarea poziţiei organizaţiei în cadrul proceselor competiţionale, şi *motivaţiile personale*, care se stabilesc pe baza intereselor personale ale membrilor organizaţiei. Deşi între cele două categorii de motivaţii şi interese există numeroase legături şi intercondiţionări, ele nu se confundă şi nici nu se suplinesc reciproc. Nu trebuie repetată utopia sloganurilor comuniste privind primatul intereselor colective care, o dată satisfăcute, automat se vor satisface şi interesele individuale. Teoretic, este posibil ca o organizaţie să-şi amelioreze rezultatele, dar pe seama sacrificării unor nevoi şi interese ale membrilor organizaţiei. După cum este posibil şi ca, temporar, membrii organizaţiei să-şi satisfacă mai bine interesele şi nevoile, în vreme ce organizaţia se află în declin. Sacrificarea unei categorii de interese pe seama celeilalte categorii de interese nu poate da rezultate de durată. Dacă sunt ignorate interesele individuale, lucrătorii nu sunt motivaţi să acţioneze ;

productivitatea lor va scădea şi nici aplicarea unor mijloace constrângătoare nu mai este suficientă pentru a-i determina să-şi ridice standardele de muncă. Mai devreme sau mai târziu, organizaţia intră în declin, se confruntă cu probleme tot mai dificile şi nu mai poate fi menţinută decât cu sprijin din afara ei.

În mod obişnuit, programele de reformă pornesc de la analiza stării actuale şi a evoluţiilor posibile ale organizaţiei şi conţin propuneri de schimbare ce vizează în principal organizaţia ca întreg. Ameliorările organizaţionale sunt o precondiţie a îmbunătăţirii situaţiei membrilor organizaţiei. Dar creşterea satisfacţiilor individuale nu se produce automat. Bunăstarea organizaţională rezultată din procesele de schimbare nu se transferă imediat asupra membrilor organizaţiei. Pentru a fi acceptate şi aplicate şi pentru a genera rezultatele scontate, programele de reformă trebuie să conţină, pe lângă argumentele organizaţionale privind necesitatea schimbărilor, şi argumente care să convingă membrii organizaţiei că schimbările preconizate vor permite o mai bună satisfacere a intereselor individuale. În general, membrii organizaţiei, ca şi cetăţenii unei societăţi, reacţionează foarte pragmatic. Sunt rare cazurile în care se ajunge la o identificare a intereselor individuale cu cele organizaţionale şi indivizii se pun cu totul în serviciul organizaţiei. Dacă schimbările presupun eforturi suplimentare, reorientări tehnice, economice şi psihosociale, atunci membrii organizaţiei se întreabă în mod firesc ce obţin ei în schimbul efortului depus pentru realizarea schimbărilor. Dacă nu identifică suficiente motivaţii personale în programele de reformă, atunci acestea sunt în mare parte compromise.

8. Mijloacele folosite pentru realizarea schimbărilor, sunt foarte diferite, în funcţie de tipul organizaţiei, relaţiile de autoritate existente, profilul atitudinal şi acţional al membrilor organizaţiei, gradul de urgenţă a schimbărilor, raporturile de forţe în cadrul instituţiei, regimul juridic al proprietăţii organizaţiei şi, legată de acest aspect, puterea decizională a liderilor organizaţiei. În procesele de schimbare se poate apela la trei mijloace principale : *coparticiparea* (toţi membrii organizaţiei iau parte la toate etapele de elaborare, acceptare şi aplicare a măsurilor de schimbare) ; *negocierea reformei* (schimbările sunt gândite de liderii organizaţiei, iar aplicarea lor este discutată şi decisă cu grupurile de lucrători (sindicatele) ; *impunerea reformei* (schimbările sunt stabilite de liderii organizaţiei sau de experţi care au analizat situaţia organizaţiei ; membrii organizaţiei nu sunt consultaţi în nici o etapă a proceselor de schimbare).

Avem într-o parte un mijloc democratic, iar în partea cealaltă, un mijloc autoritar. În mod strict teoretic sunt de preferat mijloacele democratice bazate pe coparticiparea membrilor organizaţiei. Atunci când se intră în aspectele concrete ale conducerii organizaţionale şi ale gestionării programelor de reformă, opţiunile care erau clare din punct de vedere teoretic se complică. Utilizarea coparticipării are şanse mai mari de reuşită în organizaţiile de dimensiuni mai mici, unde membrii organizaţiei sunt permisivi la inovări şi schimbări, în unităţile cu proprietate publică, în organizaţiile cu grupări sindicale puternice şi în organizaţiile în care lucrătorii pot provoca schimbarea conducerii. Acest mijloc poate fi folosit atunci când organizaţia dispune

de suficient timp pentru a elabora, discuta şi decide o măsură de schimbare. Stilurile mai autoritare sau autoritare sunt folosite mai frecvent în organizaţiile mari, în cele dispersate teritorial sau în cazul multinaţionalelor, în situaţiile în care se impune adoptarea urgentă a unor schimbări, în organizaţiile în care patronii dispun de o mare putere decizională, iar acţiunile sindicale nu afectează stabilitatea conducerii.

În practica proceselor de schimbare, se combină elemente ale coparticipării cu elemente ale negocierii şi cu elemente autoritare. Constatarea este valabilă şi la nivel societal. Apelul la mijloace democratice este mai constrângător în acest caz, pentru că situaţia formaţiunilor politice e dependentă de procesele elective. Chiar şi în cazul acestor raporturi de dependenţă, anumite schimbări pot fi introduse prin mijloace mai autoritare atunci când sunt necesare urgent, iar electoratul este predominat conservator sau chiar antireformist.

9. Caracteristicile membrilor organizaţiei sau ai societăţii. Predispoziţia sau motivaţia pentru schimbări şi reforme pot fi puse în corelaţie cu anumite caracteristici individuale sau de grup : vârsta, nivelul pregătirii profesionale, nivelul educaţiei, valorile şi normele acceptate şi promovate, cunoaşterea experienţelor altor organizaţii sau societăţi, percepţia unor experienţe organizaţionale trecute etc.

La un nivel statistic semnificativ, vârsta influenţează predispoziţia pentru schimbare. Tinerii sunt mai receptivi la schimbare, pentru că posedă mai multă energie şi sunt mai adaptabili la contexte noi. Sunt dispuşi să accepte şi schimbările care produc efecte pozitive pe termen lung, întrucât au în faţă cea mai mare parte a vieţii lor active şi deci au şanse mari de a beneficia de rezultatele schimbărilor. Deoarece în multe organizaţii cele mai multe posturi de conducere sau poziţii organizaţionale avantajoase sunt deţinute de persoane de vârstă medie sau peste medie, tinerii anticipează că procesele de schimbare vor antrena şi modificări manageriale, ei având astfel şansa de a accede mai repede la poziţii organizaţionale avantajoase. Vârstnicii sunt fie mai conservatori, fie mai rezistenţi la schimbări, întrucât motivaţiile lor sunt în mare parte opuse celor ale tinerilor. Mulţi nu mai au decât o scurtă perioadă de viaţa activă şi nu mai speră că vor putea beneficia direct de consecinţele pozitive ale schimbărilor. Reformele implică şi stres ; or, persoanele vârstnice evită stresul. Schimbările generează contexte noi ; pentru a face faţă acestor contexte, sunt necesare readaptări (recalificări, schimbarea unor modalităţi de acţiune, dezvoltarea competenţelor pentru a rezolva probleme complet noi) pe care vârstnicii sunt, din punct de vedere fizic şi psihologic, mai puţin capabili să le realizeze. Vârstnicii deţin poziţii avantajoase în cadrul organizaţiilor, pe care nu vor să le piardă prin schimbări organizaţionale radicale sau cel puţin nu vor să-şi asume asemenea riscuri. Acestea sunt constatări valide din punct de vedere statistic ; în practica organizaţională e posibil ca unii tineri să se manifeste conservator şi unii vârstnici să fie foarte permisivi la schimbare. Important este ca orice program de schimbare să evite acţiunile care ar conduce la un conflict între generaţii.

Schimbările sunt mai uşor acceptate de către cei cu un nivel mai ridicat de educaţie şi pregătire profesională. În mod evident, această categorie dispune de mai

multe informaţii şi de o mai mare competenţă pentru a înţelege evoluţiile posibile şi probabile ale organizaţiei din care fac parte şi pentru a conştientiza necesitatea schimbărilor. Persoanele cu un nivel scăzut de educaţie şi de calificare sunt mult mai reticente faţă de schimbări, întrucât presimt că aceste schimbări ar putea conduce la eliminarea lor din cadrul organizaţiei fiindcă nu mai corespund noilor contexte generate de schimbări.

Persoanele care cunosc experienţele altor organizaţii sunt mai predispuse să accepte schimbările. Cei care nu cunosc decât situaţia din propria lor organizaţie sau societate se manifestă reticent faţă de tot de este străin. Pentru a-şi justifica atitudinea negativă faţă de schimbări, unii apelează la legitimarea prin pretinse principii extrase din înţelepciunea populară: „Aşa au făcut şi bunicii, şi părinţii noştri şi n-au mai murit. Aşa trebuie să facem şi noi" – sau, atunci când schimbările sunt preluate din experienţele altor organizaţii sau societăţi: „O fi bună la ei, dar la noi nu merge. Ei le ştiu pe ale lor, noi le ştim pe ale noastre". Aceste concepţii pot fi uşor manipulate de anumiţi lideri antireformişti tradiţionalişti.

Dacă membrii unei organizaţii au amintiri neplăcute din experienţele de reformă anterioare, ei se vor manifesta mult mai reticent faţă de noile propuneri de schimbare decât au făcut-o anterior. Dacă în programele anterioare de reformă interesele lucrătorilor sau cetăţenilor nu au fost satisfăcute pe măsura promisiunilor sau aşteptărilor, atunci aceştia nu vor mai susţine noile programe de schimbare sau li se vor opune.

Din aceste constatări se impune o concluzie generală: nu se pot realiza programe radicale de reformă cu o populaţie îmbătrânită, nemotivată, cu un nivel scăzut de educaţie, slab calificată, neinformată asupra ceea ce se întâmplă în alte societăţi, ancorată în tradiţii depăşite sau neîncrezătoare, având experienţa unor promisiuni trecute neonorate.

Glosar

Analogie – metodă de stimulare a creativităţii care constă în transferarea unor caracteristici ale unui fenomen cunoscut spre altul necunoscut sau mai puţin cunoscut, pe baza asemănărilor dintre ele.

Brainstorming („asaltul creierelor") – metodă de stimulare a creativităţii de grup prin încurajarea asociaţiei libere a ideilor şi înlăturarea efectelor inhibitoare ale criticii (efectivă sau subînţeleasă).

Concasare – operaţie care constă în spargerea (mentală) a unui întreg în părţile sale componente şi recompunerea întregului într-o manieră nouă.

Control – activitate prin care conducerea urmăreşte în permanenţă executarea deciziilor şi intervine cu măsuri corespunzătoare în vederea realizării obiectivelor; activitate prin care se asigură conformitatea acţiunilor cu decizia, se iau în considerare situaţiile neprevăzute şi se previn sau corectează situaţiile nedorite.

Decizie – activitate ce constă în alegerea unei soluţii din mai multe posibile.

Extrapolare – metodă statistico-matematică ce constă în prelungirea unor tendinţe dincolo de limitele în care au fost constatate, pornindu-se de la ipoteza stabilităţii sistemului, adică de la ideea că principalele caracteristici structural-funcţionale ale organizaţiei se vor menţine şi în viitor, nu vor interveni factori perturbatori importanţi şi nu vor avea loc transformări radicale.

Metodologia conducerii – ansamblul de metode, tehnici şi procedee folosite pentru creşterea eficienţei conducerii.

Organizare – activitate prin care se creează condiţii adecvate sistemului condus şi se precizează legăturile dintre componente, funcţiile acestor componente, se stabileşte modul de grupare a indivizilor, se delimitează nivelurile de conducere şi funcţiile sistemului de conducere.

Planificare – activitate care constă în stabilirea obiectivelor de viitor ale acţiunii sociale şi a mijloacelor de realizare a acestora.

Scenarii – ansambluri formate din descrierea unei situaţii viitoare şi a evenimentelor care conduc la acea situaţie.

Sinectică – metodă de potenţare a mecanismelor implicate în creaţie şi de reproducere a lor în mod voluntar, bazată pe două mecanisme opuse : transformarea necunoscutului în familiar şi transformarea familiarului în necunoscut.

Stil de conducere – felul propriu de a fi, de a se comporta şi de a acţiona al conducătorului în procesul conducerii ; modul concret de exercitare a rolului de conducător, de transpunere efectivă în plan comportamental a exigenţelor ce decurg din statutul de conducător.

Stilul de conducere autoritar sau autocratic – tip de conducere ce se caracterizează prin centralizarea autorităţii, preponderenţa deciziilor unipersonale, accentul pus pe autoritatea formală. Stilul autoritar este însă incompatibil cu sistemele moderne, participative, de conducere.

Stilul de conducere democratic – tip de conducere ce se caracterizează prin încrederea mare a managerului în subordonaţi, participarea subordonaţilor nu numai la îndeplinirea sarcinilor, ci şi la luarea deciziilor, delegarea de autoritate şi răspunderi, valorificarea competenţelor subordonaţilor.

Structură cu grupuri parţial suprapuse – structură în care liderul unui grup face parte din grupul ierarhic imediat superior.

Structură de conducere – ansamblul elementelor şi raporturilor dintre aceste elemente prin care se realizează activitatea de conducere.

Structură funcţională – structură în care se produce o divizare a activităţii de conducere în mai multe funcţii, realizate de persoane diferite.

Structură ierarhic lineară – structură care se bazează pe diviziunea precisă a activităţilor şi pe existenţa unor niveluri ierarhice între care relaţiile de subordonare şi de comandă sunt riguros stabilite.

Ştiinţa conducerii – ştiinţă care se ocupă cu studierea activităţii sociale de conducere.

Teoria conducerii – ansamblul principiilor şi legilor din activitatea de conducere.

Glosar general

Aculturaţie – ansamblu de fenomene care rezultă din contactul continuu şi direct între grupuri de indivizi şi culturi diferite, cu schimbări corespunzătoare în modelele culturale originale ale unuia din cele două grupuri.

Adjudecare – mecanism de depăşire a conflictelor de rol care constă într-un proces formal, conştient şi intenţionat de atribuire unei terţe părţi a responsabilităţii pentru o decizie dificilă.

Altul generic – ansamblu de aşteptări pe care individul crede că ceilalţi le au de la el ; ansamblul aşteptărilor pe care comunitatea sau un segment al acesteia îl are faţă de un individ care exercită un anumit rol.

Altul semnificativ – ansamblul persoanelor care exercită o influenţă majoră asupra comportamentului indivizilor.

Analogie – metodă de stimulare a creativităţii care constă în transferarea unor caracteristici ale unui fenomen cunoscut spre altul necunoscut sau mai puţin cunoscut, pe baza asemănărilor dintre ele.

Anchetă – tehnică de cercetare sociologică care constă în colectarea de informaţii prin solicitarea oamenilor să răspundă la anumite întrebări.

Aşteptări facultative în exercitarea rolului – exigenţe ce se manifestă la nivelul unor grupuri sociale în care există libertatea de a le respecta mai mult sau mai puţin.

Aşteptări necesare în exercitarea rolului – exigenţe ce se impun cu forţă maximă, complet, iar deţinătorul rolului nu se poate sustrage lor.

Aşteptări obligatorii în exercitarea rolului – exigenţe ce se manifestă la nivelul unor grupuri sociale în care este posibilă o anumită doză de neobservare.

Autoritate – capacitate de a afecta acţiunea altora, bazată pe status, influenţă sau pe stimă.

Birocraţie – termen introdus de Max Weber pentru a desemna un anumit tip de organizare socială în care puterea este exercitată de un aparat administrativ raţionalizat.

Brainstorming („asaltul creierelor") – metodă de stimulare a creativităţii de grup prin încurajarea asociaţiei libere a ideilor şi înlăturarea efectelor inhibitoare ale criticii (efectivă sau subînţeleasă).

Căsătorie – 1. sancţionarea uniunii conjugale printr-o decizie luată de persoane autorizate (ofiţerul stării civile sau persoanele abilitate să-l înlocuiască pe acesta în situaţii deosebite) şi transcrierea acestei decizii în acte de stare civilă ; 2. (rel.) sancţionarea uniunii conjugale de către un cleric şi transcrierea acestei decizii în acte de stare civilă ţinute de organizaţii religioase.

Cercetare activă – concepţie psihosociologică ce afirmă că, în cadrul fiecărui grup, există un echilibru cvasistaţionar, care prezintă două componente : a) un ansamblu de forţe care

acţionează pentru a menţine comportamentul grupului la un anumit punct; şi b) un ansamblu de forţe care acţionează pentru a menţine comportamentul fiecărui membru al grupului la nivelul echilibrului de grup.

Chestionar – suită de întrebări formulate în raport cu ipotezele cercetării, răspunsurile primite fiind folosite pentru verificarea acestora.

Cogniţie – proces de utilizare a informaţiei provenite din mediu şi din memorie în luarea deciziilor.

Compartimentare – mecanism de depăşire a conflictelor de rol care constă într-un proces de separare a setului de roluri în părţi distincte şi de conformare la cerinţele unui singur rol la un moment dat.

Comunitate rurală – comunitate teritorială caracterizată prin: rol mare al proceselor ecologice; volum demografic mic al comunităţii; densitate spaţială redusă; contacte sociale predominant personale; omogenitatea ocupaţională a membrilor comunităţii; coeziune socială ridicată; diferenţiere socială redusă; mobilitate socială scăzută; unitatea familiei şi activităţilor economice în gospodăria ţărănească; organizarea socială simplă; predominanţa gospodăriei ţărăneşti în cadrul organizării sociale; rolul important al relaţiilor de rudenie şi vecinătate; relaţiile economice cu teritoriul sunt asociate cu legături psihice cu pământul; cultură locală specifică; ideologie de tip comunitar; relaţii restrânse cu societatea înglobatoare.

Comunitate teritorială – grup de oameni care trăiesc în cadrul unei anumite diviziuni sociale a muncii, într-o anumită arie geografică, având o cultură comună şi un sistem social de organizare a activităţilor şi fiind conştiente de apartenenţa la comunitatea respectivă.

Comunitate urbană (oraş) – comunitate teritorială caracterizată prin: volum demografic relativ mare; preponderenţa activităţilor industriale; existenţa unei diviziuni sociale a muncii în numeroase ocupaţii specializate; organizarea socială bazată pe diviziunea ocupaţională şi pe structura socială; reglementarea instituţională, formală a relaţiilor sociale; importanţa scăzută a relaţiilor de rudenie; relaţii de intercunoaştere reduse; raţionalizarea vieţii sociale.

Concasare – operaţie care constă în spargerea (mentală) a unui întreg în părţile sale componente şi recompunerea întregului într-o manieră nouă.

Concurenţă – relaţie care apare în situaţiile în care intervin deosebiri de interese între indivizi sau grupuri şi când fiecare încearcă să obţină un rezultat prin limitarea posibilităţilor partenerului.

Condiţionarea operantă – proces prin care individul învaţă din experienţele sale trecute, reţine ce consecinţe au avut comportamentele sale, astfel încât va putea repeta comportamentele ale căror consecinţe le doreşte şi va evita comportamentele care au avut consecinţe neplăcute.

Conflict – relaţie ce apare când există o deosebire de interese şi când un partener încearcă să-şi realizeze interesele prin eliminarea adversarului.

Contracultură – ansamblul specific de trăsături şi complexe culturale opuse culturii dominante dintr-o societate.

Control – activitate prin care conducerea urmăreşte în permanenţă executarea deciziilor şi intervine cu măsuri corespunzătoare în vederea realizării obiectivelor; activitate prin care se asigură conformitatea acţiunilor cu decizia, se iau în considerare situaţiile neprevăzute şi se previn sau corectează situaţiile nedorite.

Cult – organizaţie religioasă relativ mică ce se ocupă în principal de practica religioasă a credincioşilor şi se interesează puţin de tipurile de moralitate personală.

Cultură – ansamblul modelelor de gândire, atitudine şi acţiune ce caracterizează o populaţie sau o societate, inclusiv materializarea acestor modele în lucruri.

Decizie – activitate ce constă în alegerea unei soluţii din mai multe posibile.

Descoperire – percepere umană a unui nou aspect al realităţii care exista deja, dar care nu era cunoscut ; dezvăluire, revelare a ceea ce era ascuns, acoperit, ignorat.

Eşantion – ansamblu structurat de elemente studiate de către sociolog care reproduce la scară redusă structura de ansamblu a populaţiei totale şi asigură reprezentativitatea în raport cu variabilele considerate relevante pentru problema investigată.

Eşec de rol – incapacitatea individului de a exercita în mod adecvat rolurile ce îi sunt asociate.

Etnocentrism – situaţia în care celelalte culturi sunt judecate în raport cu propria cultură, când modul propriu de viaţă este considerat singura cale normală de a gândi, simţi şi acţiona.

Extrapolare – metodă statistico-matematică ce constă în prelungirea unor tendinţe dincolo de limitele în care au fost constatate, pornindu-se de la ipoteza stabilităţii sistemului, adică de la ideea că principalele caracteristici structural-funcţionale ale organizaţiei se vor menţine şi în viitor, nu vor interveni factori perturbatori importanţi şi nu vor avea loc transformări radicale.

Familie – 1. (soc.) grup social primar constituit pe baza relaţiilor de căsătorie, consanguinitate şi rudenie, membrii grupului împărtăşind sentimente, aspiraţii şi valori comune şi în grup predominând relaţiile directe, informale, nemediate ; 2. (jur.) grup de persoane între care s-a stabilit un set de drepturi şi obligaţii, reglementat prin norme legale.

Familie extinsă – tip de convieţuire familială caracterizat printr-un număr mare de membri care reuneşte mai multe nuclee familiale şi mai multe generaţii.

Familie nucleară – familie formată din soţi şi copiii acestora.

Funcţia aplicativă a sociologiei – utilizarea rezultatelor cercetărilor sociologice în elaborarea politicilor sociale.

Funcţia explicativă a sociologiei – stabilirea de relaţii de determinare sau de covarianţă între diversele aspecte ale vieţii sociale.

Funcţia expozitivă a sociologiei – descriere, prezentare a faptelor şi proceselor sociale, aşa cum au loc acestea.

Funcţii latente – consecinţe a ceea ce este neintenţionat şi adesea nerecunoscut de către participanţii la sistem.

Funcţii manifeste – consecinţe a ceea ce este intenţionat, urmărit şi recunoscut de către participanţii la sistem.

Grupuri de referinţă – grupuri folosite ca modele, de la care indivizii în curs de socializare preiau idei şi norme comportamentale.

Imagine despre sine – sistem referenţial propriu, care îi serveşte individului în prestabilirea unor răspunsuri în cazul unor interacţiuni anticipate.

Incongruenţa statusului global – conflicte ce se manifestă între diferitele statusuri ale unui individ.

Inovaţie – producere a ceva nou, care este acceptat, implementat şi obiectivat în activitate, produse, relaţii, organizare.

Instituţie socială – sistem de comportamente şi relaţii care reglementează viaţa şi activitatea indivizilor ; sistem de relaţii sociale organizat pe baza unor valori comune şi în care se utilizează anumite procedee în vederea satisfacerii anumitor nevoi sociale fundamentale ale unei colectivităţi.

Instituţii culturale – instituţii având ca scop menţinerea tradiţiei culturale şi dezvoltarea creaţiei culturale, socializarea indivizilor conform normelor şi valorilor sociale existente în societate.

Instituţii economice – instituţii care se ocupă de producerea, circulaţia şi desfacerea bunurilor, prestarea de servicii şi organizarea muncii.

Instituţii juridice – instituţii care asigură controlul social prin aplicarea legilor şi folosirea unui sistem de sancţiuni stabilit prin prevederile legii.

Instituţii politice – instituţii care se ocupă de cucerirea, menţinerea şi exercitarea puterii.

Instituţii religioase – instituţii care organizează activitatea cultelor şi relaţiile credincioşilor cu clerul.

Invenţie – realizare a ceva nou, adăugare a unor elemente noi la obiectele şi cunoştinţele preexistente.

Ipoteză – legătură afirmată, dar nedemonstrată încă, între două variabile.

Înclinaţie egocentrică – preocuparea excesivă pentru propria imagine şi teama de a fi perceput defavorabil de către ceilalţi.

Legi – reguli stabilite sau întărite de un organism politic (statul) alcătuit din persoane cărora li se recunoaşte dreptul de a folosi forţa. Trăsătura particulară a legilor este utilizarea legitimă a constrângerii fizice. Legile sunt în cea mai mare parte rezultatul unei acţiuni conştiente, a unei decizii formale şi deliberate.

Limbaj – sistem structurat la nivel social de modele sonore, cu semnificaţii specifice şi arbitrare.

Logodnă – angajament ferm luat de viitorii parteneri că se vor căsători, garantat de părinţii viitorilor soţi şi de alte rude sau membri ai comunităţii.

Metoda individualizantă sau genetică sau istorică – demers ştiinţific care constă în studierea unui aspect sau eveniment singular, în condiţii determinate de timp şi spaţiu. Accentul este pus pe real, pe ceea ce este trăit.

Metoda nomologică sau generalizantă – demers ştiinţific prin care se urmăreşte formularea de legi, de legături generale care ar exista indiferent de condiţiile de timp şi spaţiu.

Metodologia conducerii – ansamblul de metode, tehnici şi procedee folosite pentru creşterea eficienţei conducerii.

Mişcări de rezistenţă – mişcări care se opun schimbărilor sau încearcă să elimine schimbările intervenite.

Mişcări revoluţionare – schimbări structurale, radicale, ale unui sistem social.

Mişcări sociale – procese ample care conduc la crearea unor noi sisteme de valori, a unor noi forme de relaţii sociale, a unor instituţii şi, în cele din urmă, a unor societăţi.

Mişcări utopice – mişcări care propun un contramodel ideal la organizarea socială existentă.

Modernizare – ansamblul schimbărilor şi transformărilor care au loc la nivelul unui sistem sau subsistem social, prin care se realizează o racordare a caracteristicilor structurale şi funcţionale ale acestuia la nivelul atins de un alt sistem sau subsistem social.

Monogamie – convieţuire în cuplu întemeiată pe relaţiile socio-afective dintre doi parteneri.

Moravuri – credinţe cu privire la ceea ce este drept sau greşit de întreprins.

Norme sociale – reguli sociale care precizează comportamentele de adoptat în situaţii date.

Observaţie neparticipativă – tehnică de cercetare prin care cercetătorul observă din exterior comportamentele şi acţiunile indivizilor şi grupurilor, fără să interfereze cu nimic în activitatea acestora.

Observaţie participativă – tehnică de cercetare prin care cercetătorul devine membru al grupului studiat şi participă la activitatea acestuia.

Organizare – activitate prin care se creează condiţii adecvate sistemului condus şi se precizează legăturile dintre componente, funcţiile acestor componente, se stabileşte modul de grupare a indivizilor, se delimitează nivelurile de conducere şi funcţiile sistemului de conducere.

Organizare ecleziastică – tip de organizare religioasă ce se întâlneşte în societăţile în care majoritatea populaţiei aparţine aceleiaşi Biserici.

Organizare socială – sistem de roluri şi instituţii sociale, de modele comportamentale, mijloace de acţiune şi control social care asigură satisfacerea nevoilor unei colectivităţi, coordonează acţiunile membrilor acesteia, reglementează relaţiile dintre ei şi asigură stabilitatea şi coeziunea colectivului.

Organizaţie – grup social cu scop care urmăreşte realizarea anumitor obiective în mod economic şi coordonat (diviziunea raţională a muncii, utilizarea unor mijloace adecvate, controlul rezultatelor, reducerea unitară); reţea de relaţii dintre indivizi şi grupuri, fundamentată pe un sistem de norme şi valori.

Organizaţii formale – organizaţii constituite în mod deliberat, care urmăresc realizarea unor scopuri definite şi acţionează potrivit unor norme şi reglementări precis stabilite.

Organizaţii voluntare – organizaţii formale în care toţi membrii sau majoritatea lor activează voluntar şi folosesc doar un fragment din timpul lor de activitate.

Personalitate de bază – ansamblu de elemente generale, comune majorităţii sau totalităţii membrilor unei societăţi, formate prin utilizarea unor elemente şi mecanisme socializatoare comune. Configuraţie de trăsături de personalitate tipică pentru membrii unei societăţi.

Personalitate „modală" – vezi *personalitate de bază*.

Perspectiva conflictualistă – concepţie sociologică potrivit căreia conflictul este conceput ca o sursă a schimbării sociale şi care îşi concentrează analiza asupra instabilităţii şi dezechilibrelor.

Perspectiva funcţionalistă – concepţie care consideră societatea ca pe un sistem, un întreg compus din mai multe părţi aflate în interacţiune, fiecare parte îndeplinind o anumită funcţie.

Perspectiva interacţionistă – concepţie sociologică ale cărei afirmaţii se întemeiază pe considerentul că fiinţa umană este singura capabilă să producă şi să utilizeze simboluri. Interacţionismul afirmă că societatea este în permanenţă creată prin interacţiunea indivizilor şi că lumea socială este o realitate construită.

Perspectiva sociologică – o cale de a privi societatea, de a studia viaţa socială şi de a o explica; construcţie mentală care ne ajută să vizualizăm şi să explicăm ceea ce se întâmplă în societate; analiză a societăţii dintr-un anumit punct de vedere.

Planificare – activitate care constă în stabilirea obiectivelor de viitor ale acţiunii sociale şi a mijloacelor de realizare a acestora.

Poliandrie – formă de familie în care femeia are mai mulţi soţi, descendenţa fiind stabilită pe linie maternă.

Poligamie – formă de familie în care un bărbat are mai multe soţii, descendenţa fiind stabilită pe linie paternă.

Prezentare dramatică de rol – efortul conştient al unei persoane de a exercita rolul în aşa fel încât să le creeze celorlalţi o imagine dezirabilă despre sine.

Probleme sociale – fenomene sociale care evoluează într-un mod îngrijorător, sunt conştientizate de către membrii colectivităţilor şi constituie obiectul preocupărilor acestora.

Proces de dezvoltare – proces care duce la îmbogăţirea structurală şi funcţională a unui sistem social.

Proces de regresie – proces care duce la o diminuare a complexităţii structurale şi o sărăcire a funcţionalităţii unui sistem social.

Procese anomice – procese de dezintegrare şi dezorganizare socială care se manifestă prin disoluţia instituţiilor sociale, slăbirea mecanismelor formale şi informale de control social, absenţa unor criterii riguroase de apreciere valorică, fluctuaţia normelor morale, toleranţa faţă de conduite şi comportamente supuse reprimării formale şi informale în colectivităţile organizate, accentuarea tensiunilor sociale, adâncirea divergenţelor de interese şi creşterea insatisfacţiei datorită nerealizării intereselor.

Procese de dinamică socială (de schimbare socială) – procese sociale care conduc la modificarea structurii, a funcţionalităţii sistemului social sau la modificarea unor elemente ale acestuia.

Procese de integrare – procese care se manifestă atunci când indivizii sunt puşi în situaţii noi şi sunt nevoiţi să-şi modifice atitudinile şi comportamentele astfel încât să poată participa la viaţa socială din noua conjunctură.

Proces social – ansamblu durabil de fapte şi fenomene sociale relativ omogene, unite prin dependenţe cauzale sau structural funcţionale, cu o anumită direcţie de desfăşurare.

Procese de reproducere socială – procese care nu afectează natura, modul de organizare şi de funcţionare a unui sistem sau subsistem social.

Procese dezintegrative – procese care constau în slăbirea coeziunii grupurilor, în separarea acestora în părţi ce urmăresc obiective opuse şi adoptă comportamente divergente.

Procese integrative – procese care asigură funcţionarea grupurilor şi societăţilor ca sisteme unitare; procese care intervin în socializarea indivizilor, în constituirea şi menţinerea grupurilor, în păstrarea echilibrului dintre grupurile sociale.

Putere politică – ansamblu de procedee şi instituţii folosit pentru menţinerea şi consolidarea unei orânduiri sociale, pentru asigurarea funcţionării tuturor instituţiilor sociale, pentru păstrarea coeziunii sociale, pentru controlul comportamentului cetăţenilor şi prevenirea comportamentelor nedorite.

Raţionalizare – mecanism de depăşire a conflictelor de rol care constă într-un proces protectiv, de redefinire a unei situaţii dificile în termeni acceptabili din punct de vedere social şi personal.

Relativism cultural – perspectivă care consideră că funcţia şi semnificaţia unei trăsături culturale este relativă în raport cu contextul cultural şi poate fi apreciată într-un sens sau în altul, numai prin referire la cultura în care funcţionează.

Relaţie conflictuală – relaţie socială ce apare când resursele (produse, statusuri, putere, prestigiu, afecţiune) sunt limitate sau percepute ca atare şi când un partener încearcă să-l elimine pe celălalt.

Relaţie de competiţie – relaţie socială ce apare când resursele (produse, statusuri, putere, prestigiu, afecţiune) sunt limitate sau percepute ca atare. Competiţia constă în obţinerea unui rezultat pe seama celorlalţi indivizi care intră în relaţie.

Relaţie de marginalitate – relaţie socială ce apare când indivizii participă la grupuri cu modele valorice diferite, fără a se identifica complet cu nici unul dintre ele.

Relaţie de toleranţă – relaţie socială ce apare între doi indivizi sau două grupuri care au interese şi scopuri diferite, dar nu şi le pot impune şi se acceptă reciproc.

Relaţii formale – interacţiuni între indivizi sau grupuri, definite social, reglementate prin norme şi coduri şi bazate pe diviziunea socială a activităţilor.

Relaţii informale – interacţiuni directe între indivizi sau grupuri, de natură personală, puţin controlate şi reglementate prin norme sociale difuze.

Relații sociale – interacțiuni între indivizi stabilite pe baza unor scopuri și interese individuale și sociale ; interacțiuni orientate de un sistem de îndatoriri și obligații pe care partenerii trebuie să le realizeze.

Rit – secvență formalizată și stereotipă de acte săvârșite într-un context religios sau magic.

Rol – comportament așteptat de la cel care ocupă un anumit status ; exercitarea privilegiilor și îndatoririlor asociate unei poziții.

Scenarii – ansambluri formate din descrierea unei situații viitoare și a evenimentelor care conduc la acea situație.

Sectă – organizație religioasă mică ce se ocupă insistent de moralitatea aderenților și respectarea doctrinelor.

Set de roluri – totalitatea rolurilor asociate unui status.

Simboluri – semne arbitrare utilizate la nivel social pentru a desemna ceva (un obiect, o acțiune, o atitudine etc.).

Sinectică – metodă de potențare a mecanismelor implicate în creație și de reproducere a lor în mod voluntar, bazată pe două mecanisme opuse : transformarea necunoscutului în familiar și transformarea familiarului în necunoscut.

Socializare – proces de interacțiune socială prin care individul dobândește cunoștințe, valori, atitudini și comportamente necesare pentru participarea efectivă la viața socială ; mecanism prin care societatea se reproduce în configurația atitudinală și comportamentală a membrilor săi ; modalitatea prin care un organism biologic este transformat într-o ființă socială capabilă să acționeze împreună cu alții.

Socializare anticipativă – proces de pregătire a individului în care acesta învață comportamentele pretinse de noul rol, drepturile și îndatoririle asociate acestuia ; proces de pregătire pentru un nou rol.

Socializare concordantă – socializare conformă cu valorile și normele sociale generale.

Socializare discordantă – socializare neconformă cu valorile și normele sociale generale.

Socializare negativă – socializare contrară așteptărilor, valorilor și normelor sociale generale, dar conformă cu cele ale unui grup sau ale unei subculturi.

Socializare pozitivă – socializare conformă cu valorile, normele și așteptările sociale dezirabile și promovate de societate.

Sociologie spontană – ansamblul ideilor despre care nu știm de unde vin și pe ce se bazează, care nu pot fi demonstrate în mod sistematic.

Sociometrie – concepție psihosociologică ce consideră că, din multitudinea relațiilor sociale, cele mai importante sunt relațiile interpersonale care sunt esențial afective (de atracție, de respingere sau neutre).

Status – poziția ori rangul unui individ în cadrul grupului sau ale unui grup în raport cu alte grupuri ; ansamblu de privilegii și îndatoriri asociat unei anumite poziții.

Status dobândit – status la care individul accede prin propriile eforturi.

Status global – ansamblu de statusuri deținute de un individ și asociate între ele.

Status prescris – status deținut de un individ în cadrul unei societăți, independent de calitățile și eforturile sale.

Stil de conducere – felul propriu de a fi, de a se comporta și de a acționa al conducătorului în procesul conducerii ; modul concret de exercitare a rolului de conducător, de transpunere efectivă în plan comportamental a exigențelor ce decurg din statutul de conducător.

Stilul de conducere autoritar sau autocratic – tip de conducere ce se caracterizează prin centralizarea autorității, preponderența deciziilor unipersonale, accentul pus pe autoritatea

formală. Stilul autoritar este însă incompatibil cu sistemele moderne, participative, de conducere.

Stilul de conducere democratic – tip de conducere ce se caracterizează prin încrederea mare a managerului în subordonaţi, participarea subordonaţilor nu numai la îndeplinirea sarcinilor, ci şi la luarea deciziilor, delegarea de autoritate şi răspunderi, valorificarea competenţelor subordonaţilor.

Stresul de rol – dificultăţile pe care le au oamenii în exercitarea cerinţelor lor de rol.

Structură cu grupuri parţial suprapuse – structură în care liderul unui grup face parte din grupul ierarhic imediat superior.

Structură de conducere – ansamblul elementelor şi raporturilor dintre aceste elemente prin care se realizează activitatea de conducere.

Structură funcţională – structură în care se produce o divizare a activităţii de conducere în mai multe funcţii, realizate de persoane diferite.

Structură ierarhic lineară – structură care se bazează pe diviziunea precisă a activităţilor şi pe existenţa unor niveluri ierarhice între care relaţiile de subordonare şi de comandă sunt riguros stabilite.

Structură socială – ansamblu de relaţii cuprinzând o multitudine de elemente (poziţii sociale, grupuri, pături şi clase sociale, instituţii sociale) ce posedă însuşirile de totalitate, transformare şi autoreglaj.

Subcultură – ansambluri specifice de trăsături şi complexe culturale caracteristice unor anumite grupuri sociale.

Ştiinţa conducerii – ştiinţă care se ocupă cu studierea activităţii sociale de conducere.

Tabuuri – prohibiţii faţă de violarea anumitor moravuri, interdicţii categorice stabilite de moravuri.

Teoria conducerii – ansamblul principiilor şi legilor din activitatea de conducere.

Urbanizare – proces social global prin care se produce o transformare a structurilor sociale şi profesionale, o restructurare a formelor de existenţă socială rurală şi a vechilor forme de existenţă urbană după modele noi.

Valori – idei abstracte despre ceea ce este dezirabil, corect şi bine să urmărească majoritatea membrilor unei societăţi.

Xenocentrism – preferinţă faţă de ceea ce este străin, credinţa că produsele, normele, ideile propriului grup sunt inferioare celor ale altor grupuri.

Bibliografie

a. Manuale

Andrei, P., *Sociologie generală*, Editura Academiei, Bucureşti, 1970.
Bottomore, J.B., *Introduction à la sociologie*, Payot, Paris, 1974.
Bottomore, J.B., *Sociology*, George Allen Ltd., Londra, 1975.*
Boudon, R., *Tratat de sociologie*, Editura Humanitas, Bucureşti, 1997.
Bourdieu, P., *Questions de sociologie*, Éditions de Minuit, Paris, 1980.*
Bouthoul, G., *Traité de sociologie*, Paris, 1968.
Giddens, Anthony, *Sociologie*, Editura ALL, Bucureşti, 2000.*
Giner, S., *Sociology*, M. Roberts, Bristol, 1972.
Herseni, T., *Sociologie. Teoria generală a vieţii sociale*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1982.
Horton, P.B. ; Hunt, C.L., *Sociology*, McGraw Hill Book Comp., New York, 1980.*
Javeau, Cl., *Leçons de sociologie*, Méridiens Klincksieck, Paris, 1988.
McNeil, P. ; Townley, Ch., *Fundamentals of sociology*, Hutchinson, Londra, 1986.*
Mendras, Henri, *Éléments de sociologie*, Armand Colin, Paris, 1989.
Mihăilescu, Ioan, *Sociologie generală. Concepte fundamentale şi studii de caz*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 2001.*
Morin, E., *Sociologie*, Fayard, Paris, 1984.*
Ritzer, G., *Sociological Theory*, McGraw-Hill, New York, 1996.*
Rotariu, Traian ; Iluţ, Petru (coord.), *Sociologie*, Editura Mesagerul, Cluj-Napoca, 1996.*
Schaefer, Richard ; Lamm, Robert, *Sociology*, McGraw-Hill, New York, 1995.*
Smelser, N., *Sociology*, Prentice Hall, New Jersey, 1991.*
Vander Zanden, J.W., *The Social Experience. An Introduction to Sociology*, Random House, New York, 1988.*

Pentru pregătirea examenului, studenţii pot folosi, la alegere, unul dintre manualele marcate cu asterisc.

b. Alte lucrări de referinţă

Baltasiu, Radu, *Elemente de sociologie*, Editura Beladi, Bucureşti, 2002.
Barnett, H.G., *Innovation. The Basis of Culture Change*, McGraw-Hill, New York, 1953.
Bădescu, Ilie, *Istoria sociologiei. Perioada marilor sisteme*, Editura Porto-Franco, Galaţi, 1994.

Bădescu, Ilie, *Noologia*, Editura Valahia, Bucureşti, 2002.

Bell, C. ; Newby, H., *The Sociology of Community*, Frank Cass, 1974.

Berger, P. ; Luckmann, Th., *La construction sociale de la réalité*, Méridiens Klincksieck, Paris, 1992.

Blake, R.R. ; Mouton, J.S., *Les deux dimensions du management*, Les Éditions de l'Organisation, Paris, 1972.

Blumer, H., *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, University of Chicago Press, Chicago, 1969.

Boudon, R., *La logique du social*, Hachette Littérature, Paris, 1979.

Bourdieu, P. *et al.*, *Le métier de sociologue*, Mouton, Paris, 1973.

Chelcea, Septimiu (coord.), *Semnificaţia documentelor sociale*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985.

Chelcea, Septimiu, *Un secol de cercetări psihosociale. 1897-1997*, Editura Polirom, Iaşi, 2002.

Coser, Lewis A. ; Rosemberg, Bernard, *Sociological Theory*, MacMillan Company, New York, 1969.

Crozier, M. ; Friedberg, E., *L'acteur et le système*, Seuil, Paris, 1977.

Cuin, Ch.-H., *Les sociologues et la mobilité sociale*, P.U.F., Paris, 1993.

Dogan, M., *Sociologie politică*, Editura Alternative, Bucureşti, 1999.

Durand-Drouhin, J.-L. ; Mihăilescu, I. ; Szwengrub, L.-M., *Rural Community Studies in Europe*, 3 vol., Pergamon Press, Oxford, 1982-1985.

Durkheim, É., *Despre sinucidere*, Institutul European, Iaşi, 1993.

Durkheim, É., *Formele elementare ale vieţii religioase*, Polirom, Iaşi, 1995.

Durkheim, É., *Regulile metodei sociologice*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1974.

Ferréol, Gilles, *Dicţionar de sociologie*, Editura Polirom, Iaşi, 1998.

Garfingel, H., *Studies in Ethnomethodology*, Polity Press, Cambridge, 1984.

Ginsberg, M., „Social change", *British Journal of Sociology*, IX, 3, 1968.

Goffman, E., *Façon de parler*, Éditions de Minuit, Paris, 1987.

Gusti, Dimitrie ; Herseni, Traian (coord.), *Îndrumar pentru monografiile sociologice*, Editura Universităţii din Bucureşti, Biblioteca Institutului Social Român, Bucureşti, 2001 (reeditare).

Horowitz, I.L., *Sociological Self Image*, Sage Pub., California, 1965.

King, Garry ; Keohane, Robert ; Verba, Sidney, *Fundamentele cercetării sociale*, Editura Polirom, Iaşi, 2002.

Lapassage, G., *Clefs pour la sociologie*, Seghers, Paris, 1971.

Lévy-Strauss, Cl., *Antropologie structurală*, Editura Politică, Bucureşti, 1978.

Lewin, K., *Psychologie dynamique*, P.U.F., Paris, 1967.

Linton, R., *The Study of Man*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1936.

Mărginean, Ion, *Proiectarea cercetării sociologice*, Editura Polirom, Iaşi, 2000.

Mendras, Henri ; Mihăilescu, Ioan, *Theory and Methods in Rural Community Studies*, Pergamon Press, Oxford, 1982.

Merton, R.K., *Éléments de sociologie et de méthode sociologique*, Plon, Paris, 1965.

Mihăilescu, Ioan (ed.), *Un deceniu de tranziţie. Situaţia copilului şi a familiei în România*, UNICEF, Bucureşti, 2000.

Mihăilescu, Ioan, *Familia în societăţile europene*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 2001.

Mills, C.W., *Imaginaţia sociologică*. Editura Politică, Bucureşti, 1974.
Moscovici, S., *L'âge des foules*, Éditions Complexe, Bruxelles, 1985.
O'Donnell, *A New Introduction to Sociology*, Thomas Nelson Ltd., Londra, 1992.
Pareto, V., *Traité de sociologie générale*, Geneva, 1968.
Paris, Cl., *Éthique et politique*, Éditions C.G., Québec, 1985.
Pop, Luana, *Dicţionar de politici sociale*, Expert, Bucureşti, 2001.
Reddin, W.J., *Les „trois dimensions du dirigent"*, Management France, Paris, 1968.
Redfield, R., *The Little Community*, University of Chicago Press, Chicago, 1955.
Redfield, R., *Peasant Society and Culture*, University of Chicago Press, Chicago, 1956.
Riviére, Cl., *L'analyse dynamique en sociologie*, P.U.F., Paris, 1978.
Rubin, J., *Social Conflict*, McGraw-Hill, New York, 1994.
Sandi, A.-M., *Studiile de impact*, Editura Academiei, Bucureşti, 1988.
Smelser, N., *The Handbook of Economic Sociology*, Prentice Hall, New Jersey, 1991.
Sorokin, P., *Social and Cultural Mobility*, The Free Press, New York, 1964.
Stahl, Henri H., *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, 3 vol., Editura Academei, Bucureşti, 1958-1965 (reeditare în anul 1999).
Stahl, Henri H., *Teoria şi practica investigaţiilor sociale*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, vol. I, 1974 ; vol. II, 1976.
Stahl, Henri H., *Teorii şi ipoteze privind sociologia orânduirii tributale*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980.
Stahl, Henri H., *Gânditori şi curente de istorie socială românească*, Editura Universităţii din Bucureşti, Biblioteca Institutului Social Român, Bucureşti, 2002.
Stoetzel, J., *La psychologie sociale*, Flammarion, Paris, 1967.
Szczepanski, J., *Noţiuni elementare de sociologie*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1972.
Thompson, V.A., *Modern Organization*, A. Knoff, New York, 1961.
Touraine, A., *Le retour de l'acteur*, Seuil, Paris, 1989.
Toynbee, A., *Oraşele în mişcare*, Editura Politică, Bucureşti, 1979.
Weber, Max, *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1992.
Weber, Max, *Le savant et le politique*, U.G.E., Coll. 10/18, Paris, 1963.
Zamfir, Cătălin ; Vlăsceanu, L. (coord.), *Dicţionar de sociologie*, Editura Babel, Bucureşti, 1994.
Zamfir, Cătălin, *Strategii ale dezvoltării sociale*, Editura Politică, Bucureşti, 1977.
Zamfir, Cătălin, *Structurile gândirii sociologice*, Editura Politică, Bucureşti, 1987.
Zamfir, Elena, *Strategii antisărăcie şi dezvoltare comunitară*, Editura Expert, Bucureşti, 2000.
Zamfir, Elena ; Zamfir, Cătălin (coord.), *Politici sociale. România în context european*, Editura Alternative, Bucureşti, 1995.
Zlate, M., *Psihologia muncii*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1981.
*** *Dicţionar de sociologie. Larousse*, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1996.